

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ FEN - EDEBİYAT FAKÜLTESİ YAYINI

**FEN - EDEBİYAT FAKÜLTESİ
ARAŞTIRMA DERGİSİ**

Fasikül : 1

Sayı : 14

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ BASIMEVİ — ERZURUM. 1986

İ Ç İ N D E K İ L E R

Osmanlı Sarayları Hakkında Bir Deneme ve Doğubayazıt'da İshak Paşa Sarayı	1
Yrd.Doç.Dr. Hamza GÜNDOĞDU	
Fars Edebiyatında Hamseler	37
Yrd.Doç.Dr. Saim İnal SAVI	
Pskanaliz ve Edebiyat "Hanns Sachs"	47
Dr. Yılmaz ÖZBEK	
XVIII. Yüzyıl Türk Mantıkçıları	55
Doç.Dr. Abdulkuddûs BİNGÖL	
Zengi'nin Urfa'yı Fethi	69
Doç.Dr. Coşkun ALPTEKİN	
Çocuklarda Önyargıları Belirleyen Faktörler	79
Doç.Dr. Muhittin AŞKIN	
Lessing'e "Nathan der Weise" (1778/79) ind der Toleranzgedanke in der deutchen Auflarung.	85
Doç.Dr. Selçuk ÜNLÜ	
Kurma Metin-Bildiri Metin (Fiktiv Text-Sachtext)	93
Dr. Mustafa ÇOLAK	
Camüs'ün Yabancılarında Suç, Sorgu, Yargı ve Ceza Üstüne Eleştiriler.	101
Yrd.Doç.Dr. Ali ÖZÇELEBİ	
Kimi Sözcüklerin Dilimize Özgü Kullanımları Üstüne	127
Yrd.Doç.Dr. Ali ÖZÇELEBİ	

Toplumsal Çatışma Konusunda Temel Görüşler	133
Dr. Eyüp KEMERLİOĞLU	
Celili'nin Hecr-Nâme'si	155
Prof.Dr. Hüseyin AYAN	
Sosyolojik Araştırma Stratejileri Sosyal Teori ve Sosyal Pratik	173
Dr. Sebahattin GÜLLÜLÜ	
Erzurum Şehir Planlarının Eleştirisi	177
Dr. Hayati DOĞANAY	
Coğrafya Lisans Tezleri Hakkında Öğrencilere Öneriler	199
Arş.Gör. Cahid İNANDIK	
Fin Destanı Kalevala'da Coğrafi Görüşler	215
Arş.Gör. Ramazan ÖZEY	
Rousseau'da Toplumsal Özgürlük ve Yasa Yapıcının İşlevi	225
Yrd.Doç.Dr. Yüksel GENÇAL	
Diyadin Çevresinin Arkeolojik Araştırması ve Tokluca Kaya Dehlizleri.	235
Arş.Gör. Nurettin KOÇHAN	
Arş.Gör. Cevat BAŞARAN	
Kütahya'nın Türk Hakimiyetine Geçişİ	255
Mustafa Çetin VARLIK	

OSMANLI HANEDAN SARAYLARI KONUSUNDA BİR DENEME VE DOĞUBAYAZID'DA İSHAK PAŞA SARAYI

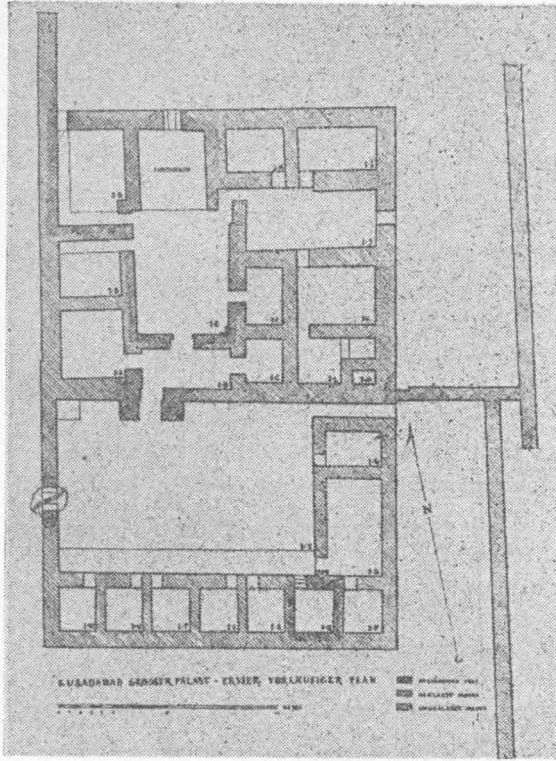
Yrd.Doç.Dr. Hamza GÜNDOĞDU

Kuruluşundan itibaren yeni Türk Devleti'nin ortaya çıkışına kadar beylik, sultanlık ve imparatorluk devrelerini yaşayan Osmanlı Devleti; altı yüz yıldan fazla devam etmiş, sağlam teşkilâtçılığı ve merkezi otoritesi sayesinde dünyanın sayılı büyük devletlerinden biri olmuştur (1). Sosyal alanda kurulmuş müesseselere paralel olarak Osmanlı'lar mimarlık alanında da pek çok müessesese meydana getirmişler ve kendilerinden önceki Türk Devletlerinden almış oldukları etkileri son haddine kadar geliştirmişlerdir.

Osmanlılar'ın ortaya koyduğu sağlam prensiplere dayalı mimari geleneğinde saray ve köşkler konusunda; Anadolu Selçuklu'larına fazla bağlı kalmadıkları anlaşılmaktadır. Anadolu Selçuklularının daha küçük çapta, yazlık ve kışlık bölümler halindeki gelişmiş programlı olmayan sarayları (2), Osmanlılar tarafından fazla benimsenmemiştir. Tam olarak ayakta kalabilmiş hiçbir Selçuklu sarayının

1) İstanbul'un fethi ile Osmanlı devleti sultanlıktan imparatorluğa dönüşmüş, kısa zamanda gelişerek XVI. yüzyılın sonlarında en geniş hududlarına erişmiştir. İki yüzyıl kadar fazla bir toprak kaybına uğramadan durumunu muhafaza ederek XX. yy. başlarına kadar büyük devlet olma özelliğini sürdürmüştür. Kurduğu sağlam teşkilatı ve merkezi otoritesi sayesinde, gittiği heryere mimari müesseselerini götürerek damgasını vurmuştur. Bugünkü sınırlarımız içindekilerden başka imparatorluğun yayıldığı her bölgede özellikle balkanlarda bu izleri bugün de görmek mümkündür.

2) Anadolu Beylikleri ve Selçuklukları zamanında Anadolu'nun Diyarbakır, Konya, Kayseri, Antalya, Beyşehir v.b. gibi yerlerinde çeşitli saray ve köşkler yaptırmış oldukları gerek kaynaklarda gerekse yapılan kazılardan anlaşılabilir bunların büyük bir kısmı gün ışığına çıkarılmıştır. Bazıları için seçme olarak bkz. Friedrich Sarre: Konya Köşkü (ilâvelerle yayına hazırlayan Ş. Uzluk), Ankara, 1967.; O. Aslanapa: "Diyarbakır Sarayı Kazısından ilk Rapor" (1961), Türk Arkeoloji Dergisi, XI-2, Ankara 1962, s. 10-18 ve 32 resim.; A. Gabriel: Voyages Archæologiques dans la Turquie Orientale, Paris 1940.; O. Aslanapa: "Kayseri'de Keykubâdiye Köşklü Kazısı", Türk Arkeoloji Dergisi, Ank. 1965, s. 19-42., Z. Oral: "Kayseri'de Kubâdiye Sarayları", Belleten C. XVII (1943), s. 401-517.; K. Erdmann: "Saraybauten des dreizehnten und vierzehnten Jahrhunderts in Anatolien", Ars Orientalis, III, 1959, s. 85., K. Otto-Dorn: M. Önder: "Kubadâbâd Kazıları 1965 yılı Ön Raporu" Türk Arkeoloji Dergisi, sayı, XIV-1-2, s. 237-248., Ş. Yetkin: "Sultan I. Alâeddin Keykubâd'ın Alara Kalesi Kasrının Hamamındaki Freskler", Sanat Tarihi Yıllığı, III, İst. 1970, s. 49-88.



Şekil 2: Beyşehir Gölü kıyısında Kubadâbâd Sarayı'nın büyük bölümünün planı (K. Otto-Dorn-dan).

leri, bununla birlikte diğer beyliklerden daha önemli bir üslup geleneği kuramadıkları anlaşılmaktadır (5). Anadolu Selçuklularını daha sade şekilde taklid eden Karamanoğullarının kurmuş oldukları müesseselerde, Osmanlıların ilk devir yapılarına göre bir bütünlükten söz edilebilirse de Osmanlı Mimarisinde bu gecikmenin zamana hızla ayak uydurmak suretiyle giderilmiş olduğu dikkati çekmektedir (6).

Bu yazımızda diğer Osmanlı yapılarından çok, Saray mimarisi ve Osmanlı saray geleneği üzerinde durmak istiyoruz.

5) Osmanlılar, küçük bir beylik olarak ortaya çıktıklarından dolayı ancak ihtiyaca cevap verebilecek şekilde ve alâde mazelmeler kullanarak yapılar meydana getirmişlerdir. Bu konu için bkz. E.H. Ayverdi: İstanbul Mimari Çağının Menşei Osmanlı Mimarisinin İlk Devri (Ertuğrul ve Osman Gaziler Devri) C. 1, İst. 1966, s. 1-6.

6) O. Aslanapa-E. Diez-M.M. Koman: Karaman Devri Sanatı, İst. 1950.; A., Kızıltan: Anadolu Beyliklerinde Camii ve Mescitler, İst. 1958, E.H.; Ayverdi: A.g.e., Orhan Gazi Devri, s. 21-216.; A. Kuran: İlk Devir Osmanlı Mimarisinde Cami, Ankara 1964.

Beyliğin bağımsızlığının ilânından Bursa'nın fethine kadar geçen 25-30 yıllık süre içerisinde merkez olarak kullanılan Söğüt ve Bilecik'te saraya benzer herhangi bir yapı veya yapılar topluluğunun bulunmadığı anlaşılmaktadır. Yenişehir'in XIV. yy. başlarında Osmanlılara geçmesiyle burada bulunan eski Bizans kalıntıları üzerine yaptırılan ve Âşıkpaşazade'nin "tahtgâh" olarak bildirdiği yapının (7), saray özelliğinden çok uzak, birkaç odadan ibaret ve normal bir evden farklı olmadığı anlaşılmaktadır (8).

Henüz gelişmekte olan Beylik için ilk fırsatta alınması düşünülen Bursa'nın fethinin, Osmanlılarda saray geleneğinin başlangıcı olmasında etkili olduğunu zannetmekteyiz. Bu olayın beyliğin itibarının içte ve dışta tescili anlamını taşıyacağından Bursa'ya "mutlaka fethi gereken tekfur şehri" gözüyle bakıldığı da bir gerçek olmalıdır (9). Nitekim şehrin fethinden sonra bu durum tescil edilmiş Osmanlı'nın İlk Sarayı da burada kale içinde Tekfur Sarayı'nın yerinde yaptırılmıştır (10). Bursa'nın alınmasından sonra "sultan" ünvanını kullanan Orhan Gazi'nin Şehadet Camii karşısında kurduğunu olduğu bu sarayın, Osmanlı saraylarının kaynağını teşkil ettiği anlaşılmaktadır (11). Fakat günümüze bu saraydan geniş bir alan ve sadece bir duvar parçası ile Hisar'ın burçlarından bazı izler kalmıştır.

Edirne'nin fethinden sonra (1361) önemli bir iş başarıldığı ve asıl gayeye doğru adım adım yaklaşıldığı inancı ile burada da derhal bir sarayın yapımına girilmişdir. Murad I. (1359-1389) zamanında yapımına başlanan ve zaman zaman genişletilecek olan Edirne Eski Sarayı, bugünkü Selimiye Caminin kuzeyinde "Kavak Meydanı" denilen yerde geniş bir alana yayılmıştı. Günümüze hemen hiçbir izi kalmamış olan bu sarayın yerleşim düzeni konusunda da fazla bilgiye sahip değiliz (12).

7) Aşıkpaşâde: Tevârih-i Al-i Osman (Ali Bey tab'ı), İst. 1332, s.21.; M. Neşri: Kitab-ı Cihannüma (F. Reşid-M.A. Köymen), C. I. Ankara 1949. s. 215.

8) E.H. Ayverdi: A.g.e., s. 14-15.

9) Bütün Osmanlı tarihlerinde Bursa'nın fethi çok önemli bir olay olarak telâkki edilmiştir. Bu istek ve arzu o kadar ihtiras seviyesine varmış ki, Bursa şehri, Osman ve Orhan Beylerin "Kızıl Elma"sı olmuştu. Bkz. Hoca Sadeddin Efendi: Tacü't-Tevârih (Haz. İ. Parmaksızoğlu) C. 1.

10) E.H. Ayverdi: A.g.e., s. 117.; H. Şehsuvaroğlu: "Bursa Sarayı" T.T.O.K. Belleteni, sayı 183, Nisan 1967., A. Gabriel: Une Capitale Turquie Brussa, Paris 1958, s. 28 v.d.

11) Şehrin etrafını saran dış surlardan başka Hisar denilen yüksek İç Kalesinde 150X310 m. boyutlarında ilk Osmanlı Sarayı yaptırılmıştır.

12) Rifat Osman: Edirne Sarayı (Yayına haz: A.S. Ünver), Ankara 1957, s. 3., E.H. Ayverdi: A.g.e., II. Murad Devri eserleri bölümü, s. 295., Evliya Çelebi: Seyahatname, İst. 1314, c. III, s. 455-456., Abdurrahman Hıbrî Efendi: Enisü'l-Müsamirîn (İstanbul Fetih Cemiyeti Kütüphanesi, yazma), 6 A yaprak.

Yayılma alanı ve mimari durumu hakkında daha fazla bilgiye sahip olduğumuz Edirne Yeni Sarayı (Sarayı Cedid-i Âmire), isabetli bir yer seçimi sonunda bu günkü şehrin kuzeydoğusunda Tunca Nehri kıyısında, şehirden uzak, sakin bir köşe olarak değerlendirilen geniş bir alana yayılmıştı (13) (Resim: 1). Burada görülen ve daha çok Abbasi dönemi Türk sarayları ile bazı benzerlikleri (14) görülen plân düzeninin, içiçe avlularla daha çok ihtiyaca yönelik bölümlerden meydana geldiği ve Topkapı Sarayının kuruluşuna da örnek teşkil ettiği anlaşılmaktadır (15).

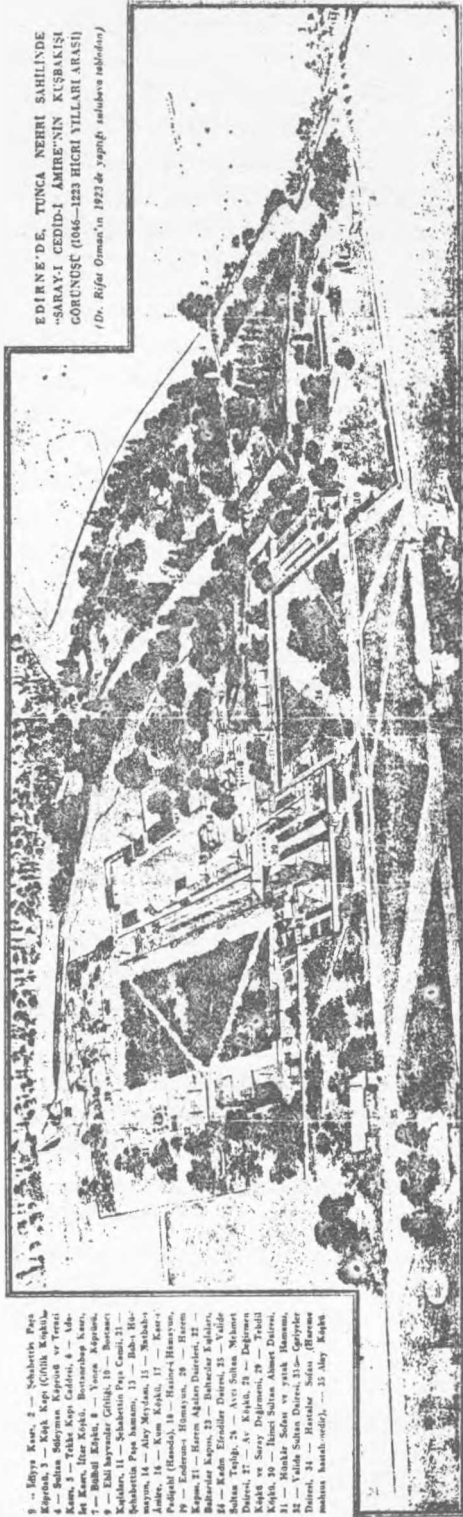
Dr. Rifat Osman'ın verdiği bilgilerden ve kalıntılara dayanarak çizdiği sulu boya resimden (Resim: 1) Edirne Yeni Sarayı'nın, iç içe avlularla bunlara yakın ve yeşillikler içerisinde köşklere oluşturduğu anlaşılmaktadır. Avlular içerisinde devlet idaresi ile direkt ilişkili binalarla, girişe göre sarayın sol tarafını teşkil eden Harem Bölümü'nden meydana gelen bu sarayda; dıştan içeriye doğru 1. Avlunun etrafını saran Kapıcıbaşı odaları, mutfak bölüm'leri ile 2. Avluda, hemen karşıda Arz Odası, Cihannüma denilen Kasr-ı Padişahi, hamam, çeşitli koğuşlar, Divan hane denilen yazlık ve kışık bölümlerle İmparatorluğun idare edildiği Kum Kasrı ve Hazine Dairesi gibi çeşitli bölümler bulunmaktaydı. Sol tarafta ayrı bir kapı ile ve ikinci avludan bir aralıkla geçilen Harem Bölümünde de padişahın yakınlarına ait Valide Sultan Taşlığı denilen iç bahçeye açılan camii, hamam, hastane, Enderun Mektebi gibi yapılar ve bu topluluğa uzak yakın köprüler, çiftlikler, Adalet, Terazi, İydiyye, İftariye Kasr ve Köşklere kurulmuş bulunuyordu. 325-350 bin M2. lik alan içerisinde kurulan bu saray, İstanbul'un fethinden sonra bile bizat padişahların oturduğu yer olarak önemini korumuştur (16).

Edirne Sarayı'nın plan düzeni ilk yapılan İstanbul Eski Sarayı için de geçerli olmuş (17), fakat biraz sonra yaptırılmış olan Topkapı Sa-

-
- 13) Rifat Osman: A.g.e.; E.H. Ayverdi: Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri, C. III. İst. 1973, s. 234 vd.; Ahmed Atâ: Tarih-i Atâ Enderûn Tarihi, 1291-293, C. I, s. 37.
 - 14) İçiçe avlularla ve avluların kenarlarında sıralanan çeşitli bölümleriyle daha çok Cevzak-ül Hakani, Ukhaydır Sarayları i'ne benzerlikleri bulunan Osmanlı saraylarının daha geniş yayıldıkları anlaşılmaktadır (krş. 4. noktadaki eserlerle Edirne Sarayını).
 - 15) Rifat Osman: Edirne Sarayı (Haz: A.S. Ünver) Ankara 1957, XIV'deki tablo. Bu plân düzeninin İstanbul saraylarına da örnek teşkil ettiği anlaşılmaktadır. H. Şehsuvaroğlu: Asırlar Boyunca İstanbul, İstanbul 1954, Eski Saray ve Topkapı Sarayı konusu, s. 227 ve 229.
 - 16) Yaptırılışını mütakip zaman zaman ilâve edilen bölümlerle Edirne Sarayının, XIX. yüzyıla kadar kullanıldığı bilinmektedir. İstanbul Topkapı Sarayında çıkan yangınlardan sonra veya mevsimi geçirmek, batıya yapılacak bazı seferlerin hazırlıkların yapmak amacıyla bu sarayın sultanlar tarafından kullanılmaya devam edildiği görülmektedir. E.H. Ayverdi: A.g.e., C. IV. s. 686 v.d.
 - 17) H. Şehsuvaroğlu: Asırlar Boyunca İstanbul, İst. 1954, s. 227.; E.H. Ayverdi: Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri, III. IV., s. 679. Evliya Çelebi: Seyahatname, C. I, s. 118.

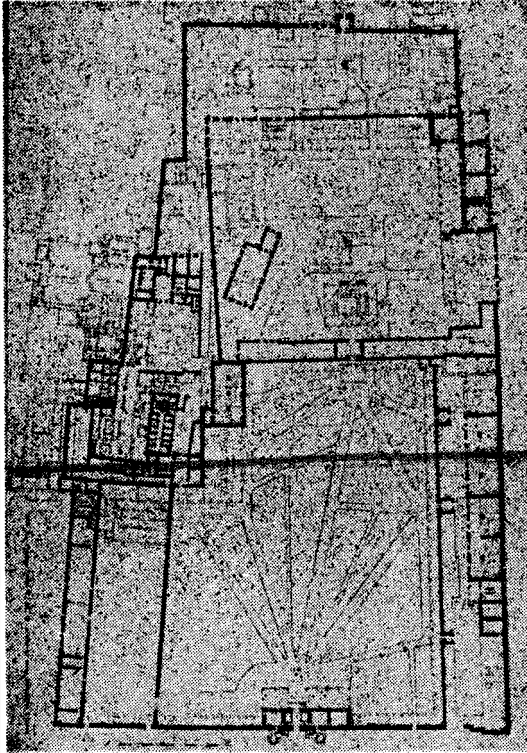
1 — Meydan Kapısı, 2 — Şehadetin Paşa
 Kırkhanesi, 3 — Kerk Kapı (Gölk Kerkhanesi)
 4 — Sultan Selim'in Mezarlığı ve Türbesi
 5 — Kutsal Kapı (Kutsal Kapı), 6 — Ulu-
 lu Kapı, 7 — Kutsal Kapı, 8 — İbrahim Paşa
 9 — Kutsal Kapı (Gölk), 10 — İbrahim Paşa
 Kırkhanesi, 11 — Şehadetin Paşa Camii, 12 —
 Şehadetin Paşa Camii, 13 — Bab-ı Hü-
 mayun, 14 — İlyas Meydanı, 15 — Şehadetin
 Anıtı, 16 — Kutsal Kapı, 17 — Kutsal Kapı
 18 — Eski Harem, 19 — Harem-i Hümayun
 20 — Eski Harem-i Hümayun, 21 — Harem
 Kapısı, 22 — Harem-i Hümayun, 23 —
 Bahadır Kapısı, 24 — Bahadır Kapısı,
 25 — Kutsal Kapı, 26 — Kutsal Kapı,
 27 — Kutsal Kapı, 28 — Kutsal Kapı,
 29 — Kutsal Kapı, 30 — İsmail Sultan Ahmet Dairesi,
 31 — Müstakir Sofası ve yatakhane, 32 —
 Valide Sultan Dairesi, 33 — Gaziler
 Dairesi, 34 — Valide Sultan Dairesi (Şehadetin Paşa
 mezarlığı), 35 — İlyas Meydanı

EDİRNE'DE, TUNGA NERRE SAHİLİNDE
 "SARAY-I CEDİD-I AMİRE'NİN KUSBAKISI"
 GÖRÜNDÜŞÜ (1046—1223 HİCRİ YILLARI ARASI)
 (Dr. Rifat Osman'ın 1923'de yaptığı tabiriye)



Resim 1: Edirne Yeni Sarayı'nın Dr. Rifat Osman tarafından yapılmış resmi (A.S. Ünver'den).

r a y ı (Yeni Saray=Saray-ı Cedid-i Âmire), Edirne Sarayı'nın iki kat büyüklüğündeki alana daha düzenli serpiştirilmiş bölümleriyle Edirne Sarayı'nın plânına çok benzemektedir (18) (Şekil: 3). İstanbul Eski Sarayı'nın; Halicin kıyısındaki tepede kurulması, daha soğuk ve bulunduğu alanın gelişime uygun olmaması, zamanla şehrin içerisinde sıkışıp kalması gibi sebeplerle kısa zamanda terkedilmiştir (19). Bazı kaynakların bildirdiklerine göre 1474 tarihinde Osmanlı tabiiyetine geçen İran'lı Mirza Uğurlu Mehmed'in bu konuda Fatih Sultan Mehmed'e öneride bulunduğu, Fatih'in de bu öneriyi dikkate alarak yeni sarayı Sarayburnu'nda kurduğunu ileri sürülürse de (20), Mirza Mehmed'in Osmanlı tabiiyetine geçmeden çok önceleri Fatih'in "Zeytinlik" adıyla bilinen bu alanda bazı



Şekil 3: İstanbul Topkapı Sarayı'nın 2.3.4. Avluları ve bölümleri (E.H. Ayverdi'den).

- 18) E. H. Ayverdi: Osmanlı Mimarisinde Fatih devri, C. IV, s. 682-6a3., F. Davis: The Palace of Topkapı in İstanbul, Newyork, 1970.
- 19) E. H. Ayverdi: A.g.e., C. IV, s. 683.
- 20) E. H. Ayverdi: A.g.e., C. IV, s. 683., Ali: Künhu'l Ahbar (Topkapı Sarayı Revan Kütüphanesi, 1120 Nu'lu yazma), C. IV., Halil Edhem: Topkapı Sarayı, İst. 1931. s. 46., Evliya Çelebi: Seyahatname, İst. 1314, C. I, s. 115-117.

köşklerin yapımını tamamlattığı ve saray için de ilk adımın böylece atılmış olduğu bilinmektedir (21).

Topkapı Sarayı'nın Fatih devrinde çekirdeği tamamlanarak 700 bin m². lik alan, deniz tarafından eski Bizans surlarıyla sınırlandırılmış, bizzat Fatih Sultan Mehmed tarafından yaptırılmış ve 28 burçla takviye edilmiş olan Sur-u Sultanî adı verilen kara surlarıyla da kara yönünden emniyete alınmıştır (22). Edirne Sarayı'nın bir avlu fazlasıyla daha da genişletilmiş bir alan üzerine kurulan benzeri plândaki Topkapı Sarayı'na Sur-u Sultanî üzerinde açılmış Ayasofya yakınlarındaki Bâb-ı Hümayûn adı verilen esas Kapıdan giriliyordu (23). Aynı sur üzerinde bulunan diğer 7 kapı ise Bâb-ı Hümayûn'dan geri kalmayan her biri bir abide sayılabilecek özellik ve önemde idiler (24). Esas kapıyla varılan, Birinci Avluda; Has Fırın ile sarayın muhafazası için teşkilatlandırılmış Askeri Ocak'lara ait binalar yer alıyordu (25). İkinci Avluya geçit veren Bab-üs-Selâm'dan sonra Edirne Sarayı'nın plânına benzer şekilde Topkapı Sarayında da sağda çeşitli bölümlerden oluşan mutfaklarla, solda; Has Ahır, Mirâhur Odası ve kıymetli koşum takımlarının korunduğu Raht Hazinesi bulunuyordu (26). Edirne Sarayında bunların yerlerinde sarayın avlu duvarlarının (1. Avlu=Alay Meydanı) dışına alınmış olan çiftlikler yer almıştı (27). Aynı yerdeki İç Hazine ile bu günkü şeklini XVIII. yy. da almış olan ve imparatorluğun idare edildiği Kubbealtı bölümü, Edirne Sarayı'ndaki Kum Kasrı içerisinde yazlık ve kışlık bölümlerden meydana geliyordu. Sarayın 3. Avlusu içerisinde de idarî işlerle ilgili binalar yer alıyor, Bâb-üs-Sâde veya Akağalar Kapısı'ndan geçilince hemen karşıda Edirne Sarayı'ndakinin benzeri olan Arz Odası bulunuyordu. Enderun Mektebi, Hazine Köşkü, Akağalar Camii gibi yapılarla sonraları ilâve edilmiş (28) III. Ahmed Kütüphanesi, Seferli Koğuşu, Kiler Koğuşu, Hazine Koğuşu, Emanet Hazinesi, Hırkaî Saadet Dairesi ile Has Oda'dan oluşan yapılar da bu avlu içerisinde idi (29). Avlunun sağ tarafını işgal eden ve ayrı bir girişi bulunan geniş Harem Dairesi ise, bu bölümle bağıntılı Saray Hastanesi ile birlikte Fatih devrinde atılan temelleri ve sonraki yüzyıllarda yapılan ilâve yapılarla küçük bir mahalle halini almıştı (30).

21) Bkz. 20 no'lu dipnot aynı yerde.

22) E. H. Ayverdi: A.g.e., C. IV, s. 688 v.d.; Abdurrahman Şeref: Topkapı Sarayı Hümayûnu, Tarihi Osmanî Encümeni Mecmuası, 5. Cüz, s. 297 v.d.

23) E. H. Ayverdi: A.g.e., s. 694-701.

24) E. H. Ayverdi: A.g.e., s. 701-704.

25) E. H. Ayverdi: A.g.e., s. 709., T. Öz: "Topkapı Sarayı Onarımları", Güzel Sanatlar Mecmuası, sayı 6.

26) E.H. Ayverdi: A.g.e., III. IV, s. 709-713.,

27) Rifat Osman: Edirne Sarayı (Haz. A.S. Ünver), Ankara, 1957, s. 62-63.

28) H. Şehsuvaroğlu: Asırlar Boyunca İstanbul, İstanbul 1954, s. 230.

29) S.K. Yetkin: İslâm Mimarisi, Ankara, 1965, s. 260.

30) C. Köseoğlu: Harem, İst. 1978.; E.H. Ayverdi: A.g.e., C. IV, s. 732-737.

4. Avlu içerisindeki Revan, Bağdad, Mustafa Paşa, Mecidiye Köşkleri ile Sünnet Odası, Hekimbaşı Odası gibi önemli yapılar, yüzyıllar içerisinde çeşitli zaman birimlerine bağlı olarak yapılagelmişlerdir (31).

XVII. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar İstanbul'a gelen çeşitli seyyah ve ressamların yaptıkları tablo ve gravürlerde, tarihi belgelerde Sarayburnu'nun ucundan denizin içerisine kadar uzandığı anlaşılan Topkapı Sarayı'nın ahşap yazlık bölümlerinden günümüze hemen hiçbir şey kalmamıştır (32). 1863 yılında tamamiyle yanmış olan bu bölümün kalıntılarının da bir müddet sonra Sirkeci'ye demiryolu getirme gayretleri sırasında (33) ortadan kaldırılması, bu köşedeki binalardan sadece kârgir Sepetçiler Köşkü'nün kalması, mimarlık tarihimizdeki acı hatıralardan biridir (34).

Bir sırt üzerinde yer alan Topkapı Sarayı'nın, geçirdiği yangınlar (35) ve zaman zaman yapılmış olan ilâvelerle yüzyıllarca süren bir kompleks oluşturduğu, bununla birlikte Avrupa Usûlü denilen çok katlı sisteme rağbet edilmediği dikkati çekmektedir. Sırtın dışı bakan eğimli kısımlarındaki bodrumlar, avluya bakan yüzlerde bulunmamakta, Haremdeki iki ve üç katlı bazı bölümler istisna edilirse yapının tümüyle tek katlı, sade, mütevazî, geniş saçaklı ve revaklı Osmanlı üslûbunda yapılmış olduğu, uydurmacılığa ve taklide fazla yer verilmediği görülmektedir (36).

XVIII. yy. dan sonra bir salgın gibi dünyanın her tarafına yayılan Barok mimari üslûp, Avrupa'da eğri büğrü kırık hatlarla çok katlı sisteme uygun ürün-

31) H. Tezcan: Köşkler, İstanbul 1978.; S.H. Eldem: Türk Bahçeleri, İst. 1976, s. 118.

32) H. Şehsuvaroğlu: Asırlar Boyunca İstanbul, İstanbul 1954, s. 231., A.İ. Melling ve Th. Allom'un İstanbul'a yaptıkları seyahatlerde sarayın bu bölümüne ait gravürleri eserlerinde yayınlamıştır (A.İ. Melling: Voyage Pittoresque de Constantinople et du Bosphore, Paris 1819.; Th. Allom-R. Walsh: Constantinople and the Scenery of the Seven Churches of Asia Minor illustrated, (tarihsiz) London.

33) E.H. Ayverdi: Fatih Devri Mimarîsi, C. IV, s. 68.

34) Sepetçiler Köşkü, klasik üslûpta ve III. Murad'ın saltanatı zamanında Mimar Davut Ağa tarafından yapılmıştır (A. Refik: Türk Mimarları, İst. 1977, s. 64., K. Altan: "Mimar Davut" Mimarlık, sayı, 5/6, 1948, s. 45-46.

35) Söz konusu yangınların Topkapı Sarayına zarar veren en önemlileri 1574, 1665 tarihlerinde vukubulanlardır bkz. M. Cezar: "Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar ve Tabii Afetler", Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri. C. I, İstanbul 1963, s. 327-414.

36) Kubbealtı Bölümünün üzerindeki kule, Mecidiye Köşkü, içerilerdeki bazı duvar süslemeleri, ahşap işçilik gibi yabancı unsurlar görülürse de bunlar da Topkapı Sarayının genel havasına uydurulmuşlardır. S. Eyice: "XVIII. Yüzyılda Türk Sanatı ve Türk Mimarisinde Avrupa Neoklasik Üslûbu", Sanat Tarihi Yıllığı, sayı IX-X, İst. 1981, s. 163-190.

ler verirken (37), Topkapı Sarayı'nın bu tarihlerde ilâve edilmiş binalarında durumun bilinçli olarak benimsenmediği anlaşılmaktadır. Eğer bu zevke uygun yabancı üslûplarda çok katlı usulde saraylar yapılacaksa, bunlara Topkapı Sarayı ve çevresinde yer verilmediği, bunlar için boğazın çeşitli yerlerinin seçildiği ve batılı üslûbun kendi içinde yorumlandıktan sonra binaların Osmanlı yapıları olarak yapıldıkları dikkati çekmektedir (38).

Melling'in Sultan Selim III. ün kızkardeşleri Hatice ve Beyhan Sultanlar için yaptığı ve bu gün hiçbir izleri kalmayan Boğaziçindeki sarayla (39), aynı mimarın yine Boğaziçinde yaptığı II. M a h m u t S a r a y ı (40) konusunda da fazla bilgiye sahip değiliz. Ancak, bunların XIX. yy. başlarından itibaren daha da çabuk değişmeye başlayan batılı üslûplara uygun olmak üzere Osmanlı mimarisinin pek tasvip etmediği üç veya dört katlı sistemde, cephelerin orta bölümlerinin ileri taşkın ve antik sanattan alınmış kemer, sütun, paye, alınlık v.b. mimari unsurlara yer verilerek yapılmış oldukları anlaşılmaktadır (41).

Öte yandan Boğaziçinde Sultan Abdülmecid'in (1839-1861) azınlık mimarlara 1853 yılında yaptırdığı D o l m a b a h ç e S a r a y ı (42) ile, Abdülaziz'in 1865 yılında yine Boğaziçi'nde yaptırmış olduğu B e y l e r b e y i S a r a y ı (44) da batı geleneğine bağlı Saraylar olarak dikkati çekerler. II. Abdülhamid'in (1896-

37) Avrupa barok sanatı denilen ve Michelangelo'nun son eserlerinde (1575) etkileri görülen bu üslûbun ortaya çıkmasında bu mimardan sonra gelen Borromini, Bernini, Mansart, Pöppelmann gibi mimar ve sanatçılar, yüksek, yüzeyleri parçalı iki veya üç katlı barok sistemin en ünlü sanatçılarıydılar. Uzun süre Avrupa'da etkili olan bu üslûbu kuvvetlice yerleştirdiler. N. Atasoy: XVII-XVIII. Yüzyıllarda Avrupa Sanatı, İst. 1976.

38) Osmanlı Mimarisini XVII. yüzyıldan itibaren etkileyen bu üslûpta çeşitli yapılar yaptırılmakla birlikte bunların özümленerek, Osmanlı yapılarına uygulandığı, camii, saray, köşk, medrese, çeşme v.b. gibi yapıların manâlarının bozulmamasına çalışıldığı dikkati çekmektedir.

39) S. Eyice: "XVIII. Yüzyılda Türk Sanatı ve Türk Mimarisinde Avrupa Neo-Klâsik Üslûbu" Sanat Tarihi Yıllığı, sayı IX-X, İstanbul 1981, s. 163-191., A.İ. Melling: Voyage Pittoresque de Constantinople et du Bosphore, Paris 1819. Th. Allom- R. Walsh: Constantinople and the Scenery of the Seven Churches of Asia Minor Illustrated, London.

40) Bkz. 39 nolu dipnot, aynı yerlerde.

41) Avrupa Neo-klâsizm olarak bilinen bu yeni üslûp Fransa'da ortaya çıkmış ve Ampir (Empire) olarak adlandırılmıştır. Klâsik Yunan ve Roma sanatından alınan mimari elemanları yeni bir anlayışla birleştirmeyi amaç edinmiştir. -

42) H. Şehsuvaroğlu: A.g.e., 241., Ç. Gülersoy: "Do'mabahçe Sarayı", Türkiyemiz, 50. yıl Özel sayısı, s. 92-103., Cevdet Paşa: Tezâkir, Ankara 1960, C. II, s. 139., Y. Ege: "Dolmabahçe Sarayı ve Süslemesi", Bedrettin Cömert'te Armağan, Ankara 1980, s. 529-530.

44) H. Şehsuvaroğlu: Asırlar Boyunca İstanbul, 1954, . 246., S. Eyice: A.g.e., s. 172., İ.H. Konyalı: Üsküdar Tarihi, C. II, İstanbul 1977, s. 161-176.

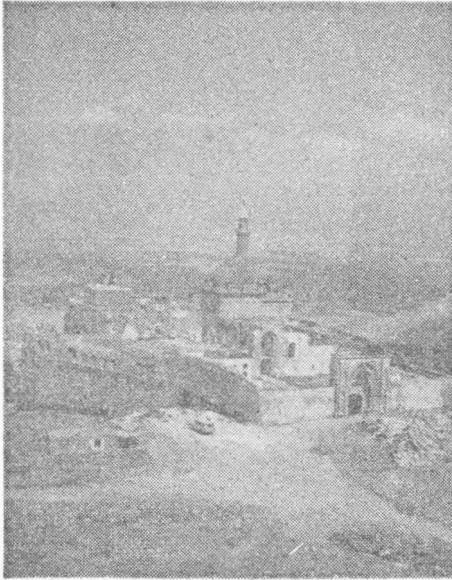
1909)'nin vehminden dolayı sıkıcı bulduğu ve oturmak istemediği Topkapı Sarayından ayrılmasından önce yaptırdığı Yıldız Sarayı ise, çeşitli köşk ve yapılardan meydana gelen, klâsik Osmanlı üslûbu ile bağları kopmuş yabancı üslûpların etkisindeki saraylardı (45).

İstanbul'da batılılaşma döneminde yaptırılmış olan pek çok saray ve köşk, hiçbir zaman sade, ahenkli, dengeli ve sakin Topkapı Sarayının mimarisi ile boy ölçüşemez.

İSHAK PAŞA SARAYI

a) Tarihi Bilgi:

Osmanlı İmparatorluğunun doğusu için Topkapı Sarayı kadar önemli üstelik de bir paşa tarafından yaptırılmış olması bakımından Doğubayazı'daki bu saray, başkentten çok uzakta ve Osmanlı Üslûbunun XVIII. yüzyılın sonlarında ortaya koyduğu ilginç eserlerden biridir (46) (Resim: 2).

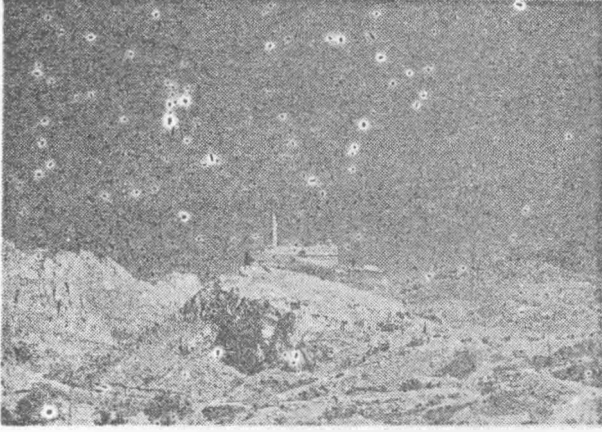


Resim 2: Doğubayazı'da İshak Paşa Sarayı'nın doğudan görünüşü. Arkada şehrin ovası görülmekte.

45) H. Şehsuvaroğlu: A.g.e., s. 247.

46) Osmanlı Mimari ile XVIII. yy. sonlarında hakim olan üslûp: Barok sanatla İstanbul'un bazı yapılarında ilk uygulaması, görülen Ampir üslûp idi. Aşağıda da görüleceği üzere İshak Paşa sarayı daha karmaşık üslûp özellikleri göstermektedir.

İran sınırına yakın bir yerde, ovaya bakan eski Bayazıt şehrinin en hakim tepesine "Bir kartal yuvası gibi" (Resim: 3) kurulmuş olan bu sarayın banisi olan Paşanın veya paşaların kimliği konusunda hemen hemen tek kaynağa bağlı kalınmıştır. Haremi giriş kapısı üzerindeki kitabesinden "1199 H. (1784 M.) yılında (47) İshak Paşa tarafından yaptırıldığını öğrendiğimiz bu sarayın genel durumundan,



Resim 3: İshak Paşa Sarayı'nın bugünkü şehir yönünden görünüşü.

İç içe avlularla, portallerin, farklı özellikler gösteren taş süslemelerinin üslûbundan yapının bir çırpıda tamamlanmadığı ve yapınının uzun yıllar sürdüğü anlaşılmaktadır (48). Böyle uzun zaman birimi içerisinde bir kişinin baştan sona kadar yapıya nezaret etmesi ve yaptırmayı beklenemez. Sarayın bu bölgeye hakim olan dededen toruna bırakılan bir idareye sahip ve aynı soya mensup Beyler tarafından yaptırıldığı kanaatini taş maktayız. Bu hususta Osmanlı kaynakları ve yapı üzerinde araştırmalar yapmış olanlar da fazla bilgi vermezler. Sicill-i Osmanîde İshak Paşa ve soyu hakkında verilen bilgiler, bu konuda araştırmalar yapmış olanların hareket noktası olmuştur (49). Yakın zamanlarda bu konuda yazılmış bir makale

47) M. Akok: "Ağrı-Doğu-Bayazıt'ta İshak Paşa Sarayı Rölyeve ve Mimarisi" Türk Arkeoloji Dergisi, sayı X-2, Ankara 1961, s. 30-48.; C. Esat: Türk Sanatı, Türk Ocakları merkez heyeti İst. 1928.; Türk Sanatı, 1973, s. 138-139.; G. Erim: "İshak Paşa Sarayı", Türkiyemiz, sayı 22, 1977, s. 24-33., Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler (Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları) C. I, Ankara 1972, s. 187., M. Süreyya: Sicill-i Osmanî, C. I, İst. 1208, s. 328., Zeki Sönmez: "Ağrı-Doğubayazıt-İshak Paşa Sarayı", İlgî, sayı 17, 1973, s. 22-26, S. Ejice: "İshak Paşa Sarayı", Türk Ansiklopedisi, C. XX. s. 234-235.

48) Bazı kaynaklarda kimliği belirtilmeden sarayın ilk kuruluşu Çolak Abdi Paşa'ya kadar indirilmektedir.

49) M. Süreyya: Sicill-i Osmanî, C. I, İstanbul, 1308, s. 328.

(50) dikkat çekicidir. Bu makaleden edinilen bilgilere göre, Kanunî devrinde büyük ölçüde ele geçirilen ve emniyet altına alınan Kars, Tiflis ve Erivan'ın da bulunduğu Kuzey İran ve Kafkasya bölgesinde bulunan şehirler zaman zaman İran ve Osmanlılar arasında el değiştirmiştir. Osmanlı Padişahı III. Ahmed (1703-1730) devrinde bu el değiştirme daha sık olmuş, 1724 yılında Osmanlıların İran'a savaş ilân etmelerinden sonra, Osmanlıların bu bölgede üç koldan İranlılarla yaptıkları savaşlarda fazla başarılı olmayan sonuçlar elde edilmiştir. Arifi Ahmed Paşa, Mahmud Paşa, Halil Paşa gibi devrin tanınmış Paşalarının da iştirak ettiği bu savaşlarda, Mahmud Paşa'nın Bayazıd sancak beyi olduğu (51) bilinmektedir. İran savaşlarında yararlıklar gösteren Mahmud Paşa'nın 1763 yılında da bu görevini sürdürdüğü anlaşılmaktadır (52). Bu tarihlerde burçları, duvarları tahrib olan Bayazıd Kalesi'nin yeniden ihyası için Mahmud Paşa'nın idaresindeki Bayazıd şehri hakkında Erzurum Beylerbeyi İbrahim Paşa'ya bir ferman gönderilmiştir (53). Gerek Sicill-i Osmanî'de gerek tarihî kaynaklarda sarayın yapımı konusunda yazılmış bütün araştırma ve monografilerde "Bu bölgede hüküm süren ve 1700-1784 tarihleri arasında bölgeyi kontrolleri altında bulunduran Çıldıroğullarından dede İshak Paşa ile torun İshak Paşa arasındaki tarihlerde yaptırıldığı kabul edilen sarayın" yapımında veya onarımında bu yörenin sancak beyi Mahmud Paşa'dan pek bahsedilmemektedir (54). Yukarıdaki makalede, 1767 yılında Erzurum'da öldüğü mezartaşından anlaşılan ve Erzurum'da Habib Efendi Mahallesinde baldaken tarzında türbesi bulunan (55) Mahmud Paşa'nın, 1711 yılında yine Erzurum'da ölmüş olan babası Abdülfettah Efendi'nin Bayazıd sancağında idarî görevde bulunduğu ileri sürülmüştür (56). İshak Paşa Sarayı'nın içinde türbesi bulunan Çolak Abdi Paşa'nın kimliği konusunda da başka kaynaklarda açıklayıcı bilgiye rastlanmamaktadır. Söz konusu makalede Çolak Abdi'nin, Sultan IV. Murad (1623-1640) zamanında 1634 yılındaki İran seferi sırasında Osmanlı ordusunda bulunan ve büyük yararlıkları görülen, gözüpek bir yiğit olduğu, savaşta kolunu

50) Z. Sönmez: "Bayezid Sancakbeyi Mahmut Paşa'nın Tarihi Kişiliği ve Erzurum'da Bulunan Türbesi Üzerine Bazı Notlar" Mimarlık Tarihi ve Restorasyon Enstitüsü Bülteni, sayı 13-14, Nisan 1981. Ayrı basımını göndermek lütfunda bulunan sayın Z. Sönmez'e teşekkürü bir borç bilirim.

51) Z. Sönmez: A.g.e., S. 4.

52) Z. Sönmez: A.g.e., S. 4.

53) Başbakanlık Arşivi, Keşif ve Tazminat Defterleri, NO: 3160, s. 426.; M. Erdoğan: "Hassa Başmimarı Melmed Tahir Ağa", Tarih Dergisi, C. VIII, sayı XI-XII.; Z. Sönmez: A.g.e., s. 5.

54) M. Akok ve S. Eyice'nin adı geçen yazılarında bahsettikleri Mahmut Paşa'nın: II. İshak Paşa'nın ölümünden sonra burada sancak beyliğini devam ettirmiş olan II. İshak Paşa'nın oğlu olduğu anlaşılmaktadır.

55) Bu türbe için bkz. Z. Sönmez: A.g.e., s. 7-12.

56) Z. Sönmez: A.g.e., S. 6.

kaybettiği için de "Çolak" lâkabıyla anıldığı belirtilmektedir (57). Savaştan sonra da Çolak Abdi Paşa'nın Bayazıd sancak beyliğine getirildiğine ve Mahmud Paşa'nın babası Abdülfettah Efendi ile aralarında akrabalık bulunabileceğine işaret edilmiştir (58).

İshak Paşa'nın soyu olan Çıldır Beyleri, Mahmud Paşa'nın ölümünden sonra (1767 M.) bölgeye hakim olsalar gerektir. Bu hanedanın ilk kurucusu olarak kaynaklarda (59) belirtilen I. İshak Paşa'nın 1114 H. (1702 M.) yılında Çıldır liyası mutasarrıfı olarak İran savaşlarına katıldığı, 1723 M. de Osmanlı sarayında vezir, 1724 M. de de Tiflis Valisi olduğu belirtildiğine göre, sancak beyliğinin 1723 yılından 1763 yılına kadar kesintisiz Mahmud Paşa'nın elinde bulunduğu, O'nun ölümünden sonra da bölgenin hakimiyetinin Çıldıroğullarından II. İshak Paşa'ya geçtiği anlaşılmaktadır. Aşağıda da görüleceği üzere kitabeye dayanarak tamamı II. İshak Paşa'ya maledilen Sarayın, içerisinde bulunan Çolak Abdi Paşa'ya ait türbeden dolayı ilk yapısının XVII. yüzyıla kadar indirilmesi mümkün görünmektedir. Çolak Abdi Paşa ile başlayan sarayın kuruluşu, Abdülfettah Efendi ve Mahmud Paşa ile devam etmiş ve belki bu tarihte harabolmuş kısımları onartarak sarayı bu günkü hale koyan II. İshak Paşa ile son durumunu almıştır. Sarayın bir çırpıda yapımının mümkün görünmemesi bu fikrimizi destekler mahiyettedir. Aynı makalede (56) Çıldır Beylerinin hâkimiyetleri 1770 yılından itibaren başlatılmakta, saray hakkında son sözü söyleyen II. İshak Paşa'nın XVI. yüzyılda İslâmiyeti kabul etmiş Kafkasya'daki Ocaklı Beylerinin soyundan geldiği de vurgulanmıştır (61). Sicill-i Osmanî'de II. İshak Paşa'nın babası Hacı Ahmed Paşa, O'nun da babası Hasan Paşa, Hasan Paşa'nın da babasının I. İshak Paşa olduğu belirtilmiştir (62). Kitabede adı geçen II. İshak Paşa 1205 H. (1789 M.) tarihinde Hasan-kale (Pasinler)'ye menkup olarak gönderilmiş ve aynı tarihte orada ölmüştür (63).

b- Sarayın Mimarisi ve Diğer Osmanlı Sarayları ile Karşılaştırılması :

1925 yılında Yusuf Mazhar Bey adlı bir kişinin yapı üzerine dikkatleri çekmesinden sonra (64), irili ufaklı çeşitli eserlere ve doktora tezlerine (65) çeşitli

57) Z. Sörmez: A.g.e., s. 6.; M. Akok: A.g.e., G. Erim'in makalesinde bahsettiği ve bir dergide yer alan imzasız makalede Çolak Abdi Paşa'nın burada sancakbeyi olduğu, kendisini ve askerini emniyete alacak bir kale inşasını uygun gördüğü belirtilmektedir. Ancak Çolak Abdi Paşa hakkında fazla bilgiye rastlamaktayız.

58) Z. Sörmez: A.g.e., S. 6.

59) M. Akok: A.g.e., s. 30.

60) Z. Sörmez: A.g.e., s. 1-12.

61) Z. Sörmez: A.g.e., s. 6.

62) M. Süreyya: Sicill-i Osmanî, C. I, s. 256.

63) M. Akok: A.g.e., s. 30.; Z. Sörmez: A.g.e., s. 6.

64) G. Erim: A.g.e., s. 27.

65) Yukarıdaki eserlerden Uşak konu ile ilgili olarak yerli ve yabancı araştırmacılar Saray hakkında doktora tezleri de hazırlanmıştır.

yönleriyle konu olan İshak Paşa Sarayı'nın, çok önemli rolöve ve restitüsyon plânları 1956-1960 yılları arasında değerli Arkeolog Mahmut Akok tarafından çizilerek restorasyonu yapılmıştır (66).

Mahmut Akok'un 1961 yılında Türk Arkeoloji Dergisi (sayı, X-2, Ankara 1961, s. 30-48, 28 planş ve resim)'nde yapmış olduğu geniş tanıtım lan sonra, konu ile ilgilenenlerin sayısı hızla artmış ve sarayı çeşitli yönleriyle tanıtan yazılar yazılmıştır.

İrili ufaklı pek çok eserde etraflıca tanıtılan bu sarayı biz de Mahmut Akok'un çizdiği plânlardan faydalanarak başka bir yönden ele almak istiyoruz.

Anadolu'nun en uc noktasında yer alan, bulunduğu yer, kullanılan malzeme ve teknik açısından olduğu kadar etnik, sosyo-ekonomik ve kültürel açılardan da üzerinde durulan bu sarayın, ayrıca değişik yön ve eğimle gelen güneş ışınları karşısındaki etkisi, seyredenleri adeta büyülemektedir (67).

Yapıyı uzun uzun ele alıp tanıtmaktansa, burada üzerinde durmak istediğimiz husus, etrafındaki harabe-şehir bir yana bırakılınca sarayın bu günkü plân düzeninin diğer Osmanlı saraylarıyla gösterdiği beraberliktir.

Bugünkü yapılar topluluğu, ana hatlarıyla dıştan dışa 115x50 m. boyutlarındadır. Buna setle birlikte oturduğu sahayı da katacak olursak sarayın, 7600 m². lik alana kurulduğu görülmektedir (68) (Şekil: 4-5). Asıl saray kısmının oldukça değişik fonksiyonları yerine getiren ve pek çok bölümün adeta sıkıştırılarak verilmeğe çalışılan bir kompleks oluşturduğu dikkati çekmektedir (Resim: 4).

Geniş biçimde özetlermiş bu sarayın genel özellikleri bakımından üç bölümden meydana geldiği ve her bölümün kendine mahsus çeşitli büyüklükte avlulara sahip olduğu da dikkati çekmektedir.

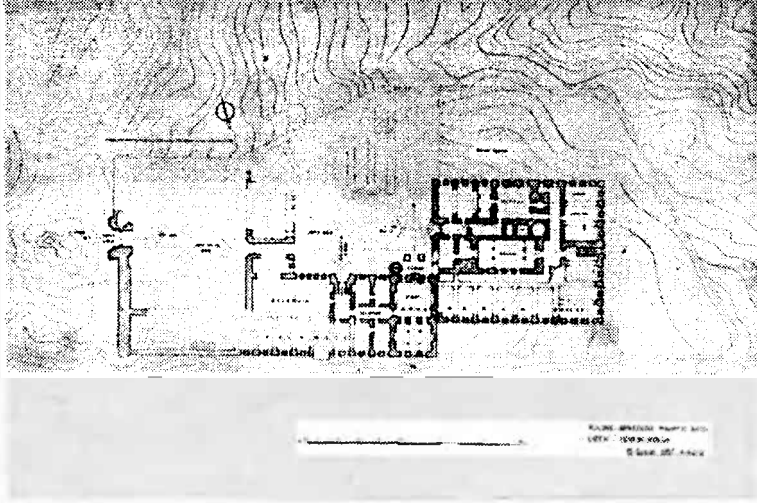
Doğuda sert kalkerden bir tepeliğin önüne açılan abidîvi dış portal (Resim: 5), anahatları bakımından Selçuklu portallerini andırır şekilde, duvar hizasından ileri taşkın, yüksek pahlı içiçe iki sivri kemer içerisinde, mukarnaslı bir kavsaraya sahiptir (69). Bu genel özelliğin dışında detaylarda, Batı üslubu etkisi altındaki Osmanlı yapılarındaki gibi yanları duvarlara bitişik veya görüne sütunlarla elde edilmeye çalışılan yatay ve dikey bölümlenmelerden bir denge kurulmaya çalışıldığı görülmektedir (Şekil: 6). Daha çok son devir İstanbul Saraylarının kapılarında karşılaştığımız iri şekilli bölümlenmeler ve değişik yüzeyler elde et-

66) M. Akok: A.g.e., s. 30-48.

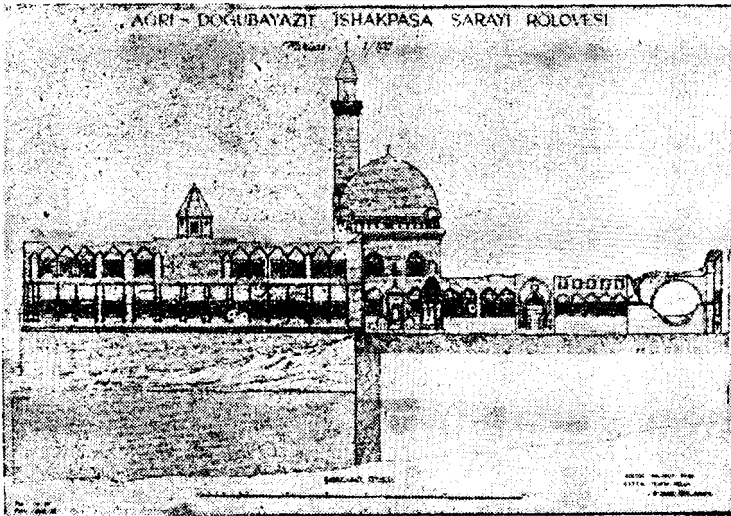
67) E rafının dağlarla çevrili ve bir yönüyle de ovaya baktığı karşısında günün çeşitli saatlerinde dağlardan vadilerden ve oviden bakıldığında sarayın etkileri değişik olmaktadır.

68) M. Akok: A.g.e., s. 32.

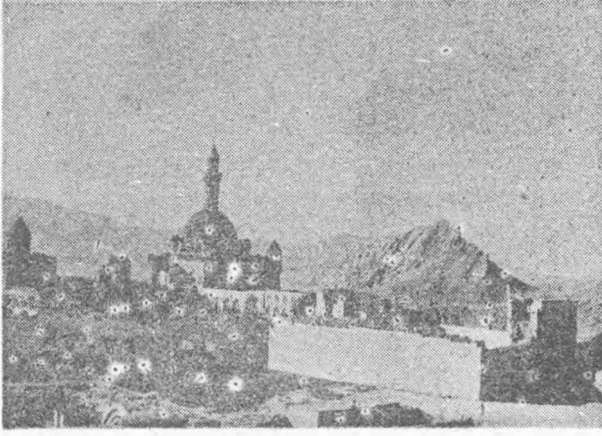
69) Fazla derin olmayan mukarnaslar taştan çok ağaç oyma işçiliğini hatırlatmaktadır.



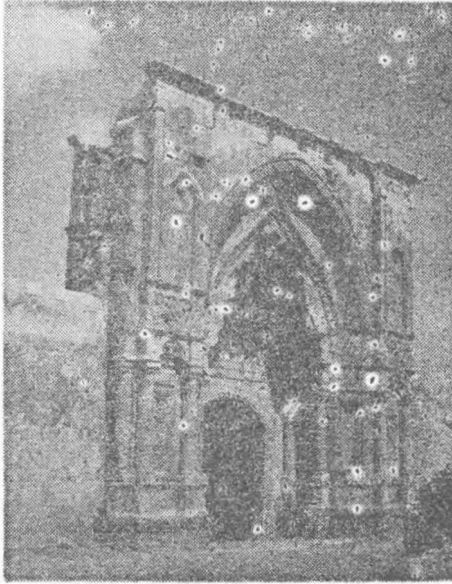
Şekil 4: İshak Paşa Sarayının kur.İldüğü terasla birlikte çevre plânı (M. Akok'tan).



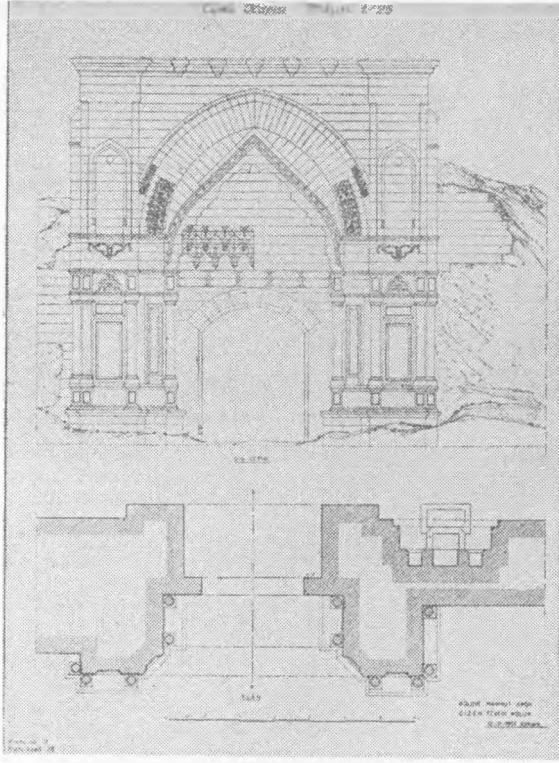
Şekil 5: İshak Paşa Sarayı'nın boyuna kesiti (.M. Akok'tan).



Resim 4: İ's'ak Paşa Sarayı'nın g'neydoğudan görünüşü.



Resim 5: Sarayın doğuya açılan dış portali.



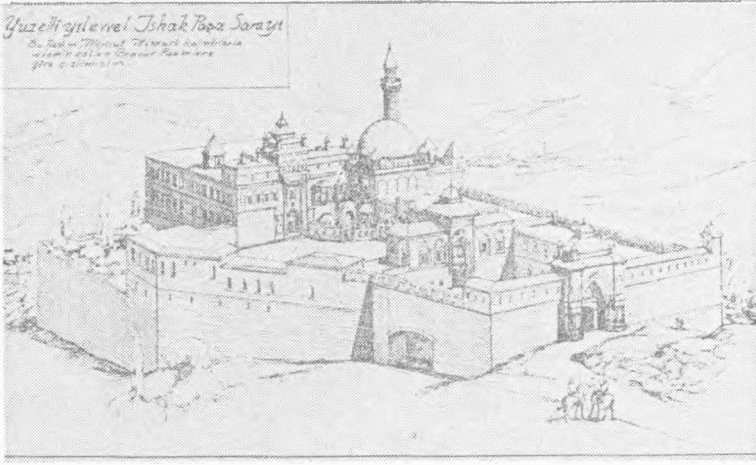
Şekil 6: İshak Paşa Sarayı'nın doğuya bakan I. portalinin plan ve kesiti (M. Akok'tan)

mekten doğan gayretler. bu portalde de kendini göstermektedir (70). Yüzeylerden taşan siltize iri kabartma yaprak, çiçek, selvi, ağaç motiflerini; eksikliğiyle, fazlasıyla, aşırılığıyla, uygunluğuyla uyumsuzluğuyla sarayın hemen her yanında görmek mümkündür. Bunların, Osmanlı merkezinde uygulanan ve daha batılı özellikler taşıyan dekoratif süs örnekleriyle benzeşen veya ayrılan yanları çoktur. Bu da bütün etkilere rağmen Osmanlı merkezinden uzakta daha değişik bir bezeme üslubu içerisinde mahalli etkilerin ağırlığını hissettirmektedir.

Üzerinin nasıl sonuçlandığı anlaşılmayan ve bugün düz bir boşluk şeklinde bırakılmış portalin, hafif yay kemerli kapısından Birinci Avluya girilmektedir. Yanlarda yer yer harab olmuş ve köşelerde muhafız kulelerinin (71) bulunduğu sanılan kalıntılarla (Şekil. 7) karşılaştığımız dış avlu duvarının girişi ile aynı

70) Son devir saraylarının dış avlu kapılarındaki girişler içeri doğru derin bir kemer veya beşik tonoz şeklin'e uzatılarak kemer içleri de bölümlenerek kasetli hale dönüştürülmüştür. Do mabahçe, Yıldız Saraylarının kapılarında bu özellikler görülebilir. Y. Ege: "Do mabahçe Sarayı ve Süskmesi" Bedrettin Cömert'e Armağan, Ankara 1980, s. 525.

71) M. Akok: A.g.e., levha XXX. daki restitüsyon çizimi.

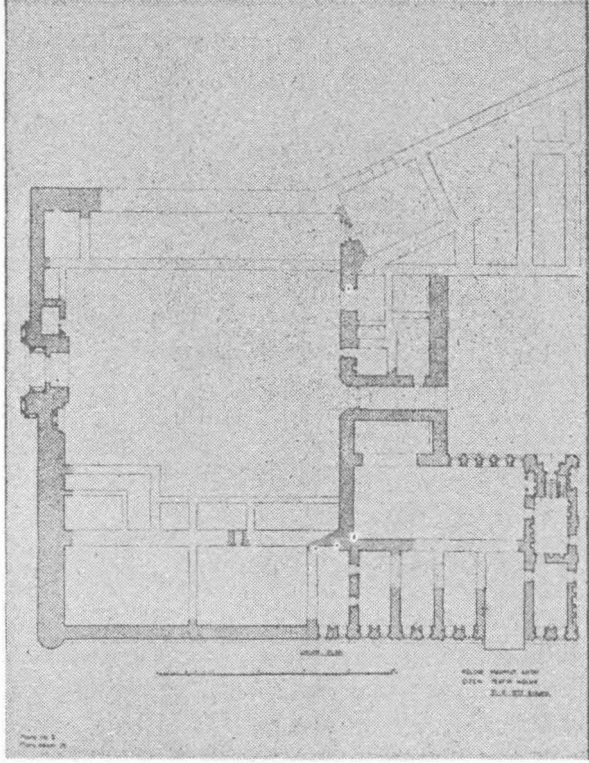


Şekil 7: İshak Paşa Sarayının restitüsyonu (M. Akok'tan).

eksen üzerinde bulunan diğer avlu kapıları, Edirne Sarayı ve İstanbul'daki Topkapı Sarayı'nın kompozisyon düzeni ile benzeşmektedir. Avlunun doğusunda ve batısındaki harap kısımların, saraya gelen ziyaretçi ve misafirlere, girişin iki yanında yer alan hücrelerin (Resim: 6) saray muhafızlarına ait yerler oldukları anlaşılmaktadır. Harab olmuş kısımlarda yabancıların ve sarayın atları arabaları muhafaza edilmekte, böylece burasının Topkapı Sarayı'ndaki Has Ahır, Raht Hazinesi vb. bölümlere karşılık bir fonksiyonu olmalıdır (Şekil: 8). Girişe göre sağdaki (kuzey) bölümlerin önünde bodrumlara inilen merdivensiz kuyu gibi mahzenlerin birer hapishane olarak kullanıldığını tahmin etmekteyiz.



Resim 6: Sarayın içindeki caminin minaresinden 1. avlusunun görünüşü ve girişin iki yandaki hücreler ve yan bölümler.



Şekil 8: İshak Paşa Sarayı'nın 1. Avlu plânı (M. Akok'tan).

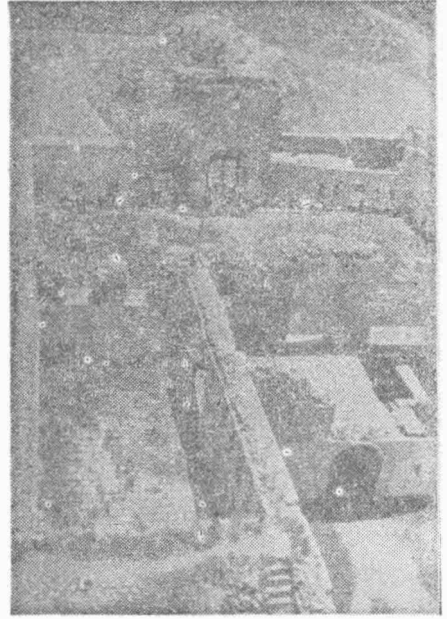
Birinci Avluyu takiben oldukça yüksek bir kapı ile İkinci Avluya geçilmektedir (Resim: 7). Bu yüksek tâk kapının boyuna eş yükseklikteki ikinci kattan hemen hiçbir iz kalmamıştır. Çok yüksek abidevi bir gotik portal olarak yapılmış olan bu kapının, gerideki iki katlı plâna göre düzenlenmiş ve üzerinin köşk biçiminde olduğu anlaşılmaktadır (72). Alttaki normal yay kemerli kapı 10 m. derinliğinde beşik tonozlu (Resim: 8) bir giriş halinde olup son devir Osmanlı saray kapılarının form özellikleriyle uyumaktadır (73). Tâk kapının ikinci bölümü ise bu beşik tonozlu girişin üstünde yer alan köşke ait balkon vazifesini görüyordu. Dıştaki portal gibi değişik süslemelerle ağırlaştırılmayan bu tâk kapının portal kemerini oluşturan iki yan pahında selvi ağacı görünümünde, üzeri kıvrık dal ve yapraklarla süslü iki iri plâstik ağaç motifi sade kapıyı zenginleştirici unsurlar olarak görünmektedir (Resim: 7).

72) M. Akok: A.g.e., aynı yer.

73) Bkz. 70 No'lu dipnot aynı yerlerde.



Resim 7: Sarayın ikinci avlusuna geçit veren Tâçkapı.



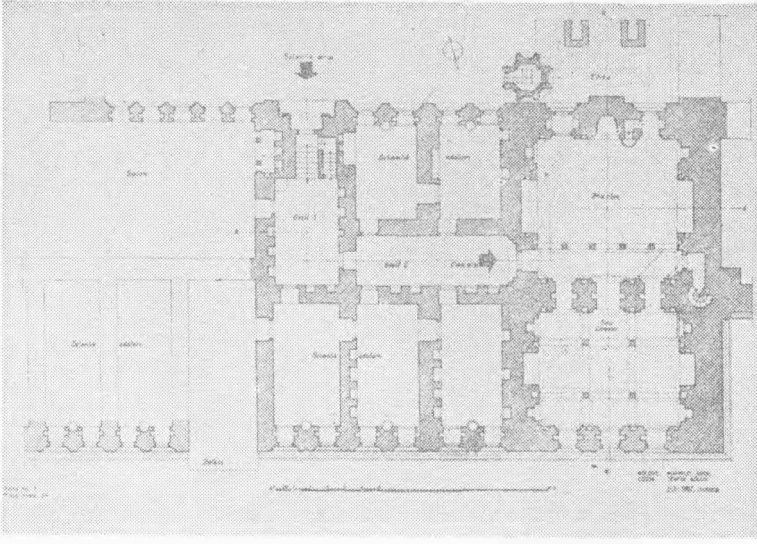
Resim 8: 2. avluya geçit veren kapının arkasındaki beşik tonoz.

Bu abidevi tâk kapının geçit verdiği ikinci avlu, sarayın en önemli bölümlerinin bulunduğu kısımdır (Şekil: 9). Girişin solundaki güney avlu duvarı, güneye doğru daha da genişletilerek, aşağıda da genişleyen setin ucundan batıya doğru uzanmakta idi. Bugün önemli kısımları yıkılmış olan, buradaki temel kalıntıların üzerinde eskiden ikinci bir kat sırası daha bulunduğu anlaşılmaktadır.

İkinci Avlunun en önemli unsuru sağ taraftaki Mescit ve Selâmlık bölümleridir. Bu kısım, sarayın hem avluya, hem dışarıya açılan iki katlı şekilde düzenlenmiş çeşitli oda ve koridorlarından oluşmaktadır.

Selâmlığın giriş kapısı (Resim: 9) ana hatlarıyla Selçuklu kapılarının biçim ve formunu hatırlatan dış portal gibi değerlendirilmiş olup, ondan daha sade özelliktedir. Sütuna benzeyen ve kesme taşlardan oluşturulmuş kalın bir silmenin meydana getirdiği sivri kemer içerisinde kapı sövelerinin iki yanında, sütun şeklinde birer çift duvar payesinin üzerinde mukarnaslı kavsarayı çevreleyen yüzeysel kemer, yukarıdaki büyük kemerin formuna uydurulmuştur. Kemer alınlığında ve söve taşları üzerinde kabartma bitki şekilleri, dış portale göre daha sade bir görünüm vermektedir.

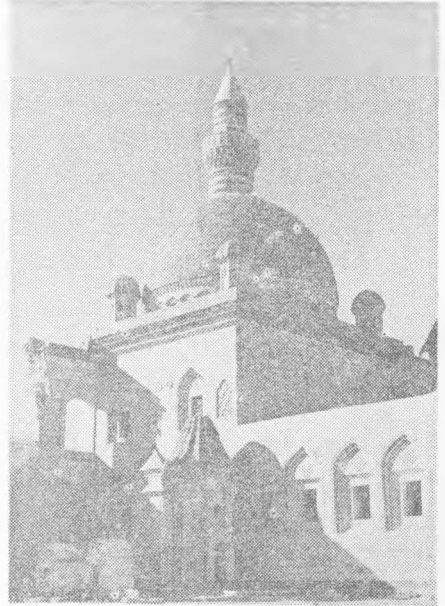
Bu kapıdan girilince küçük bir sahanlığa varılmaktadır. Sahanlıkta çeşitli bölümlere geçit veren kapılar bulunmaktadır. Kapının hemen solundan selâmlığın avluya (güneye) bakan üst odalarına götüren merdivenler, ileride soldan alt kat



Şekil 9: İshak Paşa Sarayı'nın 2. Avlusunun sağ tarafını işgal eden selâmlık camii ve türbe plâni (M. Akok'tan).



Resim 9: İshak Paşa Sarayında Selâmlığın giriş kapısı.



Resim 10: Camiinin ikinci avluya bakan cephesi.

odalarına, sağdan da kuzeye bakan odalara ve salonlara geçiş sağlanmaktadır (Şekil: 9). Bu odalardan bazılarının kuzeye bakan balkonlarını taşıyan ağaç konsollar, Türk plâstik sanatı açısından özellik göstermektedirler. Eski Türk geleneğindeki figür anlayışına uygun biçimde alttan yukarıya doğru gittikçe uzayan üç ağaç konsoldan oluşan figürler, dört sıra halinde balkonda tekrarlanmışlardır. Heykel karakterindeki bu konsollardan en altta ve kısa olan ağaca bir insan şekli verilmiştir (Resim: 11). Gövdesinin yarısı, kol ve eklem yerleri, boyun, kulak, baş ve yüzü, yüzünde bıyıkları ve burun detayları belirtilmiş olan insan figürünün kolları dirseklerden itibaren kırılmıştır. İnsan heykelinin üstünde ve ortadaki ağaç konsola da aslan şekli verilmiştir. Gövdesinin tümü ile kalça ve baş kısımları belirtilmiş olan aslanın, ön ve arka ayakları kırılmıştır. En üstteki ağaç konsol, diğerlerinden daha uzun olup kartal formu verilmiştir. Hafif dalgalı biçimde bir gövdenin ileri ucu kartalın başına, diğer yarısı da gövde, kanatlar ve ayaklara benzetilmiştir.



Resim 11: Selâmlığın kuzeye bakan balkonundaki ağaç konsollar.

Burada tasvir olunan hayvan şekillerinin Türk plâstik sanatlarında çeşitli sembolik anlamları bulunmaktadır. Ancak üç değişik yaratığın konsollarda ve çörtenerlerde birlikte kullanıldığı başka bir örnek yoktur. Hâkimiyeti, yüceliği, cesaret ve şecaati, bağımsızlığı temsil eden kartalla (74), kuvvetliliği, güçlülüğü,

74) Kartalların Türk Mimarisindeki şekilleri ve sembolik anlamları konusunda bkz. G. Öney: "Anadolu Selçuklu Mimarisinde Avcı Kuşlar Tek ve Çift Başlı Kartal" Malazgirt Aırmağanı, Ankara 1972. s. 139-172.. B. Ögel: "Türklerde Kartal ve Kartal Arması", Türk Kültürü, Ağustos 1972, sayı 118., H. Gündoğdu: "Türk Mimarisinde Figürlü Taş Plâstik (Basılmamış Doktora Tezi) İst. 1979, s. 454 v.d.

koruyuculuğu sembolize eden aslan (75) figürünün, Selâmlığın balkonunda yer alması ile sarayın banisinin gücünü sembolize ettiğini zannetmekteyiz (76). Buradaki bıyıklı insan figürü de muhtemelen sarayın banisini sembolize ediyordu (77).

Bu avluda yer alan Camie, Selâmlık kapısından girildikten sonra sola dönülerek ince uzun bir koridorla varılmaktadır (Resim: 12). Camii güneyde kubbeli, kuzeyde dört sütuna yüksek tonozlarla oturan iki bölümden meydana gelmiştir (Şekil: 10-11). Üç yüksek kemerle birbiriyle bağıntılı olan bu iki bölümden kuzeydeki, son cemaat yeri olarak yapılmış olsa bile gayet yüksek duvarlar ve tekne tonozlarla zengin bir örtü sistemine sahip ve hem en hem en cami mekânının kapladığı alan kadar alan kaplamaktadır. Burası kalabalık ziyaretçi grupları veya misafirlerin namaz kılmaları için yaptırılmış olmalıdır.

Mihrabın (resim: 13) bulunduğu güneydeki asıl kubbeli kısım, kalın kesme taş duvarlar üzerine yüksek ve hafif şişkin kubbesiyle sarayın en gösterişli bölümüdür. Bir zamanlar 360 odasının bulunduğu belirtilen (78) sarayın, batı kısmının tamamen iki katlı olarak düzlenmiş olduğu (Resim: 14) camiiin kuzeybatısında bulunan eski duvar kalıntılarından anlaşılmaktadır. Üzeri yarı piramidal şekilde örtülmüş ve dışarı taşkın mihrabın iki yanında, iki katlı pencere sıraları, içerdeki yüksek galeri gibi balkon, doğu duvarındaki kırık kemerleri oluşturan çubuk silmeler, gittikçe kademelenen ve zengin bir dizi meydana getiren çatı kornişleri ve kubbe ile köşeler arasında yerleştirilmiş içleri boş, süslü köşe kuleleri ve yüksek soğan kubbe (Resim: 10), sarayın diğer bölümlerinden daha zengin bir tezyinat örneği sergiler. Kullanılan iki renkli taşlar ve yüksek kabartma şeklinde belirtilmiş hatlarıyla bezemeler, ışık-gölge kontrastı içerisinde etkileyici bir görünüm sağlarlar. Kubbe kasnağının yüksek tutulması sonucu kasnakta çok sık açılmış zarif kemercikler içerisindeki kör nişlerle pencere açıklıkları, minarede kullanılan

75) G. Öney: "Anadolu Selçuklu Mimâri'inde Aslan Figürü" (Lion Figures in Anatolian Seljuk Architecture), Anadolu (Anatolia), sayı XIII, Ankara 1971. s. 1-67.; H. Gündoğdu: A.g.e., s. 448-452.; S. Ögel: "Selçuklu Sanatında Çift gövdeli Arslan" Belleten, XXVI, sayı 103, Temmuz 1962. s. 528-534.

76) Türk Sanatında mimâri'de kullanılan insan heykel ve kabartmaları için: G. Öney: "Niğde Hüdavent Hatun Türbesi Figürlü Kabartmaları" (Die Figürreliefs an der Hudavent Hatun Türbe in Niğde" Belleten, XXXI, Ankara 1967, Nu: 122, s. 143-167.; Soon and Moon Rosettes in the Shape of Human Heads in Anatolian Seljuk Architecture, Anatolica, III, 1969-1970.; H. Gündoğdu: A.g.e., s. 443-447.

77) Bu kompozisyonda en üstteki kartal gökyüzünü, ortadaki arslan sarayın bekçiliğini, insan figürü de II. İshak Paşa'yı temsil eden bir sıralama içerisinde görülmektedir. Çoğu yapılarda tılsım ve uğur maksadıyla insan figürlerinin bulunmasına karşılık burada olduğu gibi konsol olarak kullanılmış herhangi bir Türk yapısı tanımıyoruz.

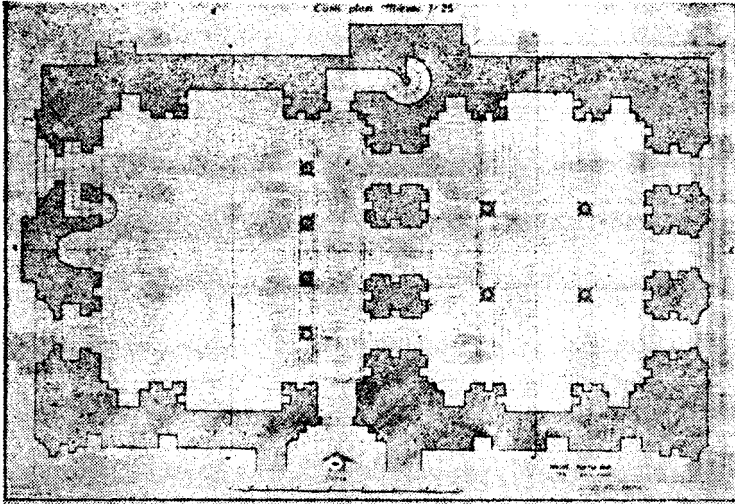
78) Sarayın Avlularıyla birlikte iki katlı düzenlemesi içerisinde bu kadar odanın yerleşebileceği mekân görünmektedir.



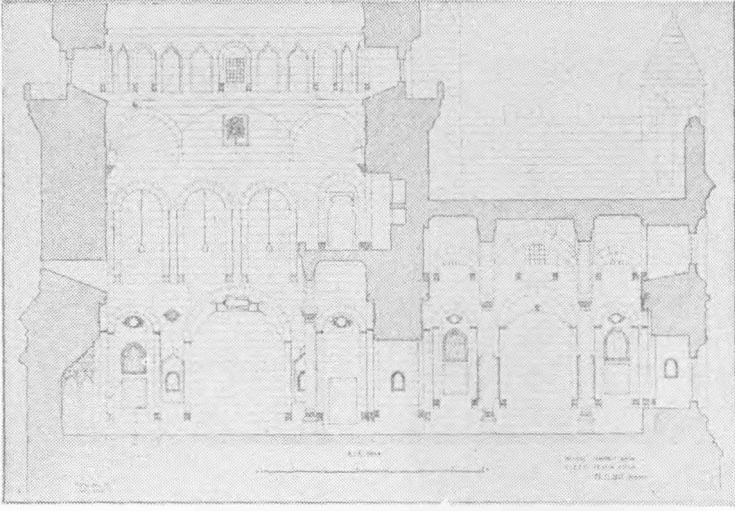
Resim 12: Selâmlıktan Camie geçiş kapısı (içten).



Resim 13: İshak Paşa Sarayı Camii mihrabı.



Şekil 10: İshak Paşa Sarayı'nda Camii ve son cemaat yerinin plânı (M. Akok'tan).



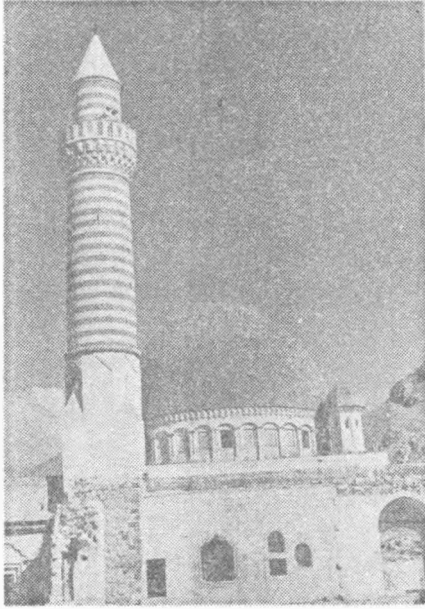
Şekil 11: Camii ve son cemaat yerinin kesiti (M. Akok'tan).

iki renkli taş işçiliği, Camii'nin kontrastını, nisbetlerin zerafetini ve ahengini artırmaktadır. Duvar içerisinden bir merdivenle çıkılan silindirik, koyu kahve ve sarı renkteki taşlardan örülüş minare gövdesi, altta iri mukarnaslarla, üstte de zarif şebekeli şerefe ve petek kısmı, Selçuklu-Osmanlı minarelerinin özelliklerini aksettirmektedir. Bunun kadar ahenkli ve süslü olmasa bile Güneydoğu ve Doğu Anadolu'daki bazı camilerde özellikle Diyarbakır'da bazı Osmanlı dönemi camilerinde (79), böyle zarif iki renkli taştan yapılmış minare örnekleriyle karşılaşmaktayız.

Mihrabın bulunduğu güney cephenin önünde, kimliğini yukarıda belirtmeye çalıştığımız Çolak Abdi Paşa'nın (80) küçük türbesi bulunmaktadır (Resim: 15). Kümbe'tin yüzlerindeki üçerli demet sütunlarla bölümlenmiş sahaların üstte mukarnaslarla sonuçlanması, zikzak şeklindeki kırık kornişin formuna uydurulmuş piramidal çatı biçimi, demet sütun aralarındaki boşlukların stilize ağaç kabartmalarla doldurulması, Camii gibi türbede de her boşluğun değerlendirilmesine çalışıldığını göstermektedir (Resim: 16). Osmanlılar döneminde bu çeşit kümbe't ve türbe örnekleri hemen hemen hiçbir yerde görülmemektedir. Buna yaklaşan ve camii ile birlikte ele alınmış örneklerden Van'daki Rüstem Paşa

79) Renkli taş süslemeleri ve iki renkli taştan örülmüş önemli Diyarbakır Camileri arasında Fatih Paşa Camii (1420), Ali Paşa Camii (1737), Behram Paşa Camileri (1572) aklı ilk gelenlerdir. Bkz. M. Sözen: Diyarbakır'da Türk Mimarisi, İstanbul 1971.

80) Bkz. 57 numaralı dipnot.



Resim 14: Sarayın iki katlı plânda olduğunu gösteren camie biçişik duvar içleri.



Resim 15: Camiin güney duvarına biçişik Çolak Abdi Paşa'ya ait türbe.

Camii ve Türbesi (81) ile iki renkli taş işçiliği bakımından aynı yerdeki Kaya Çelebi (82), Ahlat'taki Rüstem Paşa Camiileri akla ilk gelenlerdir (83) (Resim: 17-18).

Osmanlı Saraylarının plân düzenine uygun olarak yaptırılmış İshak Paşa Sarayı'nın Harem bölümü de: derli toplu çeşitli koridorlar, salonlar ve bölümlerle kendi içerisinde bir bütünlük teşkil etmekteydi. Harem bölümündeki bazı izlerden burasının iki katlı ve üstünün düz çatı ile örtülü olduğu anlaşılmaktadır (84) (Şekil: 12).

Harem Bölümüne, ikinci avluya geçit veren portale benzeyen oldukça yüksek, kalın bir silme ve geniş bitki bordürlü bir çerçeve ile sınırlandırılmış ve iki katlı olarak düzenlenmiş bir kapı ile girilmektedir. Birinci kısım normal bir kapı, ikinci kısım o kapının üstünde bulunan ikinci katın balkon penceresi olarak değerlendirildi.

81) V. Bachmann: Kirchen und Moschen in Armenian und Kurdistan, Leipzig 1913.; H.B.F. Lynch: Armenia, Travels Studies, London, 1901.

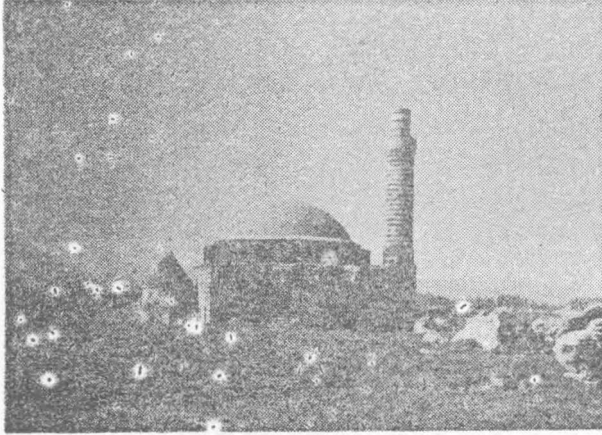
82) H.B.F. Lynch: A.g.e.; K. Kadri: Van Tarihi, İst. 1927, s. 67.; V. Bachmann, a.g.e.

83) A. Şeref Beygu: Ahlat Kitabeleri, İstanbul, 1932.; A. Gabriel: Voyages Archaeologiques dans la Turq. ie Orientale, Paris 1940, Text I.; N. Tabak: Ahlatta Türk Mimarisi, İst. 1972.

84) S. Eyice: "İshak Paşa Sarayı", Türk Ansiklopedisi, C. XX, s. 235.

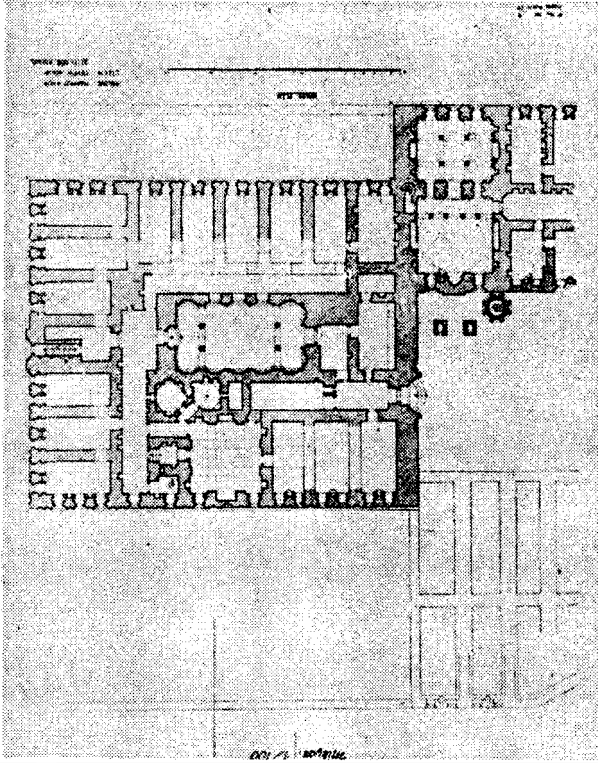


Resim 16: Kümbe'tten detay.



Resim 17: Eski Van'da Rüstem Paşa Camii ve Türbesi.

rilmiştir. Alttaki giriş kapısı, yüksek bir sivri kemer içerisine alınmış birkaç sıra mukarnaslı kavsara ile oldukça sade, kenarları kabartma bitki kompozisyonlarıyla çevrilmiş dikdörtgen çerçeve halindedir. Üstteki balkon-pencere de daha sade birkaç sıra silmeden ibaret idi (Resim: 19). Dışta, sütun gibi iri silmeyi takip eden stilize nebati kabartmalardan oluşan bordür, iki yanda alttan kabartma birer aslan figürü ile başlamaktadır (Resim: 20) (85). Birbirine bakar vaziyetteki



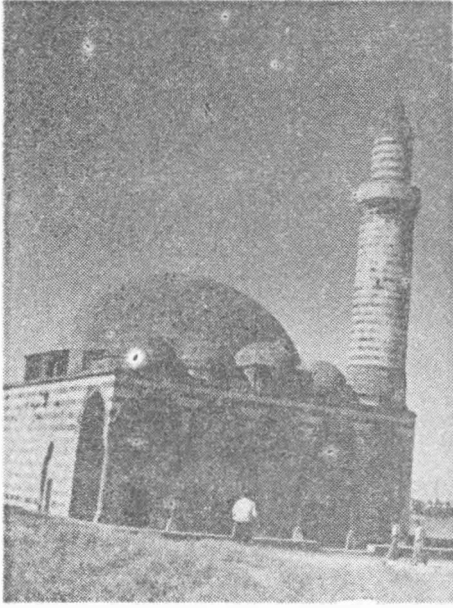
Şekil 12: Ishak Paşa Sarayı'nın Harem Bölümünün planı (M. Akok'tan).

Aslan figürleri, kaynağı Hun Sanatına kadar uzanan Türk çevrelerinde görüldüğü gibi, dünyanın çeşitli yerlerinde tarihten önceki devirlere kadar uzanan bir çizgi üzerinde değişik üsluplarda ve değişik sembolik anlamlarda tasvir olunagelmıştır. Aslan figürleri (86), diğer Türk çevrelerinde görüldüğü gibi ilerler şekilde ve ön ayaklarından birini ileri kaldırmış halde, "arma vaziyetinde" tasvir olunmuştur. Yeleleri çizgilerle belirtilmiş, açık ağızlı ve sivri kulaklı olarak, daha stilize şekilde gösterilmişlerdir (87). Bu yüksek kapı formunun iki yanında çok stilize ve yüksek

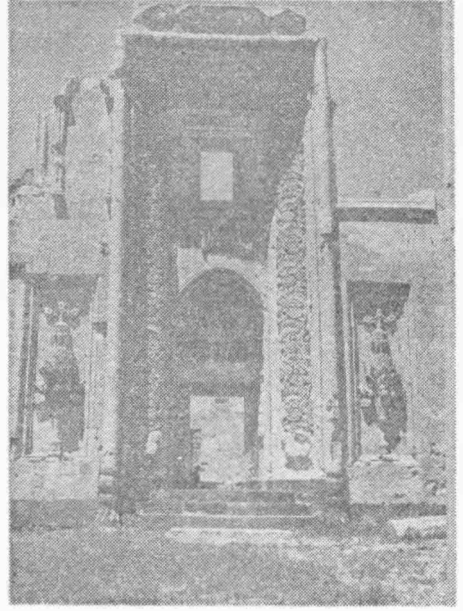
85) H. Gündoğdu: Türk Mimarisinde Figürlü Taş Plâstik (Basılmamış Doktora tezi) İstanbul, 1979, s. 376.

86) bkz. 75 numaralı dipnot.

87) Anadolu'nun çeşitli yapılarında karşımıza çıkan çoğunlukla yandan ilerler şekilde tasvir edilmiş arslan kabartmalarının başları 3/4 cepheden, vücutları yandan daha kaba hatlarla daha gerçekçi şekilde tasvir edilmiş olan buradaki arslan figürünün taşı, vücudu gibi tam yandan yelceleri de taralı olarak tasvir edilmiştir. Bunun dış portalde değil de Harem portalinde yer alması, Harem Bölümünün koruyuculuğuna inanıldığı için olmalıdır.



Resim 18: Es' i Van'la Kaya Çelebi camii.



Resim 19. Harem bölümünün giriş portali.

kabartma olarak uzun birer ağaç motifi de tasvir edilmiştir (Resim 21). Kapının en üstünde ve çerçeve dışında kitabe bulunmaktadır.

Birkaç merdivenle çıkılan bu abidevi kapıdan girilince sağa, sola, ileriye kapıları bulunan bir sofaya varılır (Şekil: 12). Sağa geçit veren kapıdan girilince Harem bölümünün en güzel, en gösterişli kısmı olan bir salona varılmaktadır ki bazıları burayı oturma salonu olarak (88), bazıları da geçiş ve aydınlık sofası olarak (89) kabul etmektedirler. Aslında bugün için üst örtüsü bulurmayan bu kısmın zeminindeki renkli taş döşemeler, sütunlar, sütun başlıkları, kabartma kemerler, duvarlardaki zikzak şeklinde veya yer karosu biçiminde renkli taşlar, süslü kapı ve pencereleri, kitabeleri ve dolap nişleri buraya şahane bir görünüm vermektedirler (Resim: 22).

Bu ca'onda çatıya geçişte kullanılmış mukarnasa benzeyen dış dizisinin de başka yapılarda pek benzeri yoktur. Salonun doğu ve batısı arasındaki kapılar, duvarlardaki fazla derin olmayan dolap nişleri, yerlerdeki ve duvarlardaki renkli taş döşemeler, burasının Osmanlı saraylarının harçmerinde görülen ve "Taşlık" denilen iç avluya karşılık olabileceğini de düşündürmektedir. Bu bakımdan bunun bir

88) M. Akok (A.g.e., s. 39), C.E. Arseven (a.g.e., s. 138), S. Eyice (a.g.e., s. 235) burasının m ayede veya oturma salonu olabileceğini belir mişlerdir.

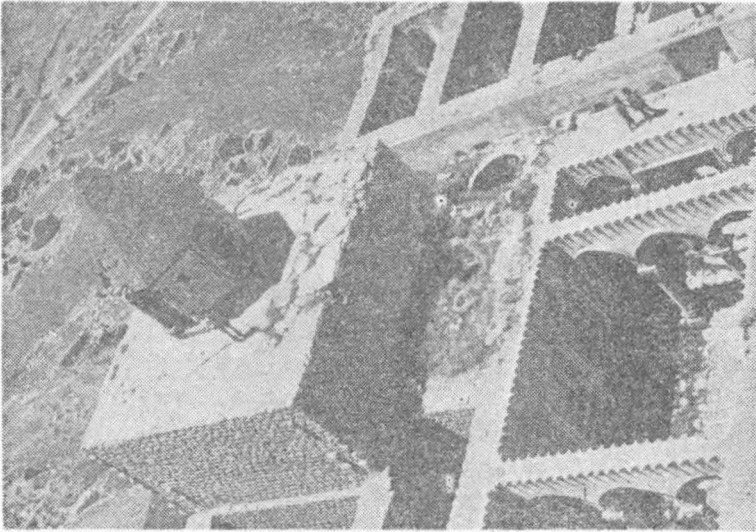
89) G. Erim (A.g.e., s. 32) ise burasının iç bahçe olabileceğini belir mişlerdir.



Resim 20: Harım bölümü giriş portalinin i'li yanındaki aslan kabarmalarının birisi.



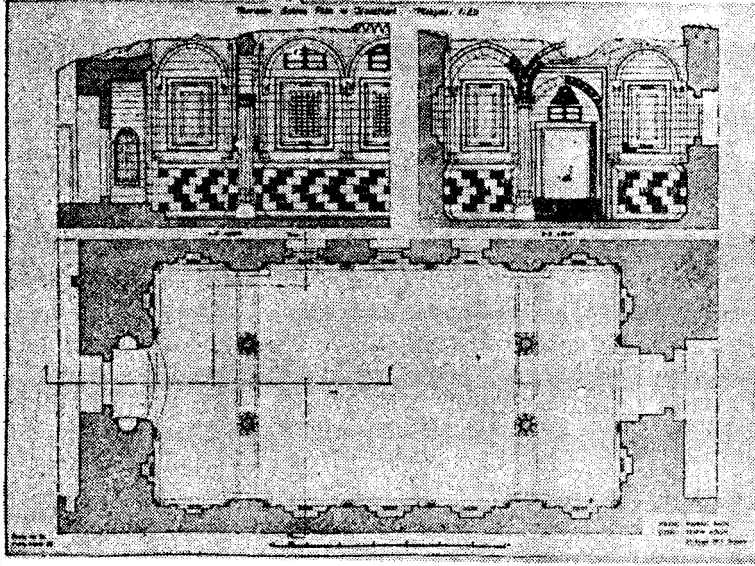
Resim 21: Harım bölümü giriş portalinin iki yanındaki kabarmaları bitki motifleriyle süslenmiş.



Resim 22: Harım ve meftak bölümünün görünüşü (minarenden).

iç avlu olabileceğini belirten Gazanfer Erim'in (90) görüşüne katılıyoruz (Şekil: 13) (Resim: 23).

Bu salonun kuzey ve batısında birer ince koridor bulunmaktadır. Bu koridorlara açılan boyutları birbirine yaklaşan, ocaklı, dolaplı ve nişleri bulunan çeşitli odalar sıralanmaktadır (Resim: 24-25). Salonun güney kısmı; mutfak, hamam, helâlâr ve güney tarafa bakan iki katlı pencere sıralarıyla odalardan meydana geliyordu. Böylece haremlerde olması gereken bir kapalılığı da burada görmek mümkündür (Şekil: 14).



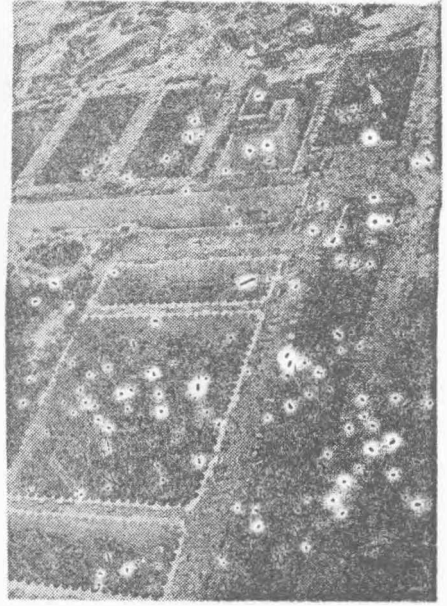
Şekil 13: Harem bölümünde "Taşlık'ın" plân ve kesiti (M. Akok'tan).

Edirne ve İstanbul saraylarında birinci ve ikinci avlunun sağ tarafını işgal eden saray mutfakları, burada harem bölümü içerisine alınmıştır. XIX. yüzyılın sonlarında ve yüzyılımızın başlarında askerî kışla olarak kullanılırken mutfakın da aynı maksatla kullanılması sonucu yağlı isler duvarlara, taş aralarına sızmak suretiyle burada onarımı güç izler bırakmıştır. Edirne sarayı ile Topkapı Sarayı'nın merkezde bulunmaları ve O. manlı hanedanının oturduğu saraylar olmaları dolayısıyla günlük yemek ihtiyacını karşılamak bakımından çok büyük mutfaklara sahip olmalarına karşılık, İshak Paşa Sarayı'nın mutfakının küçük olduğu, ancak sarayın ihtiyacı göz önünde bulundurulduğunda hayli büyük olduğu dikkati çekmektedir. Mutfak; kare, kübik dört duvar üzerinde iki katlı olduğu anlaşılan diğer Harem odalarıyla eş yükseklikte idi. Beden duvarlarını örten düz çatının üzerinde, düz bir alana kurulmuş yerden biten bir kümbet gibi,

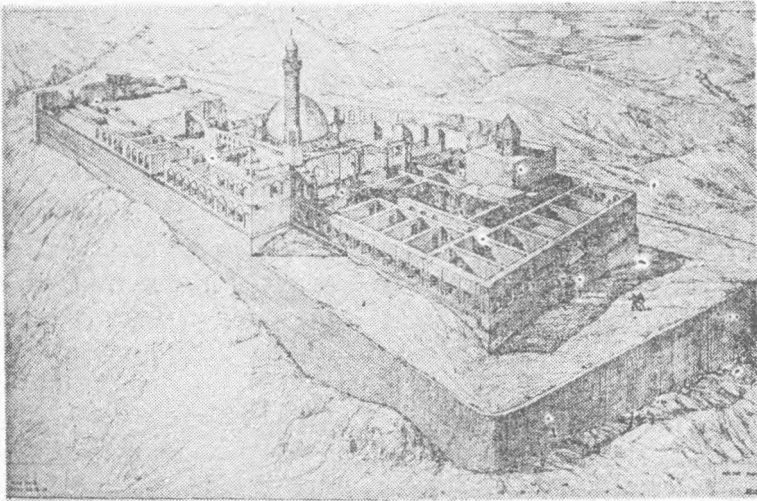
90) G. Erim: A.g.e., s. 32.



Resim 23: İshak Paşa Sarayı'nda Harem Bölümündeki "Taşlık"ın görünüşü.



Resim 24: Harem bölümünde koridorlar ve odalar.



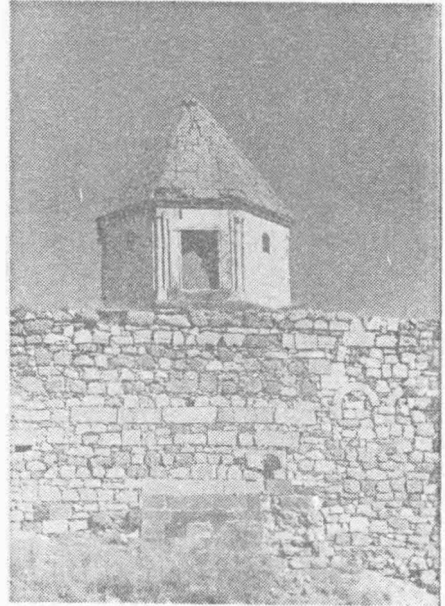
Şekil 14: İshak Paşa Sarayı'nın Harem Bölümü yönünden rölovesi (M. Akok).

sekizgen gövdeli ve üzeri sekizgen piramidal çatı ile örtülü olan mutfak bacası yer almaktaydı (Resim: 26).

Çevreden epeyce yükseltilerek elde edilmiş bir set üzerinde, bazı kısımları iki katlı, kapı üstlerinde köşkleri, kendine mahsus ısıtma sistemi ve bir saray için gerekli olan çeşitli bölümleriyle bu saray, merkezden uzak, çoğu devlet kurma veya kendini merkezi devlete karşı güçlü gösterme arzusunda bulunan Osmanlı paşalarının zihniyetinden doğmuş görünmektedir (91). Aynı zamanda da tümü çevreden getirilmiş sarı, kahverengi ve siyah kesme taşlarla yapılmış, çoğunun kaynağı anlaşılamayan yüksek kabartma bitki şekilleriyle imparatorluğu uç noktasında, padişahı kışkırtacak bir güzelliğe sahipti.



Resim 25: Harım bölümünde ocaklı odalar.



Resim 26: Mutfağın üzerini örten aydınlık pencereleri ve külahı.

Türk mimarisinin ana prensiplerine uygun olarak, yapıldığına şüphe olmayan ve bu yazımızda yakalamaya çalıştığımız özellikler, detaylarda kaybolursa bile bu sarayda B. Selçuklu, Anadolu Selçuklu, Osmanlı, Gotik ve diğer Avrupa sanatlarıyla Kafkas sanatının etkilerinin uygulandığı karışık (Eclectique) bir üslup görülmektedir.

91) Gerikme devrindeki Osmanlı Paşaları, Tepecelenli Ali, Bısatlı Malım t, Çapanoğulları, Kavalalı Melimet Ali gibi Paşalarla birlikte İshak Paşa ve soyu da devlete kafa tutar şekilde hareketlerini sürdürmüşlerdir. Bkz. S. Eyice: A.g.e., s. 235.

Plân düzeni bakımından, merkezlerde oluşturulan Osmanlı hanedan saraylarının plân kompozisyonuna uyulmuştur. Dış duvarların iki katlı olmaları, kapı, pencere, kemer, korniş düzenlemeleri, tabiat içerisinde de çok uzaklardan görülebilen silüetiyle padişah saraylarından daha gösterişli ve ortaçağ şatolarını andırmaktaydı.

Çeşitli avluları, avlulara ve içerilere geçit veren kapılarıyla etrafa hakim yükseklikte bulunan bu saray, çevresiyle kurduğu ahenk ve denge bakımından da dikkate değer. Yüksek tâk kapıları ve yüksek beden duvarları üzerine oturan tanburlu kubbesi iki renkli taştan yapılmış minaresiyle camii mimarisinin hatlarının güçlülüğü, sarayın manzarasını bir kat daha artırmakta, doğu ve batı arasında seyahat eden XIX. yüzyıl seyyahlarının (92) kendilerini birdenbire bir masal dünyası içerisinde bulmalarına yol açmaktaydı.

Yukarıda da belirtildiği gibi bu saray, devrin sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel durumunu aksettiren yapılar topluluğu olarak dikkati çekmektedir.

92) Bunlardan Fransız gizli ajanı Janbert 1805'te İran Şahına mektup götürürken Doğu yabazı'dan geçmiş ve burasının memur halde olduğunu görmüştür. S. Eyice: A.g.e., s. 235.

FARS EDEBİYATINDA HAMSELER

Doç. Dr. Saime İnal Savi

Bildiğiniz gibi Fars Edebiyatı nazım şekillerinden biri de "Mesnevî'dir. "Mesnevî" mısraları kendi aralarında kafiyeli beyitlerden oluşan bir nazım şeklidir.

Tek kafiyeye bağlı kasideye nisbetle şaire daha büyük bir serbesti sağlar. Bu nedenle de destânî veya hayalî hikâyelerde, talimî veya tasavvufî mevzularda genellikle bu tarza başvurulur.

"Mesnevî" şekli ve o şekil ile yazılan "Millî Kıssalar" kökleri ta Sasani devrine kadar çıkan eski bir edebî an'änenin kalıntısıdır. Mevzuunu ve şeklini millî an'anedan alan bu destânî mesnevîler Firdevsi ile kemalinin son mertebesine erişmiştir.

İran mesnevî edebiyatının Firdevsiden sonra en mühim siması Nizamidir.

Nizami İran edebiyatında mühim bir merhaleyi temsil eder. Medih tarzının zirveye ulaştığı, destânî hikâyeciliği teşvik edecek âmillerin ortadan kalktığı bir sırada, mesnevîleri ile, bütün İran edebiyatına yeni bir yön vermiştir. Bu, destânî olmayan manzum hikâyecilik, yani mesnevî tarzıdır.

Nizâmî'nin türlü mevzular hakkında yazdığı ve manzum birer roman olan mesnevîleri vardır. Mesnevîleri beşe çıkınca, bunları bir bütün halinde toplayıp, "Hamse" adını vermiştir. Hamse, manzum olarak ve mesnevî tarzında yazılmış beş ayrı eseri içine alan məcəmüadır.

Mesnevî meydana getirmek kolay değildir. Hamse ise daha büyük bir kudrete ihtiyaç gösterir ve sanattaki ustalık derecesi için bir ölçü sayılır. Bu nedenle de kendine güvenen şairler "Hamse" denemesi yapmışlar, ama çoğu bir iki, en çok üç dört mesnevî bırakarak edebî hayattan çekilmişlerdir. Bazıları da beş mesnevî ile yetinmemiş, altı ya da yedi mesnevî yazmışlardır.

Nizâmî, "Penc genc" de denilen beş mesnevisiyle haklı bir ün sağlamıştır.

Nizâmî'nin Hamse'sine geçmeden kendisinden sonra gelen Hamse sahiplerinin en meşhurlarını görelim. Bunlar sırasıyla: Amîr Husrav Dihlavi, Hâcû-yi Kirmani, Kâtibi, Câmî, Hâtifî ve Feyzî'dir.

Bunların Hamse'lerini oluşturan mesnevilerinden Nizami'nin mesnevilerini tek tek ele aldığımızda söz edeceğiz.

Nizami'nin Hamse'si şu mesnevilerden meydana gelmiştir:

1- Mahzan al-asrâr. Sarî' bahrinde, yazılmıştır. 2400 kadar beyitten ibaret, ahlâkî bir mesnevidir. Erzincan'da hüküm süren Fahr al-Din Bahrâmşâh'a ithaf olunmuştur. Eserin yazılış tarihi 1176 olmalıdır.

Nizâmî bu eserini meydana getirirken, Sanâ-i Gaznavî'nin Hadika'sını göz önünde bulundurmıştır.

Türlü ahlâkî mevzuları içine alan eser 20 makâlât'a bölünmüştür. Her makaleden sonra o fikirleri daha ziyade açıklayan küçük bir hikâye getirilmiştir.

Mahzan al-asrâr, farsça ahlâkî-terbiyevî şiir tarihinde mühim bir mevki tutar. Eserin ilmi ve tenkitli bir tab'ı, Berthels'in nezâreti altında, Abd al-karîm Ali-oğlu Ali-zâda tarafından hazırlanmış olup, Bâkû'da 1960 ta yayınlanmıştır. Nuri Gençosman tarafından da bugünkü türkçeye çevrilmiştir. (Ankara, 1946, Şark-İslâm klasikleri, nr. 13).

Şimdi yukarıda adlarını saydığımız Hamse sahiplerinin eserlerine dönebiliriz. Nizâmî'nin Mahzan al-asrâr'ına Amîr Husrav'ın yazdığı nazire Matla' al-anvâr adını taşır. Ahlakî ve dinî bir manzume olup, Nizâmî'nin ki gibi 20 makâlât'a bölünmüştür. Aynı tarzda ve aynı vezindedir.

Hâcûy-i Kirmânî'nin Mahzan al-asrâr vezninde yazılmış olan mesnevisi Ravzat al-anvâr'dır. Mevzu itibariyle de ona benzer. 20 makale içinde, sûfiyâne ve ahlâkî görüşlere temas eder. Yer yer hikâyeler ile süslenen eser 1306 da Tahran'da basılmıştır.

Kâtibî'nin tamalanmamış Hamse'sinin 1434 e doğru yazılmış olan mesnevisi Gulşan-i Abrâr da Nizâmî'ye naziredir.

Câmî'nin Tuhfat al-ahrâr'ı, Nizâmî'nin Mahzan al-asrâr'ına ve Amîr Husrav Dihlavi'nin Matla'al-anvâr'ına bir nazire olup, 20 makale halindedir.

Markaz-i advâr'ı ile Feyzî de Nizâmî'yi izleyenlendendir.

2- Husrav u Şîrîn. Hezec bahrinde yazılmıştır. 5700 kadar beyit ihtiva eder. Eski nüshalara göre Sultan Tuğrul b. Arslan'a ithaf edilmiştir.

Husrav u Şîrîn, Sâsani hükümdarı Husrav Parviz'in hayatını anlatır. Bu hükümdara ait Şâh-nâme'de bulunan kısma tekabül eder. Şu var ki, burada tarihî vak'alar, aşk duygularını tahlil ve ifade edecek manzum bir roman haline getirilmiştir. Şîrîn'in mimar Farhâd ile olan macerası daha sonraları, bilhassa Nizâmî'nin verdiği şekil ile, müstakil bir mevzu hâlini almıştır.

Eser Sabri Sevsevil tarafından bugünkü türkçeye çevrilmiştir. (İstanbul, 1955, Şark-İslâm klasikleri, nr. 29).

Ḥusrav'ın, Şîrîn u Ḥusrav'i Nizâmî'nin Ḥusrav u Şîrîn'ine bir naziredir. Farhâd ile Şîrîn'in aşklarındaki küçük değişiklikler dışında bir fark yoktur.

Ama Hâcuy-î Kirmânî'nin Ḥusrav u Şîrîn ile aynı vezinde yazılmış olan Gul u Navrûz'u, Horasan şahı Firûz'un oğlu Navrûz ile Rûm kayserinin kızı Gul'un aşk maceralarını tasvir eder. Hâcû'nun en güzel mesnevisidir. 5000 den fazla beyti ihtiva eder.

Nizâmî'nin Ḥusrav u Şîrîn'i vezinde bir diğer mesnevi Yûsuf ve Zaliha'dır. Kısas-ı Yûsuf mevzuu üzerindeki bu eser Câmî'nin en maruf mesnevisidir.

Hatîfî'nin Şîrîn u Ḥusravî'i de Nizâmî'ye naziredir.

Laylî u Macnûn, hezec bahrinde yazılmıştır.

Nizâmî, Layli u Macnun'un 4000 küsur beyit olduğunu söylemektedir; halbuki bugün elde bulunan nushalarda, 5100 kadar beyit vardır; bundan esere Nizâmî'ye ait olmayan ilaveler yapıldığı anlaşılıyor.

Arap edebiyatındaki bu basit kıssayı ilk defa planlı bir hikâye şekline koyan Nizâmî'dir. Eseri inceleyenler onun, Laylî vu Macnûn mesnevisini, Hamse'sini teşkil eden öteki mesnevilerinden gerek konuyu işleyiş, gerek tasvirlerdeki özellik bakımından daha güzel ve daha başarılı bulurlar.

Laylî vu Macnûn hikâyesini öteki hikâyelerden ayıran özelliklere geçmeden konusuna değinmek istiyorum.

Leylî vu Macnûn'un efsaneleşmiş aşkı Nizâmî'de şöyle hikâye edilir:

"Benî Âmir kabilesinin başkanı, oğlu olmadığı için üzgündür. Tanrı'ya yalvarır. Duasını kabul eden Tanrı ona bir oğul ihsan eder; çocuğun adını Kays koyarlar. Kays'ı büyüyünce okula verirler. Başka bir kabileden olan Leylâ aynı okuldadır. Nizâmî onu: "Her gönülde onun aşkı var. Saçı gece adı Leylâ"

دو هر دلی از هوش میلی گیسوش چولیل و نام لیلی

diye vafeder.

İki genç okulda birbirini sever. Dedikodu çarçabuk etrafa yayılır. Leylâ'yı gizlerler. Kays deliye döner; ağlayarak sokaklarda dolaşır. Herkes onu "Mecnun" diye çağırmaya başlar. O bunlara aldırılmaz. Her sabah baş açık, yalın ayak kırlarda dolaşır; geceleri şiir okuyarak Leylâ'nın mahallesini gezer, evinin kapısını öperek döner. Bir gece Leylâ'nın çadırını açık görerek içeri girer. Bu duyulunca Mecnun'un yolu büsbütün kapatılır.

Kays'ın ıstırabını gören babası, kabilenin ihtiyarlarıyla birlikte Leylâ'yı istemeğe gider. Leylâ'nın babası misafirleri iyi karşılar. Fakat teklifi işitince Kays'ın deli olduğunu söyleyerek reddeder.

Kays'ın babası, dua etmek için oğlunu Kâbe'ye götürür. Aşkta kurtarması için Tanrı'ya yalvarmasını söyler. Kays aşk sözünü işitince ağlar, sonra güler ve sıçrayıp Kâbe'nin halkasına yapışarak, aşkını artırmaması için Tanrıya yalvarır: "Yarabbi Leylâ'ya olan sevgimi daima artır!".

يارب تو مرا بروی لیلی هر لحظه بده زیاده میلی

Mecnun'un babası, Leylâ kabilesinin yakınması üzerine, oğlunun öldürüleceği haberin alır. Onu arayıp bulur; öğüt verip eve getirirse de, bir süre sonra Mecnun dayanamayarak çöllere kaçar.

Leylâ da Kays'ın aşkıyla gizli gizli ağlayıp inlemektedir. Mecnun'un şiirlerini işittikçe kendi de şiirler yazıp sokağa atmakta, bulanlar Mecnun'a götürmektedir.

İbn-i Selâm adında bir zengin Leylâ'yı görüp beğenir. Hediyeler göndererek kızı babasından ister. Anası babası razı olurlar; fakat kızın hasta olduğunu söyleyerek biraz sabretmesini isterler.

Bir kahraman olan Nevfel, bir gün avlanmak üzere kıra çıktığı sırada Mecnun'a rastlar; başından geçenleri öğrenerek acır. Leylâ'yı alacağını vadederek: "Ancak sen de deliliği bırak." der. Mecnun Nevfel'e misafir olarak bir süre yanında kalır. Leylâ için yazdığı şiirleri okur. Nevfel bir elçi göndererek Leylâ'yı kabilesinden ister. Ret cevabı alınca kabile ile savaşa girer ve onları bczzuna uğratar. Nevfel Leylâ'nın getirilmesini emreder. Babası: "Fakat evlâdımı bir şeytana vermem. Deliye nikah bağından çok zincir yaraşır."

اما ندهم بدیو فرزند دیوانه به بند به که دربند

diyerek yalvarır.

Nevfel verecek cevap bulamayarak çekilir. Leylâ'nın babası neşe içinde evine döner. Mecnun'dan kurtulduklarını anlatır. Leylâ da Nevfel'in çekilip gittiğini öğrenince gizlice ağlar.

İbn-i Selâm tekrar elçi göndererek Leylâ'yı ister. Ziyafet verilir; nikâh kıyılır. İbn-i Selâm Leylâ'yı alıp evine götürür. Fakat Leylâ kocasını yanına yaklaştırmaz.

Mecnun, Leylâ'nın evlendiğini işitince başını taştan taşa çarpar. Fakat Leylâ'nın kendine sadık kaldığını duyunca biraz yatışır. Mecnun'un babası üzüntüye dayanamayarak ölür. Haberi alan Mecnun yanar, yakılır. Sonra Necd yolunu tutar. Çölde vahşi hayvanlarla arkadaşlık eder. Bu arada iki aşık birbirlerine kendi hallerini anlatan; aşklarını, ıstıraplarını dile getiren mektuplar yazarlar.

Dayısı Selim-i Âmiri, Mecnun'la ailesi arasındaki teması sağlar. Her ay ona yemek ve elbise getirmektedir. Bir gün Mecnun'un anasını da birlikte getirir. Ka-

dın oğlunun halini görünce yüreği parça parça olur; yanar, yakılır. Mecnun anasının ayaklarına kapanarak özür diler, sonra veda edip dağ yolunu tutar. Anası ağlaya ağlaya eve döner; bir süre sonra da ölür.

Leylâ, kocası olmadığı bir gün evden çıkarak yol kenarına oturur. Daha önce mektubunu götüren ihtiyara Mecnun'u getirmesini rica eder. İhtiyar Mecnun'u getirir. Leylâ yaklaşmaya cesaret edemez: "Mademki benim şimdi bir sahibim var; yaptığım işten utanmamalıyım."

تاچون که بد اوری نشینم از کرده حجاتی نسدم

der ve ilâve eder: "Bir kaç beyit okusun, ben dinliyeyim. O şarap sunsun, ben içeyim."

او خواند بیت و من کم گوش او آرد باده من کم نوش

Bunu işiten Mecnun Leylâ'ya gazel okur. "Bundan sonra sen ve ben varız; fakat ben sen olacağım. İki ten için bir gönül yetişir; o gönül de senin gönlün olacaktır; çünkü benim gönlüm harapdır."

زین پس تو و من تو زین پس یکدل بمیان مادوتن یس
وان دل دل تو چنین صوابست یعنی دل من دلی خرابست

der. Aşkını ve ıstırabını anlatır. Sitemler eder. Sözlerini bitirince dağın yolunu tutar, Leylâ da inleye inleye evine döner.

Leylâ'nın kocası dayanamayarak ölür. Göreneğe göre Leylâ iki yıl evde kapanarak yas tutar. Bu bahane ile rahatça ağlayıp sızlar. Matem müddeti dolunca baba evine döner. Bir gün Mecnun'a haber gönderir. Bu müjdeyi alan Mecnun yola çıkar. İki sevdalı birbirlerini görünce kendilerinden geçerler. Akılları başlarına gelince Leylâ utanır, Mecnun şaşkınlık içindedir. Gönlü coşkun, ama dili bağlıdır. Leylâ: "Beni görmediğin zamanlar sesin göklere yükseliyordu. Bugün buluştuk niçin susuyorsun." diye sorar. Mecnun: "Söyleyen adam bir şey arıyor demektir; aradığını bulunca artık söze yer kalır mı?"

کوبنده غرتوجست وجویست چون یافت چه جای گفت و گو یست

der; üstünü başını yırtar; nara atarak çölün yolunu tutar.

Leylâ bir sonbahar günü hastalanır. Günden güne sararıp solar; yataklara düşer. Anasını çağırarak vasiyet eder: "Öldüğüm zaman onun yolunun tozundan gözümə sürmə çek. Sevgilim mezarıma gelip ağlayacaktır; onu hoş tut, benim halimi anlat; onun uğrunda can verdiğimi, onu beklediğimi söyle." Leylâ vasiyetini bitirince gözlerini yumar, ruhunu teslim eder.

Mecnun, Leylâ'nın ölümünü duyunca ağlayarak koşar, mezarına kapanır; sevgilisine hitab ederek bir süre kaldıktan sonra çölün yolunu tutar.

Mecnun bu ziyaret'ere devam eder. Bir gün yine mezarın başına gelir, yaranmış bir yılan gibi kıvrınır. Beyitler okuyarak ağlar, Tanrı'ya yalvarır, ölümü ister. Sonra mezarı kucaklar; inliyerek ruhunu teslim eder.

Vahşi hayvanlar etrafını aldığı için onun ölümünü kimse görmez. Mecnun bir yıl böylece kalır. Bir yıl sonra hayvanlar dağılınca, kabile halkı Mecnun'un öldüğünü anlayarak ağlar ve onu Leylâ'nın yanına gömer. İkisinin kabri üzerine türbe yapılır. Orası âşıklara "Ziyaretgâh" olur. Hasta gelen iyileşmiş döner, türbeyi ziyaret eden muradına erer."

Görüldüğü gibi hikâyenin esası sonradan Mecnun lakabını alan Kays'ın kişiliği etrafında toplanır ve olaylar Necd çöllerinde geçer. Bu hikâyeyi ötekilerden ayıran başlıca özellik, bunda, kahramanlarını birbirine kavuşturmadan ölüme götüren, ıstıraplarla dolu umutsuz bir aşkın tasvir edilmiş olmasıdır.

Çift aşık kahramanlı öteki hikâyelerde akla hayale gelmedik olaylardan, birbirini kovalayan korkunç tehlikelerden sonra kahramanlar birbirine kavuşur. Meselâ: Yûsuf va Zaliha'da, Zaliha isteğine kavuşarak yatıştır; Yusuf da peygamberlik görevine devam eder. Husrav u Şirin'de ise Husrav bir çok serüvenlerden sonra Şirin'e kavuşur.

Nizâmî Macnun'un aşkını ilâhileştirmiş, ona tasavvufi bir çeşni vermiştir. Nizami'den sonra gelenler, hikâyec e hep bu çığırı takip etmişlerdir. Mecnun, kendini Leylâ'dan Mevlâ'ya ulaştıran aşkıyla tasavvufi aşkın temsilcisi olarak gösterilmiştir.

Husrav'in Macnunu Layli'si de Nizâmî'nin Leyli vu Macnun'una naziredir. Onda da Macnun, Leyli'nin aşkıyla çöllere düşer. Tek farkı burada Macnun'un Nevfel'in kızı ile evlenmesidir. Genç Macnun gerdek odasını terkeder ama evlilik haberi Leyli'nin haklı yanıp yakılmalarına sebep olur. Aralarında sitem dolu dertli mektuplar teati edilir.

Câmî'nin Laylâ va Macnun'u, Nizâmî ve Amir Husrav Dihlavi'nin aynı adlı eserleri örnek olarak vücuda getirilmiştir. Şiirdeki vezin ve beyandaki şive de aynıdır. Farkı Câmî'nin Arap menşeli rivayetlere daha fazla yer vermesi ve de Kays'a nisbet olunan divanın tesiri altında kalmasıdır.

Hatifi'nin Layli va Macnun'u da Nizâmî'ye naziredir.

4- Haft Paykar hafif bahrinde yazılmış olup, 5600 beyit kadar tutmaktadır. Eser Meraga'nın Türk hakimi Arslan b. Ak-Sungur'un arzusu üzerine yazılmış ve ona ithaf edilmiştir. 1197 yılında tamamlanmıştır. Mevzuu Sasanî hükümdarı Bahrâm Gûr'un hayatıdır. Eser Haft Gunbad veya Bahrâm-nâma olarak da bilinir.

Nizâmî mesnevisinde Behrâm Gur'un tarihî ve destanî şahsiyetinden çok muhayyilesine geniş çalışma imkânları sağlayan unsurlar üzerinde durmuştur.

Behram'ın av maceraları ve av sahneleri tasviri, yedi ülkenin yedi padişah kızı için, onların ait olduğu seyyârenin rengi ile aynı renkte birer saray yaptırarak, onlar ile evlenmesi, aynı seyyârenin gününde, aynı renkte elbise giyerek, bir padişah kızının yanına gitmesi, padişah kızlarının anlattıkları hikâyeler ve en sonunda Behram'ın bir av takip ederken, bir mağarada kaybolması unsurlarını Nizami, sihirli kalemi ile, okuyucuların önüne serer. Haft Paykar'de hikâye anlatma san'atı ve muhayyile genişliği, derecesine erişilmemiş bir yüksekliğe varmıştır. Metnin mükemmel bir tenkitli neşri H. Ritter ile J. Rypka tarafından hazırlanmıştır.

Amir Husrav Dihlavî'nin Haşt Bahiştî de Bahrâm'ın aşk maceralarını anlatır. Haft Paykar'a naziredir. Husrav'de de Bahram, yedi ülkeden yedi padişah kızı ile evlenir, onlara cennet gibi yedi saray yaptırır. Fark şairin, kitabını sekizinci cennet addetmesi ve bu nedenle de ona Haşt Bahişt adını vermesidir.

Hatifi'nin Haft Manzar'ı ile Fayzî'nin Haft Kışvar'ı da Nizâmî'nin Haft Paykar'ine naziredir.

5- İskandar-nama mütekârib bahrinde yazılmış olup, 10800 beyit kadar tutan bir mesnevidir. Meşhur İskender'in hayatını başından sonuna kadar anlatır. İskandar-nâma bugün, biri Şaraf-nâma, diğeri İkbâl-nâma olmak üzere, iki ayrı eser halinde bulunmaktadır; fakat bazı nadir nushalara bakarak, bunun aslında bir tek mesnevi olduğu, sonraları Nizâmî tarafından ikiye bölündüğü düşünülebilirse de, müellifi bizzat her ikisini ayrı ayrı eserler olarak yazdığını söylemektedir. Böyle olunca da Nizâmî'nin mesnevilerinin sayısı beş değil altı oluyor ki buna pek tabii olarak Hamsa değil Sitta adı verilmek gerekirdi. Son iki kitabın bir tek mevzuu işlediği, bundan dolayı bir tek eser olduğu düşünülerek bu mesneviler mecmuasına Sitta değil, Hamsa adı verilmiş olmalıdır.

Şaraf-nâma 7100 beyit kadar olup, Nusrat al-Din Abu Bakr b. Muhammad'e ithaf olunmuştur. Yazılış tarihi, 1201 dir. İskender'in nesebinden başlayıp, karanlıklar ülkesine giderek, oradan tekrar Rûm'a dönmesine kadar, bütün fütuhatını ihtiva eder. Nizâmî, Şah-nâma'nın rivayetleri ile o zaman elinde bulunması gereken bilhassa halk arasında yaygın rivâyetleri ihtiva eden eserlerden istifade etmiştir. Eser İskandar-nâma-ı Barri olarak da geçer.

İkbâl-nâma 3700 beyit kadardır. Eser İzz al-Din Mas'ud II. b. Arslan'a ithaf edilmiştir. Yazılışı 1211 den az sonraki bir tarih olmalıdır. Nizâmî İkbâl-nâma'de,

İskender'i daha ziyade bir feylesof ve peygamber olarak ele alır. Burada İskender'in hakimler ile ilk yaradılış meselesini münakaşa etmesi gibi yüksek meseleler ele alınmıştır. Nizâmî bu hususta da şaşılacak derecede geniş ve derin bir bilgi ile çok yüksek bir anlatma kudreti göstermeğe muvaffak olmuştur. Eser İskandar-nâma-i bahri veya Hırad-nama adlarıyla da geçer. İskandar-nâma'nın her iki kısmının tenkitli neşri E. Bertihels'in nezâreti altında yayınlanmıştır' (Baku 1947).

Amîr Husrav'ın Â'ina-i Sikandari, adlı mesnevisi Nizâmî'nin İskandar-nama'sine naziredir. Burada İskender'in Çin Hakanı ile yaptığı savaş dışında bir yenilik yoktur.

Câmî'nin Hırad-nama-i İskandari'si Nizâmî'nin Sikandar-nama-i bahri'sine benzer. Sultan Husayn Baykara için nazmedilmiştir.

Hatifinin Timur-nama'si ile Feyzi'nin tamamlanmamış olan Akbar-nama'si de Nizâmî'nin İskandar-nama'sine naziredir.

Burada yeniden vurgulamak gerekir ki Nizâmî'nin İran edebiyatındaki tesiri pek büyük olmuştur. Amîr-Ḥusrav-ı Dihlavi, Ḥâcûy-i Kirmânî, Kâtibi, Abd al-Rahmân Câmî, Hâtifi ve Fayzi Nizâmî'nin tesiriyle onun Hamsa'sine ya da bazı mesnevilerine nazireler yazmışlardır.

Konumuzda sözü edilen mesnevi'lerin adlarına, yapılarına ve konularına bakarak, bunlar basit birer taklit diye düşünülebilir. Oysa bir tarihî olay, bir kıssa edebiyatın malı olduğu zaman, gerçekte olduğu gibi kalmayarak, üslup, hikâye etme tarzı, yazarın görüş ve duyuş açısına göre bambaşka bir şekle bürünür. Aynı zamanda arka planda kalan çeşitli çevrelerdeki değişik rivayetler ve sözlü geleneklerle de çok değişik yönlerden beslenir.

İran edebiyatında pek parlak bir şekilde tarih sahnesine çıktıktan sonra, Moğollar devrinden itibaren, bazı fevkaledelik kabiliyetler müstesna, bilhassa mevzu bakımından fakirleşerek devam eden mesnevi şekli, en son devrin edebiyatında, yerini mensur romanlara bırakmıştır. Buna rağmen her devirde mesnevi şekliyle yazılmış küçük şiir ve manzumelere tesadüf olunur ki, bunlar tam divanlarda masnaviyat başlığı altında ayrı bir bölüm teşkil eder.

Burada mutlak değinmemiz gereken husus ise, fars edebiyatı hamselerinin edebiyatımız üzerindeki tesiridir.

Bizde ilk hamses Mir Ali Şir Navâi tarafından kaleme alınmıştır. Onu öteki hamses şairleri izlemiştir.

Bunların kimi Nizâmî'nin, kimi Ḥusrav'ın, kimi Câmî'nin izinde yürümüştür. Çoğu, konuyu yeniden işleyerek kattığı özelliklerle yeni bir eser meydana getirebilmiş hatta üstün bir eser meydana getirme çabalarında bulunmuştur. Bunun sonucu olarak da edebiyatımız, Fuzûlî'nin Leylâ ve Mecnûn'u gibi Nizâmî'ye üstünlüğü tartışmasız kabul edilen bir şaheser kazanmıştır.

BİBLİYOĞRAFYA

- 1- Ayan, Hüseyin, Divan Edebiyatında Hamseler, Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Araştırma Dergisi Sayı: 10, Ankara, 1979.
- 2- Dastgardi, Vahid, Name-i Layli va Macnün, Tahran, 1313.
- 3- Gençosman, M. Nuri, Mahzen-i Esrar, Ankara, 1960.
- 4- İA. Câmî, Hâcüy-i Kirmâni, Hamse, Husrav, Nizâmi maddeleri.
- 5- Levend, Agah Sırrı, Ali Şir Nevai 1. C, Ankara, 1965.
- 6- Levend, Agah Sırrı, Arap, Fars ve Türk Edebiyatında Leyla ve Mecnun Hikayesi, Ankara, 1959.
- 7- Levend, Agah Sırrı, Türk Edebiyatı Tarihi, Ankara, 1973.
- 8- Safa Zabihu'llah, Tarih-i Adabiyat der İran C. 1 Tahran 1336.
- 9- Sevsevil, Sabri, Hüsrev ve Şirin, İstanbul, 1955.
- 10- Şafak, Rezâ-zâde, Tarih-i Adabiyât-ı İran, Tahran, 1342.
- 11- Tarlan, Ali Nihad, İslam Edebiyatında Leyla ve Mecnun Mesnevisi (İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi, 1922, No. 1).
- 12- Tarlan, Ali Nihat, Leyla ile Mecnun İstanbul, 1943.

PSİKANALİZ ve EDEBİYAT (x)

Hanns Sachs

Çeviren: Yılmaz Özbek

Sanatın insan varlığının süsü olduğu, insan ihtiyaçlarının ancak asgarisinin bulunduğu ve güvence altına alındığı yerde, hayatın zenginleştirilmesine ve güzelleştirilmesine katkıda bulunan lüks ve fazladan bir şey olduğu görüşü hiç de az işitilen bir şey değildir. Bu görüş, gerçekte, insan kültürünün başlangıcından beri insanlığın zarurî ihtiyaçlarından biri olan sanatın önemini yanlışlıkla küçümsemektedir.

Yontma taş aletler yapan mağara devri insanları yirmi bin yıldan daha önce hayvan resimleri yapmıştı. Bu resimlerin sanat değerine -onu geride bırakmak bir yana- hiçbir modern sanatkâr erişememiştir. O eski çağların edebiyat sanatından bize bugün hiç bir bilgi kalmamıştır. Sözlerin, yazıya geçmediği taktirde kaybolup gitmesi doğaldır. Yine de Eskimo ve Avusturalya zencilerinde olduğu gibi, kültürel gelişmenin alt basamağını medana getiren kimi topluluklarda şarkı ve efsanelerin eksik olmadığını biliyoruz.

Buna göre, insanda kökleşmiş sanat eseri yaratma dürtüsü en basit insandan kültürlü insana kadar herkesin sahip olduğu benzer içgüdülerin tatminine yaramaktadır. Sadece bu yoldan, sanatın hiç bir zaman eskimediği, ırkların ve çağların ötesinde insanları birleştirdiği görüşü açıklanmaktadır. Konumuzu burada sınırlayalım ve sadece araştırmamız açısından en kolay anlaşılır edebî sanat eseriyle uğraşalım ve herhangi bir sanatta ortaya çıkabilecek özelliklerin diğer sanatlarda da mevcut olabileceğini gözden uzak tutmayalım.

Şimdi, kavramamız kolay olan edebî sanatın ilk safhasından bahsedelim: Edebî sanat, sadece sanatkârlar tarafından, yani nadir istisnai insanlar tarafından yaratılmadığı, aynı zamanda her münferit kişinin, değişik ölçülerde de olsa katıldığı bir insanlık fenomenidir. İlk safha tabiri ile gündüz rüyaları (hayaller) kastedilmektedir. Bunlar monoton saatlerimizi canlandıran bizi acı gerçeklerden uzaklaştıran ve akşamları da uykunun kollarına atan hayallerdir. Varlığının büyük bir

(x) Bu makale, "Psychoanalyse und Literaturwissenschaft" (Bernd Urban, Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 1973, 94-102) adlı eserden çevrilmiştir.

kısmını hayal dünyasına ayıran insanlar vardır. Bazı insanlar da ise hayaller pek az yer tutmaktadır. Fakat çocukluk çağında hemen herkesde hayaller varlığını çok belirgin bir şekilde sürdürür.

Oynayan çocuk, çok az malzemeyle kendisine bir hayal dünyası inşa eder ve istediği gibi şekil verdiği bu hayal dünyasını yine istediği gibi idare eder. Çocukluk çağının son dönemlerinde hayal kurma yeteneği biraz geriler. Çünkü erginlik çağında bunun yerini fiziksel gelişme almaktadır. Erginlik çağı hayalleri çocukluk çağı rüyalarından çok farklı özellikler gösterir. Erginlik çağında görülen hayaller oyuna çevrilemez, hayal olarak kalır. Bu yaşın özelliği olarak, kolaylıkla masturbasyona eğilim gösterilir. Cinsel olgunlaşma olayı organizmayı ve ruhsal hayatı çocukluk çağında bilinmeyen, yüksek dozda seksüel uyarılarla doldurur. Bunların herhangi bir şekilde yok edilmesi veya tatmin edilmesi gerekir. Bu uyarılar cinsel arzuların kaynaklanır, açık veya kapalı bir şekilde ortaya çıkan hayal alanında tatmin edilirler. Bu gelişim safhası içerisindeki hayallerin, erginlik çağına ermekte olan kişinin -değil ebeveynine ve eğiticisine- en samimi arkadaşına bile açıklayamayacağı çok gizli sırlar oldukları anlaşılmaktadır. Hayalin bu özelliği daha sonraki yıllarda da kendini göstermektedir. Bu hayaller devamlı saklı tutulmakta, erotik karakterini kaybetse bile, erginlik çağında başlayan bu suçluluk duygusu hiç bir zaman bitmeyecekmiş gibi bir görünüm almakta ve başkalarına anlatılmamaktadır.

Hayaller nasıl bir görünüm alırlar? Bu konu hakkında genel olarak geçerli bir şey söylemek güçtür. Çünkü insanların yapılarına göre çeşitli farklılıklar ortaya çıkmaktadır. Bazı arzuların tahayyülünden ibaret olan bu gündüz rüyaları bazı kimselerde çok kısa sürmektedir. Fazla kimselerde ise gündüz rüyaları gerçek bir sanat eserinden farklı olmayan koca bir roman veya kapsamlı bir hikaye gibidir. Bütün bu hayal görenlerin müşterek tarafları egozentrik oluşlarıdır. Yani hayal gören şahıs devamlı merkezi yerde bulunmakta ve olaylar hayal görenin etrafında cereyan ettiği için, diğer şahıslar pek önem arzetmemektedirler. Ayrıca gündüz rüyaları, düzenli bir şekilde, hayal kuranın arzularının yerine gelmesine hizmet eden mekanizma olarak da düşünülebilir. Ayrıca onlar bilhassa gerçeklerin tatmin etmediği istekleri tatmin etmeye yararlar. Bu, birden bire ortaya çıkan, erginlik çağının tatmin olmamış erotik arzuları için de geçerlidir. Herkes bizzat kendinde, belli bir mahrumiyetin baskısı altında irade dışı olarak, gördüğü gündüz rüyularının muhtevasını değiştirdiğini farkedebilir. Ac birisi hayaline zengin bir yemec, susuz olan soğuk bir içecek katabilir. Bu yalnız bedensel ihtiyaçlar için değil, aynı zamanda ruhsal olarak eksikliğini duyduğumuz ve gerçekte yerine getiremediğimiz ihtiyaçlarımız için de geçerlidir. Freud bir hastanın tipik gündüz rüyasını şöyle anlatmaktadır: Hasta kendisini aşık olduğu kadından uzaklaşmış hissetmekte ve şu hayali yaratmaktadır: Kadın onu reddedecek ve iyi bir işi olan başka bir adamla evlenecek. Hasta, bu mutlu rakibinin çalıştığı yerde, çalışmaya başlayacak. Kabiliyetleri ve iş gücü sayesinde rakibini geride bırakacak ve hatta

onun amiri olacak. Bu sıfatıyla günün birinde rakibinin suçlarını ortaya çıkarcak ve onu işinden edecektir. Böylece eski sevgilisi ona gelecek, dizlerine çöküp yalvaracaktır. O da her şey yapmaya hazır olduğunu bildirecek, rakibinin mesalesini halledecek ve uzun zahmetlerle elde ettiği bu yüksek görevinden çekilecektir.

Bu hayallerde kırılmış gurur ve intikam hırsı oldukça büyük rol oynamaktadır, fakat onlar doğrudan doğruya ortaya çıkmamakta, bilakis asil bir feragatin maskesi altında tatmin bulmaktadırlar. Gündüz rüyasının önemli bir özelliğine dikkat edelim: Bunlar kolay anlaşılabilirler. Hayal görenin açıkca itiraf etmediği arzuların tatmin edilmesi söz konusu hayallerde gizlice tatmin bulmakta, anlaşılmasını ancak bir tefsir yoluyla mümkün olmaktadır.

Şimdiye kadar söylenenlerden gündüz rüyasının sadece iyi şeyler ihtiva ettiği anlaşılabilir. Bu, bütün gündüz rüyaları için olmasa bile bir çoğu için isabetlidir. Şayet gündüz rüyası gerçekten arzuların tatminine giden en rahat yol ise, o zaman bunun nasıl olduğunu kendi kendimize sormalıyız: Acı çekerek erişilen içgüdü tatminlerinin olduğunu da gözden uzak tutmamalıyız. Cinsel hayat alanında acı çekerek zevk almaya "mazohizm" denir. Seks içgüdüleri ister seks sahası dışındaki alanlarda baş gösterebilir, isterse insan ruhunun derinliklerinde yer almış olan suçluluk duygusu acı çekmek yoluyla tatmin olmak istesin... benzeri fenomenler gerçek cinsel hayatın dışında da ortaya çıkmaktadır.

Edebi eserlerin de bir çok noktada gündüz rüyaları ile yakınlığı vardır. Gündüz rüyaları insanı gerçeklerden uzaklaştıran, yetersizliklerini telafi eden, hayal yolu ile tatmin olma mekanizmasına sahiptir. Özellikle üstün vasıflı edebî eserlerin, meselâ trajedilerin muhtevalarının neşeliden ziyade hüznünlü olması, bunların içerisinde insandaki ihtirasların hemen açık bir şekilde anlaşılmayacağı, ancak derin bir tefsirle nüfuz edilebileceği -biraz evvel söylenenlerden sonra- bizim için artık çarpışık bir durum olmasa gerek. Diğer taraftan sanat eserlerinin gündüz rüyasından ayrıldığı bir kaç nokta vardır. Şimdi bu noktaları ele alalım:

Şimdiye kadar vurguladığımız gibi gündüz rüyasının kahramanı her zaman bizzat hayal kuranın kendisidir. Buna karşılık edebî eserlerde bu durum pek mümkün değildir. Fark, gündüz rüyasının bir insan için bir insan tarafından meydana getirilen bir iş olduğu gerçeği sayesinde kolayca anlaşılabilir. İsmine layık olması gereken edebî bir sanat eserinin büyük bir sosyal fonksiyona sahip olması şarttır; öyleki birbirinden çok farklı olan insanlara bile bir şeyler ifade etmelidir. Gündüz rüyası kendi yaratıcısının arzusunu yerine getirmesi bakımından gayesine uygundur. Buna karşılık, edebî sanat eseri, kendi gayesine tam olarak erişemez. Çünkü A şahsının büyük bir piyango kazarması, başarılı bir devlet adamı olması veya meşhur bir mühendis olması B ve C şahıslarını ilgilendirmemektedir. Edebi sanat eseri, tamamen şahsî ve bir tek insana yöneltilmiş arzuların tatminini dikkate almayacak şekilde ve insanların büyük bir kesimine ait diğer arzuların tatminini kap-

sayacak biçimde inşa edilmelidir. Kendi hayallerinden bir sanat eseri şekillendirilecek şahıslar, yani şahsî arzuları ve istekleri olan yazarlar, hayallerinde şüphesiz ilk önce kendi arzularını tahmin etme ihtiyacını duyarlar. O halde cemiyetin ihtiyaçlarına nasıl cevap verebilirler?

Bu soruya daha sonra dönmek üzere, şimdi gündüz rüyası ile sanat eseri arasındaki başka bir farkı ele alalım: Gündüz rüyası tam belirgin şekilde ortaya çıkmaz, ya bir sahneden veya bir şekilden ibaret olabilir. Bazen de o, birbirleriyle münasebet halinde olan olayları aksettirmektedir. Bu durumda ağırlık tabii olarak bütünün yapısı içinde değil, bilakis doğrudan doğruya zevk veren bölümlerin içerisinde. Bu hayallerin birbirleriyle münasebet halinde olup olmaması, olayların doğru düşünülüp bir esasa dayandırılıp dayandırılmaması pek az önem arzettiğidir. Gündüz rüyasının biçimi kolay kolay tasvir edilemez. O, hayal kuran kimsenin dışında hiç kimse tarafından anlaşılmayan sözler ve şekiller, hikaye ve diyalogların meydana getirdiği bir karmakarışıklıktır. Bunun böyle olması gündüz rüyasının ne kadar bencil olduğunu gösterir. Gündüz rüyasını sahibi anladıktan sonra başkasının anlamasına pek gerek yoktur. Gündüz rüyası kendini şekil güzelliğinden dolayı kabul ettirmek zorunda da değildir. onun için önemli olan muhtevadır. Sanat eseri ise kendi sosyal görevine uyarak tamamen başka yollar takip etmek ve okuyucunun büyük bir kesiminin hoşuna gitmek ve de bu amaca uygun olarak bir çokları için anlaşılır olmak mecburiyetindedir. Ayrıca sanat eseri kafiye ve ritim, tek tek kısımların birbirleriyle olan ahengi ve yapısının anlaşılabilirliği sayesinde okuyucunun ilgisini ve zevkini uyandıran bir şekle sahip olmalıdır. Gündüz rüyalarının bir ölçüde yazarın edebî eserinin ilk basamağını teşkil ettiği doğru ise, bu eserin muhtevası, bir maden yatağında sıkışıp kalmış değerli bir cevherin eritilip ortaya çıkarılması gibi bir olay sergilemelidir. Gündüz rüyası, yazarın ruhunda uzun ve zahmetli bir değişim ve açıklığa kavuşma süresi geçirir. Ancak bunun sonucu olarak bir sanat eseri ortaya çıkabilir. Bu olayın şartlarından biri de, olayın temelini teşkil eden konunun, başka bir deyişle, gerçekleştirmeleriyle gündüz rüyasının şekil bulduğu arzuların karakteristik özelliğinin, kişisel ilgilere bağlı olmayıp, aksine herkesin isteyerek katıldığı genel ihtiras ve duyguları da aksettirdiğinin düşünülmesidir.

Psikanaliz göstermiştir ki gündüz rüyalarının, çok yönlü, insanların kişisel yaşantı ve ihtiyaçlarına göre farklı arzular ve istekler yanında, ayrıca ruh hayatının derinliklerinden gelen ve aynı zamanda kişisel farklılıkların henüz belirlenmediği müşterek bir özdeki kalıntıları kapsayan cinsten olanları vardır. Ruh hayatının bu kısmına insan kolaylıkla erişemez. Çünkü insanın bilinçli idrâk alanı sınırlıdır. Zayıf ve önemsiz olanlar değil, aksine güc ve ihtiras bakımından diğerlerini aşan içgüdü ve arzular burada söz konusudur. Bu içgüdüler, tatmin edilmeleri bizim ahlâk anlayışımıza uygun olan içgüdülerden daha çok orijine yakındır; çünkü onlar daha eski bir kültür basamağına veya çocuğun ilk hayat yıllarındaki seviyesine kadar gerilere uzanırlar; bu yüzden de 'bilinç dışıdır' ve kişinin

benliğine yabancıdırlar, yani bilğimiz dışında da eski gücüy'e içimizde var olmaya devam ederler. İçgüdüleri şuurdan uzak tutan bu engel bize içgüdülere bağımlı olduğumuzu, onların kurallarına uymak zorunda olduğumuzu hatırlatmaktadır. Akıl hastalıkları, sayıklama ve benzeri olaylarda olduğu gibi, şuuraltının zincirlerinden kurtulup şuura erişebilen anormal ruh halleri sayesinde biraz olsun bunları anlıyabiliriz. Şuuraltında olup bitenleri sadece hastalık hallerinde ortaya çıkan belirtiler değil, aynı zamanda insanların rüya diye bildikleri uyku anı da gün ışığına çıkarmaktadır. Rüya, Ferud'un da işaret ettiği gibi, insanın şuuraltındaki arzularının hayali bir şekilde tatminine yardımcı olur. Bu arzular uyku durumunda doğrudan doğruya şuura ulaşamaz. aksine tüm akla gelebilecek lavra şekillerine girerler veya çeşitli maskeler kullanırlar. Rüyaların saçmalığı da buradan ileri gelir. Ancak Freud'un geliştirdiği rüya yorumlama sistemi, bu saçmalığın arkasındaki gizli olan şeyi, yani şuursuz özü keşfetmeyi, anlamayı mümkün kılıyor. Tıpkı rüyalar gibi bir çok gündüz rüyası da, sadece şuurlu arzuların değil, aynı zamanda şuursuz arzuların da tatmini şeklinde beliren hayallerdir. Yalnız şuurlu arzuların başka bir açıklamaya, yoruma ihtiyacı yoktur; aksine şuurlu arzular açık bir şekilde anlaşılacak yapıya sahiptirler. Buna karşın şuursuz arzular arka planda bulunur ve rüyadakine benzer bir şekilde, sadece bir maske içerisinde rol oynayabilirler. Sanat eseri daha ziyade gündüz rüyalarının şuursuz özünü değerlendirir. Sanat eseri, yaratıcısının bile idrak edemediği, fakat üzerine eserini inşa ettiği kıvılcımları başlangıç noktası olarak ele alır.

Bu tez karşıtlarına meydan okuyan büyük bir iddia olarak ortaya çıkmakta ve uygulamalarla ispat edilmektedir. Sanat eserlerinin muhtevası ile uğraşan bütün araştırmacılar gibi, sanatkarlar da, bir sanat eserinin asıl çekirdeğinin hiç bir zaman şuurlu bir niyet veya şuur tarafından yön verilen yazarın uğraşından ortaya çıkmadığı fikrinde birleşiyorlar. Sanat eserine şekil veren, onun geliştiği ortamdan ziyade, sanatkârane ilhamdır. Bu ilham sanatkarların da tahmin edemediği bir anda ortaya çıkmaktadır. Asıl yaratıcı an, o ana kadar yaratıcısına bile yabancı kalmış, ruhun derinliklerinden ortaya çıkan bu zuhur anıdır. Bundan sonrası ilham anında yakalanan malzemelerin işlenmesinden ibarettir. Bu ilham bir ruh hali, bir ritim, bir melodi, bir renk uyumundan, yahut yaratılan bir tipin iç dünyasından ibaret olabilir. Şuur açısından bakacak olursak, yaratıcısına bile bir bilmece olan, tamamen anlaşılmayan bu olay, sanat eserinin ortaya çıktığı kaynağın insanın şuuraltı dünyasından filizlendiğini kabul edersek yanılmış olmayacağımızı gösteren önemli bir delildir. Sanatkarlar çok az insanın sahip olduğu, şuuraltının sesini işiten yeteneğe sahiptirler. Gündüz rüyası ile edebî eser arasında tesbit ettiğimiz, çok kolay anlaşılabilen başka bir fark daha vardır: Gündüz rüyasında hayal kuran şahıs kendi kişisel özellikleri ile kahraman olarak merkezi yerde bulunmaktadır. Bir eserdeki kahramanın bizzat yazardan ve onun bilinçli ruh hayatından izlenimler aksettirmesine bakarak, yazarla kahramanın özdeşliği söylenemez. Bununla beraber yazarın kişiliğini aksettiren hususlar eserde o şekilde sınırlı tu-

tulmalıdır ki, aksiyon ve figürler, yazarın kişiliğiyle zerre kadar ilgilenmeyenlerde bile genel insanî bir ilgi uyandırabilsin. Goethe hem *Faust* hem de *Tasso* eserlerinde kendi kişilik ve hayatını anlatmaktadır. Fakat bunu o şekilde yapmıştır ki genel olarak geçerli olan şeyler ve insan gerçeği yücelmiştir.

En güç problem hala cevaplandırılmadı. Bu noktaya kadar sanat eserinin konusunu ele aldık. Halbuki gündüz rüyası ve sanat eseri arasındaki asıl fark şekildir. Sanat eseri güzel olmak zorundadır. Bu demektir ki sanat eserinin anlatmak zorunda olduğu şeye öyle bir şekil verilmelidir ki, eser dinleyici veya okuyucuya çekici gelsin. Şekil, keyfi olarak seçilmemelidir. Konu dikkate alınmadan, hoş gidebilecek güzel bir şeklin taklit edilmesi şeklinde de olmamalıdır. Bu tarz sanat eserlerine öğrenci ve amatörler ilgi duyabilirler. Şayet bir sanatkâr sahip olduğu bu ünvanı hakketmek istiyorsa, her seferinde, her yeni konu için konuya has bir şekil yaratmalıdır. Esere çeşni veren, güzel duygu, ruh ve şekil bakımından zengin olan özellikler, kulağa hoş gelen canlı ritim, ahenkli kafiye gibi kulağa hoş gelen hususlar olmalıdır. Ruha yönelen bu özelliklerin uygun bir şekilde düzenlenmesi ile dinleyicinin konsantrasyonu sağlanabilir. Bütün bu söylenenler gündüz rüyasına yabancıdır. Yazarı hayal kurandan ayıran özellik, şekil yaratma ve kullanma yeteneğine sahip olmaktır. Bu tür yeteneklerin çoğu muhakkak doğuştandır. Onların nasıl meydana geldiği hakkındaki cuz'î bilgilerimizi de irsiyet doktrinini yardımı ile anlıyoruz. Burada uzun uzadıya anlatılması gerekmeyen irsi yetenekler problemi yerine, ilkimizi çekmeye hakkı olan başka bir problem vardır. Bir konuya, sanatkâra yakışır bir güzellik vermek, onun bir sanat eseri olarak ortaya çıkmasını sağlamak için yazarı bitmek tükermek bilmeyen zahmetlere katlanmaya sürükleyen nedir? Edebî sanat eseri, içgücü sarfetmek suretiyle bir fayda temin edilen diğer meslekler gibi ise, o zaman bu soru kolayca cevaplanabilir. Yazarın çaba sonucu elde ettiği fayda iki yönlüdür: Eserin getirdiği gelir ve ona gösterilen övgü, alkış ve ün. Büyük yazar ve sanatkârların, eserlerini maddi bir fayda temin etmek için yaratmadıklarını biliyoruz. Çünkü onların çoğu hayatlarını eserlerine adamaktadır. Halbuki onlar isteseler, daha kolay yollardan çağdaşlarının taktirlerini de toplayabilirlerdi. O halde yazarda, bizzat kendiliğinden ortaya çıkan, eserine güzellik verme dürtüsünün var olduğuna inanmalıyız. Bu dürtü karşısında, şan ve şöhrete düşkünlük ikinci derecede önemlidir. Bu dürtüyü anlamak için, eserin yazar için kendi benliğinin bir parçası, belki de en önemli ve değerli parçası olduğu gerçeğini gözönünde bulundurmalıyız. Bu ilişki, genellikle anne ve çocuk arasındaki ilişki ile mukayese edilir. Aynı şekilde yazarın yaratıcılığı da dölleme ve doğumla mukayese ediliyor. Her insanda güzellik dürtüsü mevcuttur. Bu dürtü sevilme isteğinden başka bir şey değildir. Psikanaliz'in 'narsizm' diye adlandırdığı bu arzu en eski ruh gelişim basamağını oluşturur. Hatta bu basamağın ilk sıralarında yalnız bu arzunun yer aldığını söyleyebiliriz. Daha sonraki ruh gelişim safhasında 'narsizm' öncülük vasfını kaybetti, yerini daha sonra ortaya çıkan diğer psikolojik ihtiyaçlara bıraktı ve şuurlarına itildi, fakat orada

eski önemini korudu. Daha önce de gördüğümüz gibi, şuuraltıyla herhangi bir insandan çok daha içten bir münasebette bulunan yazar için 'narsizm' normalin ötesinde bir önemi haizdir. Şüphesiz bu 'narsizm' bir çocuğun kendi kendini beğenmesi şeklinde ortaya çıkmaz. Fakat bu kendini beğenmişlik, yazarın kişiliği yerine, bu kişiliğin bir parçası olan eserini ele almak suretiyle değişik ortamda inceleme konusu edildiğinde değer kazanır. Ancak bu tarzda, gerçek hayatta yazarın başarısızlığa uğradığı her şeyi eserinde başarmış olarak gösterme dürtüsü, açıklanabilir. Yazar arzularını şekillendirdiği sırada, bu şekillere (Figürlere) duyduğu narsist sevgiye başvurur, fakat bu durumda da genel bir özlemin ve çok önemli kültür hedeflerinin gerçekleştirilmesine hizmet etmiş olur. yazar, sırf eseri güzelliğinden dolayı sevilsin, saygı görsün, eserine hayran kalınsın diye, kendisi karanlıkta kalmaya razı olur.

XVIII. YÜZYIL TÜRK MANTIKÇILARI

Doç.Dr. Abdulkuddûs BİNGÖL

18. Yüzyılın başlarında, sahasını ve üretim imkânlarını son iki yüzyılda bir kaç misli genişleten, kültür birliğinin şuûruna varmış, iskolastik zihniyetin ve feodal sistemin katı ve dar çerçevelerinden çıkarak kendisine yeni hayat şekilleri ortaya koymağa başlamış olan bir Avrupa karşısında, birbiri ardından gelen devamlı harpler, isyanlar ve kargaşalıklarla üretimi azalmış, ekonomik düzeni altüst olmuş, ilmî hayatı âdetâ durmuş ve birçok alanda tekâmülün mucizesini sanki unutmuş bir Osmanlı-Türk İmparatorluğu mevcuttu.

Zira XII. Yüzyılda Avrupa'da yaşanan Rönesans sıralarında, özellikle İslâm Dünyası temel alınarak Elen ve Elenistik dönem düşünce davranışına yeniden dönülmüş, Rönesansı izleyen Modern Çağ'da Galile ile bilimde tecrübî metod uygulanmağa başlamış ve kuruluşa geçirilmiştir. Böylece İlk Çağ'da tek tek örnekler halinde kalan tecrübî metod, Modern Çağ'da kurumlaştırılmıştır. Bu sayede bilimlerde büyük ilerlemeler kaydedilmiş ve bilimin her şubesi bundan nasibini almıştır. İşte bu gelişme içerisinde XV. yüzyıldan başlayarak, daha sonraki yüzyıllarda yeni hamlelerle gelişen Mantık, denilebilirki, XVIII. yüzyılda Kant'la birlikte Avrupa'da en yüksek olgunluğuna erişmiştir.

Halbuki, Hıristiyan Orta Çağının Elen ve Elenistik çağ düşünce ve bilimini unutmuş olduğu sıralarda, İslâm Dünyası ona yepyeni katkılarda bulunarak, onu diriltip gençleştirmiş, yaşatıp genişletmiş, yeşertip sürdürmüştür (1). İslâm Dünyası, sahip olduğu bilim geleneği yanında, daha X. yüzyılda Fârâbî (870-950) ve hemen ardından İbn Sinâ (980-1037)'nin elinde odukları inkişaf etmiş olan bir Mantık geleneğine de sahip olmuştu. Üzülerek ifade etmek zorundayız ki, birinci devredeki âlimlerimizin himmetleri, daha sonraki yüzyıllarda gevşetilmiş ve sonra gelenler tarafından iyi değerlendirilmemiştir.

İşte bundan dolayıdır ki, daha XVI. yüzyılın sonlarında, Türk-İslâm Dünyası'nda bilim hayatı oldukça durgunlaşmıştı. Bu devrede ilim öğretiminde ve ilmî eserlerin yazılışında görülen gevşekliğin XVII. yüzyılda daha çok belirgin

(1) KÜYEL, Mübahat Türker (Prof. Dr.) Türkiye'de Cumhuriyet Döneminde Felsefe Eylemi, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ank. 1976, s. 69.

hâle geldiğini görmekteyiz. Önceki yüzyıllarda dinî ilimlerin yanında, akli ve müs-
bet ilimlerin öğretim yeri de olan medreselerden bu alanlarda birçok bilgin ye-
tişmişti. Fakat XVII. yüzyıldan bu yana, medreselerde yavaş yavaş akli ve müs-
bet ilimler itibardan düşmüş ve öğretim daha ziyade Dinî İlimler alanı içine kapanmıştı.
Hatta akli ve müs-
bet ilimler sahasında en ilkel bilgilere sahip olmayanların bile, en
büyük medreselerin müdiresliğine ve en yüksek ilmi makamlara getirildiği bile,
az da olsa, maalesef görülmüştü.

Henüz 1657 yıllarında Kâtip Çelebî (1609-1657)'nin medreselerden pek acı
bir lisanla şikâyet ettiğini Mizanü'l-Hakk'ında okumaktayız. Kâtip Çelebî'nin an-
lattığına göre, Kanunî Sultan Süleyman Han zamanına gelinceye kadar Hikmet
(Felsefe) ile dinî ilimleri kendisinde toplayan âlimler rağbettediydi. Fatih Sultan
Mehmêd tarafından bina edilen Medaris-i Semaniye'de vakfiyesine uygun olarak
Haşîye-i Tecrid ve *Şarh-i Mevakif* (2) dersleri okutuluyordu. Fakat daha sonra
gelenler, "bunlar felsefiyattandır" diyerek kaldırıp yerlerine fıkhîtan *Hidâye* ve
Ekmel'i (3) okutmağı daha makbûl bulmuşlardı. Kâtip Çelebi, bu tutumu eleştire-
rerek, konu ile ilgili sözlerini şöyle tamamlamaktadır: "Yalnız ana iktisar (öğre-
timi dinî ilimlere özgü kılmak) nâ mâkul olmakla ne felsefiyat, ne de Hidâye ve
Ekmel kaldı" (4). Tabii, medreselerin daha sonraki yıllarını görmüş olsaydı, Kâ-
tip Çelebî ne derdi, bunu bilemiyoruz. Ama O'nun, kendi zamanındaki âlimler
ders verirken, "şayet meselelerde hikmet ve riyaziyete temas eden cihetler varsa,
bu sahalardaki bilgisizliklerinden dolayı, bunlar felsefedir, diyerek atladıklarını"
söylediğini biliyoruz (5).

İşte, XVIII. yüzyılda Mantık ve Felsefe sahasında yapılan çalışmaları araş-
tırırken, bu anlayışı gözden kaçırmamak gerekir. Öyle sanıyoruz ki, bundan yet-
miş-seksen yıl önceki mantık ve felsefedeki hiçliliğimizin sebeplerini de büyük
ölçüde bu zihniyette aramak gerekir. XVIII. yüzyılın başlarında hâlâ devam eden
bu zihniyetten dolayıdır ki, bu yüzyılın başlarında Türk-İslâm Kültür Dünyası'nda
yazılan eserlerde, Avrupa'da gelişen modern ilmi düşünüşün büyük düşünce ha-
reketlerinden izlere rastlamak mümkün değildir. Hattâ bu yüzyılda dikkate çar-
pan çok az telif eser haricinde, mantık çalışmaları ekseriyetle şerhler ve hâşiler-
den ibaret kalmıştır. Denilebilir ki, XV. yüzyıl ile XVIII. yüzyıl arasında mantık
adına yapılan şerhler ve haşiyeler bu ilmi esas gâyesinden de uzaklaştırmıştır (6).

(2) Nasirü'd-Din Tusî'nin *Tecridü'l-Kelâm* adıyla bilinen önemli eserini Seyyid Şerif 14. yüzyılda
şerh etmişti ki, tu eser *Haşîye-i Tecrid* adıyla bilinmektedir. *Mevakif* ise el-İCİ (1218-1355)'nin
eseridir. Bu da yine Seyyid Şerif tarafından şarh edilmiştir.

(3) *Hidâye*, el-Marginânî, (öl. M. 1197) nin Hanefî fıkhına ait bir eseri olup, bunu Ekmelü'd-Din
Muhammêd şarh etmiştir. İşte bu iki kitap medreselerde ders kitabı olarak okutulmuştur.

(4) Bkz.: M. Ali Aynî, *Darü'l-Fünun Tarihi*, Yeni Mat., İst.-1927 s. 3-4.

(5) Bkz.: M. Ali Aynî, *Türk Mantıkçıları*, İktisad Mat., İst.-1928, s. 8.

(6) Keklik, Nihat (Prof. Dr.) İslâm Mantık Tarihi ve Fârâbî Mantığı, İst.-1969-1970, c. 1, s. 70.

Bununla beraber XVIII. yüzyılın XVII. yüzyıla nisbetle daha canlı ve daha verimli olduğunu görmekteyiz. Bunda Damat Ali Paşa, Damat İbrahim Paşa ve Hekimoğlu Ali Paşa gibi, ilim sahiplerini ve ilim öğrenmeğe hevesli ve kabiliyetli olanları himaye eden sadr-ı a'zamların tesirlerinin olduğunu söyleyebiliriz.

Biz, burada XVIII. yüzyılı idrâk etmiş ve mantık sahasında eser vermiş olan âlimlerimizden kısaca bahsedip, bu yüzyılda mantığın durumu ve mantık anlayışımız hakkında bir fikir verebilmek için orjinal bulduğumuz bir-iki eser üzerinde de durmak istiyoruz.

XVIII. yüzyılı idrâk etmiş ve yüzyılın hemen başında, H. 1119 (M. 1707) tarihinde vefat etmiş olan Mostari Mustafa Efendi'yi, bu yüzyılda mantık sahasında eser vermiş ilk mantıkçı sayabiliriz. Kendisi Hersek Sancağı'nın merkezi olan Mostar kasabasında doğduğu için "Mostari" adıyla anılmaktadır. İlk tahsilini babası Yusuf Efendi'den gördükten sonra, H. 1088 (M. 1677) yıllarında İstanbul'a gelerek Tireli Karabekir ve Arapzâde gibi zatlardan öğrenimini tamamlamıştır. Mostar Müftüsü Hasan Efendi'nin vefatı üzerine M. 1692 yılında doğduğu kasabanın müftülüğüne getirilmiş ve ölünceye kadar burada öğrenci yetiştirmek ve eser yazmakla meşgul olmuştur. 25 Kadar olan eserlerinden çoğu, üsûl-u fikh, feraiz, âdâb ve meânî ilimlerine aittir. Bunlardan *Şarh-i Cedid* adıyla bilinen yalnız biri mantığa ait bir eserdir. Bu eser Kâtibî adıyla şöhret yapmış olan Ömer b. Ali el-Kazvinî (Öl. M. 1255)'nin mantıktan kısa bir metin olan *Şemsiyye* adlı eserine şarhtır. XIII. yüzyılın değerli bir âlimi olan Kâtibî, Nâsîrü'd-Din Tusî'nin öğrencisidir.

Mustafa Efendi'den hemen bir yıl kadar sonra, H. 1120 (M. 1708) de vefat etmiş olan İshak Hocası Ahmed Efendi'nin de tefsir, kelâm, hendese, akaid vs. ye ait eserleri yanında *Talikatü Tehzibi'l-Mantık* adıyla mantığa dâir bir eseri vardır. Bu eser Teftezânî (öl. M. 1389)'nin *Tehzîbül-Mantık ve'l-Kelâm* adlı eserine, 15. asır sonlarında Celâlüd-din Muhammed b. Es'ad el-Devvanî tarafından yazılan şarh üzerine bir inceleme ve onun kısa bir özetinden ibarettir.

İshak Hocası Ahmed Efendi, aslında Aydınlı olup, Şirvanlı Hoca Nime-tullah Efendi'den öğrenimini tamamladıktan sonra, Bursa'ya yerleşmiştir. Burada lâyük olduu itibarı görmüş ve bu arada Bursa zenginlerinden İshak Efendi adında bir zatın oğlunu da okutmuştur. Uzun müddet bu zatla beraber bulunduğu için kendisine "İshak Hocası" lakabı verilmiş ve bu adla şöhret bulmuştur. Halveti Tarikatı şeyhlerinden Niyazi Mısıri Hazretlerine müntesib olduğu, bazı kaynaklarda belirtilmektedir (7).

XVIII. yüzyılda yetişen değerli bir âlim de Yanyalı Hoca Muhammed Es'ad Efendi'dir. H. 1143 (M. 1730) yılında İstanbul'da vefat etmiş olan Yanyalı Es'ad Efendi, Mantık alanında tercümele yapmıştır. Dinî ilimlerin yanında, akli ilim-

(7) Bkz.: Bursalı, Mehmed Tahir, Osmanlı Müellifleri, İst.-1342 c. 1, s. 357.

lerde de temeyyüz etmiştir. Âlet ilimlerini memleketinin âlimlerinden Müftü Muhammed ve İbrahim Efendilerden okuduktan sonra İstanbul'a gelerek sırasıyla Akşehirzâde İbrahim Efendi, Tekirdağ Müftüsü Muhammed Efendi ve Müneccimbaşı Muhammed Efendilerden ders almıştır. Kazandığı ilmi şöhretinden dolayı Sadr-ı Azam Damat İbrahim Paşa zamanında kendisine Galata Kadılığı tevcih olunmuştur. Aynı zamanda iyi bir matematikçi de olan Yanyalı Es'ad Efendi, Arapça ve Farsça'nın yanı sıra eski Yunanca'yı da biliyordu. Bundan dolayı İbrahim Paşa'nın kurduğu 25 kişilik tercüme hey'etinde yer almış ve Mütferrika matbaasında müsahhhilik yapmıştır.

Bilindiği gibi yenilik taraftarı ve terakkiperver olan Damat İbrahim Paşa, âlim ve edipleri himaye eder ve onları kitap tercümesine teşvik ederdi. İşte İbrahim Paşa'nın bu teşviklerine mazhar olanlardan birisi de Muhammed Es'ad Efendi'dir. Gerçi zamanın şeyhü'l-İslâmı Yenişehirli Abdullah Efendi de Yanyalı Hoca'yı bu işe teşvik etmiştir. İşte bu teşvikler ve gördüğü rağbet üzerine Yanyalı, önce Aristoteles'in Mantık ve fiziğine ait bazı eserlerini tercüme etti. Bu cümleden olmak üzere O'nun Aristoteles'in Fiziğini Yunanca metnini esas alarak "Tercüme el-Kütüb el-Semâniye fî Hikmet el-Tabiiyye" adıyla Arapça'ya çevirdiğini biliyoruz. M. Ali Aynî, bu tercümenin bir nüshasının Ayasofya'da no: 2568 de kayıtlı olduğunu bildirmektedir.

Hoca Es'ad Efendi, bu terümeleriyle övünürken, Abbasîlar zamanında yapılan tercümelerin arızalı olduğunu da iddiâ ediyor. Buna gerekçe olarak da, Abbasîler zamanında yapılan tercümelerin Arapçaya Süryanice metinleri esas alınarak ikinci elden yapılmış olduğunu göstermektedir. M. Ali Aynî Efendi bu tercümelemleri beğenerek, "Yanyalı âlim keşke bunları Türkçe yazmış olsaydı, ama Türkçe yazmış olsaydı da tadrîs lisânı Arapça olduğu için Arapça okunacaktı" derken (8), Merhum Hocam Hilmi Ziya Ülken, "O yüzyılda Batı'da Astronomi ve Fiziğin ne derecede ilerlediği ve Aristo fiziğinin tamamen tarihe karışmış olduğu düşünülecek olursa, bu tercümenin yüzyıllarca geri kalmış, hattâ lüzumsuz olduğu anlaşılır." (9), şeklindeki ifadeleriyle bunları eleştirmektedir.

Es'ad Efendi'nin ayrıca İbn Sînâ (980-1037)'nin Şifa'sını tercüme ettiği, İsrakîlik Ekolünün kurucusu olan Şehabüddin Suhreverdî el-Maktûl (1153-1191)'ün en önemli eserlerinden biri olan Hikmetü'l-İşrak'a da bir şarh yazdığı bilinmektedir. Çeşitli konularda eserler vermiş olduğu için, devrinin bir ansiklopedisti olarak da şöhret yapmıştır.

Bu yüzyılda Mantığa ilgi duyan âlimlerimizden birisi de H. 1145 (M. 1732) yılında ve at etmiş olan Maraşlı Saçaklızâde Muhammed Efendi'dir. Geniş mâlumâtı ve engin kavrayışıyla meşhur olan bu zatın, dinî ilimlerin hemen her bi-

(8) Bkz.: M. Ali Aynî, Türk Mantıkçıları, s. 9-10.

(9) Bkz.: Ülken, Hilmi Ziya, (Ord. Prof.) Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi, İst.-1979, s. 24 vd.

rinde verdiği eserler yanında, Mantiğa dâir iki eseri de vardır: Bunlardan birisi el-Arâis fi'l-Mantık, diğeri de Takrîrü'l-Kavânîn min el-Mantık ve el-Münazara'dır. Bu ikincisi pedagojik maksatla, öğrenciler için yazılmış muhtasar bir eser olup, H. 1312 (M. 1894) yılında İstanbul'da basılmıştır.

Burada adını zikredeceğimiz bir diğerk mantıkçımız da Üsküdarlı Muhammed Emin Efendi'dir. Kendisi Aziz Muhammed Hüdâyi'nin torunu olup, H. 1149 (M. 1736) yılında vefat etmiştir. Dini ilimlerin bütünü tahsil ederek kısa zamanda icâzet almağa muvaffak olmuş, bilâhare bir yandan öğrenci yetiştirmekle meşgul olurken, bir taraftan da, daha ziyade dîni limlerde olmak üzere, eser yazarak vaktini değerlendirmiştir. Matematik sahasında da eserler vermiş olan Mehmed Emin Efendi'nin Mantiğa dâir iki eseri vardır: Bunlardan birisi Eczâ-ı Kaziiyye adıyla bilinmektedir, matbudur. Diğeri ise aynı yüzyılda yaşamış ve H. 1123 (M. 1711) yılında vefat etmiş olan, Kara Halil Efendi'nin Fenari'ye yaptığı hâşiyeye üzerine yazdığı Hâşiyeye'dir. Bilindiği gibi, Şemsü'd-Din Monla Fenari, XIV. yüzyıl Türk Mantıkçılarından olup, O'nun Ebheri'nin İsağüci'si üzerine yazdığı şarh, yâni Risâle-i Esiriyye'si, asırlarca medreselerimizde ders kitabı olarak okutulmuştur.

H. 1151 (M. 1738) yılında vefat etmiş olan Yenişehir Fenarlı Veliyyüddin Mustafa Carullah Efendi'nin *Seyyare-i Seb'a* adını verdiği eseri de Mantıkla ilgilidir. Mustafa Efendi, az önce adından bahsettiğimiz Monla Fenari'nin Risale-i Esiriyye'si üzerine yazılmış olan altı meşhur hâşiyeyi toplamış, onlara kendisi de bir hâşiyeye ilâve ederek, hepsine birden *Seyyare-i Seb'a* adını vermiştir. Veliyyüddin Mustafa Efendi'nin bir araya topladığı bu altı hâşiyeye şunlardır:

- 1- Hâfız İmadi'nin Hâşiyesi,
- 2- Hocası Abdurrahman el-Kürdi'nin Hâşiyesi,
- 3- Abdurrahim Şirvani'nin Hâşiyesi,
- 4- Şehirlizâde'nin Hâşiyesi,
- 5- Tarsûsi'nin Hâşiyesi,
- 6- Yukarıda adı geçen Kara Halil'in Hâşiyesi.

Bunlardan en uzununu Kara Halil'in Hâşiyesi'dir. Ancak Mustafa Carullah Efendi bundan daha uzun bir hâşiyeye yazmış olduğunu söylemektedir (10).

XVIII. Yüzyılda Mantık alanında eser vermiş olan bir başka Türk müellifi de Bursalı Abdurrahman Rahmi Efendi'dir. Uryanî Ali Efendi'nin şagirdlerinden olan bu zat, zahiri ve batıni ilimlere vâkıftı. H. 1161 (M. 1748) de vefat etmiş olan Abdurrahman Rahmi Efendi, *Hâşiyeye alâ Kavî-i Ahmed min el-Mantık* adlı eserin

(10) Bknz: M, Ali Aynî, Türk Mantıkçıları, s. 10;

Öner, Necati (Prof.Dr.), Tanzimattan Sonra Türkiye'de İlim ve Mantık Anlayışı, Ank.-1967, s. 10.

sahibidir. Adından da anlaşılabilirceği gibi bu eser, Fenari üzerine yapılan bir şarh olan *Kavl-i Ahmed*'in bir hâşiyesidir.

H. 1165 (M. 1752) yılında vefat etmiş olan İzmir Müftüsü Mehmed Efendi, aslen Kırşehirli olup, bilhassa fıkıh ilminde şöhret yapmıştır. Çeşitli konularda 17 kadar eseri vardır. Bunlardan *Hidâyetü'l-Hikmet Hâşiyesi* ile *Fenari Hâşiyesi* Mantıkla ilgili olup, her iki eser de basılmamıştır.

Yusu fzâde diye meşhûr olan Amasyalı Abdullah Hilmi Efendi, H. 1167 (M. 1753) yılında vefat etmiştir. Tefsir, Hadis ve Kıraat ilimlerinde çağdaşlarının en kuvvetlilerindendir. Çoğu dinî ilimlere dâir olmak üzere ellibeş kadar eseri vardır. Sahih-i Buhari'yi otuz cilt üzerine şarh ettiği için, "Şârih-i Buhari" olarak meşhûrdur. Akli limleri Kara Halil Efendi'den okuyan bu zâtın, Mantık'tan Kara Dâvud üzerine yaptığı hâşiyeye, *Hâşiyeye alâ Kara Davûd min el-Mantık* adıyla bilinmektedir.

H. 1190 (M. 1776) yılında vefat etmiş olan Alaşehirli Osman b. Hasan Efendi, devrinin şöhretli âlimlerinden olup, ömrünü İstanbul'da ders okutmak ve kitap yazmakla geçirmiştir. *Risâle fi'l-Mantık* adıyla bilinen eseri, Mantıkla ilgilidir.

Burada H. 1202 (M. 1788) yılında vefat eden İspirli Ömer Efendi'nin Mantık eserleri, *Lisanü'l-İnsan* ve *Mu.nü'l-İhvan*'ı; ayrıca çmrünü XVIII. yüzyılda geçirip XIX. yüzyılın hemen başlarında, H. 1222 (M. 1807) yılında vefat etmiş olan Manisalı Kara Mahmud Efendi'nin İsağuci şarhi *Muğni't-Tullab*'ını da zikrettikten sonra, sözü bir başka Manisalı âlim İsmail Efendi'ye getirmek istiyorum.

"Gelenbevi" adıyla maruf olan İsmail Efendi, XVIII. yüzyıl âlimlerinin son halkasıdır. Mantıkçı, aynı zamanda Matematikçi olan bu Türk âlimi, H. 1143 (M. 1730) yılında Gelenbe'de doğmuştur. Kültürlü bir aileye mensuptur. Babası müftülük ve müderrislik yapmış olan Mustafa b. Mahmud Efendi'dir.

Gelenbevi, küçük yaşta babasını kaybetmiş ve ana elinde yetim kalmıştı. 10-11 yaşlarına kadar öğretimle hiç bir ilgisi olmamıştı. Onun tahsil hayatına başlamasına, Cevdet Paşa'nın anlattığına göre şu hadise sebep olmuştur: "11 yaşlarında olduğu bir çağda bir gün sokakta arkadaşlarıyla oynarken, babasının dostlarından birisi bunu görmüş ve -Yazıklar olsun sana, âbâ ve ecdadın fazlû kemâlât ile mârufken, sen böyle sokaklarda vaktini oyun oynamakla hebâ edesin.- diyerek, kendisini ayıplamıştı. Bunun üzerine küçük yaştaki İsmail çok utanmış ve hemen oyunu terketmişti. Bundan sonra da âbâ ve ecdadının mesleğine sülûk etmişti (11)".

İlk bilgileri Gelenbe'de öğrendikten sonra, İstanbul'a gitmiştir. Dinî İlimleri Yasincizâde'den; Fizik, Matematik ve Mantığı da "Ayaklı Kütüphane" diye bilinen Mehmud Emin Efendi'den okumuştur.

(11) Bkz: Cevdet Paşa, Tarih-i Cevdet, İst.-1309, c. 4, s. 254 vd.

Mehmed Emin Efendi, tam yüz sene yaşamış, H. 1212 (M. 1796) da vefat etmiştir. Yaşadığı yüzyılda İstanbul'da kendi ayarında bir âlim olmadığı için, şöhretini ölümüne kadar muhafaza etmiştir. Bu değerli âlim, maalesef hiçbir eser bırakmamıştır. Ama birçok öğrenci yetiştirmiştir. Şüphesiz bunların en değerlisi İsmail Gelenbevi Efendi'dir.

Öyle anlaşılıyor ki, Gelenbevi, dinî ilimlerin yanında akli ilimlerin de bütününe okumuş ve H. 1177 (M. 1736) yılında açılan imtihanı başararak 33 yaşında bilfiil müderrislik yapmağa başlamıştır. Bununla beraber Mehmed Emin Efendi'den aldığı dersleri daha ileri bir seviyede sürdürmüştür. Mantıktan BURHAN adlı eserini de işte bu esnada yazmıştır.

Gelenbevi bu eseri M. Emin Efendi'ye takdim ettiği zaman Hocası, "Güzel, ancak Mutavvel'i (12) itmam etmiş olsaydık daha iyi olurdu." diyerek, geçmiş müelliflerin eserlerini incelemeyen te'lif sevdasına kapılmanın doğru olmadığını ima etmişti.

İsmail Gelenbevi, geniş bilgisi, anlayış ve zekâsındaki keskinliğe rağmen, hayatta iken iki büyük âlim Mehmed Emin Efendi ile, "Palabıyık" diye meşhûr olan Muğlalı Mehmed Efendi'nin şöhretleri arasında sıkışıp kalmıştır. Bu hususu Salih Zeki Bey şöyle ifade ediyor: "Ulûm-i hikemiyedeki şöhretini Hocası Mehmed Emin Efendi, ulûm-i riyaziyedeki şöhretini de Muğlalı Mehmed Efendi bastırmıştır (13)" Bununla beraber, Gelenbevi, bıraktığı eserleriyle, ölümünden sonra her iki âlimin şöhretini aşmıştır. Çünkü her iki âlimde gerçek ilmi güçlerini ortaya koyacak eserler bırakmamışlardır. Cevdet Paşa bu mevzuda şöyle diyor: "...Halbu ki, ol asırdan sonra ulemaya inkiraz gelmekle, eğer İsmail Efendi'nin te'lifat ve tahrirâtı olmasaydı, ol asrın mülumatına muttali olamazdık. İsmail Efendi, te'lifat-ı kesireye muvaffakiyetle ibka-ı nâm eyledi. (14)"

Bununla beraber hayatta iken de şu olay nedeniyle, özellikle matematikte gerçek değerini ve liyakatını açıkça göstermiştir: Bir Fransız mühendisi Bâb ı Âli'ye logaritma ile ilgili bir eser getirerek bunun çözülmesini ister, "bunu anlayacak kimseniz yok mu?" diye de âdetâ alay eder. Mühendis Gelenbevi Hoca'ya gönderilir. Evi fazla gösterişli olmadığı için Fransız daha da şımarır ve iltifat etmez, kısa bir süre içinde de Gelenbevi'den cevap ister. İkinci gelişinde Gelenbevi, O'na cevap olarak bir risale takdim eder. Kısa sürede İsmail Efendi tarafın-

(12) *Mutavvel*, H. 739 (M. 1338) da vefat etmiş olan "Dımaşk Hatibi" diye maruf, Celâleddin Muhammed b. Abdurrahman tarafından yazılmış *Telhîsü'l-Miftah fi'l-Meânî ve'l-Beyan* adlı esere, H. 797 (M. 1395) yılında vefat etmiş olan Sâ'dü'd-Din Mes'ûd al-Teftezânî tarafından yazılan ilk şarhin adıdır.

(13) Salih Zeki, *Âsâr-ı Bâkiye*, İst.-1329, c. 2, s. 269.

(14) Cevdet Paşa, *Ayn. es.*, s. 247.

dan kalcme alınan bu risle üzerine Fransız mühendis hayranlığını gizleyemez. İsmail Efendi'yi Reisü'l-Küttab Reşid Efendi'nin odasına çağırarak samur kürk giydirir ve resmini çektirir. Bu arada Reşid Efendi'ye dönerek "Bu adam Avrupa'da olsaydı ağırlığınca alınırdı." diye ilâve eder.

Gelenbevi İsmail Efendi, 18 Kasım 1776 da açılan Mühendis Hane-i Bahri-Humayun'da hocalık etmiş, III. Selim'in isteği üzerine de Yenişehir Fener kadılığına getirilmiştir. Bu görevine devam ederken H. 1205 (M. 1791) yılında İstanbul da vefat etmiştir.

Gelenbevi'nin Felsefe, (daha doğrusu kelâm), Mantık, Matematik ve Âdâb'a dâir birçok eseri vardır. Bunlardan özellikle şu eserleri konumuzla ilgilendirmektedir:

1- Hâşîye alâ Tehzîb el-Mantık ve el-Kelâm: Teftezanî'nin "Tehzîb el-Mantık ve el-Kelâm"ına, Ebû'l-Feth el-Mîrî tarafından "Tehzîb-i Mîrî" adıyla yazılan hâşîye üzerine Gelenbevi'nin yazdığı oldukça mufassal bir eserdir.

2- el-Burhan fî İlmi'l-Mîzan: Mantık sahasında XVIII. yüzyılda yazılan nâdir te'lif serlerinden biridir. Bu eser, İsmail Efendi'nin Mantık sahasındaki kudretini göstermeğe kâfidir. Nitekim söz konusu eser, birkaç defa basıldığı gibi, bir çokları tarafından da şarh edilmiştir. Bu şarhlar arasında Hasan Hüsnü Musılî'nin "Tenvîr el-Burhan" ını, Yusuf Şükrü Harputî'nin "Namus el-İkan" ını ve Mustafa el Rizevî'nin "Şarh-i Dibâce-i Burhan" ını zikredebiliriz. Bunlara Abdunnâfi Efendi'nin "Fenn-İ Mantık" adıyla yaptığı tercüme de ilâve edelim. Zira bu son eser, aynı zamanda Burhan'ın bir şarhidir.

3- Hâşîyetü'l-Burhan: Kendi eserine yaptığı açıklama ve ilâveleri ihtivâ eden bu eseri de basılmıştır.

4- Risâletü'l-İmkân: Gelenbevi'nin yine matbu olan bu eseri, mantığın modalite bölümüyle ilgilidir. O, bu eserinde, Zarûret, Vücûp (Gereklilik), Devam, Fiil, Kuvve(t), İmkân ve İmtinâ üzerinde durmakta, bunların çeşitlerini izah etmekte ve bu kavramlar arasındaki ilişkileri açıklamaktadır. Söz konusu kavramların tanımlarında güçlükler bulunduğundan dolayı, çok çeşitli mânâlara alındıklarını belirterek, bu güçlüğü kaldırmak ve kapalı olan mânâlara açıklık kazandırmak üzere bu eseri kaleme aldığını söylemektedir. Oldukça ehemmiyetli gördüğümüz bu eserin, bir gün tercüme edilerek bu günün araştırmacıların dikkatine sunulacağına inanıyoruz.

5- Risâletü'l-Kıyas: 16 sahife kadar olan bu eser, H. 1287 (M. 1861) senesinde basılmıştır. Kıyasın şekil ve modlarını konu alır.

6- Şarh-i İsağucî: XIII. Yüzyılın meşhûr mantıkçılarından olup, M. 1265 yılında vefat etmiş olan Esirü'd-Dîn Mufaddal b. Ömer el-Ebherî'nin *İsağucî* adlı eserine yapılan sayısız şerhlerden birisidir.

7- Tâlikat: Yazımın başlarında adını zikrettiğimiz el-İcî'nin *Mavakif* adlı eserinin mantık bölümüne Muhammed Tebrizî tarafından yapılan şarh üzerine Gelenbevi Hocanın yaptığı bir tetkik ve hülâsadan ibarettir.

Böylece arze'miğe çalıştığımız bu kısa mülkettan da açıkça görülebilir ki, XVIII. yüzyılda Mantık adına yapılan çalışmalar, yazılan eserler, büyük bir çoğunlukla, daha önceki yüzyıllarda yazılan eserlerin şarh ve hâşiyelerinden ibarettir. Dolayısıyla, bu yüzyılda gelişen ve yalnız bu yüzyılın mantık anlayışının ayrıntı vasıflarını taşıyan bir mantık anlayışından söz etmemiz mümkün değildir. Bununla beraber, IX-XIV. yüzyıllar arasında mantığın gelişmesine hizmet eden bütün Türk-İslâm mantıkçılarının görüşlerinin izlerini taşıyan, onların çalışmalarını özetleyen, eskiye hiçbir yenilik getirmemekle beraber onu âdetâ derleyip, düzenleyip sıraya koyarak yayınlamasını sağlayan eserlerden söz edebileceğiz. Şüphesiz, İsmail Gelenbevi'nin çalışmaları, bu tür eserlere en güzel örneği teşkil eder.

İslâm Mantığının tam kemîle erdikten sonra, gerilemeye yüz tuttuğu bir devrede yetişen Gelenbevi, ortaya koyduğu eserleriyle, Aristoteteles Mantığına dayalı, Fârâbî ve İbn Sinâ geleneğine bağlı, Türk-İslâm Mantıkçıları zincirinin son halkalarından biri ve asrının en büyük Türk mantıkçısı olarak karşımıza çıkmaktadır. O'nun mantığa ait bütün eserleri, özellikle daha önce yazılan bir takım kitaplar gibi pedagojik maksatla te'lif ettiği *Burhan'ı* ile *Imkân R'sâlesi*, benzerlerinin bir kopyası olmaktan uzak, nev'-i şahıslarına mahsus eserlerdir. Buna rağmen, Gelenbevi'nin Mantık te'lifatına Esîrü'd-Din Ehberî (öl. M. 1265), Ömer Kâtibi Kazvinî (öl. M. 1255), Tefezârî (öl. M. 1389), K. Râzî (öl. M. 1364), Abu'l-Feth Mirî (öl. M. 1498), hatta Fârâbî (öl. M. 950) ve İbn Sinâ (öl. M. 1037) nun kaynak teşkil ettiğini söyleyebiliriz. Bunlardan Ehberî ve Tefezânî'nin eserlerine şarh yapmış olması, Fârâbî, İbn Sinâ ve diğerlerine yer yer atıflarda bulunması (Bkz: *Burhan*, s. 15, 16, 18, 40, 55; *Hâşiyeye-i Burhan*, s. 72, 79, 82, 89, 90, 99... vb.) bu iddiamızı ispatlar mahiyettedir.

Burada hcmn şunu ilâve edelim ki, Gelenbevi'nin eserleri, tertip ve üslûp yönünden diğerlerinden farklıdır. Hattâ öncekilerle aynı görüşü paylaştığı yerlerde bile, anlatım ve ifade farklılıkları açıkça görülmektedir.

Gelenbevi, mantığı beş ana bölümle mütela ederken "Sözlerin (lafızların) araştırılması" ile "Delâlet" konularını, mantığa bir mukaddime olarak görmüştür. Kavramların araştırılıp incelenmesi ise, başlı başına bir bölüm olarak bunlardan ayrılmıştır. O, "bab" adını verdiği bu bölümleri "fasıllara", fasılları da daha küçük bölümler olan "sınıflara" ayırmaktadır. Birinci bab (bölüm), kendi ifadesiyle, "tasavvurların mebdeleri" olan KAVRAMLARA, ikinci bab "tasavvurların maksatları" olan TANIMA ayrılmıştır. Üçüncü bab, "tasdiklerin mebdeleri" olan ÖNERMELERE, dördüncü bab ise "tasdiklerin maksatları" olan AKLÎ DELİLLERİN YAPISINA (KIYASA) has kılınmıştır. Beşinci baba gelince, bu

da kendi arasında yine beşe ayrılan BEŞ SANATA bırakılmıştır. Böylece Klâsik Mantık'ın dokuz bölümü tamamlanmaktadır. Bu tertipten açıkça anlaşılıyor ki, Gelenbevî'nin Burhan'ında, özellikle XIV. asırda başlayan ve Mantığı TA-SAVVURAT ve TASDİKAT diye ikiye ayırıp meydana getirilen, çoğunlukla da birbirlerine benzeyen, tâbir câiz ise, kopye eserlerle de bir benzerlik yoktur. O, temelde Aristocu olan Fârâbî'nin ilk defa ortaya koyduğu Tasavvurat ve Tasdikat ayırımına, yalnız İsağucî Şerhinde yer vermiştir.

Gelenbevî, Aristo Mantığının temel konularından biri olan ve İslâm Mantığını şekillendiren Fârâbî'de de bazı farklarla da olsa önemini koruyan KATEGORİLERE hiçbir mantık kitabında yer vermemiştir. Aynı zamanda bir kelâmcı olan Gelenbevî'nin kategorilere yer vermemesi, mantığın özellikle bu bölümünü hedef alan şiddetli çıkışlara bağlanabilir. Şu var ki, bu durum ilk defa Gelenbevî'de rastladığımız bir husus değildir. Fârâbî'den sonra gelen İslâm Mantıkçıları, daha önceden de mantık kitaplarından kategoriler bahsini çıkarmışlardır. Nitekim İbn Haldun'un beyanı da bu yoldadır.

Bu konuda tesbit edilmesi gereken bir husus da şudur: Gelenbevî, İslâm Mantık Tarihinde Teftezânî (öl. M. 1389) den sonra ortaya çıkan MÜTEKADDİMİN ve MÜTEAHHİRİN ekollerinden hiç birine mal edilemez. Çünkü O, eserlerinde bir konuda mütekaddimeni tercih ederken, başka bir konuda müteahhirin mantıkçıların görüşünü üstün görebilmekte ve bazan da her iki ekolün görüşünü bir arada ziredebilmektedir. Yine de O'nun müteahhirin mantıkçılara daha yakın olduğunu söyleyebiliriz.

XVIII. Yüzyılın en önemli mantıkçısı olarak gördüğümüz İsmail Gelenbevî'nin mantık anlayışında, bizzat kendi eserlerine baş vurarak kısaca tesbit etmeğe çalıştığımız bu görüşlerimizi, yine kendi eserlerine müracaat ederek, birkaç örnekle belgelemeye çalışalım; şöyleki:

Gelenbevî, Tümel Kavramları "birinci ve ikinci Ma'küller" diye ikiye ayırmaktadır. Mantığın konusu olan ikinci ma'külleri, Mantıkî, Tabii ve Aklî diye de üç grupta toplamaktadır. Bu ayırıma Kavzvinî, Razî, Teftezânî... gibi mantıkçılarda da rastlıyoruz. Buna karşılık Gelenbevî, tümelerin kesinlikle dış âlemde var olmadığını ileri sürerken, "Tabii Tümeler" (Külliy-i Tabii) in haricte varlığını iddia eden Kazvinî'den ayrılmaktadır. (Bkz: Burhan, s. 6; Şemsîyye, s. 10-11).

O, İslâm Mantık geleneğine uygun olarak "Özel Tümeler" (Külliy-i Zâtî)'i, Cins, Tür ve Ayırım'a; "İlintisel Tümeler" (Külliy-i Arazî) 'i, Hassa ve Umumi İlinti'ye ayırırken, Ehberî ve Kavzvinî'nin bu konuda en egüzel tasnifi yaptıklarını söylemekte ve kendisi de Kazvinî gibi önce Tür'ü, daha sonra da Cins'i tanımlamaktadır. Halbu ki, Teftezânî ve diğerlerinde Tür, beş tümelin ikincisi olarak ele alınmaktadır. (Bkz: Burhan, s. 5 vd., Şarh-i İsağucî, s. 24, Teftezânî, Tehzib, s. 3).

"Tanım" diğeri İslâm Mantıkçılarında olduğu gibi, "el-Kavl el-Şârih" başlığı altında incelenmektedir. Gelenbevi, bu ifadenin, tanımın bütün çeşitlerini içerdiğini söyleyerek, bu başlık altında tanımın her çeşidini inceler. O, bu konuda, bir mahiyetin özsel tümellerinin bütünü ile hassasından meydana gelen tanımı, Tam Özsel Tanım'dan (Hadd-i Tam'dan) daha mükemmel bir Tam İlintisel Tanım (Resm i Tam) olarak kabul eder. Zira burada *Hassa*'nın ilâvesi, tavzihten başka bir şey eğıldir. Umumî Araz (Genel İlinti) ile tanımı kabul etmeyen müteahhirin mantıkçıların görüşüne karşılık, yalnız *Hassa* veya *Hassa* ile Umumî İlinti'den meydana gelen tanımın Eksik İlihtisel Tanım (Resm i Nakıs) olacağını kabul eder. Nitekim, Teftezânî de Resm i Nâkıs'ta Umumî İlinti'nin kullanılmasını uygun bulmaktadır. (Bkz: Teftezânî, Tehzib, s. 4) Gelenbevi, mütekaddimin mantıkçıların görüşüne uyararak, basit mahiyetlerin Resm-i Nâkıs ile tanımlanabileceği görüşündedir. (Bkz: Burhan, s. 4) O, tikellerin tanımlamayacağı hususunda da müteahhirinin görüşünü tercih etmiştir. (Bkz: Hâşiye-i Burhan, s. 70) Nitekim, önermenin parçalarının (çüz'ilerinin) dört olduğunu söylerken de, yine müteahhirin mantıkçıların görüşündedir.

Gelenbevi'nin mantığında Modal Önermeler (Müveccehât) önemli bir yer işgâl eder. O, mantığın en zor mevzuu olarak nitelendirdiği bu konu ile ilgili olarak müstakil bir eser de yazmıştır ki, bunun İmkân Risâlesi olduğunu daha önce belirtmiştik.- Modal önermeler bahsinde Fârâbî ve İbn Sinâ'dan farklı olarak dört modalite kabûl edip, müteahhirin mantıkçıların görüşünü benimser. Konuya getirdiği esneklik ve izah tarzı bakımından ise benzerlerinden farklıdır. On dört basit ve Sekiz bileşik modal önermeden bahsettikten sonra, mantıkçıların üzerinde durmadığı daha bir çok modal önermenin de mümkün olduğunu savunur. (Bkz: Burhan, s. 23).

Hemen bütün mantıkçıların yaptığı gibi, Gelenbevi de mantığının büyük bir kısmını Aklî Delillere (özellikle Kıyas'a) ayırmaktadır. Mantığın ulaştığı en son gâye olarak nitelendirdiği Kıyas'ı bütün teferruatıyla incelemektedir. O, bu konuda, sunuçları çok-açık olmaları bakımından İstisnalı Kıyasların, İktiranlı Kıyaslardan önce zikredilmesi gerektiği görüşünü savunur. İktiranlı Kıyasları "Müteâref ve "Gayr-ı Müteâref" diye ikiye ayırıp, Gayr-i Müteâref İktiranlı Kıyasın dört şekilden izahını yapmasına gelince, bu, kendine has bir açıklama olarak kalmaktadır. Kıyasların modalitesi konusunda ise yeni bir şey getirmektedir.

Mantığın bütün konularında Gelenbevi, yukarıdaki örneklerimize benzeyen daha bir çoğunu eklemiştir. Sanıyorum bir fikir vermesi bakımından bunlar yeterlidir. Böylece görüyoruz ki, Gelenbevi her ne kadar eski mantık anlayışına önemli bir yenilik getirmemiş olsa da, problemlere bakış açısı ve bunlara kazandırdığı tertip ve izah yönünden öncekilerin gözü kapalı bir taklitçisi değildir. Diğer taraftan XVIII. yüzyılın bu son mantıkçısı, kendisinden yarım asır kadar sonra başlayan Tanzimat döneminde, eskiye bağlılığı savunan anlayışta müessir olma-

sıyla, eserlerinin müteaddid defalar basılmış o'ması ve eserleri üzerine birçok şarh ve hâşiyelerin yapılmış olmasıyla, Türk-İslâm Mantık Tarihinde haklı bir yer işgâl etmektedir.

Böylece, gerek XVIII. yüzyıl mantıkçılarımızın eserleri ve gerekse bu yüzyıldaki mantık hareketlerinden verdiğimiz örnekler açıkça gösteriyor ki, asırlarca fikir hayatımıza hâkim olan Fârâbî ve İbn Sinâ geleneğine bağlı Aristo Mantığı, bu yüzyılda da varlığını sürdürmüştür. Yüzyıllar boyunca düşünürlerimiz tarafından yazılan yüzlerce mantık kitabının özü olan bu anlayış, bu yazımıza konu olan asırda da mahiyeti itibariyle aynen devam etmiştir. Görülen farklılıklar, derece farkı olmaktan öteye gidememektedir. Yeniçağ felsefesinde Avrupa'da Mantık hakkında ortaya atılan fikirlerden ise biz, ancak Tanzimat'tan sonra haberdâr olmuşuzdur.

B İ B L İ Y O G R A F Y A :

- ADIVAR, Abdullah Adnan : Osmanlı Türklerinde İlim, İst.-1970
- ATUF, Nâfi : Türkiye Maârif Tarihi Hakkında Bir Deneme, İst.-1930
- AYNÎ, Mehmed Ali : Türk, Mantıkçıları, İst.-1928
- AYNÎ, Mel med Ali : Dârü'l-Fünûn Tarihi, İst.-1927
- BİNGÖL, Abdulkuddûs : Gelenbevi'nin Mantık Anlayışı, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fak. 1978 (Dok. tezi)
- Brockelman C. : Gal ve Suppl.-11, Brille-1938
- Cevdet Paşa : Tarih-i Cevdet, İst.-1309 (4. Cilt)
- ENGİN, Osman : Türk Maârif Tarihi, İst.-1977
- GELENBEVÎ, İsmail Efendi : Burhan, İst.-1306
- ” ” ” : Risaletü'l-İmkân, İst.-1309
- ” ” ” : Şarh-i İsağucî, İst.-1283
- ” ” ” : Risâle fi'l-Kıyas, İst.-1278
- ” ” ” : Hâşiye-i Burhan, İst.-1206
- Hasan Hüsnü (Musullu) : Tenvîr el-Burhan, İst.-1307
- İbn Haldun : Mukaddime, Beyrût-1981 (Arapça, 4. Bsk.)
- Kâtip Çelebi : Keşfü'z-Zünûn, İst.-1975 (c. 1-2)
- KAVZİNÎ, Necmü'd-Din Ömer
b. Ali : Şemsîyye, İst.-1325

- KEKLİK, Nihat : İslâm Mantık Tarihi ve Fârâbî Mantığı, İst.-1969-1970 (c. 1-2)
- KÜYEL, Mübahat Türker : Türkiye’de Cumhuriyet Döneminde Felsefe Eylemi Ank.-1976
- Mehmed Tahir (Bursalı) : Aydın Vilâyetine Mensup Meşâhir-i, Ulcma, Şuara, Muvarrihin ve Etibbanın Terceme-i Ahvâli, İzmir-1324
- ” ” ” : Osmanlı Müellifleri, İst.-1342 (c. 1-2-3)
- ÖNER, Necati : Tanzimat’tan Sonra Türkiye’de İlim ve Mantık Anlayışı, Ank.-1967
- ÖZTUNA, Yılmaz : Büyük Türkiye Tarihi, İst.-1978 (c. 11)
- Salih Zeki : Asâr-ı Bâkiye, İst.-1329 (c. 2)
- ” ” : Kamus-u Riyâziyât, İst.-1315
- Şemseddin Sami : Kamusü’l-A’lâm, İst.-1306
- TANERİ, Kemâl Zülfü : Türk Matematikçileri, İst.-1958
- Teftezânî, Sa’dü’l-Din Mes’ud b. Cmr : Tehzib el-Mantık ve el-Kelâm, İst.-?
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı : Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilâtı, Ank.-1965
- ÜLKEN, Hilmi Ziya : Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi, İst.-1979
- Yusuf Şükrü : Nâmusü’l-İkan, İst.-1274

ZENGİNİN URFA'YI FETHİ

Doç.Dr. Coşkun ALPTEKİN

Urfa'nın Atabeg Zengi tarafından fethini, XII. yüzyılın ortalarında gerek doğu ve gerekse batı alemini neticeleri bakımından etkileyen büyük vakıalardan biri olarak görmek gerekir. II. Haçlı seferinin yapılmasına sebep olan bu fethin müslümanlara kazandırdığı büyük askeri zafer yanında, bilhassa Urfa bölgesinde yarattığı içtimai sonuçlar bir öncekinden daha da fazla ehemmiyeti haiz olmuştur.

Bu fethin tafsilatına girmeden önce, Urfa bölgesinin coğrafi öneminden ve bu şehrin tarih sahnesine çıkışından bu yana geçirdiği safhalardan kısaca bahsetmek yerinde olacaktır. (1)

Dünya medeniyetinin eski ve büyük merkezlerinden biri olan Urfa, İslâmi devirde komşuları Diyarrabia ve Diyarbekr ile birlikte, Elcezire eyaletini meydana getirmekteydi. Bu mıntıka, güney, kuzey ve batıdan Fırat, doğudan ise yine Fırat'ın kollarından Habur suyu ile çevrilidir. Deniz seviyesinden en fazla 500 m. yüksekliğe varan ve Fırat'ın muhtelif kolları ile sulanan bu münbit bölge, bilhassa tarihin ilk devirlerinden beri, doğu ve batı arasındaki ticarî mübadelenin bir geçit noktasını teşkil etmekteydi. Onun bu özelliği bölgede parlak bir seviyeye erişmiş merkezlerin doğmasını sağlarken, komşu hakimiyetlerin istila heveslerini de büyük ölçüde tahrik etti. Aramiler, Asurlular, Medler, Persler, Grekler, İranlılar, Romalılar, Bizanslılar, Araplar ve bir kısım diğer kavimlerin istilasına uğrayar Urfa, tarihi boyunca genellikle Irak, Suriye, Mısır ve Anadolu'da teşekkül etmiş devletlere tabi kalmış, tarihinin ilk devirlerinde ise, Osrhoene krallığına merkez olmuştur.

Urfa'nın Türk hakimiyetine girmesi ise, Selçuklu sultanı Melikşah zamanına rastlar. Melikşah, çıktığı Suriye seferinde, komutanlarından Emir Bozan'ı bu şehri zapt ile görevlendirdi. Umumiyetle Bizans ve Ermeni valiler tarafından idare edilegelmekte olan Urfa'yı üç ay muhasara altında tutan Emir Bozan, nihayet bu müstahkem şehri, Barsam'ın elinden 28 Şubat 1087 tarihinde aldı (2) ve şehrin valiliğine tayin olundu.

1) Bkz. F. İşıltan, Urfa bölgesi taihi, (Başlangıcından h. 210/M. 825 e kadar) İstanbul 1960.

2. T.B. Segal, Edessa' The Blessed City' (Oxford 1970) 223 tarihi Mart 1807 olarak vermektedir.

Bkz: İ. Kafesoğlu Sultan Melikşah (BKMKY. İst. 1973) 86.

Sultan Melikşah, ise, Bozan'ın Urfa muharsarası devam ettiği sıralarda Halep önelerine gelmiş ve şehri hiç kuvvet kullanmadan elde etmişti. Halep Valiliğine, Musul Atabeği Zengi'nin babası olan Kasimü'd-Devle Aksongur'u tayin eden Sultan Melikşah, Antakya'ya geçmiş burayı da Anadolu fatihi Süleymanşah'ın veziri Hasan b. Tahir'den teslim almış ve idaresini de Emir Yağı-Sıyan'a vermişti.

Melikşah'ın 1092 yılında ölmesiyle ortaya çıkan saltanat mücadelesinde, saltanın kardeşi Tacü'd-Devle Tutuş, Suriye'de hakimiyetini ilân etti ve Berkyaruk ile giriştiği muharebede kendi yanından ayrılarak, Berkyaruk tarafına geçen Emir Bozan ile Emir Aksongur'u affetmedi. Bu emirleri daha sonra zorladığı bir muharebe sonunda ele geçirerek öldürttü. Kuzey Suriye hakimiyetini de böylece kendi uhdesinde topladı. Fakat saltanat iddiasından vazgeçmiyerek karşı mücadeleye devam etti ve yeğeni Berkyaruk ile Rey şehri yakınlarında 26 Şubat 1095 de giriştiği savaşı kaybederek öldürüldü. (1)

Tutuş'un hakimiyeti altındaki, Suriye, Diyarbekir, Elcezire, Irak ve Azerbaycân gibi yerler oğulları, Rıdvan ve Dukak'ın başarısız idareleri yüzünden teker teker elden çıktı. Urfa ise ermeni Toros'un idaresi altına geçti.

İslâm aleminin mezhep ve hakimiyet mücadeleleri içinde bulunduğu bu sıralarda, yani XI. yüzyılın sonlarında, I. Haçlı ordusu mukaddes toprakları ele geçirmek maksadı ile, Suriye ve Elcezir'e kapılarına kadar dayanmıştı. 1098 yılının Ocak ayı içinde, ana Haçlı Ordusundan ayrılarak Tell-Başir'e gelmiş bulunan Baudouin'e Urfa'dan gelen bir elçilik heyeti onu şehirlerine davet edip, Türklere karşı kendilerine yardımcı olmalarını istediler. Bu daveti memnuniyetle karşılayan Baudouin, Urfa'ya geldi. Urfa hakimi Toros'un bir suikast sonucu öldürülmesiyle de hakimiyeti tek başına ele geçirdi ve 1098 yılında Urfa'da Haçlı kontluğunu fiilen kurdu. (2)

Musul Atabegliği ve kurucusu İmaded'd-Din Zengi'ye gelince, yukarıda bahsettiğimiz üzere, Sultan Melikşah emrinde Suriyeye'ye gelen ve Halep valiliğine tayin edilen emir Kasimü'd-Devle Aksongur'un oğludur. Babasının öldürülmesi sırasında çocuk yaşta olan Zengi'nin bakımı ve eğitimi ile Musul'a tayin edilen Kürboğa, Musa et-Türkomani, Çığırmiş, Çavli ve Mevdûd gibi Selçuklu emirleri ilgilendiler. 1114 yılında, 27 yaşlarında bulunduğu bir sıralarda ise Zengi Musul'a Aksongur Porsiki'nin hizmetine girdi. Kendisine Vasit ile Basra'nın iktası verildi.

Zengi'nin askerlik sahasında göstermiş olduğu kabiliyet-bilhassa Bağdat'ın 1126 yılındaki muharsarası sırasında- onu Irak Selçuklu Sultanı Mahmud'a tanıtmış ve Bağdat şahneliğine tayin edilmesini sağlamıştır. Aksongur Porsiki'nin ve

1. Tutuş ile ilgili geniş bilgi için bkz: A. Sevim Suriye Selçukluları I (fetihten Tutuş'un ölümüne kadar) (Ankara 1965)

2. Bkz: I. Demirkent, Urfa Haçlı Kontluğu, Tarihi, (İstanbul 1974)

hemen peşinden yerine geçen oğlu İzze'd-Din Mesud'un ölmesi ile boşalan Musul valiliğine Sultan Mahmud, Zengi'yi tayin etmiş, ayrıca oğlu Melik Alparslan'ın atabegliği vazifesini de ona vermişti. (1)

Zengi'nin Musul'a tayin edildiği bu sıralarda, Haçlılar, Kudüs'de bir krallık, Urfa ve Trablus'da birer kontluk, Antakya'da da ise bir prinkepslik kurmuşlardı. Bu küçük Haçlı devletleri, iç idarelerinde muhtar fakat dış politikada Kudüs krallığına bağlı idiler.

1127 yılı başlarında Haçlılar, Suriye'nin bütün Akdeniz sahilini kontrolleri altında tutmakta, sadece Haleb, Hama, Hıms ve Dimaşk gibi sahilten içeride kalmış merkezler müslümanların elinde bulunmakta idi. Buna rağmen Haleb, Hama ve Hıms Antakya Prinkepsliğinin sık-sık tekrarladıkları akınlarına güçlükle dayanmaktaydı. Musul'un kuzeyindeki Diyarbekir bölgesinde ise Artuk oğulları Urfa Haçlı Kontluğu'nun taarruzlarına maruz kalıyordu. Güneyde merkezi bugün Şam olan, Dimaşk atabegliği de, Kudüs krallığının hücumları karşısında varlığını koruyabilmek için büyük bir gayret saraf etmekteydi. Bölgeye gelip yerleşmiş olan Haçlılar ile azimkâr bir mücadele gerektiren böyle bir zeminde, Musul atabegliğine tayin edilen Zengi, İbnü'l-Esir, Ebu Şame ve İbn Vasil gibi tarihçilerin kaydına göre, bölgede bir İslâm birliğini kendi idaresi altında toplamak azminde idi. Ancak bundan sonra Zengi için, Haçlılara karşı kesin mücadeleye girmek mümkün olabilecekti. (2)

Böyle bir düşünce ile Suriye'nin fethini ön plana aldığını kabul ettiğimiz Zengi, Haleb'de hakimiyetini sağlamadan önce, Urfa kenti I. Joscel'in ile irtibat kurarak bir anlaşma zemini yarattı. Atabeg Zengi'nin Urfa Kontluğu ile ilk münasebeti böylece başladı. Karşılıklı gidip gelen elçi heyetleri, neticede Musul ile Urfa arasında kısa süreli de olsa bir barış andlaşmasının imzalanmasına müvaffak oldular. Erməni kaynaklarından Urfa'lı Mateos ile anonim Süryani vakâinâməsi bu antlaşmanın bölge halkını rahatlattığını, Urfa'luların Zengi'ye yiyecek-içecek gönderdiklerini kaydetmektedir. (3) Esasında böyle bir andlaşma her iki tarafın içinde bulunduğu siyasî duruma uygun düşmekteydi. Atabeg Zengi, Urfa kontlu-

1. Bkz: C. Alptekin, *The Reing Of Zangi*, (Erzurum 1978), 19 vd.

2. İbnü'l-Esir, *Kâmil fi't-tarih*, (nşr. C.T. Tornberg, Leiden, 1851-1876), X, 457-458; a.g. müel, *al-tarih al-Bahir fi Davlat al-Atabekia*, (nşr. A.A. Tolaymat, Kahire 1963) 32-33, Ebu Şame, *Kitap al-Razvatayn fi Ahbar al-Davlatayn al-Nuriya va al-Salahiya*, (nşr. M. Hilmi M. Ahmed Kahire 1958) I, 77; İbn Vasil, *Mufarric al-Kurub fi Ahbar Bani Ayyub*, (nşr. Ş. Faysal Dimaşk 1955-1959) I. 38-39.

3. *Urfalı Mateos*, (Türkçeye çev. H.D. Andreasyor) 286: *Anonim Süryani Vekainâmesi* (Anonymi guctoris *Chronicon ad A.D. 1234 pertinens*) II CSCO; Cilt, 82, nşr. Chatot 1953, ing. çev. A.S. Tritton, notlar H.A.R. Gibb) II. 273, Ayrıca bkz. j. B. Segal, 244; W.B. Stevenson, *The Crussaders in the East*. (Cambridge 1907) 124

ğu ile mücadeleyi Suriye'de hakimiyetini kuvvetlendirdikten sonraki, bir zamana bırakıyor. I. Joscelin ise, Antakya Prinkepsliği, Haleb yakınlarında bulunan Azaz kasabası üzerindeki ihtilafı halletmenin peşinde koşuyordu.

Atabeg Zengi'nin Suriye'de bilhassa Dimaşk Atabegliği toprakları üzerinde giriştiği icraat sıralarında, 1130 da, Antakya hakimi Bohemund öldü. Onun ölümü ile karısı Alice, kızı Constance adına hakimiyeti ele geçirmek istedi. Duruma zamanında müdahale eden Kudüs Kralı Antakya Prinkepsliğine Raimond'u tayin etti. (1)

Fakat çok geçmeden Kudüs kralının kendisi de 1131 yılında öldü. Onun bu ani ölümünü, Urfa Kontu I. Joscelin'in ölümü takip etti. Bu peşpeşe gelen ölüm hadiseleriyle boşalan Kudüs krallığı, II. Henri'nin büyük babası olan Fulk'un eline geçerken Urfa'ya I. Joscelin'in oğlu II. Joscelin hakim oldu. (2)

1131-1137 yılları arasında, Atabeg Zengi, Suriye üzerindeki projesinin gerçekleşmesi için Dimaşk atabegliği toprakları üzerinde geniş çapta faaliyete girişti. Nitekim Hama ve Hıms gibi şehirleri de elde etti. (3) Bu arada Haçlılarla, da atabeglik kuvvetleri defalarca karşılaştı. Fakat küçük çaptaki bu çarpışmalar genellikle Zengi'nin Haleb naibi emir Savar ile Antakya Prinkepsliği ve Urfa kontluğu arasında oluyor, sınır üzerinde kaydadeğer bir değişiklik veya her iki taraftan birinin kesin üstünlüğünü getirmiyordu. Fakat 1138 yılında Barin'in fethi, Urfa'nın fethinden önce Atabeg Zengi'nin Haçlılara karşı kazandığı en büyük zaferdi. Frenklerin Montferrant olarak adlandırdıkları Barin, Trablus ile Hama arasındaki yol üzerinde bulunuyor ayrıca Haleb ile Hıms arasındaki yol güzergâhını da kontrol altında tutuyordu. Onun bu stratejik özelliği Atabeg Zengi'nin kale üzerindeki hırsını kabartmakta idi. Nitekim 1138 yılında Zengi, kaleyi muhasara altına aldı. Bu haber Haçlılar arasında süratle yayıldı. İdarî bakımdan Kudüs'e bağlı olan Trablus kontu Raimond kral Fulk'a adamlarını göndererek yardım istedi. Fulk Zengi'yi ani bir baskınla püskürtmek istedi. Zengi, kralın bütün harakâtını başından beri dikkatle takip ettiğinden Kudüs askerini hiç beklemediği bir anda, Barin yolu üzerinde, bozguna uğrattı. Trablus kontu ve bir çok şövalye Zengi'ye esir düştü. Kral Fulk ise, yanındaki adamlarıyla Barin kalesine güç bela sığındı. Bu bozgun ve kral Fulk'un Barin içinde mahsur kalması haberi, Haçlılar üzerinde dehşetli bir korku yarattı. Ruhani liderler bütün Haçlı komutanlarından hatta bu arada Antakya yakınlarına kadar gelmiş olan Bizans

-
1. Villermus Tyrensis, *Historia Rerum in Partibus Transmarinis Gestarum* (İngilizceye çev. E.A. Babcock ve A.C. Krey, *A History of deeds done beyond Sea*, Nev York, 1943) I, 59-61; C. Alptekin, Zangi, 55.
 2. S. Runciman, *A History of the crusades* (Cambridge 1962) II, 183 vd.
 3. C. Alptekin, *Dimaşk Atabegliği* (Doçentlik tezi neşredilmemiş) 108 vd. *Dişamaşk-Musul atabeglikleri münasebetleri için bkz. C. Alptekin The Reign of Zangi*, 48-68.

imparatorundan yardım istediler. Esasında Bizans imparatorunu kendi işlerine pek karıştırmak istemeyen Haçlıların çaresiz kaldıkları bu yardım talebiyle anlaşılmalıdır. Yardım çağırısına büyük bir hırsla cevap verenlerden biri olan Urfa kontu II. Joscelin'in yanısıra Trablus, Kudüs ve Bizans'ın tehditi altında olmasına rağmen Antakya'dan da yardımcı kuvvetler yola çıktı. Fakat bütün kuvvetler Barin'in yardımına yetişmeden şehir "eman" ile Zengi'ye teslim oldu. (1)

Atabeg Zengi'nin Barin'i kuşatması sırasında Bizans imparatoru II. Yohannes Comnenos (1118-1143) ordusu ile Suriye'ye girmek üzere idi. İmparator bu seferi ile, Kilikya'da Ermenilerle, Malatya'daki Danişmentlilerin hareketlerini kontrol altına ve aynı zamanda İmp. Alexius'un Haçlı liderleri ile daha önce yapmış andlaşma şartlarının yerine getirilmesini sağlamak istiyordu. Bu şartlardan biri de Antakya'nın Türkler elinden alındığı zaman İmparatorluğa iadesi idi. Bu husus yerine getirilmediğinden II. Yohannes Antakya kapılarına kadar gelmişti.

Barin'in yardımına giden Raimond Antakya'ya döndüğü zaman, Bizans kuşatması henüz tamamlanmamıştı. Bu sayede şehre girdi. Fakat Antakya'yı Bizans kuvvetlerine karşı fazla koruyamadı. Şehir kapılarını açarak imparatorla anlaşma yoluna gitti. Yapılan andlaşmaya göre; İmparator her istediği zaman Antakya'ya girebilecek buna mukabil baharda yapılacak seferde, zaptedilmesi planlanan Haleb, Şeyzar, Hama, Hıms'ın idaresi Raimond'a bırakılacaktı. İmparator kışı geçirmek üzere Kilikya'ya çekildi.

II. Yohannes Comnenos'un Suriye'ye gelmesi, haklı olarak Musul atabegliğini endişelendirmişti. Bilhassa Haleb'in ilk merhalede hücumu uğrayacağı aşikâr olduğundan şehir surları tahkim edildi ve gerekli ikmal yapıldı.

Baharda harekete geçen Bizans ordusu yanında Haçlı kuvvetleri olduğu halde 9 Nisan 1138 de Buzaa'yı ele geçirdikten sonra, 18 Nisan'da Haleb'i kuşattı. Fakat şehrin müdafa gücünün fazla olması karşısında, vakit kaybetmek istemeyen imparator, yanındaki Haçlı liderlerinin kendisini ciddiyetle desteklememesi neticesi Antakya'ya geri döndü. Burada Raimond ile II. Joscelin huzuruna çağırılan imparator, onlardan sadakat yemini aldıktan sonra Suriye'den ayrıldı. Çok geçmeden de öldü. Yerine oğlu Manuel geçti. (2)

Bizans tahtında olan bu değişiklik ve Zengi'nin Dimaşk'ın zaptı ile meşgul olması Raimond'un kendine güvenini epey artırmış olmalı ki ilk iş olarak Haleb'e yakın olan topraklar üzerinde harekâta girişti hatta Buzaa'ya kadar ilerledi. Ken-

1. İbnü'l-Kalanisi, Zeyl Târih Dimaşk (nşr. H.F. Amedroz, Beyrut 1908) 258-259 Haçlılarla ilgili kısmı ing. çev. H.A.R. Gibb. The Damascus, Chronicle of the crusades, (Londra 1932), 242-243; el-Azimi, Tarih (kısmen nşr. C. Cahen, La Chronique Abregee d'al-azimi, JA, CCXXX (1938) 353-448-s. 411-412 İbnü'l-Esir, el-Kamil, XI 1951-5, 1971, 3 cild) II, 261-262; Villermus, I, 85-92; S. Runciman II, 204-5 C. Alptekin Zangi, 57-58.

2. S. Runciman II. 211 vd.

disini Urfa Kontu II. Joscelin de desteklemekte idi. Fakat Fırat yakınlarına kadar sokulmuş olan Joscelin'in ani olarak Haleb naibi Savar ile, bir anlaşma yapması Raimond'u kızdırdı. S. Runciman, Haçlı tarihinde 1140 yılından itibaren, Urfa kontunun Raimond'un hakimiyetini tanımış olduğunu yazmaktadır. Aynı yazar, Joscelin'in Raimond'a karşı patrik Radulf'u desteklemesi, ayrıca, Urfa kontunun emir Savar ile yaptığı anlaşma, bu iki Haçlı liderinin aralarının açılmasına sebep olduğunu kaydetmektedir.

Atabeg Zengi Raimond ile Joscelin arasındaki bu anlaşmazlıkları yakından takip ediyordu. Bilhassa bizans imparatoru Yohannes'in ölmesi kendisini önemli bir düşmandan uzaklaştırmıştı Güney komşusu Dimaşk atabegliği ise, her hangi bir yardım almaksızın kendisine karşı çıkabilecek durumu görülmekteydi Kudüs krallığına gelince, yine S. Runciman'ın tabiriyle yeni maceralar peşinde koçmaya hiç de hevesli değillerdi. (2)

Bu müsit şartlar içinde Atabeg Zengi, kuzey komşuları Artuk Oğulları ve Urfa kontluğu ile meşgul olabiliirdi.

Ayrıca, Urfa kontluğunun El-Bira (Birecik) den Balis'e kadar uzanan Fırat kıyısını kontrolleri altında tutmaları, Habur'un yukarı havzasına hücumlarını devam ettirmeleri ve hatta bir kısım süvari birliklerinin Rakka, Nusaybin, Amid'e kadar ilerlemeleri ve Mardin civarı ile Harra'nın tehdit altına düşmesi, Musul için bir tehlike idi. Irak Selçuklu sultanı Mesud, haçlıların bu faaliyetlerini görüyor, buna bir son vermenin ancak, Urfa'nın alınmasıyla mümkün olacağını düşünüyor olmalıydı. Nitekim Sultan kendisine bağlı Musul atabegine Urfa'nın fethini emir verdi. Urfa'nın fethedilmesi - Musul atabegliğinin hakimiyet sahasını kuzeyde genişletecek ayrıca, önemli bir düşmandan da arındıracaktı. Üstelik Selçuklu sultanının böyle bir fethi emretmesi, atabegin işini de kolaylaştıracak, gerekli asker ve ikmalin temini süratle mümkün olabilecekti. (3)

Zengi, kuzeye yapacağı hareketi oldukça gizli tuttu ve hazırlıklarını tamamladıktan sonra 1144 yılı baharında harekate geçip Van gölü civarındaki aşiretler üzerine yürüdü. Hizan ve Madeni ele geçirdi. Artukoğullarından babası Davut'un yerine yeni geçmiş olan Kara Arslan bu haberi duyunca Türkiye Selçuklu Sultanı Mesud ve Urfa kontu II. Joscelin'den yardım istedi. Zengi'nin kendisi içinde büyük bir tehlike olduğunu gören Urfa kontu, Kara Arslan ile iş birliğine girmeyi uygun buldu. Çok kuvvetli bir haber alma teşkilatına sahip olan Zengi, Amid-Urfa arasındaki bu haberleşmeye öğrendi. Yürüyüşünü yukarı Habur havzası ile Şabahtan dağları civarına yöneltip, Cemalin el - Muvazzaz, Tell Muzan, Hanin, Gumlin, Hamıma ve Tanza gibi merkezleri ele geçirdi. Böylece Urfa ile Amid arasındaki

1. S. Runciman, II. 219-223.

2. S. Runciman, II, 235.

3. C. Alptekin, Zangi, 63.

mühtemel yardım yollarına kesti. Atabegliğe ait Musul kuvvetleri, Bağdat'ın 200 km. kadar kuzeybatısında bulunan ve Zengi'ye karşı isyan havasını sürdüren el-Hadisa ve Ana üzerine geldiler. Kasım 1144'de buralar kontrol altına alındı.

Zengi'nin kuzeydeki bu faaliyetleri Urfa'dan önce Amid'in ele geçirilmesi yönünde idi. Bu bakımdan Kara Arslan Urfa Kontu II. Joscelin'i Musul kuvvetlerinin ikmal yollarını kesmeye zorladı. Joscelin de bu düşünce ile Urfa'dan kuvvetleriyle çıkarak, Fırat nehrinin batısına doğru yürüyüşe geçti. Harran emiri Fazlullah b. Ca'fer Joscelin'in bütün kuvvetleri ile Urfa'dan çıkmış olduğu haberini Diyarbakır civarında bulunan Zengi'ye ulaştırdı. Zengi için bu, kaçırılmaz bir fırsattı. Derhal harekete geçti. Emirlerinden Yağı-Basan'ı bir öncü kuvvet ile önden Urfa'ya göndererek şehri ve civarını kontrol altına almasını emretti. Fakat yağmurlu bir kasım gecesi yola çıkan emir, yolunu kaybetti. Ancak bir süre gecikerek Urfa önlerine geldi. Emir Yağı-Basan'ın ilk teşhisi, Harran emirinin söylediği gibi şehrin savunmadan tam manâ yoksun olmadığı, kuşatmanın uzayabileceği, merkezinde idi. Durumu güvercinlerle Atabege bildirdi. Atabeg yeni yardımcı kuvvetler temini için komşu emirliklere haberciler gönderip açılan cihad'a katılmalarını istedi. Kendisi de Harran yolu üzerinden, Yağı-Basan'ın gelişinden iki gün sonra, 28 Kasım 1144 Salı günü Urfa önüne geldi. (1)

Mahalli müslüman emirlerden ve Türkmenlerden gelen yardımcı kuvvetlerle Atabeg Zengi, Urfa'yı mahasara altına aldı. Kendisi merkez kuvvetlerinin başında şehrin kuzey istikametine yerleşti. Urfa'nın doğusu vezir Cemal'd-Din, batısı Melik Alparslan b. Mahmud ve Emir Yağı-Basan kuzeybatısı emir Zeyne'd-Din Ali Küçük tarafından çevrildi. Yardıma gelen kuvvetlerden Za'feran ve Arakn'in hakimi Ebu Ali batı kapısı civarında, Türkmenler ise şehrin güneydoğusunda ve Anonim Sünyanı Vekainamesine göre, Araplardan bir gurup emir Hasan komutasında şehrin batısında yerlerini alarak muhasaraya katıldılar. Böylece Urfa dört bir yanından kuşatıldı.

II. Joscelin'in ayrılmasıyla, Urfa'nın bütün askerî ve sivil gücü üç piskoposun elinde kalmıştı. Bunlardan Latin asıllı Hugo, komutayı elde tutuyor. Ermeni Arkibişöpu ile Yakubî Basil Bar Şımna, Hugo'ya yardım ediyordu. Bu üç ayrı kiliseye mansup ruhanî liderlerin yanısıra, şehrin içindeki halkın da değişik inanışlarda olması ve bir bütün teşkil edemedikleri, bir çoğunun tüccar, sanat sahibi veya din adamları olmaları, dolayısıyla askerlikten anlamadıkları görülmektedir. Kuşatmanın başlamasıyla büyük bir korkuya kapılan bu kişiler, Antakya ve Kudüs'e haberciler yollayıp yardım istediler.

Urfa kontu Joscelin ise, elindeki kuvvetlerinin Musul ordusu karşısına çıkabilecek güçte olmaması karşısında, Tell-Başır'a çekildi. Musul ordusu yedi mancınakla şehir içini ve surlarını bombaladı. Oklarını yağmur gibi yağdıran türk-

1. S. Runciman, II, 235; j.B. Segal, Edessa, 244; C. Alptekin, Zengi, 64

menler, şehrin kuzey kapısı altında lağımlar açtılar. Atabeg Zengi kuşatmanın ciddiyeti karşısında Urfa halkının teslim olmayı kabul edebilecekleri düşüncesiyle canlarının başışlanacağı sadece şehri teslim etmelerini teklif etti. Böylece Urfa şehri bir tahripten de kurtulacaktı. Fakat Atabeg'in bu teklifi reddedildi. Hatta Bar Hebraeus'e göre Zengi'ye aşğıltıcı tarzda cevap gönderildi. (1)

Her ne kadar, Basil Bar Şı mana, Zengi ile bir barış yolunun açılmasını ve böylece zamanın kazar m a yoluna gidi'm a sını Hugo'ya teklif ettiyse de bir netice elde edemedi. Şehrin kuzey kapısı civarındaki sur temelinin altına açılan ve içi nefit ile doldurulan lağımlar ateşlermeden önce Atabegin teslim olmalarını belirten teklifi ikinci defa geri çevrildi. Böylece geriye şehrin sadece kılıç zoruyla alınması yolu açık bırakıldı. Lağımlar ateşlendi, mancıklar şehri dövdü, üç saat süren bu taarruz sonunda iki kule yıkıldı. Sur içinde gedikler açıldı. 24 Aralık 1144 günü açılan gediklerden içeri giren Musul kuvvetleri, şehrin sokaklarında çarpıştılar ve yağmada bulundular. Bir kısım halk panik içinde kaleye sığınmak istedi. Fakat Hugo'nun emriyle kapılar kapatılmıştı. Atabeg Zengi, şehir içinde tahribat ve yağmanın çok fazla olması dolayısıyla, 3 gün sürmesi gereken yağmayı, ikinci günün sonunda durdurdu. Kendisi de aynı gün şehre girdi. Urfa'lı Mateos'un kaydına göre, Atabeg şehrin bir sokağından geçerken, çok yaşlı bir şahıs gördü. Bu kişinin kim olduğunu sordurunca onun Yakubî metropolitanı Basil olduğunu öğrendi. Ona iyi m a m e le eden ve çadırına alan Atabeg, ondan Yakubiler, Ermeniler ve Haçlılar arasındaki s ü r t ü ç m e y i öğrendi. (2) Zengi, şehir halkına yiyecek dağıtarak onlardan evlerine dönmelerini istedi. Sadece iç kalede direnen iki bin kişi esir alındı. Bunun yanı sıra on bin kişi serbest bırakıldı. Urfa içindeki Haçlıların, kaçıp kurtulan pek azı hariç hepsi kılıçtan geçirildi. Latin kiliseleri tahrip edilirken, ermeni ve Yakubî kiliselerine dokunulmadı. Bu hareket tarzı ile Zengi, hristiyan dinine ve onun mensuplarına değil, Avrupa'dan islâmı yok etmek için gelen istilacı haçlılara karşı olduğunu ifade etmek istemiş olmalıdır. (3) Eski bir m a d e n i y e t ve ticaret m a r k e z i olan Urfa, ikinci defa Türkler tarafından fethedilmişti. Bu fethin akisleri kısa zamanda yayıldı. Müslümanların haçlılar karşısında kendilerini sürekli olarak zayıf hissetmeleri ve haçlılara karşı koyabilmenin imkânsız olacağı düşüncesi, bu zafer ile yıkıldı. Abbasi halifese el Muktefî, İmâde'd-Din Zengi'ye ancak sultan çocuk-

1. Bor Hebraeus, Chronography, İngilizceye çev. E.A.W. Budge, The chronography of Gregory Abu Faraj (Oxford 1932), I, 268; Türkçe Ter. Ö.R. Doğru'l Abül Farac Tarihi, (Ankara 1950), II, 378.

2. Mateos, 297-299.

3. İbnü'l-Kalanisi, 279-280 (Gibb, 266-268) el-Bundarı, 205-206; (Türkçe ter. 186) İbnü'l-Arzak, Tarih Meyyafarikin, 1706; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, XI, 64-65; el-Atabekiyeye, 66-70 İbnü'l-Adim, Zübda, 11, 278-280; Villermus, I, 140-144; Ano. Syr. Chl., 11. 282-285; j. B. Segal, Edessa, 244-247; Gibb. "Zengi and The Fall of Edessea" A. History of the Crusaders, I, 449-462; S. Runciman II. 225 vd. C. Alptekin, Zangi, 63 v.d.

larına verilebilecek, "Zeynü'l-İslam" el-Melik'ül-Mansur", "Nasirü'l-Emir-el-Müminin" gibi ünvanlar verdi. Müslümanlara güven kazandıran bu zafer, devrin şairleri tarafından iftiharla terennüm edildi. İbn Kaysaranî, İbnü'l-Münir gibi şairler Urfa'nın fethinden sonra sıranın Kudüs'e geldiğini, şiirlerinde işlediler.

L. Sivan "L'İslam et la Croisade" adlı eserinde bu fetihle müslümanlarda haçlılara karşı savurmadan taarruza geçme fikrinin doğduğunu belirtmekte ve devamla "Şam ve Halep hakim'leri her ne kadar şevkle ve hatta taarruzî bir hareketle mücadele etmişler ise de bunların en önemli faaliyetleri sadece cüretli bir tehditi uzaklaştırmak gayesi ile sınırlandırılmış, fetihlerdi" demekte ve Atabeg Zengi'nin Urfa'yı fethinin öncekilerle mukayese kabul etmeyecek ölçüde ehemmiyetli olduğunu belirtmektedir. (1)

XIII. Yüzyılın İbnü'l-Esir, İbnü'l-Adim, ebu-Şame gibi tarih yazarları ise Allah'ın Zengi'yi müslümanlara bir nimet olarak yolladığını "Cihad" fikrinin XII. yüzyılda onunla bir dönem noktasını teşkil ettiğini söylemekte ve Urfa'nın fethinin Bedir savaşı ile mukayese edilebilecek nitelikte bir zafer olduğunu kaydetmektedir. Her ne kadar bu yazarların Zengi sempatisini olduğunu biliyorsak da, fethin müslümanlara getirdiği gururun uzun süreler tesirini icre ettiği muhakkaktır. Urfa'daki haçlı hakimiyetinin sukutu Avrupa'da da müthiş bir heyecan yarattı. Bu tesir II. Haçlı seferinin yapılmasına sebep oldu. Üstelik bu defa ki Haçlı ordusuna Alman İmparatoru III. Konrad ve Fransız kralı VII. St. Louis komuta ettiler.

Zengi Urfa'ya iki sene sonra tekrar geldi. Ordusunu Kıyas ve Harran arasındaki Gullab nehri yakınında bırakıp, yanında sadece emirler, kadılar ve bir kısım seçkin kişiler olduğu halde şehre girdi. Şehir halkı kendisini iki gurup halinde karşıladı. Bu guruplardan birini müslümanlar, diğerini hıristiyanlar teşkil ediyordu. Anonim Sünyani Vekainâmesi, Atabeg'in "Fetih sırasında ortaya çıkan ziyana ödemeye geldiğini" söylediğini kaydetmektedir. (2) Nitekim Zengi, ilk iş olarak iki yıl önce Urfa'ya tayin ettiği Ali Küçük'e onun, Musul'a gönderilmesiyle yerine getirdiği Aynü'd-Devle'ye emrettiği, imal faaliyetlerinin neticelerini görmek istedi. Kuzey kapısında yıkılan ve kısmen tahrip olan yedi adet kule, sur ve bir kısım binalar tamir edilmişti. Adı geçen kaynak Zengi'nin bazı kiliselere yardımda bulunduğunu da kaydetmektedir. (3)

Zengi, bu gelişinde Urfa'ya yeni aileler de yerleştirmiştir. Fakat, maalesef, Anonim Sünyani Vekainamesi, sadece yerleştirilen 300 yahudi ailesinden bahsetmektedir. Şehrin ticari hayatını canlandırarak olan bu yahudi ailelerinin yanı sıra sıra kaynakların müslüman deyiş geçtikleri gurupların, büyük bir kısmının,

1. E. Sivan, L'İslam et la Croisade (Paris 1968) 43-50.

2. Ano. Syr. Chl. II. 291-292; C. Alptekin, Zangi, 89

3. a.g.e. II, 291-292

Urfa'ya yerleştirilen Türkmenler olduğunu düşünmenin yanlış o'lmayacağı kanaatındayız. Nitekim Zengi'nin, Baalbek'e, Haleb'e kendi kurduğu için adına zafede edilen İmadiye'ye Türkmenlerden bir çok aileyi yerleştirmiş olduğunu bilmekteyiz. Prof.Dr. Faruk Sümer Bey, "Oğuzlar" adlı eserinde "XII. yüzyılda İmade'd-Din Zengi, Haleb emiri olduktan sonra şehrizer Erbil bölgesindeki Yıvalar'ın mühim bir kısmını Haleb bölgesine getirmiş ve onlara Haçlı ucunda dirlik vermişti" (1) demektedir. Prof.Dr. Osman Turan ise, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, adlı eserinde "Atabeg İmade'd-Din Zengi, Musul'un şimali şarkisinde İmadiye şehrini 1142 de kurmuş ve ona kendi adını vermiştir. Yakt, şehrin XIII. asırda ticaretle meşhur olduğu söyler ki, son devirde kasabada çok miktarda Yahudinin bulunmasıda onun eski ticaret ehemmiyeti ile alkalıdır. İmade'd-Din Zengi, İvaiyye (Yani Oğuz Yıva) Türkmenleri reisi Yaruk'u haçlılara karşı Haleb hududunda, Türkmenleri ile birlikte cihada memur etmiş ve Frenklerden alacakları beldeleri kendilerine temlik etmeyi kararlaştırmıştır" demekte ve bunları Haleb dış mahallelerine yerleştirdiğini kaydetmektedir. (2)

Zengi, menşyelerini tesbit edemediğimiz bir kısım Türkmen, ailelerini de Baalbek'e yerleştirmiştir. Bütün bu hususlar göz önüne alındığı zaman Zengi'nin Urfa'nın fethiyle trkleşmesi arasında sıkı bir irtibatın mevcudiyeti ortaya çıkmaktadır ki, bu husus türk tarihi yönünden fethin doğurduğu önemli neticedir. Urfa'ya daha sonraki yüz yıllarda da, yerleşmeler olmuş fakat bu yerleşmelere ilk yol bu fetihle açılmıştır.

Atabeg Zengi, bu ziyaretinin sonunda şehirden ayrılırken, Ayn'd-Devle'ye büyük bir "Düşkünler evi" açılmasını emretmiştir. Fakat bu son husus Atabegin kısa bir süre sonra, Ca'ber kalesinin kuşatılması sırasında, Frenk asıllı bir hizmetkri tarafından öldürülmesiyle gerçekleşmemiştir. (3)

Zengi'nin 1147 yılında öldürülmesiyle, ülkesi oğulları arasında pay edildi. Bunlardan Nureddin Mahmud, babası Zengi'nin planlarını gerçekleştirdi ve bölgenin tek hakimi oldu.

1. Oğuzlar 365

2. Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi.

3. An. Syr. Ch.. II. 291-292; C. Alptekin, Zengi 89.

ÇOCUKLARDA ÖNYARGILARI BELİRLEYEN FAKTÖRLER ÖNYARGININ SOSYAL PSİKOLOJİDEKİ YERİ VE ÖNEMİ:

Doç. Dr. Muhittin Aşkın

Önyargı sosyal psikolojide merkezi bir yer işgal eden kavramlardan biridir. Bireyin inanç ve tutumları içerisinde ele alınan bu süreç üzerinde sosyologlar ve sosyal psikologlar çok durmuşlardır.

Sosyologlar ve psikologlar kültür muhtevasının bir parçası olan bu yargıları, birey kimlerden ve nasıl öğreniyor? Önyargıları belirleyen faktörler nelerdir? Acaba önyargıların oluşumunda kalıtımın rolü nedir? Bu gibi sorulara cevap arayan sosyal psikolojiler önyargıları üzerinde çok ayrıntılı araştırmalar yapmışlardır.

Çocuklarda önyargıları belirleyen faktörlere değirmeden önce, önyargı teriminin kökenini, ve önyargı ile ilgili bazı kavramların üzerinde durmak gerekir.

ÖN YARGI NEDİR? ÖNYARGININ ÇEŞİTLİ TANIMLARI VE ÖZELLİKLERİ:

Önyargı, önceden yapılmış bir yargılama demektir. Önyargıları olan bir insan, o yargıyla ilgili objektif olaylar daha ortaya çıkmadan önce, bu olaylar hakkında inanç sahibi olmuştur.

Önyargı, haklılığı kanıtlanmış bir tutuma işaret etmek için kullanılır. Her ne hemem bütün tutumlar bir ölçüde önyargı olarak nitelendirilebilir. Çünkü insanlar tutumlarının doğruluğunu kanıtlayacak birinci el bilgiye ancak nadiren sahip olabilirler. Bununla birlikte, sadece olaylara açıkça ters düşen ve çoğu kez olumsuz olan tutumlar önyargı olarak adlandırılır.

ÖNYARGININ ÇEŞİTLİ TANIMLARI:

Önyargı psikologlar tarafından çeşitli şekillerde tanım'a mıştır. Göreceğimiz gibi, bu çeşitli tanımlarda ortak noktalar vardır. Çeşitli tanımlarda ortak noktaların bulunması bize psikologların kavram üzerinde az çok birleştiklerini gösterir. Krech (1962) önyargıyı bir objeye karşı oldukça yüksek bir düzeyde kalıplaşmış hoşça gitmeyen bir tutum olarak tanımlamıştır.

McDoagh ve Richards da önyargıyı şöyle tanımlamışlardır. Kişilere göre, inanca ve nesnelere karşı önceden tasarlanmış yargılardır.

Marden ve Mayer ise önyargıyı "bir grubun bütününe veya o grubun her bir üyesine küçültücü şekilde olumsuz bir tavır takınmaktadır. (Nakleden Ehrichs, 1973).

ÖNYARGININ ÖZELLİKLERİ:

Önyargı aslında insanları kati bir şekilde sınıflandırma eğilimidir. Önyargılı kişiler insanları siyah derili olma, katolik olma, Afrikalı olma ve benzeri gibi ortak özelliklerine dayanarak aynı grup içinde sınıflandırır ve aynı grup içerisinde sınıflandırdığı tüm bireylerin aynı özelliklere sahip olduğunu kabul ederler.

Buna bağlı olarak bütün önyargıların önemli bir ortak özelliği, önyargı nesnesi hakkında kalıp yargıların (Stereotip) oluşmasıdır.

Önyargılı beyazların zenciler hakkındaki bu tür kalıp-yargılarından biri, onların cahil, batıl inançlı ve kaygısız oldukları şeklindedir. Önyargıların bir başka özelliği de, sosyal uzaklığı artırmalarıdır. Sosyal uzaklık bir bireye A grubunun bir üyesini arkadaşlığa, oda arkadaşlığına, kcmşuluğa evlilik yoluyla yakın akrabalığa v.b. kabul edip etmiyeceğini sorma yoluyla ölçülebilir. Örneğin zencilere karşı aşırı bir önyargılı bir birey, bir zenciye bu rollerden hiçbirine kabul etmeyecektir. Fakat daha az önyargılı bir zenciye bu rollerden bazılarını kabul edecek bazılarını etmeyecektir.

Şimdi önyargı terimi ile ilgili yargı, kalıp-yargı ayırım kavramlarına kısaca göz atalım.

Bilindiği gibi, yargılar ve önyargılar birer değerlendirmedir. Bununla beraber, aralarında fark vardır. Yargı gerçeğe dayanır. Halbuki, önyargı, gerçek belli olmadan ortaya çıkar. Yargının muhtevası objek olaylarla uygunluk gösterir. Önyargının henüz daha objektif olaylarla uzlaştığı görülmemiştir.

Rasyonel ve bilimsel düşünen bir toplumda insan davranışı ile ilgili yaklaşım, sayesinde yargıların sayısı artar, önyargıların sayısı ile azalır. Aslında bütün toplumlarda çok sayıda önyargılar vardır. Çünkü insanlar; diğerlerini ve çevrelerini değerlendirirken her zaman rasyonel davranmayıp, duygu, sempati ve antipatilerin etkisi altında hareket ederler. Bu nedenle, önyargılar evrensel bir olay olarak bütün dünyada sürekli olarak görülmektedir.

STEREOTİPLER (Kalıp Yargılar):

Kalıp yargılar, önyargılı tutumların ve inançların bir ürünüdür.

Stereotip terimi Walter Lippman tarafından öne sürülmüştür. O, bu kavramı rijid ve standardize olmuş bir biçimde "kafamızdaki resim anlamında kullanmıştır.

Stereotipler (kalıp- yargılar, düşünce klişeleri, basma-kalıp fikirler), kafamızdaki tasavvurları basitleştiren bir takım zihinsel amelyelerdir.

Fichter "Stereo-tipi" tutum'a önyargının bir birleşimi olarak tanımlamıştır. Örneğin, "tüm kapitalistler sömürücüdürler. Stereo-tipinde bir sınıfa karşı antipatinin yarattığı tutum, yine aynı sınıfa karşı olan önyargı ile birleşir.

Ayırım: Önyargının aksine "ayırım" terimi bir birey veya gruba karşı yapılan olumsuz veya haksız davranışlara işaret etmek için kullanılır.

ÇOCUKLARDA ÖNYARGILARI BELİRLEYEN FAKTÖRLER

Çocuklarda önyargıları belirleyen faktörler şöyle sıralayabilir.

1- AİLE:

Her toplumda en önemli kültürel etkileri aileden gelir. Doğumdan erginlik (buluş) dönemine kadar çocukların tutumları hemen hemen ana-babaları tarafından şekillendirilir. Çocuk üzerinde ilk kültürel etkilerin aile ortamından geldiğine şüphe yoktur. İlk okul çocukları çeşitli konulara ilişkin tutumlarını anlatırken sık sık anne veya babalarının söylediklerinden örnekler verirler. Bu konuda Horowitz çocuklarda oynamamanızı istiyor? şeklinde çeşitli sorular sormuştur. Araştırmacı derneklerden ilginç cevaplar almıştır. Örneğin, çocuklar, annem siyah çocuklarla oynama, onlar pistir, hastalık taşır, v.s. Bu araştırmanın sonuçları inanç ve tutumların geçirilmesinde ana-babanın önemli bir rol oynadığı göstermiştir.

Çocuk kültürel değerleri ve normları sosyalizasyon denilen bir süreç yoluyla kazanır. Çocuk için ilk sosyalizasyon (toplumsallaşma) kaynağı, toplumun temel davranış biçimlerini öğreten ailedir.

Önyargının aile ortamında kaynaklandığını gösteren diğer bir araştırmada Ammons (1950) tarafından yapılmıştır. Ammons 4 yaşındaki çocuklarda bile etkin önyargıların bulunduğunu saptamıştır. Araştırmacıya göre, çocuk daha çok küçüken kendisinde önyargı uyandıran etkilenmelere ailesi tarafından itilmektedir.

Okul öncesi çağının başlarında bulunan çocuklarda, etnik farklara karşı tepki, algı düzeyinde olup, davranışları etkilememektedir. Çocuk siyah bir bebekle beyaz bir bebek arasındaki farkı, kendi deri rengine benzeyeni ayırarak özdeş kılıyor, fakat bunlardan birini yüceltici, diğerini aşağılayıcı bir tavır takınmıyor. Beyaz çocukların kendilerini beyaz olarak belirlemeleri, zenci çocuklarının kendilerini siyah olarak belirlemelerinden daha erken yaşta ortaya çıkmaktadır.

Morland'a (1958) göre pek erken yaşlarda çocuklar insanlar arasındaki farklılıkların bilincine varabilir. Fakat bu farklılıkların bilincine varılması tek başına çocuğun önyargılı olacağını belirlemez. Ancak farklı olan kişilere karşı sosyal tutumların bilincine vardığında, ve kendisine bu konuda baskı yapıldığını görünce önyargı sahibi olur.

Stevenson (1960) çocuklar insanlar arasındaki farklılıkların bilincine 4 yaşından önce varamadığını öne sürmüştür. Bazı araştırmacılar çocuklarda önyargıların 3 ilâ 4 yaşları arasında görüldüğü kanaatinde. Halbuki çocuklarda önyargılı davranış ise bu yaşlardan sonra ortaya çıkar.

2- SOSYAL ÇEVRE, AKRANLARIN ETKİSİ VE EĞİTİM

Çocukların tutumlarının oluşumunda rol oynayan bütün faktörler arasında da en göze çarpıcı etkiyi yapan eğitimidir. Eğitimin tutumlar üzerindeki etkisi, ana-babaların politik ve dinsel inançların etkisi kadar kuvvetlidir.

Çocuk büyüdükçe ana-babaların tutumları üzerindeki etkisi azalır. Bir çocuğun akranları, aşağı yukarı kendisiyle aynı yaş ve eğitim düzeyinde olan kişilerdir.

Akranların tutumlar üzerindeki etkisi, çocukların ana-babadan çok akranları ve tanıdıkları ile birlikte olmaya başladıkları erginlik döneminde kendini gösterir. Akranların tutumları şekillendiren önemli bir etken olmasının nedeni, insanların sevdikleri ve kolay ilişki kurdukları kişileri "otorite" olarak görme eğiliminde olmasıdır. Pek çok önyargı, ana-babaların, öğretmenlerin, taklitinden doğar. Zelig (1955) in de gayet yerinde belirttiği gibi "Çocuklar önyargılarını sosyal çevreden alırlar."

3- İHTİYAÇ: Önyargılar bir kere oluştuktan sonra kolay kolay değişmezler. Gerçekte, objeleriyle uzun boylu bir yaşantı olmadan yıllarca devam edebilmeleri, önyargının en önemli yanlarından biridir. Önyargılar, bireyin bazı ihtiyaçlarına cevap verir, diğer bir anlatımla, bireyin bazı güdülerini tatmin eder. Üstünlük duygusu önyargıların cevap verdikleri ihtiyaçların başında gelir. Örneğin, ırkçılık bazı insanların kendilerini üstün görmelerini sağlayacak bir sosyal ayrımı ortaya çıkarır.

Bu ayrımı çerçevesinde en cahil bir beyaz bile birçok takımlardan zencilerden üstün olduğunu düşünerek kendini üstün görme gereksinimini tatmin edebilir.

4- ÖĞRENME:

Öğrenme süreci çocuğun hayatında önemli bir süreçtir. Diğer tutumlar gibi önyargılarda öğrenme yoluyla kazanılmıştır. Çocuklar önyargılı olarak doğamazlar.

Morlan'da göre (1958) önyargılar sosyal öğrenme sürecinin ürünüdürler. Az öncede değindiğimiz gibi, önyargıların çoğu ana-babadan öğrenilmez. Çocuğun ilişki kurduğu önyargılı kişilerden kitle iletişim araçlarından öğrenilir. Böylece önyargılar bir grubun içi fencmni olarak ele alınabilir. Çocuk gruba uymak için gurubundaki insanların önyargılarını benimseyebilir. Önyargıların gelişmesinde taklit süreci büyük rol oynar. Landis'de (1974) önyargıların diğer inanç ve tutumlar gibi insanların karşılıklı etkileşimleri sonucu öğrenildiği öne sürülmüştür.

Önyargılar bazan bir nesne ile olan yaşantılar sonucu ortaya çıkar. Örneğin bir çocuk etnik grubla ilgili bazı tatsız olaylarla karşılaşabilir ve bu olaylar sonucunda o etnik gruba karşı önyargılar geliştirir. Hemen belirtmek gerekir ki, bazı durumlarda önyargıların nesnesiyle ilgili yaşantılar çocukta önyargıya neden olmayabilir.

Bu yazımızda, kısaca önyargı ve önyargı ile ilgili kavramların tanımlarını ve çocukta önyargıları belirleyen faktörleri ele aldık.

Çocuklarda önyargıların gelişmesinde aile eğitim ve öğrenme faktörlerinin önemli rol oynadığı açıkça görülmektedir. Önyargıların temel kaynağı ana-baba ve diğer insanlarla (öğrenme ve taklit) temastır.

Önyargılar sadece azınlık gruplarının mensuplarına karşı takınılan bir tutum değildir. Önyargılar çeşitli objelere ve insanlara yöneltilebilen bir tutumdur. Çoğumuz herhangi bir konuda gerçekleri bilmeden, öğrenmeden önyargılı hareket ederiz.

Bazı psikologlar gerçeklerin gözler önüne serilmesiyle önyargının yok edilebileceğini öne sürmüşlerdir. Şüphesizki bu görüşü savunanlara hak vermek gerekir. Şu hususu unutmamak gerekirkki, önyargı sadece zihinsel bir süreç değil aynı zamanda duygusal (hissi) yönü daha ağır basan bir süreçtir.

Bu nedenle, çocukların önyargılı inanç ve tutumlara sahip insanlar olarak yetişmelerini istiyorsak, onlara gerçekleri öğretmeliyiz. Çünkü önyargılı olarak dünyaya gelmezler, bunu toplum içerisinde öğrenirler.

KAYNAKLAR

- 1- Ammons, R. B: Reactions ina Projective Doll-Play İnterview of White Males Twotosix Years of Ageto Differences'in New. York City Jour of Educational Psy: 1950, 44, 1-19.
- 2- Allport, G. W.: The ature of Prejudice. Cambridge; Mass. Addison Weley 1954.
- 3- Elizabeth, B. Hurlock: Child development McGraw-Hill, Book Ccmç. N.Y. 1954; 360-363.
- 4- Krech, D. Crutchfield, R.S. and: Ballachey, E.L.: İndividual in Society N.Y. McGraw Hill, 1962. 133-134.
- 5- Howard Ehrilichs: The social psychology of Prejudice, John Wiley and sons. N.Y. 1973.
- 6- Landis, R. Judson: Sociology: Concepts and Characteristics, Wardsworth Pub. Ccmç. Inc. Calif. 1974, 124.

- 7- Mor-land; J.K.: Racial recognition by nursery school children in Lyeenburg. Va. Soc. Forces, 1953-37, 132-137.
- 8- Morgan T.C.: Psikolojiye Giriş Ders Kitabı: Çev: Hacettepe Psikoloji Bölümü. Hacettepe Üniversitesi Yayını 1980.
- 9- Stevenson, H.W.N.G. Stevenon: Social interaction in a integrated nursery school, Genet, Psychol. Monogr. 1960, 61 37-75.
- 10- Zelig, R.: Children's concepts and streotypes of American, Greek English, German and Japanese, J. Edu. Social., 1955, 20 360-368.

Lessing's "Nathan der Weise" (1778/79) und der Toleranzgedanke in der deutschen Aufklärung

Doç.Dr. Selçuk Ünlü

In der Aufklärung, welche die Unterschiede zwischen den einzelnen Religionen, Nationen und Menschenrassen vermischen oder als unwichtig hinstellen wollte, konnte auch der Kampf gegen die mohammedanische Religion nicht mehr den Gegenstand eines dichterischen Werkes bilden.

In zwei kräftigen Bewegungen reagiert der Individualismus: Pietismus und Rationalismus. Beide strebten danach, die Selbstaendigkeit des Individuums dem kirchlichen Zwang gegenüber zu wahren. Beide griffen so auf den Grundgedanken der Reformation zurück. Beide traten den fruchtlosen dogmatischen Spekulationen einer neuen protestantischen Scholastik entgegen, um eine erfolgreiche Betaetigung christlicher Gesinnung zu fordern, Allerdings gingen sie beide von verschiedenen Gesichtspunkten aus: Der Rationalismus von dem protestantischen Prinzip freier Forschung; der Pietismus von dem echt religiösen Standpunkt, dass vielmehr das innere religiöse Erleben Gottes die Grundbedingung aller Religionen sei.

Die Aufklärung sah den Endzweck der Religion in der Moral. Von rationalistischer Kritik befruchtet oder wenigstens mitbeeinflusst, hatte man eine gewisse Abneigung gegen systematische Theologie überhaupt und verhielt sich ziemlich indifferent gegen dogmatisches Christentum.

So wenigstens Spener, der gesagt hatte: "Das Reich ist nicht gebannt in die Ringmauer unserer Kirche" (Karl Lamprecht, Dt. Geschichte, Bd. 7, S 173 Teil. I). Die Hauptfrage für die Aufklärung lautete: Ist die Existenz Gottes und ist die geoffenbarte Religion überhaupt mit den Gesetzen der Vernunft zu vereinbaren?

Die Philosophie der Aufklärung, in Deutschland die Leibniz-Wolffsche, bejahte die ganze Frage. Um diese Frage bejahen zu können, konstruierte man die verstandesgemaessen Umdeutungen der chrislichen Religion (Dogmen), die im allgemeinen bis in die Zeit Kants hinein und noch laenger anerkannt blieben.

Den philosophischen Spekulationen trat nun eine vergleichende Religionswissenschaft stützend zur Seite. Sie begann dem gemeinsamen Inhalt aller Reli-

gionen nachzuprüfen und glaubte, ihn in dem Begriff "Moral" erschöpfend bestimmen zu können. Die Positiven Religionen sanken dadurch zu unwichtigen Umkleidung des natürlich-moralischen Kernes herab, so ergab sich von selbst die Forderung einer allgemeinen Duldsamkeit gegenüber dem religiösen Bewusstsein des Anderen, daran entwickelte sich die Lehre von der "Toleranz", die zunächst als die Haltung der christlichen Religion gegenüber verstanden wurde, dann aber auch den *Türken (Muselmann)* und Juden zugute kam. Lessing hat mit seinem "Nathan" dem "Toleranzbegriff" die klarste Auffassung gegeben. Die Dichtung verrät Lessings Weltanschauung. "Toleranz" ist eine sittliche Forderung, welche Menschen an Menschen stellen, deren Erfüllung unbedingte Pflicht, deren Weigerung ein Zuwiderhandeln gegen das Sittengesetz ist. So darf man die Aufklärung als das System einer humanistischen Weltanschauung bezeichnen.

Nathan der Wiese (1778/79)

Das Werk ist ein dichterisches Dokument, in dem alle diese Kerngedanken der Zeit ihre Gestaltung gefunden haben. Trägt es auch als Titel den Namen eines Juden, so ist doch auch Saladin der Mohammedaner ein markanter Vertreter der Gedanken des Dichters.

Lessing ist durch die 1751 von ihm übersetzten "Kleinen Schriften" Voltaires zu einer gerechten Einstellung gegenüber den Bekennern Korans veranlasst worden. In Voltaires "Mahomet" 1(741) erscheint Saladin, die Hauptfigur, als ein gerechter, toleranter, grossmütiger Fürst. Bei Reimarus lernt Lessing *den Islam* höher achten.

Mit Lessing "Nathan" und Goethes "Mahomet" (1770/71) ist die Stellung zum Islam entschieden. Bei Lessing "Nathan" kam es weniger darauf an, Mahomet und Saladin zu zeichnen, als vielmehr darauf, die Mitwelt auf die Urreligion hinzuweisen, aus der gleichwertig Christentum, Judentum und Mohammedanismus erwachsen waren.

Lessing ist in seinen religiösen Ansichten von dem Versuche ausgegangen, Dogma und Offenbarung rational zu begreifen. Aber früh verzweifelte er an der Möglichkeit, dies fertigzubringen und stellte den Satz auf, dass jeder Mensch seine Religion sich nach dem Masse seiner Vernunft schaffen müsse-freilich auch zu schaffen verpflichtet sei. Dies ist der Kernpunkt einer neuen Haltung.

Die Geschichte erscheint ihm nun in all ihren Tiefen als Entwicklungsprozess.

Wie Goethe versuchte auch Lessing seine Zuflucht im Orient zu finden. In dieser Welt bringt uns die Dichtung den Sultan Saladin durch die Charakterzüge nahe, die uns das Positive seiner Person in dem Typus edelster Menschlichkeit vor Augen stellen.

Bekundet sich in Nathan Persönlichkeit verlebendigte Humanitaetsidee dem christlichen Hauptvertreter in der dramatischen Dichtung- Dem Tempelherrn gegenüber als Erfolg und siegreiche Befreierin von angestammten Verurteilen, so wird sie in der siebenten Szene des dritten Aufzuge, die den Mittelpunkt des Stückes bildet, dem Vertreter des Mohammedanismus- dem Saledin gegenüber als Kern und Wesen aller Religionen zur Darstellung gebracht.

Wenn er auch *Sultan und Muhammedaner* ist, so stimmen doch seine Menschheitsideen mit der Humanitaetsreligion überein. Bei dem von Lessing idealisierten Saladin bedarf es keiner Widerlegung von Religion und Vorurteilen. Dieser ist über seine Vorurteile erhaben. Sein Verhalten gegen den Tempelherrn- er schenkt ihm das Leben wird anfangs von Lessing nicht begründet, findet aber spaeter seine vernünftige Erklarung in der erkannten Aehnlichkeit des Tempelherrn mit dem eigenen Bruder des Sultans. So lebendig ist in seiner Seele das Bild des Bruders geblieben, so treu hat er das Andenken an seinen Assad bewahrt- so stark ist in Saladin die brüderlich Empfindung, dass sie sich grösser erweist, als der Hass gegen seinen aergsten Feind, das heisst also ein allgemein menschliches Gefühl, dass das Brüderliche über den religiösen Fanatismus steigt.

Der Charakter Saladins im Sinne des Humanitaetgsgedankens zeigt sich am besten in seiner Stellungnahme zur Religion, die sich in einer vollkommenen Gleichberechtigung für Christen und Juden charakterisiert, sie alle sind für Saladin nur Menschen, denen man, so oft sich die Gelegenheit dazu bietet, Gutes tun muss:

SALADIN

Bleibst du wohl bei mir?
Und mir? als Christ, als Muselmann: gleichviel;
Im weissen Mantel, oder jamerlonk,
Im Turban, oder deinem Filze: wie
Du willst; Gleichviel;

IV.4.S.123

Der von Lessing idealisierte Saladin hat ein inneres Interesse an religiösen Fragen. Er übt getreu die Pflichten seiner Religion und durch und durch Optimist. Vornehmlich muss er seinem Geist und sein Herz gegen Arglist, Lügen, Tadeln, Überreden, Beleidigungen und Verwünschungen seines Nächsten verwahren (Christ. Daniel Beck, Allg. Schilderung des Ottomanischen Reiches", Leipzig 1788-1793). II. Kap. S. 343. Diese Verordnung sind im Koran enthalten und müssten streng befolgt werden. Diese im Koran erwähnten Werte sind in Saladin bis ins Kleinste verkörpert. Dass ihm in religiösen Dingen der Toleranzgedanke nicht fremd ist, bekundet er mehrfach. Keinerlei religiöse Bedenken hindert ihn, von dem Glück einer Vermählung seines Bruders mit Richerd Löwenherz' Schwester

zu traumen, ein Traum, den seine ebenso tolerante, aber weit mehr Menschenkenntnis und Weltkenntnis besitzende Schwester Sittah einen vergeblichen und unerfüllbaren bezeichnet.

Er bittet den Tempelherrn, bei ihm zu bleiben. Das Gute in allen Formen pflegen und entwickeln, ist ihm Bedürfnis und Beruf. Die Unterredung mit Nathan über die Frage, welche der drei Religionen die Wahre sei, dazu auszunutzen, ihm eine Falle zu stellen und dadurch seiner und seines Vaters Finanznot abzu helfen, liegt nicht in seiner Art.

Saladin verkörpert einen Lessingschen Wahrheitsucher und somit eine charakterische Figur der Aufklaerungszeit. Der echte Aufklaerer begnügt sich mit der Frage, mit dem Gebrauch seiner Verstandeskraeft. So ist Lessings Wesensart am besten durch die berühmte Bitte seiner "Duplik" gekennzeichnet: Nicht die Wahrheit, sondern die aufrichtige Mühe, die der Mensch anwendet, hinter die Wahrheit zu kommen, macht den Wert des Menschen. Denselben Gedanken drückt Saladin in den folgenden Zeilen aus:

SALADIN

So gewiss

Ist Nathan seiner Sache? Ha; Das nenn'
Ich einen Weisen; Nie die Wahrheit zu
verhalten; Für sie alles auf das Spiel
Zu setzen; Leib und Leben; Gut und Blut;

III. 7, S. 90

Durch die edle Tat Saladins werden drei Menschen (Vertreter der drei positiven Religionen) auf die innigste Art verbunden: Zu den beiden, Rocha und Nathan, tritt Saladin:

NATHAN

durch das er mir

Ein doppelt, dreifaches Leben schenkte. Dies
hat alles zwischen uns veraendert; hat
Mit eins ein Seil mit umgeworfen, das
Mich seinem Dienst auf ewig fesselt.

II, 7, S. 65

Es schadet ihm auch in den Augen der Muselmaenner nicht, wenn er vor allem für "die Spenden bei dem Grabe" für die Christenpilge sorgt. Nicht die leere Schatzkammer, nicht der Krieg vor den Toren bedrückten ihn, nur eine Sorge quaelte ihn ernstlich, nur sie allein bringt ihn ausser Fassung:

SALADIN

Was von je

Mich immer aus der Fassung hat gebracht.
Ich war auf Libanon, bei unserem Vater;
Er unterliegt den Sorgen noch.

II,1, S. 44

In Saladin ist Selbstlosigkeit in ihrer wahren Grösse verkörpert. Auf der Höhe seiner Macht ist er bedürfnislos und er führt ein einfaches Leben. Dass er für seine eigene Person ohne Ansprüche ist, kommt in den folgenden Zeilen zum Ausdruck:

SALADIN

Und das

Mit Waffen, die ich nicht gelernt zu führen,
Ich soll mich stellen; soll besorgen lassen;
Soll Fallen lagen; soll auf Glatteis führen
Wann haette' ich das gekonnt? Wo haette ich das
Gelernt? Und soll das Alles, ach, wozu?
Wozu?-Um Geld zu fischen, Geld; Um Geld,
Geld einen Juden abzubangen: Geld:

III, 4.S. 83

An dieser Gestalt ist nichts klein, nichts falsch und schwachlich. Sein Sinn ist bereit und empfänglich für alles menschliche Grösse. Das Edle wird von ihm willig und freudig willkommen geheissen. Da ist kein Unterschied zwischen dem König und dem Bettler, zwischen dem vornehm denkenden Sultan und dem ritterlichen Christenkönig.

Lessing kennt im Sinne seiner Aufklärungsideen keine Rassenunterschiede. Eine solche Figur, ein für das echt Menschliche so tief empfänglicher Sinn erhebt sich leicht über die religiösen Vorurteile und Befangheiten der Menschen.

NATHAN

Es eifre jeder seiner unbestochenen
Von Vorurteilen freyen Liebe nach:

SALADIN

Gott: Gott:

III.7,S.95

Keine dynastische Überheblichkeit haftete an Saladin, kein Ahnenstolz, kein aristokratisches Privileg, denn jeder Bettler ist von seinem Hause. Er weiss in des Bettlers Seele zu lesen, bestellt den Derwsich zum milden Defterdar (Schatz-

wart), wirft den gierig Geld und Gaben heischanden Memeluken volle Beutel zu, erschöpft den Schatz, während sein Vater auf Liabanon den Finannsorgen erliegt und Hof und Herd aus Sittahs Kasse leben und richtet, ein königlicher Verschwender, seine ganze Verachtung auf der Kleinigkeiten Kleinste, das gewünschte Geld, das wie gerignschaetzig er auch dieses Wort in unmutigen Rufen wiederholt. So gerecht ist er!

Gerade in diesem Drama hat Lessing die Vorstellung eines allgemeinen Menschlichkeitsideals zur Darstellung gebracht, Saladin ist einer der reinsten Vertreter des Humanitaetsgedankens, "Sei ein Mensch."

Der Erziehungsgedanke und die Freundschaft werden die beiden Laitmotive, unter denen sich die Begegnung zwischen Nathan und Saladin vollzieht. Freundschaft bedeutet Erkenntnis und Anerkennung der Menschheit im Anderen-Ganz anders klingt Saladins:

"Sei mein Freund", das nach dem "Tritt naher Jud", gesprochen wird (Beginn der Begegnung mit Nathan). Es hat kaum eine Weile gedauert, bis sich ihm die Weisheit dieses Mannes eröffnet und die Umkehr in ihm wachgerufen hat.

Jetzt begegnen sich Saladin und Nathan nicht mehr als mohammedanischer Fürst und jüdischer Kaufmann, sondern als befreundete Menschen, die so eins sind, dass einer für den anderen eintreten kann. Der angestammte Glaube und die angestammte Herkunft erscheinen nunmehr von der bezwingenden Menschlichkeit des Wortes: Sei Mein Freund; nur noch von geringer Bedeutung.

Das Allgemeinmenschliche wird gerade durch Aufzeigen der historischen Gegensätze der beiden Religionen sichtbar. Saladin bleibt mohammedanischer Fürst.

Die beherrschende Idee, von der aus die einzelne Gestalt und Farbe bekommt, heisst "Humanitaet". Sie hat ihre höchste Verkörperung in Nathan, der in sich die Leiden der Welt überwunden hat. Der Sultan Saladin unterscheidet sich von dieser Daseinsform, indem er sich von der Welt auf sich selber zurückgekehrt hat. Er lebt nicht mehr in dem Bewusstsein der Zwecke und der Ziele seiner Herrschaftsaufgabe.

Unter dem Eindruck der positiven Züge Saladins haben wir kaum bemerkt, dass diese Gestalt auch ihre Mangel hat, ohne welche Saladins Persönlichkeit nicht die Anziehungskraft haette, die uns anlockt. Er hat durch sein Herrschertum den Zustand geschaffen, der seinem Charakter entspricht. Schicksal und Anlage erscheinen in Saladin vor allem in Einklange. Er darf seinen Neigungen freien Lauf lassen, aber er folgt auch nur diesen Neigungen, ohne zu fragen, ob er recht damit tue, vor allem, wenn er in seiner Freigiebigkeit sein Mittel aufbraucht, ohne zu bedenken, dass er zuallererst seinen Vater vor Sorgen befreien sollte:

SITTAH

Wenn ich unserem Vater
Auch seine Sorgen so erleichtern könnte;

SALADIN

Ach, ach: Nun schlagest du meine Freudigkeit
Aufeinmal wieder nieder; Mir für mich
Fehlt nichts, und kann nichts fehlen-.Aber ihm,
ihm fehlt...

II,2.8.46

Seine natürliche Erhabenheit nimmt selbst nur die Richtung ins Grosse. Das, was seinen Reigungen widersteht, unterlässt er. Die Freigiebigkeit ist seine Neigung, seine Leidenschaft; die Leidenschaft zu hemmen, würde er sich überwinden müssen. Die weise Sparsamkeit würde hier eine Probe ernstlicher Selbstverleugnung sein.

Die menschlichen Leidenschaften können masslos sein, auch die edelsten. Es ist das richtige Mass, das wir bei Saladin vermissen. Aus Neigung ist er duldsam. Er ist es, weil er nicht anderes sein kann, weil es seiner Natur widerstehen würde, das Gegenteil zu sein. Für seine Freigiebigkeit hat er keine Gründe und will keine haben. Im Gegenteil, er will einen Schatzmeister, der ohne zu fragen, geben muss. Die Gabe, nach dem Bedürfnis zu geben, nennt er (Saladin) "filzig". In seinem Gespräch mit Nathan wirft Saladin zum ersten Mal die Frage nach dem inneren Wert der Religion auf.

Wenn er zu Nathan sagt: Lass mich die Gründe wissen, die deine Wahl gelenkt haben, damit ich sie zu meiner mache ",-so ist er im Ernst dieser Gründe bedürftig, und zugleich zeigt diese Frage, dass er von den Grundlagen und der Natur des menschlichen Glaubens die unreifste Vorstellung hat. Als ob der Glaube ein Ding waere, das man erst begutachten und dann waehlen könnte:

Nathans Erklärungen sind ihm neu und die erschüttern ihn tief:

SALADIN

Bei dem Lebendigen: Der Mann hat recht.
Ich muss verstummen:

III,7,S. 93

Saladin reift zu tiefer Betrachtung und zur Auffassung und dem Verstaendnis der moralischen Gefühle erst durch die Begegnung mit Nathan heran, dem er zwar an ursprünglicher Menschlichkeit nicht nachgiebt, der ihm aber doch dazu hilft, diese Menschlichkeit bewusst zu empfinden und auszuüben. Mehr als irgendeine andere Figur des Dramas ist Saladin, nachdem er diese Einsicht gewonnen hat,

der Vertreter des aufgeklärten Humanismus, die Verkörperung der Anschauungen des 18. Jahrhunderts, und zugleich eine der liebenswerten Gestalten der Weltliteratur.

Dass das Werk mit den Vertretern der beiden nicht christlichen Religionen einen ausserordentlichen Einfluss sowohl im positiven als auch im negativen Sinne auf die allgemeine Kultur ausgeübt hat, das beweisen die zahlreichen und nicht in Deutschland erschienenen Nachahmungen, Umarbeitungen (Travestien) und Fortsetzungen, in denen der Mohammedaner Saladin einmal im schwächeren, einmal im grelleren Lichte der Aufklärungsidee erscheint.

KURMA METİN-BİLDİRİ METİN

(Fiktiv Text-Sachtext)

Dr. Mustafa ÇOLAK

Kurma Metinle Bildiri Metnin Karşılaştırılması

Edebi olarak nitelendirilen Kurma (Fiktiv) metinle edebi olmadığı kabul edilen (nichtliterarischer Text) Bildiri (pragmatisch) metni birbirinden ancak belirli ölçüler dahilinde ayırabiliriz. Çünkü, kesin bir ayırımı mümkün kılacak kriter veya kriterler mevcut değildir (1). Örneğin, "Bildiri Metin" grubuna giren ve dolayısıyla edebi olarak kabul edilmeyen "Haber" in bu özelliği, gerçeği direkt ve nesnel aktarmasından ileri gelmektedir. Yapı, anlatım tekniği ve iletişim araçları yönünden ele aldığımızda, bir haberin gerçekten edebi bir eser olmadığı hükmüne kolayca varabiliriz. fakat edebi bir eserin ana özelliğini oluşturan öznel unsurların en nesnel bir haberde bile var olabileceği gerçeği, yukarıda da belirttiğimiz gibi bu iki metin türü arasında kesin bir ayırımı imkânsız kılmaktadır. Çünkü, bir haber yazarının tam olarak tarafsız ve nesnel olmasına imkân yoktur. Bu, tabiri caizse eşyanın tabiatına aykırıdır. Yazar, ister edebi bir eser meydana getirsin, ister bir aktuel haberi iletсин, hiç bir zaman yazım sırasında kendini, o ana kadar sahip olduğu ahlâkî, kültürel, toplumsal, ekonomik ve politik varlığından soyutlayamaz. (2).

Biz bu gerçeği göz önünde bulurdurarak, kurma metni bildiri metinden ayırdetmemizi sağlayan yapısal ve stilistik farklılıkları "Hikâye" ve "Haber" türlerini esas alarak inceleyelim:

1- Yapısal Farklılıklar :

a) Dış Yapı (äusserer Aufbau)

Bir hikaye ve bir haberi dış yapıları bakımından farklı kılabilen fazla önemli bir husus yoktur. Her iki metin de nesir tarzında yazılır, sadece genelde uzunluk, yani sayfa adeti bakımından hikaye habere göre daha kapsamlıdır. Fakat normal

1- Haerkötter, Heinrich-S. Willi, Deutsches Sprachbuch 2 Darmstadt 1979, S. 172

2- Aynı eser, aynı yer

bir haber uzunluğunda olan, hattâ daha da kısa olan hikâyeler vardır. Örneğin, Wolfgang Borchert'in "Okuma kitabı hikâyeleri" (Lesebuchgeschichten) (3). Dış yapı yönünden en önemli farklılık başlıklarda ortaya çıkmaktadır. Genellikle hikâyelerin başlıkları içeriklerini açıklamayan bir şifre görünümü arz etmektedir. Örneğin, "Köprüde" (an der Brücke) (H. Böll), "Dört asker" (Vier Soldaten) (W. Borchert), "Beni bağışla" (Forgive me) (H. Bender) isimli üç değişik yazardan seçtiğimiz hikaye başlıkları ait oldukları hikâyeler hakkında okuyucuya hiç bir şey ima etmiyorlar, aksine okuyucuda konu hakkında çeşitli çağrışımlar yaparak merak ve gerilim uyandırıyor ve metne karşı ilgisini arttırıyorlar. Başlıkların bu yapısal özelliği bütün kurma metinlerde genel bir hususiyettir. Haberde ise başlıklar çoğunlukla iletilen konunun kısa, bir cümlelik özeti durumundadır. Örneğin günlük bir gazeteden bir haber başlığı: "Çevre kirliliği ile mücadele edilecek" (4). Bu başlıkta haberin muhtevası bellidir. Metin içerisinde ayrıntılar dile getirilmiştir. Buna göre hikaye başlığının aksine, haber başlığı yansıttığı aktüel hadisenin önem derecesine göre okuyucuda ilgi uyandırır ve bu ilgi, şifre başlıktan bilinmeyen konuya değil, özet başlıktan bilinen hadiseye doğru yöneliktir.

b) İç Yapı (innerer Aufbau)

İç yapı bakımından hikayeyi haberden ayıran en önemli husus, genelde tüm kurma metinlerin iç bünyesini oluşturan anlatıcı düzleminin ve figürler dünyasının (Figurenwelt) varlığıdır. Yazar, eserinde yarattığı bu kurgu dünyanın dışında bulunur. Bir metin yorumlanırken genellikle "yazar burada şunu söylüyor" denilir. Bu söz ancak, açıklanan fikirlerin yazarın görüşleriyle aynı olması durumunda doğru olabilir, fakat anlatım tekniği açısından yine de yanlış bir kullanımdır. Çünkü, yukarda da belirttiğimiz gibi yazar eserin dışındadır ve bu pozisyonda, eserinde direkt konuşması hiç bir zaman mümkün değildir. sadece anlatıcısı veya anlatıcıları ile düşüncelerini dolaylı olarak dile getirebilir veya onlarla kendini aynılaştırarak görüşlerini yine dolaylı olarak açıklar.

H. Bender'in, bir makelesinde "İlya'nın Güvercinleri" (Ilias Tauben) isimli hikâyesi hakkında söylediği aşağıdaki sözleri, bir yazarın kendini eserindeki figürlerinden biriyle aynılaştırmasının, figürü vasıtasıyla kendi duygularını yansıtmasının en belirgin örneğini teşkil etmektedir:

"İlya'nın güvercinleri isimli hikâyede, emireri (birinci şahıs anlatıcı figür), fazla önemsenmemeleri gereken insanların ızdırabına ortak oluyor... *Ben kendimi bizzat onun yerine koyduğum*, ilya ve güvercinlerinin acısını paylaşmışım (5).

3- Borchert, Wolfgang, Gesamtwerk, Hamburg 1949, s. 273

4- Hürriyet Gazetesi, 18.12.1982, s. 2

5- Bender, Hans, Worte, Bilder, Menschen, München 1969, S. 298

Bir hikâyenin iç yapısında mevcut olan anlatıcı, anlatanın hitap ettiği, metin içinde varsaydığımız okuyucu (6), figür ve figürün içinde bulunduğu, yaşamakta olduğu çevre arasında belirli ilişkiler vardır. Bu ilişkileri şu şekilde düzenleyebiliriz:

- 1- Anlatıcı-Figür
- 2- Figür-Çevre
- 3- Anlatıcı-Okuyucu

Şimdi tesbit ettiğimiz bu karşılıklı ilişkileri sırasıyla inceleyelim:

1- A n l a t ı c ı - F i g ü r

Anlatıcı ve onun tarafından oluşturulan figürü veya figürleri arasında belirli bir mesafe vardır (Distanz). Bu mesafe ilkesi anlatıcıyı "Her şeyi bilen" (allwissender) (7) olarak belirlemektedir. Bu anlatıcı (allwissender Erzähler) hikâyede sadece zaman ve mekânı aşan hususları değil, aynı zamanda tasvir ettiği figürlerin şuuraltında geçenleri bilir. Figürlerin konuşma ve davranışlarını, olayın akışını nakleder. Sık sık yoruma baş vurarak figürlerin iç dünyalarını, düşüncelerini, geçmişlerini, karakter yapılarını yansıtır. Anlatıcı çoğunlukla bu yorumlarında çeşitli görüşler, iddialar ileri sürebilir. Örneğin H. Bender'in "Yurka'nın Yılları" (Jurka's Jahre) isimli hikâyesinde anlatıcı aşağıdaki görüşünü ileri sürmektedir:

"Savaş anıların isimlerini insan kendi öz çocuklarının isimlerinden daha iyi aklında tutar (8).

Anlatıcının ileri sürdüğü bu görüş ilk bakışta kurma metnin özelliğine aykırı gibi görünmektedir. Çünkü iddia ileri sürme ve akabinde bu iddiayı çeşitli delil veya deneylerle ispat ederek genele hitap eden gerçeğe dönüştürme, bildiri metinlerin görevidir. Fakat burada göze çarpan husus, anlatıcının bildiri metinlerdekini aksine, iddiasının doğruluğunu savurmaya gerek görmemiş olmasıdır. Çünkü kurma metninde anlatıcı ileri sürdüğü tezini hiç bir zaman savunmakla yükümlü değildir (9). Tezin gerçeklik değerinin tesbitini okuyucuya bırakmaktadır.

2- F i g ü r - Ç e v r e

Bir hikâyede figürlerin yaşadığı çevreye ve realiteye karşı ilişkileri kendi arzularına göre gerçekleşmez, aksine anlatıcı tarafından yönlendirilir. Anlatıcı kendi değer ölçülerini ve değerlendirme perspektifini seçtiği figürlerinde yansıtır. yani figürlerin çevreye bakış açıları ve değer ölçüleri, toplum içindeki durumları ve topluma karşı tutumları anlatıcı tarafından belirlenmektedir.

6- Kahramann/Reiss/Schluchter, Erzähltextanalyse, B, 1, 1977, S. 3

7- Gabriel, Gottfried, Fiktion, Wahrheit und Erkenntnis in literarischen Texten, in: Der Deutschunterricht jg. 27. Heft 3, 1975, S. 11

8- Bender, H., ay. es. S. 3

9- Gabriel, G., a.e., S. 13

3- Anlatıcı - Okuyucu

Burada bahsettiğimiz okuyucu, metni bizzat okuyan herhangi bir okuyucu değildir, çünkü daha önce de belirttiğimiz gibi anlatıcı metin içinde mevcut bir figürdür. Diğer figürlerle arasında bir mesafe bırakabileceği gibi onlarla aynı düzlemde de bulunabilir. O halde iddia ve yorumlarını bildirdiği, metin içinde bir okuyucusunun olması gerekmektedir. Çünkü edebi eser kendi içinde bütünlük arzeden bir dünyadır. Yazar ve gerçek okuyucu bu dünyanın dışındadır. yani metin içindeki anlatıcı ve onun tarafından varsayılan hayali okuyucunun varlığı her şeyden önce iletişim yönteminin bir gereğidir. Çünkü iletişim bir vericiyi ve ona yönelik bir alıcıyı şart koşar. Bunlardan birinin eksikliği halinde iletişim söz konusu olmaz. O halde kurma metin içinde iletişimin gerçekleşebilmesi için verici rolündeki anlatıcıya partnerlik edecek alıcı rolünde bir okuyucunun veya dinleyicinin varlığı şarttır. Metin içinde olması gerekliliğini açıkladığımız bu hayali okuyucuyu, anlatıcı kendi bilgi ve görüşleriyle donatır, onun şahsında kendini belirler ve bu esas dahilinde ona iddialarını, yorumlarını bildirir. Öyleki anlatıcının değer yargısı, hayali okuyucusununkini kesin bir şekilde belirlemektedir. Bu hayali okuyucuyu, anlatıcının bir parçası veya bir kopyesi olarak düşünebiliriz.

Haberde ise hikâyede incelediğimiz figürler dünyası mevcut değildir, dolayısıyla metiniçi ilişkiler ve iletişim burada söz konusu olmamaktadır. Bir haberden, kendiliğinden anlaşılabilir, nesnel ve akla uygun bilgiler beklenir. Yani hikâyede olduğu gibi, anlatıcının değerlendirmesi ve yorumu burada hiçbir rol oynamamaktadır. Bir haberde yazarın kişisel görüşlerine yer verilmediği sürece gerçeklikten bahsedilir. Figürler dünyası bulunmadığı için haberde metiniçi iletişim yoktur. Hikâyenin tam aksine, burada metin muhtevası tümüyle yazarın sözleri ve açıklamalarıdır, yazarın dışında metin içinde bir anlatıcı yoktur ve dolayısıyla iletişim haber yazarından direkt olarak okuyucuya yöneliktir. Hikâyede anlatıcı figür veya figürlerle gerçekleştirilen dolaylı iletişim üstelik haberin nesnellik özelliğine de aykırıdır.

II- Dil ve Üslup Farklılıkları

Kurma metinler genelde kurma kelime ve ifadelerden oluşurlar veya en azından bu tür kelimeleri ihtiva ederler. Kurma sözler bir iddia ileri sürmeyen, kabul edilir veya varlığına inanılır türden olmayan kelime ve cümlelerdir (Leere Predikatoren) (10). Örneğin: dev, ejderha, hayalet, büyü köşk, sihirli kaval v.s.. Yalnız, mecazi anlamda kullanılan bu tür kelime ve cümleleri bu gruba dahil etmediğimizi belirtelim. Çünkü, örneğin "iki ayaklı lügat", "Çöl gemisi" gibi iki mecazi ifadeden birincisi, çok kelime bir insanı, ikincisi "deve" yi kastedtiği için mecazın ihtiva ettiği anlam inanılır ve nesnelidir. Bildiri metin ise nesnel ve varlığına inanılır kelime ve ifadelerden oluşur. Gerçi bildiri metinde de kurma

10- Gabriel, G., a.e., S. 7

kelimeler geçebilir, fakat bunları gerçekmiş gibi sunmak amacıyla değil, aksine boş ve inanılmaması gereken kavramlar olduklarını belirtmek için kullanılır. Örneğin bir haberde "hayalet yoktur" diye iletilen bir cümlede hayalet kelimesi geçebilir, fakat yokluğunun ileri sürülmesi, gerçeği yansıttığı için haberin nesnellğine ters düşmez, aksine ileri sürdüğü inanılır iddia ile bu türün özüne uygun düşer. Kurma metinlerde ise bu kelimeler istenildiği kadar kullanılabilir. Bir sınırlama ise ancak edebi türlerin özelliklerinde söz konusu olur. Örneğin bir mäsälda veya efsanede çok sık rastlanan kurma kelime veya cümlelere realist bir roman-da çok daha az rastlanır (11).

Bir hikayenin cümle yapısı da haberden oldukça farklıdır. Haberde öğeleri yönünden tam ifade cümleleri kullanılır. Gerçek, her hangi bir üslup unsuruna baş vurmadan, süslü ve abartmalı, karmaşık ifadelerle yer vermeden olduğu gibi iletilir. Üslup unsurlarına ve edebi sanatlara müracaat edilerek yazılar bir metin, yazarın öznel düşünce ve yorumlarını içereceği için haberin nesnellik ve tarafsızlık ilkesine uymaz. Haberlerde genellikle yüksek dil, yani yazı dili kullanılır (Hochsprache).

Hikâyede ise üslup amacıyla öğeleri eksik (elliptisch) cümleler kullanılabilir, ve yine aynı amaçla soru işareti ve ünlemlere çokca yer verilir. Dil hususunda ise haberde olduğu gibi bir sınırlama yoktur. Hikâyede çeşitli figürler yansıttıkları toplumun farklı kesimlerinden gelebilecekleri için dilin her seviyesi ve sahası bir metinde bir arada bulunabilir.

Kelime seçiminde de üslup amacı ön plandadır. Okuyucuda dikkat ve gerilim uyandırmak amacıyla çeşitli edebi sanatlar (rhetorische Figuren) kullanılır. Yazar bu üslup unsurları vasıtasıyla hikayesinde, yansıttığı çağın gerçeklerini dolaylı olarak yansıtır. Çünkü okuyucu ancak ifadelerdeki stilistik düğümleri çözebildiğinde gerçeği öğrenebilir. Haberde ise gerçek okuyucuya direkt olarak iletilmektedir. Hikâye, yazıldığı zaman ve mekandaki mevcut toplumsal sorunları ihtiva edebilir. fakat hiç bir zaman haber gibi güncel konulara fazla bağlı kalmaz (12). Hikâyede dile getirilen sorunlar genellikle zaman ve mekanı aşarak tüm insanlığa ve gelecek nesillere hitap eder. Haber ise yazıldığı anın aktüel olaylarını dile getirir. geçerliliği, ilgilendirdiği okuyucu sayısı ile orantılıdır. Bir haber de edebi eser gibi, yazıldığı mekanı aşabilir ve tüm insanlığı ilgilendirebilir. Fakat bu ilgi geçicidir. Bir müddet sonra haber güncelliğini yitirir ve unutulur. Yani hikaye gibi, daha doğrusu edebi eser gibi zamanı aşamaz.

III- Hikâyede Haber Unsurları

Bir hikâyede haber unsurları olabilir. Hattâ öyleki metnin haber mi, yoksa hikaye mi olduğunu tespitinde güçlük dahi çekebiliriz. Yazar öznel bir hadiseyi,

11- Gabriel, G., a.e., S. 7

12- Haerkötter, H-S., W., a.e., a.y.

örneğin yaşantısından bir bölümü gerçekçi bir tasvirle dile getirir. Böyle bir metinde değer perspektifi, yani hadiseye, mevcut kültürel, ahlaki ve insani normları göz önünde bulundurarak bakış ve yargı anlayışı tıpkı haberde olduğu gibi hadisenin fonksiyonunda kendini gösterir, yani yazarın yorum ve açıklamaları, üslup ustalığı değil, hadisenin yalın ve nesnel aktarımı değerlendirme hükümlerini içerir. Fakat buna karşın bir hikayenin haber olarak kullanılması imkansızdır. Çünkü hikaye, önceki bölümde açıkladığımız gibi, esas itibarıyla öznel unsurlardan oluşmakta ve haberin nesnellik ilkesine ters düşmektedir.

IV- Haber de Hikâye Unsurları

Bir haberde de hikaye unsurları olabilir. Bunlara bilhassa angaje ve sansasyonel yazarların haber metinlerinde sık sık rastlanır. Bu yazarlar sundukları güncel haberlere, toplumun ilgisini uyandırmak ve angaje oldukları görüşleri benimsetirebilmek amacıyla kendi duygularını ve yorumlarını katarlar ve çeşitli edebi sanatlarla başvururlar (Entpragmatisierung) (13).

Başta da belirtmiş olduğumuz gibi öznel unsurların hiç olamayacağı bir haber imkansızdır, sadece en yüksek ve en asgari seviyesi olabilir. Bu seviye farkı da, yani öznel unsurların azlığı veya çokluğu, haberin gerçeklik değerini ve haber yazarının gerçekçilik derecesini ortaya koyar.

Bibliyografya

- 1- Anderreg, Johannes, Fiktion und Kommunikation, Göttingen 1973, S. 17.
- 2- Bender, Hans, Worte, Bilder, Menschen, München 1969.
- 3- Borchert, Wolfgang, das Gesamtwerk, Hamburg 1949.
- 4- Doderer, Klaus, die Kurzgeschichte in Deutschland, Diss., Marburg 1953.
- 5- Gabriel, Gottfried, Fiktion, Wahrheit und Erkenntnis in literarischen Texten, in: der Deutschunterricht jg. 27, Heft 3, 1975.
- 6- Hebel, Franz, Literatur im Deutschunterricht, Kronberg 1976.
- 7- Haerkötter, h.,-Schäpers, W., Deutsche Sprachbuch 2, Darmstadt 1979.
- 8- Hopster, Norbert, Sachtext-Text-Kommunikation, in: Scriptor Taschenbücher, S. 40, Literatur-Sprache, Didaktik, 1974.
- 9- Lämmert, Eberhard, Bauformen des Erzählens, Stuttgart 1955.
- 10- Luckmann, Berger, die gesellschaftliche Konstruktion der Wirklichkeit, Frankfurt 1971.

13- Hebel, F., was wir als Leser können sollten, Frankfurt 1978 S. 67

- 11- Schmidt, S. J, Text als Forschungsobjekt der Texttheorie, in: Deutschunterricht 4 (1972) 24.
- 12- Stierle, Karlheinz, was heisst Rezeption bei fiktionalen Texten in: Poetica, 7. B., 1975.
- 13- Stanzel, Franz, typische Formen des Romans, Göttingen, 1964.

CAMÜS'ÜNÜN YABANCI'SINDA SUÇ, SORGU, YARGI VE CEZA ÜSTÜNE ELEŞTİRİLER

Yazan: Yard. Doç. Dr. Ali Özçelebi

Camus, *Yabancı'nın* önsözlerinden birinde şöyle diyor: *Toplumumuzda, annesinin cenaze töreninde ağlamayan her insan, ölüm cezasına çarptırılmak tehlikesiyle karşı karşıyadır* (1). Kendisinin de *çok aykırı* (paradoxale) bir düşünce olarak nitelediği bu cümleyi açıklamaya çalışmak, bizi romanındaki suç, sorgu, yargı ve ceza kavramlarının incelemesine götürür. Roman kahramanı Meursault neden ve nasıl ölüm cezasına çarptırılmıştır? Bu soruyu yanıtlayabilmek için önce, suç öncesinde nasıl bir insandır? Ne yapmıştır? sorularına yanıt aramak gerekir. Çünkü suç öncesinde yaptıkları, suçlamanın bir bölümünü oluşturacaktır.

A. SUÇ ÖNCESİNDE MEURSAULT

Meursault, Cezayir'de yaşayan, tutkusuz, kazandığı ancak kendine yeten, daha fazlasını kazanmak da istemeyen küçük bir büro görevlisidir. İçinde yaşadığı topluma yabancıdır: kurallarını bilmez. *Özel, yalnız ve duyumsal yaşamın kenarında*, birbirine benzeyen günleri, yalnız şimdiki zamana önem vererek, insanların çoğu gibi alışkanlıklarıyla yaşamaktadır. Konuşmayı sevmeyen ama iyi bir dinceyidir. Sartre'ın dediği gibi, *ne iyi, ne kötü, ne aktöresel ne de aktöre-dışıdır* (2). Özgürdür olabildiğince. Birine, birilerine bağlamakla bağlanmamak arasında bir ayrım yoktur onun için. Sık sık "Benim için farketmez...", "Eğer istersen..." yanıtlarını yineler. Yaşam biçiminde büyük bir değişikliğe yol açmayacaksa kimseye herhangi bir konuda kolay kolay *hayır, olmaz, istemiyorum* diyemez.

Romanın daha ilk tümcesinde düşünce biçimiyle şaşırtır okuyucuyu. Alışılmamış, yabancı, garip olan bir şeyler duyurur hemen varlığını. *Bugün anneciğim*

(1) *Preface*, à l'Édition Universitaire Américaine (Signée du 8 janvier 1955. Publiée par Methuen, Londres, 1958). Bkz. Albert Camus, *Theatre, Recite, Nouvelles*. Pref. par Jean Grenier. Textes établies et annotés par Roger Ouilliot. Paris, Éditions Gallimard, 1962. (Bibliothèque de la Pléiade), s. 1920.

(2) Jean-Paul Sartre, *Yabancı'nın Açıklaması*. Çeviren: Berten Onaran, İstanbul, De Yayınevi, 1965. s. 88.

(maman) ölmüş. Ya da belki de dün, bilmiyorum (3). Okuyucu annesinin çok uzaklarda, başka bir kıtada olduğunu sanır. Oysa başkent Cezayir'e yalnızca seksen kilometre uzaklıkta, Marengo'da bir yaşlılar evindedir. Onu oraya kendisi yerleştirmiştir. Annesi ertesi gün gömülecektir. Patronundan iki gün izin ister. Doğal hakkıdır bu onun; ama bunu sonradan düşünür. Patronundan özür dilercesine (Annem öldüyse) bu benim hatam değil, der. Marengo'ya otobüsle, yaşlılar evine yürüyerek gider. Annesini hemen görmek ister ama kapıcı ona önce müdürle görüşmesi gerektiğini söyler. Müdürün işi vardır, bekler biraz. Bekleme sırasında kapıcı konuşur (4). Sonunda müdürü görür. Kendinizi haklı göstermeye çabalamanız gerekmez, sevgili yavrum, der Müdür. Annenizin dosyasını okudum. Onun gereksinimlerini karşılamıyordunuz. Ona bir bakıcı gerekti. Elinize geçen para az. Hem sonuç olarak, burada daha mutluydu (...) Biliyorsunuz, annenizin burada kendi yaşında dostları vardı. Onlarla başka bir zamana duyulan ilgileri paylaşabiliyordu. Siz gençsiniz, sizinleyken canı sıkılıyordum.

Bu doğruydu. Evde olduğu zaman, anneciğim, zamanını, gözleriyle beni izlemekle geçiriyordu. Yaşlılar evine geldiği ilk günlerde sık sık ağlıyordu. Ama bu alışkanlık yüzündendi. Birkaç ay sonra, onu yaşlılar evinden alıp eve getiriydim yine ağlardı, Nedeni her zaman alışkanlık (5). Meursault, biraz da bunu bildiği için, son yıllarda hemen hemen hiç gitmemişti onu görmeye. Üstelik bu onun bir pazarını alıyordu: otobüse gitmek, bilet almak, iki saat yolculuğa katlanmak da gerekiyordu. Tüm bu satırlar kısaca, roman kahramanının annesiyle bağlarının pek güçlü olmadığını ortaya koyarlar.

Sonunda annesinin tabutunun yanına götürürler onu. Tabutun burguları önceden sıkıştırılmıştır. Oğlu annesini görsün diye, burguları yeniden açmaya yeltenir kapıcı, Meursault onu durdurur. "İstemiyor musunuz? Yanıtlar: "-Hayır.- Neden? - Bilmiyorum, - Anlıyorum."

Kapıcı ona bir fincan sütlü kahve surmayı önerir. Sütlü kahveyi çok sevdiği için kabul eder ve içer. Kahveyi içince canı bir sigara yakmak ister. Duraklar, annesinin önünde bu işi yapıp yapamayacağını bilmemektedir. Düşünür. Bunun (ölü annesi açısından) hiçbir önemi yoktur. Bir tane de kapıcıya sunar, içerler.

(3) Albert Camus, *Theatre, Recits, Nouvelles...* s. 1125. Bundan sonraki alıntıların yalnızca sayfa numaralarını vereceiz.

(4) Fransızca tımdæ şöyle: *Pendant tout ce temps, le concieree a parl  et ensuite j'ci vu le directeur.* (s. 1126) Türkçe tımdæde *konuŖur* szcgnn altını özellikle çizdik, kullanılıŖ biçimlerini anlamatmak için. Fiil burada ge isiz kullanılmıŖtır. Kimi fillerin ge isli kullanılıŖı, karŖısındaki- nin Ŗu yada bu biçimde anlatılan eyleme katıldığını, ya da dinlediğini, ayrıca neyin söz konusu olduğunu belirler. Yukardaki gibi, *a parl * denildiğinde ise, Meursault'un onu dinlemediği, neden söz ettiğini bilmediği, bir bakıma orda dŖncede var olmadığı anlamını çıkarabiliriz. Camus, roman kahramanının konusunu, yabancılığını vurgulamak için sık sık bu yönteme baŖvurur.

(5) s. 1126.

Geleneklere göre annesinin tabutu başında ertesi sabaha dek *uyanık* beklemek zorundadır. *Yorgundur, hava sıcaktır, uykusu vardır. Uyur, Uyanır, yeniden uyur.* Sabah olur. Annesini görmeyi ikinci kez istemez. Mezarlığa yürürler. Gök yüzünde *yakıcı bir güneş* (bu romanda güneş baş rollerden birini oynar) vardır. *Koyu renk giysileri yüzünden yoğun sıcak* etkilemektedir onu. Birisi annesinin yaşlı olup olmadığını sorar. *Şöyle böyle,* diye yanıtlar; çünkü *annesinin kaç yaşında olduğunu kesin bilmemektedir. Annesi toprağa verilirken ağlamaz.* Bu iş bitip, dönüş için bindiği otobüs Cezayir'e yaklaşırken *sevinç duyar. Gidip yatabileceğini, on iki saat boyunca uyuyabileceğini düşünür yalnızca.* Çocukluğunu, ortak yaşantılarını geçmişlerini *anmsamaz.* Annesinin ölümüne üzülmez, kendi ölümüne üzülmeceği gibi.

Ertesi gün cumartesidir. Zorla kalkar; traş olurken ne yapacağını düşünür. Denize gitmeye karar verir. Plajda, eskiden şöyle böyle tanıdığı, bir zamanlar canının çektiği bir kıza rastlar: Marie Cardona. Birlikte yüzerler. Birbirlerinden hoşlanmışlardır. Denizden çıktıklarında, kıza akşam birlikte sinemaya gitmeyi önerir. *Kız olur* der. Kız, Fernandel (6)'in bir filmini görmek istiyordur. Meursault *seçmeyi sevmeyi.* Denizden çıkıp giyindiklerinde Marie siyah kravatı görür. Şaşırır, sorar, irkilir ama hiçbir şey demez. Bir kez daha "bunda benim suçum yok" demek ister Meursault, *ama bunun hiçbir anlamı yoktur. İNSAN HER NE BİÇİMDE OLURSA OLSUN, HER ZAMAN BİRAZ HATALI (FAUTIF)'DIR* (7). Sinemadan çıkınca Marie onunla gelir, geceyi birlikte geçirirler. Sonra gider. Meursault ötekilerine benzeyen bir pazar geçirir evinde. Akşam olur. "Her zamanki gibi geçirilmiş bir pazar, anneciğim (8) şimdi toprağın altında; yarın yeniden işe başlayacağım, sonuç olarak DEĞİŞEN HİÇ BİR ŞEY YOKTU diye düşündüm" (9).

Pazartesi çok çalışır. Patronu çok kibar ve hoşnuttur. Tüm birikmiş işleri bitirir. Yine Celeste'in Yeri'nde yemek yer; öğleden sonra da çalışır, akşam evine döner. Kapı komşusu Raymond Sintès diye biridir. Mahallede onun "pezenvenk" olduğu söylenmektedir. Genellikle hiç sevilmez bu Raymond. Ama Meursault'la sık sık konuşur, bazen evine geldiği de olur; çünkü komşusu onu da dinler, anlattıklarını ilginç bulur. Kaldı ki onunla konuşması için olmadığı gibi *konuşmaması için de hiçbir neden yoktur.*

O akşam merdivenlerde karşılaşırlar. Raymond evine çağırır onu. Kabul eder Meursault. Raymond'un eli sarıdır. Biriyle kavgalıdır. Olayı anlatır. Ona

(6) Fernandel, güldürü filmleriyle ünlü Fransız sinema oyuncusudur. Böylece Meursault, annesinin öldüğü günün ertesinde bir güldürü filmi seyretmeye gitmiş olmaktadır.

(7) s. 1137.

(8) Sözcüğün Fransızcası *maman*. Meursault, annesinden söz ederken hep çocukmuş gibi bu sözcüğü kullanır. Bu da oldukça anlamlıdır.

(9) s. 1140.

bir konuda akıl danışmak istemektedir. Bu arada ona, onunla arkadaş (copain) olmak isteyip istemediğini sorar. Meursault yanıtlar: *Benim için farketmez*. Raymond öyküsünü anlatır. Birlikte yaşadığı Cezayirli kadın onu aldatmıştır. O da kadını iyice dövdükten sonra yollamıştır ama şimdi onu yeterince cezalandırmadığını düşünmektedir. Meursault'a bu konuda ne düşündüğünü, ne yapmasını önerdiğini sorar. Roman kanramanı hiçbir şey düşünmemektedir; yalnızca anlatılanları *ilginç* bulmuştur.

Arkadaşı, ondan, kadını yeniden eve getirecek biçimde bir mektup yazmasını ister (eli yaralıdır kendisinin), Meursault, hemen her zaman olduğu gibi *hayır* diyemez. Mektubu yazar. Tek düşüncesi komşusunu hoşnut etmektir. ONU MEMNUN ETMEMESİ İÇİN DE HİÇBİR NEDEN YOKTUR. Bu adamın arkadaşı olmak ya da olmamak, bu mektubu yazmak ya da yazmamak birdir, önemsizdir.

Cumartesi yine Marie ile buluşur, denize giderler. Dönüşte yine ona gelir. Ertesi pazar günü de onda kalır. Kız ona kendisini sevip sevmediğini sorar. O da BUNUN HİÇBİR ANLAMI OLMADIĞINI AMA SEVMEDİĞİNİ SANDIĞINI söyler. "...yalan söylemeyi yadsır (Meursault)" (10).

Raymond, Meursault'un yazdığı mektup üzerine eve dönen kapatmasını döver. Polis gelir. Karakola gidilecektir. Raymond ondan kendisi için tanıklık etmesini ister. *Benim için farketmezdi ama ne söylemem gerektiğini bilmiyordum. Raymond'a göre, kadının onu aldattığını söylemek yeterliydi. Tanıklık etmeyi kabul ettim.* (11) Tanıklık eder.

Birkaç gün sonra Raymond telefon eder: onu pazar gününü geçirmek için bir dostunun kent dışında denize yakın bir yerdeki kulübesine çağırılmaktadır. Meursault, Marie ile buluşacağını söyleyince onu da çağırır. O da her zamanki gibi *olur* der.

Öğleden sonra patronu Mersault'u yanına çağırır; ona, Paris'te işlerini izleyecek bir büro açmayı, kendisini de orada görevlendirmeyi düşündüğünü söyler. Bu yeni işi, Paris'te yaşamasına, yılın bir bölümünde yolculuklar yapmasına, işinde yükselmesine olanak verecektir. Meursault kabul etmez. *Yaşam hiçbir zaman değişmez; her ne biçimde olursa olsun tüm yaşam biçimleri eşdeğerdedir ve benim buradaki yaşamım hiç de hoşuma gitmiyor değil (...). İşimin başına döndüm. (Patronun) canını sıkmamış olmayı yeğlerdim, ama yaşamımı değiştirmek için de bir neden göremiyorum. Enine boyuna düşünüldüğünde, mutsuz değildim. (...) Tüm bunlar gerçekten önemsiz şeylerdi* (12).

Akşam Marie onu arar ve kendisiyle evlenmek isteyip istemediğini sorar. *Benim için farketmez, diye yanıtladım, ama eğer bunu istiyorsa evlenebilirdik.*

(10) Adı geçen *önsöz*, s. 1920.

(11) s. 1150.

(12) s. 1153-1154.

(...) *Garip biri olduğumu, beni şüphesiz bu yüzden sevdiğini ama bir gün aynı nedenlerle benden öğrenebileceğini fısıldadı* (13).

B. SUÇ

Bir sonraki pazar günü Raymond'un arkadaşının deniz kıyısındaki kulubesine gitmek üzere otobüse binecekleri sırada bir grup Arabın onları gözleriyle izlediklerini görürler. Yine de giderler. Yüzerler, öğle yemeği yerler, şarap içerler. *Hava çok sıcak, güneş acımasızdır.* Raymond, arkadaşı Masson ve Meursault deniz kıyısında bir gezintiye çıkarlar. Biraz uzakta, kumsalda iki Arap görürler. Biri Raymond'un eski kapatmasının kardeşidir. Araplar onlara doğru ilerlemektedir. Masson'la Raymond kavgaya girerler. Meursault karışmaz. Raymond yaralanır, Araplar uzaklaşır. Yaralarını sardırdıktan sonra Raymond ve Meursault yeniden kumsala inerler; yine Araplarla karşılaşır ve gölgelik bir yerde bir su kaynağının yanında. Raymond tabancasını çıkarır. Meursault ona, tabancayı kendisine vermesini; yumruk yumruğa dövüşmesini önerir, tabancayı alıp cebine koyar. İlerlediklerini gören Araplar kaçarlar. Onlar da kulübeye dönerler. Arkadaşı merdivenlerden yukarı çıkar, roman kahramanı ilk basamakta kalır. Baş güneşten uğuldamaktadır; merdivenleri çıkmak, yeniden, ağlayan, sızlanan kadınlarla karşılaşmak için gerekli çabayı göze alamaz. Ama sıcak öylesine güçlüdür ki orada devinimsiz kalması da güçtür. Yönünü kumsala çevirir ve yürür. GÜNEŞ, SICAK, GÜNEŞ, SICAK... Bir an gelir, gölgelikteki su kaynağından başka bir şey düşünmez olur. *Akan suyun şırlıtısını yeniden bulmak, GÜNEŞTEN, kadınların ağlamalarından kaçmak, yeniden su kaynağının gölgeliğini, dinlenmesini bulmak istemektedir.* Yaklaşınca Raymond'un Arabını görür. Yalnızdır, kaynağın başında dinlenmektedir. Meursault şaşırır bir an. *Benim için bu hikâye bitmişti, oraya bunu düşünmeden gelmiştim* (14).

Arap Meursault'u görür görmez hafif doğrulur, elini cebine atar. O da içgüdüsel olarak Raymond'un cebinde duran tabancasını avuçlar. Aynı güneş, aynı ışık, aynı kum. *alev almışçasına yakıcı hava.* Deniz kaynayan bir metal eriyiği gibidir. *Gerisin geri dönmekten başka yapacak şey olmadığını ve herşeyin biteceğini düşündüm. Ama GÜNEŞ altında titreyen bütün bir kumsal arkamda beni sıkıştırıyordu. Su kaynağına doğru birkaç adım attım (...) Bunun aptalca birşey olduğunu biliyor dum, bir adım ileri atmakla GÜNEŞ'ten kurtulamayacaktım* (15).

Bundan sonra olaylar çabucak gelişir. Arap bıçağını çeker. Çelik GÜNEŞ te parlar. Meursault tabancayı kavrar içgüdüyle. *Aynı anda, kasımda birikmiş ter birdenbire kirpiklerime aktı ve onları ılık, kalın bir perdeyle örttü. Gözlerim bu damlalar ve tuz perdesi ardında kör olmuştu. Artık anımda güneşin sembollerin-*

(13) s. 1154.

(14) s. 1165.

(15) ss. 1165-1166.

den ve belli belirsiz, tam karşımdaki bıçaktan aralıksız fıskıran parlak ışıktan oluşan keskin kılıçtan başka bir şey duymuyordum. Bu yakıcı kılıç kirpiklerimi kemiriyor, acıyan gözlerimi oyuyordu. İşte o zaman herşey titredi. Deniz, yoğun ve yakıcı soluğunu sürükleyip getirdi. Gökyüzü, bir başından ötekine ateş yağdırmak için yarıldı gibi geldi bana. Tüm varlığım gerildi, tabancanın üstündeki elim kasıldı. Tetik boyun eğdi, kabzanın cilalı yüzeyine dokundum, işte o anda, hem kuru hem sağır edici güürürüde herşey başladı. Teri ve güneşi silkip attım. Günün dengesini, üzerinde önceleri mutlu olduğum bir kumsalın olanağanüstü sessizliğini bozduğumu anladım. İşte o zaman, kurşunların görülmeden gömüldükleri devinimsiz gövdeye dört el daha ateş ettim. Ve bunlar felaketin kapısına vurduğum dört kısa darbe oldu (15).

C. YARGI ÖNCESİ SORGU

Camus, romanın II. Kısım'ını el yazmasında beş bölüme ayırmış: 1. *Sorgu*, 2. *Ziyaret ve Gündüz*, 3. *Birinci Duruşma*, 4. *İkinci Duruşma*, 5. *Günah Çıkaran Rahip ve Tanrı'nın Ölümü*. Bu bölümler Camus'un suç, sorgu, yargı ve ceza üstüne eleştirilere yoğunluk vermek istediğini doğrular. Nitekim daha *Birinci Bölüm*'ün ilk tümcelerinde örtük eleştiri başlar. Bu eleştirinin dozu, zaman zaman kara güldürüye dönüşerek artacaktır.

"Tutuklanmadan hemen sonra *birçok kez* sorguya çekildim. "Peşinden *"Ama"* sözcüğü ile gelen ikinci tümce, birincinin ciddiyetini, ağırlığını hemen silip atar. "Ama uzun sürmeyen kimlik saptama sorguları söz konusudur" (16)

(16) Roger Ouzilliot, *Yabancı'nın* bir baskısı için yazdığı *Sunu'da* Camus'un roman tekniğinden söz ediyor:

"*Yabancı'da* Amerikan romanının etkisinden sık sık söz edildi, Camus, gönüllü olarak Steinbeck'i, Faulkner'ı, Caldwell'i, Hemingway'i okuduğunu ve özellikle, Hemingway için olduğu gibi Steinbeck için de geçerli olan, davranış (comportement) tekniği denilen roman tekniği üstünde düşündüğünü kabul ediyordu. *Nouvelles Littéraires'de* (15 Kasım 1945) bu konuda ne düşündüğünü sorulduğunda şöyle açıklıyordu: "*Yabancı'da* bu tekniği kullandım, bu doğru. Ama görünüşte bilinçsiz olan bir adamı anlatmak olan amacıma uygun olduğu için işime geliyordu. Bu yöntemi genelleştirirsek, içgüdüleri ile ve otomatlar evrenine varılır. Bu da küçümsenmeyecek bir yoksullaşma olurdu. İşte bu yüzden, Amerikan romanına, kendisine ait bu tekniği geri veriyordum. Bir Stendhal ya da bir Benjamin Constant için yüz Hemingway verirdim. Bu edebiyatın çok sayıda genç yazar üzerinde yaptığı etkiyi üzüntüyle karşılıyorum". Camus'yle yaptığım bir konuşmadaysa bu düşüncesini şöyle açıklıyordu: (...) (Onun) düşüncesinde, Amerikan roman tekniği, bir *varolmak*, bölmeye yetkin olmadığı bir *olmak* anlayışıyla çakışıyordu. Bu teknik, onunla savaşmak gerektiğini düşündüğü düzenekselleşmiş (mekanikleşmiş) ve insanlıktan uzaklaşmış bir evren yansıtıyordu. (...) Böylece, *Yabancı'nın Birinci Kısım'ında* kullanabildiği bu teknik, neredeyse bir polemik konusu oluyordu. Öteki yorumlar arasında, bir başkasına göre, *Meursault, soruları yanıtlamakla yetinen edilgen bir varlık* (Bkz. *Carnets*), tüm öznelikten yoksun görüldüğü ölçüde oltmsuz bir kişi'dir. Buna karşın *İkinci Kısım'da* Amerikan tekniğini terketmiş ve roman kişisini giderek varoluşunun ve duruşmasının bilincine varmaya yönelmişti. (Bize göre hemen *İkinci Kısım'ın* başında değil, *Beşinci Bölüm'ünden* sonra olur bu değişim). Dağılmadan sonra, bütünleşme, (Bkz. Camus, a.g.y. ss. 1910-11).

Sekiz gün sonra sorgu yargıcı *yeniden kimliği ile ilgili sorular* sorar. Bu sonsuz *yinelemeler, yinelenmeler* bittikten sonra, yargıç, sanığın kendisine bir avukat seçip seçmediğini sorar. Meursault'un yanıtı ilginçtir. *Hayır*, ve hemen ekler: "Bir avukatı olmanın kesinlikle gerekli olup olmadığını" bilmiyordur. Bunu yargıca sorar. Bu soru iki açıdan çok anlamlıdır. Önce, sanığın içinde yaşadığı toplumun kurallarına *yabancı* olduğunu vurgular. Sonra da, okuyucuyu, bir avukat edinmenin gerçekten her zaman salt gereklilik olup olmadığını düşünmeye yöneltir. *Yargıç'a* göre kesinlikle gereklidir; *sanık* seçmezse, *yasa* birini görevlendirecektir. Sanık bunu (başlangıçta) yerinde bulur; adaletin *ayrıntılarla uğraşmasını* uygun bulduğunu belirtir. Sorgu yargıcı da yasanın (genel anlamda) iyi yapıldığını vurgular. Bölümce burada biter ama okuyucu hafiften de olsa, sanığın bir tuzağa yöneldiği, tanımadığı bir ortama doğru girdiğini sezinler.

Sorgu yargıcı sanığı bir odaya alır. Perdeler kapalıdır. Masanın üstündeki lamba bir koltuğu aydınlatmaktadır. Yargıç gölgede kalır, sanığı ışığın altına oturur. Tüm bunlar sanığa bir OYUN gibi görünür. Gerçekten de öyledir ama senaryosu, kuralları *başkaları* tarafından yazılmış bir oyun. OYUN sözcüğü de Camus için çok anlamlı, kilit sözcüklerden biridir. Sanık bir OYUN oynamaya çağrılmaktadır. daha doğrusu Camus'ya göre çoktan çağrılmıştır. doğduğu günden beri. OYUN YAŞAM'DIR. Ve sanık bu oyunu oynamaktan, bu oyuna katılmaktan bilinçli ve ya da bilinçsiz hep kaçınmıştır. Zaten kurallarını bildiği de söylenemez. ADAM ÖLDÜRMEKTEN SANIK olduğunun, karşısındakinin bir bakıma düşmanı olduğunun bilincinde değildir. Bize onun yüz çizgilerini, gözlerini, bıyıklarını, saçlarını betimler. Onu çok akli başında, sevimli, cana yakın olduğunu da ekler. Bu birinci sorgulamada ne konuşurlar, yargıç ne sorar, sanık anlatıcı ne yanıt verir, bilmiyoruz. Romanda olanları bize anlatan, roman kahramanı Meursault'dur hep. Biraz açarsak bu şu demektir: Romanda anlatıcı, romancı olsaydı, örneğin *Kalpazanlar*'ı anımsayıp, Camus'un Gide gibi, herşeyi gören (omnivoyant), herşeyi bilen (omniscient) ve *her yerde var olan* (omnipresent) olmayı benimsemediğini bu yüzden de kapısı kapalı bir odada sanıkla sorgu yargıcının neler konuştuklarını bilmemesinin ve bize aktaramamasının doğal olduğunu düşünebilirdik. Ama Camus'un roman tekniği, Gide'inkinden ayrılmı. O halde neden bilemiyoruz konuşulanları? Meursault, yargıcın yüz görünümünü anlatıyor da neden bunları anlatmıyor? Önceki sayfalardan edindiğimiz deneyimler, gözlemlerle yanıtlayabiliriz bu soruları. Sanık bunları, önemli, ilginç bulmuyor bize aktaracak denli, çünkü OYUN'u oynamadığı denli varlığından da bilinçsizdir henüz. (Büyük bir olasılıkla yargıcın söylediklerini dinlememiştir). *Hattâ çıkarken az daha ona elimi uzatıyordum ama bir anda adam öldürmüş olduğumu anımsadım.*

Ertesi gün bir avukat gelir sanığı görmeye. Ufak tefek, şişmanca, oldukça genç, saçları özenle taranıp yapıştırılmıştır. Kuzey Afrika'nın yaz sıcaklarına karşın koyu renk bir kostüm, kolalı gömlek giymiş, siyah beyaz iri çizgili bir kravat

takmıştır. Bu betimleme bize Rabelais'nin bir tümcesini ve Balzac' n tipleri çizme yöntemini anımsatır.

Avukat, hemen *konunun canalıcı noktasına* gelmek ister. Meursault'nun *özel yaşantısı* ile ilgili bilgiler toplanmıştır; Annesinin yakında yaşlılar yurdunda öldüğü öğrenilmiş ve Marengo'da bir araştırma-soruşturma yapılmıştır. Sorgu yarğçları, sanığın, annesinin gömüldüğü gün *duygusuzluk* örneği verdiğini öğrenmişlerdir. "Anlıyorsunuz ya, dedi bana avukatım, bunu size sormak beni biraz tedirgin ediyor. Ama bu ÇOK ÖNEMLİ. Suçlayan taraf için BÜYÜK BİR KANIT olacak, eğer verecek yanıt bulamazsam..." (17) Bu birkaç tümcelik alıntı, sıradan anlamla *saçmanın* bir parçası oldu saçma ortamına ilk adımı attırıyor bize: öteki adımları da çok geçmeden atacağız. Konuşma sürer.

"Ona yardım etmemi istiyordu. Bana o gün (annemin gömüldüğü gün) acı duyup duymadığımı sordu". Bu soru, sanığı yalan söylemeye çağırın sorulardan ilkidir. Üstelik verilecek yanıt ne olursa olsun sunuluş nedeni saçmadır. Yanıt salt gerekliyse, sanık yalan söylemek durumunda kalabilir oysa Meursault yalan söylemeyi hep yadsımıştır. "...*yalan söylemeyi, yadsır. Yalan söylemek yalnızca öyle olmayan birşeyi söylemek değildir. Aynı zamanda, özellikle olandan fazlasını; insan yüreği söz konusu olduğunda, duyulandan çoğunu söylemektir. Bu da tümümüzün yaşamı basitleştirmek için her gün yaptığımız şeydir*" (18) Bununla beraber Meursault açık yüreklilikle yanıtlar: *Kendi kendisini sorguya çekmek alışkanlığını biraz yitirmiştir: şüphesiz annesini seviyordu ama bunun hiçbir anlamı yoktur. Ve kocaman bir pot kırar: Sağlıklı tüm yaratıklar, sevdikleri kimselerin ölümünü az çok istemişlerdir* (17).

Sanık açık yüreklilikle, doğru sözlülükle açıklamasını sürdürür. Öyle bir yaratılışı vardır ki fiziksel gereksinimleri çoğu zaman duygularını rahatsız etmektedir. (Bu yalnızca sanık için değil, tüm insanlar için söz konusudur). Annesinin gömüldüğü gün çok yorgundur, uykusu vardır. Hava çok sıcaktır. Bu yüzden olup bitenlerin ayırımında değildir. Eşdeyişle, doğal tepkiler göstermemişse, *duygusuzluk kanıtı* vermişse, bu saydığı nedenlerle sersemleşmiş olduğu içindir. Ayrıca annesinin ölmemiş olmasını yeğlediğini de ekler. Ama avukatı yeterli bulmamıştır açıklamasını.

Anlatıcı her ne denli bir garip, bir yabancı ya da yaban biri ise de, mantıklı düşünebilen biridir. Annesinin ölümü ile duruşması arasında hiçbir ilinti olmadığına avukatının dikkatini çeker. Avukatı da ona, adaletle hiçbir zaman ilişkilerinin olmamış olduğunun görüldüğünü söylemekle yetinir. İşte bu doğrudur. Ayrıca, burada, sanığın daha önce suç işlememiş, adliyeye girip çıkmamış olması onun yararına değil zararına oluyora benzemektir. Avukatı kırgın ve kızgın çıkıp gider.

(17) s. 1170.

(18) s. 1920.

Beni anlamıyordu, bu yüzden de bana biraz sitem ediyordu. Ona, herkes gibi, kesinlikle herkes gibi olduğumu kanıtlamaya istekliydim (17).

Meursault daha sonra yeniden sorgu yargıcının önüne götürülür. Saat öğleden sonra iki buçuktur. Bu kez oda alabildiğine aydınlıktır. Hava yine çok sıcaktır. Avukatı, *beklenmedik bir terslik sonucu* (?) gelememiştir. Bu altını çizdiğimiz sözcükler özgün metinde tırnak içine alınmıştır. çünkü sorgu yargıcının sözleridir. bu. Camus romanının anlatımında sürekli dolaylı söylem (discours indirect) kullanıyor. Bilindiği gibi bu söylemde aktarma söz konusudur ve aktaranın aktardığı sözleri özümlediği anlamı çıkar. Yine bilindiği gibi, Fransızcada tırnak imlerinin bir işlevi de içine alınan sözcüklere, anlama dikkati çekmektir. Camus zaman zaman dolaysız söyleme (discours direct) de başvuruyor. Neden? Az sonra ayrıntıları üzerinde duracağımız, sorgu biçiminden anladığımız kadarıyla, bu bir danişıklı döğüştür. Avukat gerçekten *bir terslik sonucu gelememiş* değildir. Bu Meursault'a kurulmuş tuzaklardan bir başkasıdır. Evet, sorgu yargıcı ona avukatı olmadan konuşmamak hakkı olduğunu anımsatmıştır ama Meursault yine de bu tuzağa düşer: sorulacakları yalnız başına yanıtlayabileceğini söyler.

Sorgu başlar. Arabı öldürmesiyle ilgili öyküsünü bilmem kaçınıcı kez yineledikten sonra, *(Aynı öyküyü böylesine yinelemekten bıkmıştım. Bana öyle geliyordu ki hiçbir zaman bu denli çok konuşmamıştım.)* bir sessizlik olur. Sorgu yargıcı yerinden kalkar; ona yardım etmek istediğini, ona ilgi duyduğunu ve *Tanrı'nın yardımıyla* onun için bir şeyler yapacağını söyler. Ama önce ona birkaç soru daha sormak istemektedir. Herhangi bir geçiş yapmaksızın ona annesini sevip sevmediğini sorar. Sonra birdenbire neden beş el peşpeşe ateş ettiğini sorar. Meursault safça ya da dürüstlikle peşpeşe değil ilk elden sonra birkaç saniye ara verip sonra dört el daha ateş ettiğini söyleyince de, bu duraklamanın nedenini sorar. Anlatıcı açıklayamaz bunu. Camus de araya girip açıklamaz. Açıklayabilseydi de sorgu yargıcının anlayabileceği kesinlikle şüpheliydi.

Yanıt alamayan yargıç birdenbire kalkar, gider bir çekmeceyi açar, gümüşten bir haç çıkarır ve sanığa doğru ilerleyerek havaya kaldırır haçı. Değişmiş titreyen bir sesle bağırır: *Bu nedir biliyor musunuz?* Meursault yanıtlar: *Evet, doğal olarak. O zaman bana çabuk çabuk, tutkulu bir biçimde, kendisinin Tanrı'ya inandığını ve hiçbir insanın Tanrı'nın onu bağışlamayacağı denli suçlu olmadığı, ama bunun için insanın pişmanlık duymak yoluyla ruhu boş ve herşeyi kucaklamaya (?) hazır bir çocuk gibi olması gerektiği inancında olduğunu söyledi. Bütün gövdesiyle masarını üstüne doğru eğilmişti. Haçını hemen hemen başımın üstünde sallıyordu (19).*

Bir roman kişinin, gerçek mesleğinin gerektirdiği, düşündürdüğü biçimde değil de başka meslekten biriymiş gibi davrandırılması, konuşturulması yoluyla

(19) s. 1172-1173.

gölünleştirilmesi böylece kişileri buldukları konuma yabancılaştırarak eleştirme yöntemi ilk kez deneyen Camus değil (20). Bu nedenle yukarıya aldığımız parçanın son iki tümcesi de çok anlamlıdır. Sorgu yargıcının jestleri, masanın üstüne abanması (rahipler, kızgın oldukları zaman, dinleyicilerden yüksekteki kürsüye abanırlar; zaman zaman bir haçı kilisedeki dinleyicilerin, *yoldan çıkmışların* başları üstünde sallarlar ya da kürsüye eğildiklerinde boyunlarından sarkan haç ön sıradaki dinleyicilerin hemen hemen başları üstünde sallanır.) Camus'nun Sorgu Yargıcı da Flaubert'in Rahib'inin aksine bir sorgu yargıcı gibi değil de bir rahip gibi davranmakta, konuşmaktadır. Bunun içindir ki olduğu gibi davranmaya alışık olan Meursault'un *yabancılığı* daha da artmaktadır. *Doğruyu söylemek gerekirse, onu uslaması sırasında pek kötü izlemiştim çünkü önce çok sıcaklamıştım. sonra yargıcın daracık bürosunda yüzüme konan iri sinekler vardı ve yargıç beni biraz korkutuyordu. Aynı zamanda bunun biraz gülünç olduğunu çünkü herşeyden önce suçlu olan ben olduğumu iyi biliyordum* (21) Camus söz konusu karşıtlığı, bir kez de yapılan işle bulunulan konum (yer) arasındaki karşıtlığı sezdirerek sürdürüyor. Meursault söylenenleri izleyemiyor. çünkü bu tür konuşmalar, iri iri sineklerin insanın yüzüne yüzüne konduğu, daracık bir odada değil, serin ve geniş kiliselerde yapılır.

Sanık yapması gerekeni yapar; anlatması gerekeni anlatır. Bir ya da beş el ateş etmiş olmasının; birinci elle ötekiler arasında birkaç saniye duraklamış olmasının, *kendince*, böylesine önemli olmadığını söylemek üzereyken Yargıç aşırı jestlerle, Sanık'a Tanrı'ya inanıp inanmadığını sorar. *Hayır, diye yanıtladım, öfkeyle oturdu. Bunun olanaksız olduğunu, tüm insanların, hattâ ondan yüz çevirenlerin bile Tanrı'ya inandıklarını söyledi bana. Onun inancı bu yoldaydı ve eğer birgün bundan şüpheye düşmesi gerekseydi, artık yaşamının anlamı kalmayacaktı. Yaşamının anlamı kalmamın ister misiniz? diye haykırdı* (21). Bu kez de Sorgu'nun, odak noktası olması gereken konudan ve kişiden tümünden uzaklaştığına tanık oluruz. Epey zamandır, bir cinayeti aydınlatmak amacıyla yapılan Sorgu, sorgu olmaktan çıkmış, Tanrı'ya inanmak yada inanmamak sorununa dönüştürülmüştür. Sanık'ın suçu ve geleceği söz konusu olmaktan çıkmış, Sorgu Yargıcı'nın kişisel yaşamı inancı, mutluluğu söz konusu olmuştur. Bu da büyük bir *saçmadır*. Bu birkaç tümcelik alıntıda, saçma olan bir şey daha vardır. Yargıç, sanki yalnızca özdeksel konularda geçerli olabilecek bir mantık kuralını (tasım, kıyas), inançlara yani tümsel durumlara da uygulamak ister gibidir. *Tüm insanlar ölümlüdür. Meursault da bir insandır, o halde o da ölümlüdür* der gibi. *tüm insanlar Tanrı'ya inanırlar, Meursault da bir insandır o halde o da Tanrı'ya inanır* demek ister gibidir.

(20) Anımsadığımız yazarlar arasında bunun en çarpıcı örneğini veren Flaubert'dir sanırsız. *Madame Bovary*'de (II. Kısım, VI. Bölüm), ruhların doktoru olduğunu savunan, öyle olması gereken rahip Bournisien, kendisinden yardım istemeye gelen Emma'yı bir türlü anlamak istemez; ona, bir veterinermiş gibi ineklerden sözeder.

(21) s. 1173.

Sorgu Yargıcı'nın dinsel inancı, yaşamının anlamının olup olmaması Sanık'ı hiç ilgilendirmmez. *Benim görüşüme göre bu beni ilgilendirmiyordu ve bunu ona da söyledim. Ama yargıç üsteler, yine İsa'yı Sanık'a doğru uzatarak Ben hristiyanim, der, hatalarının bağışlanmasını ondan (İsa'dan) istiyorum. Nasıl olur da O'nun senin için acı çekmiş olduğuna inanmazlık edebilirsin? (...) Sizininki denli katılmış bir ruh daha görmedim. Karşıma gelen suçlular, acımın bu imgesi karşısında her zaman ağladılar (21).*

Oysa Sanık, Yargıcı'nın anladığı anlamda suçlu görmemektedir kendini. *Suç, suçluluk, suçlu olmak henüz bilincine varmadığı kavramlardır. Yargıç'ın anlayamadığı da budur. Sorgu'nun bitmesine yakın, yaptığına pişman olup olmadığını sorar. Sanığın yanıtı, yargıcın anlayacağı bir yanıt değildir: *Düşündüm ve gerçek bir pişmanlıktan çok, bir tür can sıkıntısı duyduğumu söyledim (22).**

Meursault daha sonra da Sorgu Yargıcı'nın karşısına çıkar. Ama Avukat'ı yanındadır. hep. Ona daha önceki ifadelerinin kimi noktalarını kesinletirler. Sonra aralarında suç kanıtlarını, belgeleri tartışırlar. Bundan sonraki satırlar çok ilginçtir; *Ama gerçekte, bu anlarda benimle hiç mi hiç ilgilenmiyorlardı. Bana öyle geliyordu ki yargıç artık beni bir kenara bırakmış, davamı bir bakıma sınıflıcmıştı. Bana artık Tanrı'dan hiç söz etmedi ve onu hiçbir zaman ilk gündeki gibi coşkunluk, kızgınlık içinde görmedim. Sonuç olarak, konuşmalarımız daha dostça oldu. Birkaç soru, avukatımla bir konuşma; sorgular bitti. Davam yargıcın kendi deyimiyle doğal gidişini sürdürüyordu. HATTA BAZI BAZI KONUŞMALAR GENELKONULARA DÖKÜLÜNCE BENİ DE KARIŞTIRIYORLARDI (23).*

Bilinen şeyleri yinelemek pahasına da olsa, Sanık, Avukat, Sorgu Yargıcı üçlüsünün ilişkilerinin, görevlerinin ya da işlevlerinin tanımlanmasına, Tüze açısından kısaca belirlenmesine gerek var sanırız. Sanık, yasalara aykırı bir edimi yaptığı sanılan suçlu adaydır. Tutuklu da olabilir tutuksuz da. Ayrıca suçluluğu henüz kesinleşmemiştir, o halde suçsuzdur denilebilir, demek gerekir. Her insan yasaları tümüyle, ayrıntılarıyla bilmez. Buna karşın, yasalara göre kendisini savunmak, korumak durumunda, zorundadır. İşte bu yüzden *Avukat* denilen bir birtakım ortaya çıkmıştır uygar toplumlarda, *Avukat*'ın işlevi, savunduğu sanığın suçsuzsa suçsuzluğunu kanıtlamak; suçluysa, işlediği suçun tam karşılığı olan *Ceza*'yı ya da en az cezayı almasını sağlamaktır. Bu yüzden, yasalardan önce, onlarla birlikte Sanık'ı iyi tanıması, ne yaptığını, neden yaptığını, nasıl bir insan olduğunu iyi bilmesi gerekir. Yasaların işleyişi açısından bakarsak, Avukat bir süre için Sanık'ın yerine geçecek, onun adına konuşacak, onun kimliğine bürünecek, bir bakıma onu devreden çıkaracaktır. (...) *Avukatımın savunması hiç bi meyecekmiş gibi geliyordu bana. Bununla birlikte, bir an için onu dinledim çünkü şöyle diyordu: "Öldürdüğüm doğrudur." Sonra aynı bu tonda, benden söz ettiği her defasında*

(22) s. 1174.

(23) s. 1174.

"Ben" diyerek konuşmasını sürdürdü. Buna çok şaşıyordum. Jandarmaların birine doğru eğildim ve sordum bunun nedenini. Susmamı söyledi az sonra da ekledi: "Tüm avukatlar böyle yaparlar." Bense, bunun, beni davadan biraz daha saf dışı etmek, beni sıfıra indirgemek ve bir anlamda benim yerime geçmek olduğunu düşündüm. Ama ben zaten çoktan beri bu duruşma salonundan uzakta olduğumu sanıyordum. Zaten avukatım da bana gülünç görünmüştü (24).

Avukat bununla da yetinmeyecek, duruma göre Sanık'ın söylediklerini saklayabilecek; gerçekleri bilerek ya da bilmeyerek değiştirecek, dileğince eklemeler, çıkarmalar yapabilecektir. Örneğin ilk duruşma başlamadan önce avukatı Meursault'a, ona sorulacak yanıtla sorulara kısa kısa yanıtlar vermesini, inisiyativi kendi eline almamasını, gerisini kendisine bırakmasını, öğütleyecektir (25). Bunun sakıncalarını anlatıcı şöyle algılar ve dile getirir: *Bununla birlikte, bir şey beni belli belirsiz tedirgin ediyordu. Kaygılarıma karşın, bazen araya girmeye yelteniyordum ama avukatım o zaman bana, "Susunuz, bu sizin için daha hayırlıdır" diyordu. Bir bakıma, bu davanın, dışımda ele alınıyormuş gibi bir havası vardı. Her şey benim araya girmem olmaksızın olup bitiyordu. Geleceğim benim görüşüm alınmaksızın karara bağlanıyordu. Zaman zaman sözünü kesmek ve "Anladık ama sanık kim? Sanık olmak önemli bir şeydir. Benim de söyleyecek sözüm var" demek is'eğini duyuyordum (26).*

İşte Camus'nün eleştirisi burada yoğunlaşmaktadır. Bir insan başka birinin yerini alabilir mi, tam ve gerçek anlamda bir başkasıyla özdeşleşebilir mi? Peki sonunda Sanık'a verilecek cezayı kim çekecektir? Yine sanığın kendisi. Çünkü Avukat, Sanık bir cezaya çarptırılır çarptırılmaz devreden çıkacaktır. Öncesinde de sonrasında korku, kaygı, acı çekmeyecektir. Camus'ye göre, usa aykırı, eksikli, gülünç, saçma olan şeyleden biri de budur diyebiliriz.

Sorgu Yargıcı'na gelince, onun işi de, Toplum'u temsil eden, savunan kişilerden biri olarak Toplum'un yararını, çıkarlarını korumak amacıyla düzenlenecek duruşmalarda ön bilgiler, kanıtlar sağlamaktır. Sanılana karşın, toplayacağı bilgilerin, kanıtların yalnızca ve yalnızca Toplum'un çıkarına, yararına uygun, Sanık bireyin zararına olması gerektiği gibi bir sav yoktur. Sanık da Toplum'un bir parçası değil midir? Suçlayan Toplum'a karşı, suçlanan Birey'in yarar ve çıkarlarını da gözetecek biçimde yansız olması gerekir, çünkü Birey'in haksız yere cezalandırılması Toplum'a zarar verir. Kaldı ki Sorgu Yargıcı'nın, Sanık'ı suçlamak, yargılamak, aşağılamak; ona baskı yapmak, kızmak hakkı ve yetkisi yoktur. Suç'la ilgisi olmayan özel ayrıntılarla ilgilenmesi gerekmez. Ve en önemlisi, en vazgeçilmez, en tartışılmaz zorunluluk, Sanık-Avukat-Sorgu Yargıcı üçlüsünün ne yapacaklarsa birlikte yapmaları; bir sonuca varmaları gerekliyse bunu uyum

(24) ss. 1196-1197.

(25) s. 1185.

(26) s. 1193.

içinde, birlikte yapmalarıdır. Bu sağlanmazsa zararlı çıkacak kişi önce Sanık sonra Toplum olacaktır. Oysa romanın yukarıya aldığımız parçalarında bunun tersinin olduğunu gösteren tümceler var. Bir an geliyor ki, Avukat-Sorgu Yargıcı bir ikili oluşturup, birlikteliklerinin nedenini, amacını, işbirliklerinin ana nesnesini saf dışı bırakıyorlar. Duruşma sırasında da böyle olacaktır bu. Duruşmanın ana nesnesi cinayet bir yana itilecektir. Bu bölümdeki kara güldürü özelliğini oluşturan da şu tümce: *Bazen de, konuşma genel konulara kayın-a, beni de karıştırıyorlardı.*

Başka bir açıdan değinelim Avukatlık Kurumu'na. Bu kurumun varoluşunun kökeninde, yasaları, okuma yazmayı, güzel konuşmayı v.b. bilmeyen bir sanığın korunması ilkesi yatar. Oysa Meursault'un davasında, Sanık'ın gerçek anlamıyla korunduğu, aldatılmadığı ya da kendi isteği ile de olsa aldarmasına izin verilmediği söylenebilir mi? *Rahat nefes almaya başlıyordum. Bu saatlerde (sorgular sırasında) kimse bana kötü davanmıyordu. Herşey öylesine, doğal, öylesine iyi kurullanmış, öylesine yetkinlikle OYUNLAŞMIŞTI ki AİLENİN BİR PARÇASINI OLUŞTURUYORMUŞUM* gibi gülünç bir izlenime kapıldım (27). Görüldüğü gibi, Sanık suçunun, suçunun yorumlanışının, soruşturmanın, sorgunun gidişinin bilincinde değil, Avukat da Yargıç da onu uyarmazlar. Meursault'a göre tüm bunlar bir oyundur. Ancak buradaki oyun sözcüğü çift anlamlıdır biri Meursault için olanı, öteki Camus, toplum ya da ötekiler için olanı. İlki, neredeyse eğlence, zaman geçirmek, can sıkıntısından kurtulmak için oynanan oyun anlamı; ikincisi ise TOP-LUM İÇİNDE KURALLARA UYGUN YAŞAMA OYUNU'dur. Bu ikincisinin yeniden söz edeceğiz.

D. DURUŞMALAR VE YARGI

O yaz iki önemli dava vardır. Meursault olayından daha önemli ikinci dava bir baba katilidir. Aylardan hazirandır. Duruşmalar, dışarda yakıcı bir güneşle başlar. Daha bu *Bölüm*'ün başlangıcında, ilk duruşma'dan az önce, Meursault'un başlangıçtaki tinsel durumunun, bilinçsizliğinin sürdüğünü anlatan tümceler var. Sanık, halen işi -sözcüğün bizim algıladığımız anlamında-, ciddiye almamaktadır: (...) *Jandarmalardan biri (.) bana korkup korkmadığımı sordu. Hayır diye yanıtladım. Hatta bir anlamda, bir duruşma görmek beni ilgilendiriyordu. Yaşamım boyunca böyle bir fırsat geçmemişti elime (.)* (28). (Camus, bu romanında yaşamın saçma olduğunu ortaya koyarken, Meursault'un kişiliğinde, bunun bilincine varmış bir insanı örnekler. Ancak Meursault yine de olumsuz bir tiptir, başkaldırmadığı için. O halde yukarda bizim kullandığımız "bilinçsizlik" sözcüğü bu anlamda değildir. Meursault'un boyun eğen, olumsuz. istem iz, yaşama çok bağlı biri olmayışı, onu dışlayan çağdaş toplumu, kimi kurumlarını eleştirmeyi engellemez.)

(27) s. 1174.

(28) s. 1183.

Duruşma başlar. Salonda, bir duruşma salonunda olması gereken kimselerle, bulunmalarına genellikle izin verilen kimseler vardır: Sanık, Avukat, Savcı, Yargıçlar, tanıklar, jüri üyeleri, gazeteciler, izleyiciler v.b. Önce uzamdan söz edelim kısaca. Daha başlangıçta aşırı dolu salonda boğucu bir sıcak vardır. Perdeler, havalandırma düzeni pek işe yaramamaktadır. Önemli bir ayrıntıdır bu. Sanık-anlatıcı daha önce fiziksel gereksinmelerinin çoğu zaman duygularını rahatsız ettiğini belirtmiştir. Genelde, dış koşullar, duyu ve düşünce sistemlerini rahatsız ederler insanın. (Romancı birden çok kez güneşi, sıcaklığı, v.b. romanın uzamının belirgin bir özelliği olarak sunar. Roman kahramanının yaşadığı cinayetin tek nedeni de güneş ve etkileridir diyebiliriz.) O halde duruşma için uzam elverişli değildir.

Anlatıcı, jüri'den başlar duruşma salonunda bulunan kişileri anlatmaya. *Karşımda bir dizi yüz gördüm, hepsi de bana bakıyordu. Bunların jüri üyeleri olduğunu anladım. Onları birbirinden ayırd eden şeyi söyleyemem. Hiç bir izlenim edinemedim; sanki bir tramvayda oturuyordum ve tüm kimliksiz (anonim) yolcular, gülünç yanlarını görmek için yeni geleni gözlemliyordu* (Camus daha ilerde (s. 1185) "Jüri" sözcüğünü kaldırıp, atacak, yerine *tramvay banketi* sözcüklerini kullanacaktır.) *Burada aradıkları şey gülünç olan değil suç olduğuna göre bu düşüncemin bençe birşey olduğunu iyi biliyorum. Bununla birlik'e (gülünç olan şeyle suç olan şey arasındaki) ayırım büyük değildi ve ne olursa olsun bu usuma gelmiş bir düşünceydi o kadar* (29).

Kimi romancıların, "romancı her yerde hazır olamaz, her şeyi göremez, her şeyi bilemez, o halde her şeyi dilediği gibi anlatamaz..." demelerine aldarmamak gerekir. Bu bir danışıklı döğüş, bir tür aldatmacadır. Gerçek ve inanılır olan, kalemi elinde tutanın, *yazarın kendisi* olduğudur. Neyi, niçin, nasıl, nerede, ne zaman, hangi biçim, biçem, yöntem ya da tutumla; hangi sözük ve tümcelerle, hangi zamanda, dolaylı söylemle mi yoksa dolaysız söylemle mi... anlatacağına karar veren yine odur. Akıllı ve ustaysa öz yazar. Kimi romancılar, okurunu aptal yerine kor, kimisi yorulsun istemez: o da düşünsün, bulsun, görsün, tedirgin olsun demez. Kimileri de bunun tersini düşünür, ona göre yazarlar. Camus bu sonunculardandır. Ana dilini, ne yapmak istediğini iyi bilir. Jüri üyeleri için *kimlikleri, adları bilinmeyen yolcular (voyageurs anonymes)*, oturdukları yer için *tramvay koltukları (banquets de tramway)* diyorsa, tüm müzüm içinde yaşadığımız TOPLUM'u anlamlamızı istediği içindir. Eğer bize, onları, yüzleriyle, bedenleriyle, giysileriyle, uğraşlarıyla betimleseydi, bu insanlar TOPLUM olmaktan çıkar, BİREYLER olurlardı. O zaman da Meursault'u suçlu bulan TOPLUM değil birkaç BİREY olurdu. Bu da romanın bildirisini saptırırdı. Roman özenle okunduğunda, Meur-

(29) Romanda benzer imgeler çoktur. Örneğin Celeste'in yerinde Meursault'un masasında yemek yiyen kadın da çağdaş insanın simgesidir. Roger Ouilleot, *Yabancı'yı* sunarken, Camuş'nün, kendisine, "romanının simgesel bir yapıtı olduğunu söylediğini yazıyor (A.g.y., İ. 1911).

sault'un ve çevresindeki birkaç kişinin dışında, yaşlılar yurdu müdürünün, avukatın, sorgu yargıcının, savcının öteki yargıçların, gazetecilerin, v.b. adları yoktur. Bunlara birer ad vermek romancının işine gelmezdi.

Yazarın *gülünç* ve *suç* sözcüklerini aynı tümcede yanyana getirmesi anlamlı ve belli bir amaca yöneliktir. Bunu kavrayabilmek için, *gülünç olan şey (ridicule)* ile *suç* (crime) arasındaki akrabalığı araştırmak, açıklamak gerekir. *Gülünç* olan şey nedir? Nelere "gülünç" der, güleriz. Alışılmışsa, bilinene, herkesçe benimsenmiş şeylere aykırı giyiniş, yürüyüş, konuşma, kısaca tüm davranış biçimleri, düşünceler çoğunluk tarafından *gülünç* diye nitelendirilir. *Gülünç* bir durum ya da davranış benimsemenin kökeninde, bir ayrı baş çekme, isteneni, bekleneni yapmama, yazılı olmayan kuralları, alışkıları çiğneme, yani küçük çapta bir BAŞKALDIRI vardır. Ama bu küçük başkaldırıları yasalarla cezalandırılmaz, *gülünç* bulunur ayıplanır. SUÇ da bir bakıma *gülünç*ün büyük çapta, daha önemli, daha ciddi, daha ağır olması, başkalarını daha çok tehdit edici boyutlara ulaşmasıdır. Eşdeyişle biri, toplumu benimsediği kuralların, gelenek ve göreneklerin çiğnenmesidir; öteki yine toplumun koyduğu yasaların, örneğin, bir erkeğin, kalabalık bir caddede alışılmadık giysilerle dolaşması *gülünç*, çıplaklık dolaşması suçtur. Çoğu kez *gülünç*, alışılmadık olanın suç olana dönüşmesi için pek de öyle büyük değişiklikler gerekmez. Ayrıca, *gülünç*, garip, tuhaf, v.b. olanla suç olan şeyler arasındaki sınırlar bir toplumdan, bir kentten, bir zamandan ötekine ayrımlı biçimlerde çizilmişlerdir, eşdeyişle bu sözcüklerin anlamları görecedir. Örneğin yukarda andığım çıplaklık örneği ülkemizde geçerli, günümüz Almanya'sında geçersizdir. En büyük suçların bile yasallaşabileceği yapay durumlar vardır, *savaş* gibi. Oysa savaşta ya da barışta öldürmek arasında çoğu zaman suç açısından pek ayırım yoktur.

Meursault'un duruşma salonundaki gözlemlerini, izlenimlerini sırasıyla saptamak ve irdelemek, yazarın Duruşma, Yargı, Adalet, v.b. kavramlara, kurumlar yönelik eleştirilerini de kendiliğinden ortaya koyacaktır.

Bu kapalı salona dolmuş onca insan yüzünden şaşkına dönmüştüm. (...) Önce tüm bu insanların beni görmekte acele ettiklerinin ayırımına varmışım sanırım. Genellikle insanlar benim varlığımla (personne) ilgilenmezlerdi. Tüm bu çalkantının, kıpırtının nedeninin ben olduğumu anlamak için bir çaba harcamam gerekti.(30)

Meursault gibi bir (ona az çok benzeyen ya da hiç benzemeyen milyonlarca birey), ölünceye dek, yetmiş-seksen yıl yaşayabilirdi o toplumda ya da günümüz toplumlarında. Yakın çevresindeki birkaç kişi dışında, hiç kimse, hiçbir zaman onun varlığının, günümüz kentlerini dolduran yapıların birinin bir dairesinde, yalnız başına yaşamını sürdürdüğünün ayırımına varmayabilir, onunla hiç mi hiç ilgilenmeyebilirdi. (Nitekim Meursault'un kapı komşusu, kendisi gibi yaşlı köpeği

ile yaşayan Salamano bunun tipik örneği olarak özellikle romanın kişileri arasına katılmıştır). Ölüp giderdi günün birinde, onu gömen belediye de olabilirdi. Aylar boyunca ayrımına varılmayabilirdi öldüğünün. En uygar Batı ülkelerinde bile böyle olayların olduğunu okuyoruz. Ama bir çırpıda, tek bir eylem nedeniyle insanların ilgisinin odağı oluverir Meursault. Nedeni işlediği suç denli, suça duyulan ilgi ve bu ilgi ile ilgilenen gazetelerdir. Eski gazeteci Camus, Basın'ın sorumlusuzluğunu, toplumu olumsuz yönde harekete geçiren abartmalarını birkaç tümeceyle eleştirmeden geçemiyor. Ayrıca bir çelişkiyi de vurguluyor. Gazetecilerden biri sanığın yanına gelir duruşma başlamadan önce. Yaşlıca, sempatik biridir. Her şeyin yolunda gideceğini umduğunu söyler. Buraya dek gazeteci değil insandır. *Hemen sonra ekler: Biliyorsunuz, sizin davanızı biraz şişirdik. Yaz mevsimi gazeteler için ölü mevsimdir. Sözü edilmeye değer bir sizin öykünüz, bir de baba katilinki vardı.* (31) İnsan olarak sanığın iyiliğini dileyen aynı kişi, Gazeteci olarak ona zarar verici bir davranış içine girebilmektedir. Bunun Toplum'un tutumu ile yakından ilgisi vardır. Duruşma salonuna toplanmış olaganüstü izleyici kalabalığının ilgisinin odağı Sanık'ın kendisi değil, suçudur. Duruşma başlamadan önce Sanık'la pek ilgilenmezler. *O anda herkesin birbiriyle buluştuklarını, birbirlerine seslendiklerini, konuştuklarını ayırdettim, aynı çevreden insanların bir araya gelmeleri ile mutlu olunan bir kulüpte imişler gibi* (31). Duruşma başlar başlamaz herkes yerine oturup gözlerini Sanık'a dikeceklerdir. Bu şu demektir: Oradaki insanlar, İnsan-Sanık'la değil, Suçlu-Sanık'la ya da Suçlu-İnsan'la ilgilenmektedirler. Bu öylesine belirgindir ki İnsan-Sanık, benim orada fazladan biri, biraz da çağrısız bir konuk olduğum garip izlenimine kapıldım diyecektir.

Duruşma başlar ama Sanık orada değil gibidir. Olanı biteni anlamaz. Sanki sanıklara ayrılmış yere konmuş camdan bir telefon kulübesinde gibidir. Görür ama anlamaz. Birkaç tanıdık sözcük, ad duyar yalnızca. *Belki bu yüzden belki bulunduğum yerin gelenek ve göreneklerini (usages) bilmediğim için, bundan sonra olup biteni pek iyi anlamadım.* (32)

Tanıkların dinlenmesine geçilir. Yasa dilinde TANIK, *bir olayın gidişini, oluşunu gören kişi; bir olayı tanıtlamak için yargı yerine çıkan, dava konusu üzerinde sorulanları yanıtlayan, bildiklerini söyleyen kişi* demektir. Bu tanımda, tanıklık konusu olan olayı görmüş olma, ya da olayla ilgili şeyleri bilme, duyma, görme baş koşullardır. Meursault davasının tanıkları şunlardır: Yaşlılar yurdunun yöneticisi, kapıcısı, Sanık'ın annesinin arkadaşı yaşlı Perez (bu üçü olay yerinden en az seksen kilometre uzakta idiler ve sanığı tüm yaşamları boyunca bir kez görmüşlerdir;) Raymond, Masson, Marie, Salamano, Celeste, Bunlardan hiç biri öldürme eylemini gözleriyle görmemişlerdir. İlk üçü çok çok tabanca sesini duymuşlardır. Tanık onlarla ne önce, ne de sonra olayla ilgili hiçbir şey konuşmamıştır.

(31) s. 1183.

(32) s. 1184.

İçlerinde Sanık'ı en yakından tanıyan, anlayan Marie'dir, onun da hangi koşullar da olduğunu gördük. Öyleyse konumları ve kimlikleri özenle seçilmiştir yazar tarafından.

Sanığın kimliğinin bir kez daha saptanmasından, olayın ana çizgilerinin baş yargıç tarafından yinelenmesinden sonra, *görünüşte olaya yabancı ama belki de onunla pek çok yakından ilgili olan sorulara* (bu sözcükler savcınınındır) sıra gelir. Meursault annesinden söz edileceğini anlar, bu da can sıkıntısı verir ona. Sanık annesini yaşlılar yurduna bırakmakla, sonra da toprağa verilisi sırasında başlarken andığımız duygusuz davranışları yüzünden suçlanmaktadır. Önce belirgin bir çelişkinin altını çizer yazar. Meursault annesini sokağa atmamıştır; Devlet'in ya da Toplum'un gerekli, yararlı gördüğü bir toplumsal kurum olan yaşlılar yurduna koymuştur. Eğer bunu öneren Devlet ya da Toplum önerisine uyup annesini, babasını yaşlılar yurduna koyanları suçlarsa çelişkiye düşüyor demektir. Bu soruna başka bir açıdan daha yaklaşabiliriz. Eğer bir oğul, bir işte iyi çalıştığı hal de annesine bakacak güce sahip değilse; eğer bir toplumda ana-oğul arasındaki tüm bağlar koparılmışsa, biri ötekinden birşey beklemiyor duruma gelmişlerse, yine ikisi birden kimseden birşey beklemiyor duruma gelmişlerse, bunun suçu ne annenin, ne oğlun ne de kimseninindir. Doğrudan doğruya, bireylerini *yeni yaşamların* içine iten Toplum'undur. Toplum, bireylerini önce şu ya da bu biçimde yönlendirir, sonra bu yönlendirmeden onları sorumlu tutamaz. Camus ölüm cezası üstüne düşüncelerini sıralarkende benzer çelişkilere değinecektir (33).

Savcı sanığa *su kaynağının olduğu yere yalnız başına Arabı öldürmek niyetiyle dönüp dönmediğini* sorar. Sanık *hayır* der. O zaman da, neden silahlı olduğunu, neden tastamam o yere döndüğünü sorar. Sanık bunun bir *rastlantı* olduğunu belirtir. Bu iki yanıtın doğru olmadığını kanıtlayacak tüzel hiçbir tanık, ipucu yoktur. Eğer rastlantı diye tanımlanan olaylar olmasaydı yeryüzü dillerinde bu sözcük olmazdı. Sanık'ın suçsuz olduğunu Camus kadar biz de savunmuyoruz. Ama sözcüğün sıradan anlamıyla suçlu, canı, canavar, vb. de diyemiyoruz. Camus'nün istediği de bu zaten. Gerçek bir suçlu, canı, okuyucunun antipatisini kazanmış biri çevresinde suç, sorgu-yargı ve ceza üstüne eleştiriler yapması güç olurdu.

Oturumun bundan sonrası, Sanık için bulanıktır. Duruşmaya öğleden sonra yarı dek ara verilir. Bu arada düşüncecek, dinlenecek zamanı olmamıştır sanığın. Duruşma yeniden başladığında hava daha da sıcaktır. (Ondan başka herkes birer yelpaze edinmiştir). Tanıkların dinlenmesine geçilir. İlk tanık, yaşlılar yurdunun yöneticisidir. Ondan, sanığın annesinin oğlundan yakınıp yakınmadığı sorulur. Yanıt *evettir* ama açıklaması vardır: *Yakınlarından yakınmak tüm pansiyonerlerin sıaplantısıdır*. Kimse bu açıklama üstünde durmaz. Onlar için önemli olan *evettir*. Sorusunu değişik biçimde, annenin, kendisini yaşlılar yurduna koyduğu için

(33) s. 1185. Bkz. Camus-Koestler, *Idam*. TürkJesi: Ali Sirmen, İstanbul, Cem Yayınevi, 1972.

oğluna sitem edip etmediği biçimine yineler yargıç. Yanıt yine *evet*'tir, ama bu kez açıklama yoktur. Sanki dinlenmediğini, değerlendirilmediğini anlamış gibidir tanık.

Sanık yalnızca annesini yaşlılar yurduna bıraktığı için suçlanmamaktadır. Yönetici, cenaze töreninin yapıldığı gün sanığı çok sakın bulmuş, buna şaşmıştır. Ayrıca annesini son bir kez bile görmek istememiş, bir kez bile ağlamamış, mezarın üstüne kapanmadan hemen oradan ayrılmıştır. Şaşırtıcı olan başka bir şey de annesinin yaşını bilmemesidir. Bu sorular dava konusuyla o denli ilgisizdir ki baş yargıca bir soru sordurur Camus: *Bir sessizlik anı oldu ve başkan ona (tanığa) söz ettiği kimsenin ben olup olmadığını sordu* (34). Ancak bu soru iki anlamlıdır. "Tüm bu işleri, bu kötü işleri yapan bu adam mıdır?" anlamını da içerebilir. Başkan, savcıya, tanığa soracak sorusu olup olmadığını sorunca, savcı öyle bir ifadeyle *Ah! Hayır, bu kadarı yeter* der ki *Sanık yıllardan beri ilk kez aptalca bir ağlama isteği duyar; çünkü tüm bu insanların ondan ne denli NEFRET ETTİĞİNİ anlamıştır* (34).

Sanığın başka suçları da vardır. Annesinin tabutu önünde hiç ağlamadığı gibi *sigara ve sütlü kahve içmiş, uyumuştur*. Bunları öğrenen izleyiciler öylesine bir tepki gösterirler ki Sanık *ilk kez suçlu olduğunu anlar*. Ama birini öldürdüğü için değil. Savunma tanıkları, Celeste, Marie, Raymond, Salamona da dinlenir ama söyledikleri yerleşmiş kaniyi değiştiremez. Örneğin Marie'nin anlattıkları bu kaniyi güçlendirecek niteliktedir. Savcı ilişkilerinin başlangıç tarihi sorar. Bilindiği gibi sanığın annesinin gömüldüğü günün ertesidir. O gün olanları, denizi, sinemayı, geceyi birlikte geçişlerini anlatır. Savcı o gece gösterilen filmin Fenandelin bir filmi olduğunu öğrenmiştir. Anlaşılacak rastlantılardan biri de budur.

Sayın jüri üyeleri, bu adam, annesinin ölümünün ertesi günü denize gidiyordu; kuraldışı bir ilişkiye başlıyordu. bir güldürü filmi önünde gülmeye gidiyordu. Size söyleyecek başka bir şeyim yok. (35)

En son ve önemsiz tanık olan Salamano'nun yanıtı çok ilginçtir. *Anlamak gerek. diyordu Salamano, anlamak gerek*. Ama kimse anlıyor görünmüyordu. *Alıp götürdüler onu*. Bir an için Salamano'nun söylediklerini düşünür Camus, Duruşma Salonu'nun dünya, içerdekilerin Toplum olduğunu düşünürsek, Salamano'nun söyledikleri daha bir anlam kazanır.

Son tanık Raymond'dur. Meursault'un öldürdüğü Arap, onun metresinin kardeşidir. Kavga da zaten ikisi arasındadır. Raymond sanığın suçsuz olduğunu, o gün kumsalda oluşunun bir *rastlantı* olduğunu, metresine yazılan mektubun Meursault'un elinden çıkmış olmasının da *rastlantı* olduğunu ve yine bir *rast-*

(34) s. 1187.

(35) s. 1190.

lantı sonucu karakolda Raymond'dan yana tanıklık ettiğini söyler. Savcıya göre bu olayda *rastlantılar* olağanüstü çoktur. Ancak romanda rastlantılardan bu denli çok söz edilişi bir rastlantı değildir. Camus'ya göre yaşam, dünyaya gelişimiz bir rastlantıdır. Tüm bunlardan sonra Savcı'nın kanısı şudur: *Sanık onun suç ortağı ve dostudur. En aşağılık türden zevk ve eğlenceye düşkünlük, rezillik dramıdır söz konusu olan. Üstelik bu dram, BİR AHLAK CANAVARI karşısında bulunmakla ciddilemiştir. (...) Annesinin ölümünün ertesi günü en utanç verici sefahata dalan aynı adam, UYDURUK NEDENLERLE VE NİTELENDİRİLEMEYECEK BİR AHLAKSIZLIK dalaveresini tasfiye etmek için bir adam öldürmüştür* (36).

Savunma avukatı araya girer: *Yetti ama! Sanık annesini gömmekle mi suçlanıyor yoksa adam öldürmekle mi?* (İzleyiciler (le public) güler). Savcı, *saygı değer savunmanın bu iki iş arasındaki DERİN, DOKUNAKLI, TEMEL İLİŞKİYİ sezinleyecek denli saf olduğunu* belirttikten sonra haykırır: **EVET, BU ADAMI, BİR ANNEYİ, BİR CANI YÜREĞİYLE GÖMMÜŞ OLMAKLA SUÇLUYORUM** (37). (Tüm bunlar, bir tiyatro sahnesinde oluyormuş gibi anlatılıyor romanda ya da biz o izlenime kapılıyoruz).

Birinci Duruşma'nın anlatımı elimizdeki baskıda sekiz sayfa boyunca sürüyor. Bu sekiz sayfanın içinde (347 satır) Duruşma'nın ana konusu, yapıma nedeni olan salt öldürme işiyle ilgili satırların sayısı kabaca çok çok kırktır. O halde metnin yapısı da Duruşma'nın ne denli saçma, gülünç olduğunu ortaya koyabilecek bir başka ölçüt olarak düşünülebilir. Bunu roman kahramanının kendi ağzından da öğrenebiliriz. *Sanık sandalyesinde otururken bile insanın kendisinden söz edilmesini iştihesi her zaman ilkiştir. Savcının ve avukatımın işlediğim cinayetten çok benden söz edildi* (38).

Buna karşılık, sanığın ilgisini uyanık tutan, onu etkileyen yalnızca parçalar, jestler ve bütünden kopuk tiradlardır. Eşdeyişle sanık halen durumunun bilincinde değildir. Yer yer çok eğlenceli bir oyun seyreden tiyatro seyircisi gibidir de denilebilir.

Savcıya göre, cinayeti önceden düşünerek, tasarlayarak işlemiştir. Buna önce *olguların (faits) kör edici aydınlığında, sonra bu canı ruhun psikolojisinin ona sağlayacağı loş aydınlıkla olmak üzere iki kez kanıtlayacaktır*. Yapar da. Ancak tüm olayları ve canı ruhun psikolojisini on sekiz satırlık bir paragrafa sığdırır Camus. *Sıradan bir cinayet söz konusu değildir. Sanık zekidir. Yanıt vermesini, sözcüklerin değerini bilmektedir*. Doğrudur bu. En azından yalan söylemeyi -Camus'nun sözcüğe verdiği anlam içinde- yaşadığı için az ama öz konuşur. Sözcüklerin değerini, anlam yüklerini bilerek konuşur. Şaşırtır savcının bu sözleri onu. *Bense dinliyor ve zeki olarak değerlendirildiğini işitiyordum. Ama nasıl olup ta sı-*

(36) ss. 1191-1192.

(37) (38) s. 1193.

radan bir insanın yeteneklerinin, bir suçluya karşı suç kanıtlarını olabildiğini pek can'layamıyordum. (40)

Ayrıca Sanık yaptığı işten pişmanlık duymamıştır. (Meursault) tüm yaşamı boyunca yaptığı ya da yapamadığı hiç bir şeyden pişmanlık duymamıştır.) Bir an için pişmanlık üstünde usa uygun düşünmeyi deneyelim. Sanık bir insanı öldürmüştür. İşlediği edimle, sonra pişman olup olmaması arasında mantıksal bir bağ yoktur. Eğer edim bir cezayı gerektiriyorsa, pişmanlık duymanın ya da duymamanın cezayı azaltıcı-çoğaltıcı bir etken olmaması gerekir, çünkü edimin niteliği, sonuçları değişmeyecektir. Kaldı ki sanık pişmanlık duymadığı halde, *pişman oldum* diye yalan da söyleyebilirdi; Arabın bıçakla üzerine yürüdüğünü, kendisini savunmak için *öldürmek zerunda kaldığını*, v.b. söyleyebileceği gibi. Yine, *pişmanlık duymak*, bir daha suç işlememenin koşulu ya da güvencesi değildir her zaman, O halde Adalet, bunu hafifletici bir neden sayarak kendini aldatmaktadır. Öyleyse neden Meursault'un göstermediği pişmanlık üstünde bu denli duruluyor?" Bunu açıklamak kolay, ancak biraz gerilere gidip Sorgu sırasında Yargıcı'nın davranışlarını anımsayalım. Sorgu yargıcı, elinde bir haç kendini papaz yerine koyuyordu. Savcının da pişmanlık üstünde durmasının; jürinin, yargıçların, dinleyenlerin bundan etkilenmesinin kökeninde yine aynı dinsel kaygı vardır. İslam dininde olmayan *günah çıkarma* işleminde, işlenen günahın papaza anlatılması yetmez; günah çıkarmanın tam ve geçerli olması için, *pişmanlıkla* açıklanmış olması koşulu vardır. Ancak böyle olursa günahtan arınılır. Sorgu yargıcı kendini papaz yerine koyarsa, Savcı neden koymasın! (39)

Sanık'ın ruhundan söz etmeye koyulan Savcı'yı dinlemeyi sürdürelim çünkü az ilerde çok ilginç bir şey söyleyecektir. Sanık'ın ruhuna eğilmiştir ama onda böyle bir şeyin olmadığını, insancıl hiçbir şeyin bulunmadığını görmüştür. Tek bir töre ilkesi yoktur. Özellikle de yüreği boştur, hem de öylesine boşturki TOPLUM BU BOŞLUĞA DÜŞÜP YOK OLABİLİR. Savcı giderek baba katilinin davasıyla Meursault'un ki arasında bir ilgi, bir benzerlik kuracaktır. Ona göre, annesini tinsel olarak öldüren Sanık'la, kendisini var eden babasını öldüren kimse arasında bir ayırım yoktur. Birinci'yi ikincisini hazırlamıştır. Bir bakıma yasallaştırmıştır (?). Beyler, diye ekledi sesini yükselterek inanıyorum ki şu sandalyede oturan insanın, bu mahkemenin yarın yargılaması gereken cinayetten de suçlu olduğunu söylesem düşüncemi çok cüretkâr bulmayacaksınız. Böylece duruşma, konuşmalar, suçlamalar davanın özünden uzaklaşabileceği denli uzaklaşıyor, eşdeyişle bir edimin değil, bir yaşam biçiminin yargılanmasına dönüşüyor. Nitekim savcı az sonra baklayı ağızından çıkarır ve SANIĞIN, EN TEMEL KU-

(39) Camus'nün Din karşısındakitutumu, eleştirileri ayrı bir inceleme konusu olabilirdi. Ancak biz burada suç, ceza, yargı, sorgu gibi kavramlara yönelik eleştirilerin arasına sıkıştırılmış, duruşmanın sonucuna etkisi olan dinsel tutumun eleştirisini de görmeçlikten gelemiyoruz.

(40) s. 1194.

RALLARI BİLMEDİĞİ TOPLUMLA İŞİ OLMADIĞINI ekleyerek bitirir. Toplum adına, Toplum'u savunmak için, Toplum-Jüri önünde konuşan Savcı bu düşüncede olunca, Toplum adına Toplum'un bir Birey'ini savunan Avukat doğal olarak başarı kazanamaz.

Savcı, Sanık'ı başka bir Birey'i, şu ya da bu nedenle öldürdüğü için değil, Toplum'un kurallarına, gelenek ve göreneklerine, töre anlayışına uymadığı için suçlamakta, Jüri-Toplum da aynı nedenlerle Sanık'a ölüm cezası vermektedir. Böylece Camus'nün ortaya koyduğu, tartışılmasını, üzerinde düşünülmesini, durulmasını okuyucudan istediği sorun artık, başka bir bireyi öldüren bir bireyin, yasal açıdan durumu değil; yasal açıdan belirgin bir suç işlemiş bireyin, suçun kendisiyle doğrudan doğruya hattâ uzaktan ilgisi olmayan davranışlarının, düşünme ve yaşama biçiminin de yargılanması, yargılanabileceği sorundur. Yazar, bir yandan saçmanın bilincine nasıl varılacağını örnekleyerek, önemli olanın saçmanın kendisinin değil, onun bilincine varılmasının olduğunu ortaya koymaya çalışırken öte yandan, toplum-birey ilişkileri, bireyin çağımız toplumu içindeki durumuna da dikkatimizi çekmek istemektedir. Bireyin bir suç işlemesi ile su yüzüne çıkan ya da çıkartılan, ama gerçekte suçla hiç de ilgisi olmayan davranışların da suç sayılmasının kökenindeki nedene kısaca değinelim.

Toplum içinde, başkalarıyla ilişkiler içinde yaşamak durumunda olan, bırakılan insan değişik *kişiliklere* (42) bürünür sürekli; duruma ve birlikte olduğu ötekilere göre değişen roller oynar, oynamak zorunda kalır. Bunu da tiyatro da olduğu gibi, giysileriyle, konuştuğu dille, jest ve mimikleriyle yapar; kısaca çok yüzlü davranır, eşdeyişle ben'inden olabildiğince uzaklaşır, sürekli ödün verir. Bireyde, sürekli, Toplum dışına itilmek, gülünç olmak, suçlanmak v.b. korkusu egemen olur. TOPLUM, bireylerinin geleneklere, göreneklere, yazılı ve yazılı olmayan yasalara, dinsel, törel kurallara uygun davranmasını ister. Toplumsal yaşamı bu yolla düzenlemiştir. Kolay olan *ben'e* uygun yaşamak değil de, zor olan, sağlıksız, ikiyüzlü olan rolleri, oyunları oynayarak yaşamak; bir bakıma, kişinin (ya da *ben'in*) Toplum'a verdiği zorlama bir ödündür. Toplum bireyden bu *ödünü* verip, *oyunu* kurallara uygun oynamasını ister. Oynamayan oyundan atılır (43).

(41) s. 1194.

(42) *Personnage* (s): Bu sözcük Latince *persona*'dan gelir Fransızcaya. Birincil anlamı kısaca, *oyuncuların taktığı, yüzlerini tümüyle örten maske*'dir. Antikçağ tiyatrosunda oyuncu sahneye oynayacağı birden çok role uygun maskeler takarak çıkardı. Böylece, bir bakıma, kendi öz kimliğini sürekli gizlemiş olurdu ya da birden çok *kişilik* sergilemiş olurdu. Bu sözcük Fransızcada günlük dile *oyun kişileri* anlamıyla geçerken, felsefede, toplum içindeki insanın başkalarına olan davranışlarında ortaya çıkan her bir *ben'i* (jung) anlamını kazandı. Oysa her insanın tek bir beni vardır, olmalıdır. Meursault gibi her insanın bu *ben'e* göre davranması doğaldır, gerekir sağlıklı toplumlarda.

(43) Meursault'la Camus'nün çok sevdiği Stendhal'in Julien Sorel'i arasında şaşırtıcı benzerlikler vardır. *Kızıl ile Kara*'da da, *oyunu* oynamayı yadsıdığı için ölüm cezasına çarptırılan Julien Sorel şöyle diyecektir savunmasında: "Küçük can sıkıntılarınız, gerçek yaşam ayrıntılarınız, benim için az çok incitici gökyüzünden aşağı çekiyor beni. Nasıl ölünebilirse öyle ölünür; ben ölümü kendi tarzımda düşünmek istorum yalnızca, Başkalarından bana ne! (...)" Stendhal, *Le Rouge et le Noir*. Paris, Librairie Gibert, s.d., s. 482. Ayr. .kz. s. 502.

Konumuza, Meursault'un suçuna dönelim. Camus, romanını, daha doğrusu, "toplumumuzda, annesinin cenaze töreninde ağlamayan her insan ölüm cezasına çarptırılmak tehlikesiyle karşı karşıyadır tümcesini açıklarken şöyle diyor: *Yalnızca roman kahramanının mahküm edildiğini çünkü oyunu oynamadığını söylemek istiyordum. Bu anlamda, içinde, kenarında, özel, yalnız ve duyumsal yaşamın kenar semtlerinde yaşadığı, başıboş dolaştığı topluma yabancısıdır. İşte bu yüzden ki okurlar onu bir yitik (épave) gibi değerlendirmeye, saymaya yöneldiler. Bununla birlikte, insan kendi kendine Meursault'un oyunu, neden, nasıl oynamadığını sorduğunda, roman kişisi üstüne daha doğru, hiç değilse yazarının niyetlerine daha uygun bir düşünce edinecektir. Yanıt basit: Yalan söylemeyi yadıyor. Yalan söylemek yalnızca (...) Meursault görünenin aksine, yaşamını basitleştirmek istemiyor. Ne ise onu söylüyor, duygularını maskeleyerek istemiyor. Ve o zaman toplum, anında, kendini tehdit edilmiş hissediyor (...)* (44). Onu safdışı bırakıyor. Çünkü Meursault gibi yaşamayı yegleyenlerin çoğalmasında toplum için tehlike çanlarını çaldırıyor.

E. CEZA

Camus'ya göre insanın yaşamında alışkanlıkların büyük bir yeri vardır. İnsan bir yaşam biçimine, bir düzene alışır. Gerçekten de insan doğduğu andan başlayarak, birlikte yaşadığı kimselere alışır; kısaca yaşamı (yaşantısı), alışkanlıklarının toplamı olur. Sırasıyla çevresindeki eşyalara, oturduğu eve, sokağa, mahalleye, kente, ülkeye alışkanlıklarıyla bağlanır. Bu yüzden köklü değişiklikler onu sarsar. Çoğu zaman alıştığı orta iyilikte bir yaşam, biraz daha iyi ama alışmadığı bir yaşamdan daha yeğdir, iyidir onun için.

Meursault, annesinin yaşlılar yurduna gönderildiği ilk günlerde hep ağlamasını, yakınmasını, oraya bırakılmış olmasıyla değil, alışkanlıklarından kopması, koparılmış olması ile açıklar. Bir zaman sonra, onu yeniden evine getirmiş olsaydı, yine ağlamaya, yakınmaya başlayacağını söyler ve tüm bunların alışkanlık sonucu olacağını ekler. Doğrudur da. Romandaki öteki kişilerde (Salamano ve köpeği) olduğu gibi, kendi yaşamımızda, ilişkilerimizde, seçimlerimizde bunu biz de görebiliriz.

Camus, ölüm cezası dışında kalan, tutukevi cezasına ilişkin eleştirisini bu gerçeğe dayandırır. Meursault'u tutuklandığı günden sonrasında izleyelim. *Tutukevine girdiğimde, ilk birkaç gün onunda, yaşamının bu bölümünden söz etmekten hoşlanmayacağımı anladım. Daha sonra, artık bu tiksintileri önemli bulmadım. İlk günlerde, gerçekten tutukevinde değildim, belli belirsiz, yeni bir olayı bekliyor gibiydim* (45) "Daha sonra önemli bulma(dığı) tiksintiler", tutukevinin temizlik, yemek içmek, v.b. düzeni günlük yaşam koşul ve gereçleridir. Bunlar başlangıçta, alışılmadığı için hoşlanılmayan, "daha sonra" alışıldığı için önemini yitiren şeylerdir. Öte yan-

(44) s. 1920.

(45) s. 1175.

dan tutuklu olma, özdeksel olarak hemen gerçekleşirken, tinsel olarak ya da düşüncece bir alışma sürecini içermektedir. Ara süre, tutuklu olmanın bilincine varılmadan duyulan, özgürlükle tutukluluk duygusu arasında bir boşluktur. Birkaç zaman sonra, "beklenen-şeyin olmadığı, çıkagelmediği anlaşıldığında, öteki etmenlerin de yardımıyla gerçek tutukluluk başlar.

İşte bu andan sonra, söz etmekten hiçbir zaman hoşlanmadığım şeyler başladı. Ne olursa olsun, hiç birşeyi abartmamak gerek, bu benim için ötekiler (tutuklular) için olduğundan daha kolay oldu, Bununla beraber, tutuklanmanın dışında, benim için en zor olan şey, özgür insanların düşüncelerine sahip olmamdı. Örneğin bir plajda olmak, denize doğru inmek isteği duyuyordum (...) Birdenbire, tutuklu odamın duvarlarının ne denli yakın olduğunu hissediyordum. (69). Örneğin bir kadına duyulan istek bana acı veriyordu. Bu doğaldı çünkü gençtim (46). Bir anlamda dengemi bozuyordu. Ama öte yandan da zaman öldürmeye yarıyordu. Ona kadınlar konusunda düşüncelerini söyleyen gardiyayı dinlerken, bu uygulamayı adaletsiz bulunduğunu söyler. Ama, dedi, sizi tastamam bunun için koyuyorlar tutukevine, Nasıl, bunun için mi? Tabii ki evet, özgürlük bu işte. Doğruladım onu: Bu doğru, dedim ona, yoksa cezalandırma nerde kalırdı? (47).

Meursault'un ilk günlerdeki durumunu, ışıklar söndüğünde, sağa sola çarparak, kendine yol bulmaya çalışan birinin durumuna benzetebiliriz.

O halde, tutuklu olma durumu, suçluyu, Meursault'u, çok sevdiği, istediği şeyleri yapmaktan alıkoyuyor. Bu sevilen, istenen şeyler kişiden kişiye çeşitlilik, değişiklik gösterebilir; ama bunların ceza ile ilişkileri hiçbir zaman değişmez. Tutukluğunun ilk günlerinde ortaya çıkan bir başka özgürlük -ya da gereksinmeyi doyurum) kısıtlaması sigarada ortaya çıkıyor. Tutukevine girdiğinde, suçlunun kemeri, ayakkabı bağları, kravatı ve ceplerinde olan her şeyi, özellikle sigaraları alınır. *Hücreye konulunca bunların bana geri verilmesini istedim. Ama yasak olduğunu söylediler. İlk günler çok zor oldu. Belki de beni en çok yıldıran bu oldu. Yatağımın kenarından kopardığım tahta parçalarını emiyordum. Bütün gündüz boyunca, sürekli bir mide bulantısıyla dolaşıyordum. Kimseye kötülüğü dokunmayan bu şeyden beni neden yoksun bıraktıklarını anlayamıyordum. Daha sonra, bunun cezalandırılmanın bir bölümü olduğunu anladım (47).*

Bunlar ve eşdeğerdeki başka yoksun bırakılmalar cinsel bakımdan doyumsuz kalmalar dışında- tutukevinde olmanın cezayı oluşturan öteki yönleri, zaman geçirmek, can sıkıntısı, yalnızlıktır. Cezalandırma sistemi içine alınan bu kısıtlamaların tümünün ortak kökenine inip incelersek tümünün sonradan edinilmiş alışkanlıklar olduğunu görürüz. Biraz daha açıklarsak, bunları tutuklular için birer ceza haline dönüştüren şeyin, var olmaları, yapılabilir, yapılması salt gerekli

(46) s. 1178.

(47) s. 1179.

şeyler olmalarının değil tüm bunlara *alışılmı*ş olunması olduğunu söyleyebiliriz. (Bunlar içinde yalnızca, cinsel doyum gereksinmesi, bunun doyurulması ötekiler gibi alışkanlıklarla ilgili değildir; ancak değişik doyum yolları da vardır tutuklu için. Öte yandan tutuklunun yaşı, yapısı, beğenileri bu konuda da ceza, her birey için ayrımlaştırır. Tüm yaşamı boyunca deniz, kumsal görmemiş bir insan için, kumsal da yürümek, denize girmek; özgür yaşadığı zamanlarda da cinsel isteklerini doğal yollardan düzenli doyumak olanağını zaten bulamıyor olanlar için (tutucu toplumdaki özgür (?) kadınlar ve erkekler gibi) kadınsız ya da erkeksiz kalmak; tüm yaşamı boyunca sigara içmemiş biri için sigara içmemek *cezalandırma*lar dizisi olamaz. Böyle olunca da, alışkanlıklarının nitelikleri ve nicelikleri üstünde durmak gerekir. Nedir alışkanlık? Alışkanlıklar, ne ölçüde güçlü, bırakılmaz, değiştirilemez şeylerdir sağlıklı, istemli insanlar için. Hemen hemen hiç. (Kaldı ki tutuklu olduğu sürece istem de pek önemli gerekli birşey olamaz. Tutuklu olmak istemle eşdeğerde olur, onun yerini alır. Alışkanlıklar değiştirilemez kalıcı, sanıldığı denli güçlü, ölümsüz şeyler değildir. Bu yalnızca kişiden kişiye değişen bir zaman sorunudur. Tutuklu kendisi için gerekli bir sürenin sonunda, özgür insan alışkanlıklarından kurtulacak, tutukluluk durumuna uygun yeni alışkanlıklar edinecektir. O andan başlayarak da *ceza*, *cezalandırma* işlevini yitirecek, tutuklu açısından *ceza* olmaktan çıkacaktır. Bu gelişimi Meursault'un tutuklu yaşantısından izleyebiliriz kolayca.

*Ama bu birkaç ay sürdü. Sonra artık yalnızca tutuklu insanın düşünceleri vardı bende. Avluda yaptığım günlük gezintiyi, avukatımın ziyaretini bekliyordum. Zamanının geriye kalanını çok iyi düzenliyordum kendime göre. İşte o zaman sık sık şunu düşündüm. Eğer beni kuru bir ağacın gövdesi içinde, başımın üstünde, gökyüzünün çiçeklerine bakmaktan başka bir uğraş olmaksızın, yaşamak durumunda bıraksalardı; buna yavaş yavaş alışırdım (...) Zaten bu anneciğimin sık sık yinelediği düşüncesiydi. İnsan enünde sonunda her şeye alışır (48). (...) Daha sonra, bunun cezalandırmanın bir bölümü olduğunu anladım. Ama anladığım anda bu ceza artık benim için ceza değildi, (49) O halde kısaca özetlersek: beraberinde getirdiği tüm yoksunluklarda, TUTUKLULUK CEZASI'nın, kaç yıl olursa olsun, yalnızca bir bölümü, tutukluluğa alışmak için geçirilen günler, aylar gerçekten ceza niteliğini taşır, Camus'ya göre. Bu da *Yabancı*'da, üzerinde durmadığı ama düşündürdüğü bir başka adaletsizliği ortaya koyar. Aynı suçu işledikleri için eşit süreli tutukluluk cezasına çarptırılmış iki insan (örneğin yaşantısı yokluklarla dolu geçmiş, pek öyle büyük ve ince gereksinmeleri, beğenileri, alışkanlıkları olmayan biri ile; müziği, tiyatroyu, kısaca sanat etkinliklerini, iyi giyinmeyi, yemeyi alışkanlık haline getirmiş bir başkası) için, süreleri ile eşitmiş gibi görünen Ceza, gerçekte-eşit olmayacaktır. Bu da bir bakıma adaletin içine düştüğü bir başka adaletsizlik değil midir?*

(48) s. 1178.

(49) s. 1179.

Tutukevinde zamanın geçmemesinden, can sıkıntısından, işsizlikten doğan Ceza'yı da geçersiz kılmanın yöntemini bulur Meursault. *Bu sıkıntılar bir yana pek çok da mutsuz değildim. Bir kez daha, tüm sorun zaman öldürmekti. Anımsamamayı öğrendiğim andan sonra, artık hiç mi hiç sıkılmamaya başladım. (...) İşte o zaman, (dışarda) yalnızca bir gün yaşamış bir insanın bir tutukevinde, güçlük çekmeksizin yüz yıl yaşayabileceğini anladım. Canının sıkılmaması için yeterince anısı olurdu. Bir bakıma bir avantajdı bu.* (50)

Camus'nün geliştirdiği saçma felsefesi içinde ölüm, ölmek pek öyle korkunç, ürküntü verici kavramlar değildir. Meursault, romanın sonlarına doğru şöyle düşünür: *Ama herkes bilir ki yaşam, yaşamış olmak zahmetine değmez. aslında, otuz yaşında ya da altmışında ölmenin en önemli olduğunu bilmiyor değildim. (...) Madem ki insan ergeç ölecektir, nasıl, ne zaman olacağı önemli değildir bu işin. Bu apaçık ortadaydı* (51). Yine roman şu tümcelerle biter: *Herşeyin tamam olması, kendimi daha az yalnız hissetmem için, idam günümde çok seyirci bulunmasını, beni kin dolu haykırışlarla karşılaşmalarını dilemekten başka yapacak kalmıyordu bana.*

Bu düşüncelere (tümcelere) bakıp Camus'nün doğal ölümle birlikte ölüm cezasını da doğal karşıladığını düşünmemek, sanmamak gerekir. Aksine *Yabancı*'da açıkça söylememesine karşın, ölüm cezalarına kesinlikle karşıdır. Romanın son on sayfasında öüm cezası üstüne görüşlerini kısaca, ceza açısından değil de daha çok ölüm, ölme biçimi açısından anlattıktan on beş yıl sonra yayımladığı *Reflexions sur la peine capitale- Ölüm cezası üstüne düşünceler* başlıklı uzun yazısında (52) giyotinle ölüm cezası üstüne düşüncelerini geliştirir. Bu görüşler ve kanıtlamalar bölgesel nitelikli, *Yabancı*'daki gibi yorumlamayı, açıklamayı gerektirmezler; ayrıca konumuz *Yabancı* ile sınırlı. Bu nedenle çok kısa söz ederek bitireceğiz yazımızı.

Ölüm cezasına çarptırılan Meursault, kendisini toparladıktan sonra -durumunun bilincine geç de olsa varmıştır- düşünür. *Şu anda beni ilgilendiren düzenekselden (mekanik) kaçmak; kaçınılmazın bir çıkış noktası olup olmadığını bilmektir. (...) Bilmiyordum kaçınıcı kezdin, kendi kendime, acımasız, çaresi olmayan düzenekten (mekanizma) kurtulabilmiş ölüm mahkûmu olup olmadığını soruyordum. (..) Önemli olan, bir kaçma olasılığı, çaresi, acıması olmayan kural, tören (rite) dışına bir sıçrayış yapmak; umudum tüm şanslarını sunan delice bir koşu tutturmak olasılığıydı. Doğal olarak (bu kaçışta) umut, tam koşarken, bir sokak köşesinde, rastgele bir kurşunla öldürülmektir. Ama enine boyuna düşünülünce, hiçbir şey bana bu lüksü vadetmiyordu, herşey bana bunu yasaklıyordu. Düzeneksel, beni içine çekiyordu"* (53).

(50) s. 1180.

(51) s. 1204.

(52) *Yabancı* 1942'de, *Reflexiona sur la guillotine*, 1957'de, Arthur Koestler'in *Reflexions sur la Potence*'i ile birlikte ayımlanır.

(53) ss. 1200-1201.

Bu bölümün ölümle tüm insanların düşünebileceği şey olabileceğini bir yana bırakalım, dar anlamıyla ele alalım. Ölüm Cezası'nda hükümlüyü tedirgin eden, öleceği günü, saati önceden bilmesidir. Öğrendiği anla öleceği an arasında kalan zaman içinde herşey düzenekselleşir. Hükümlü artık ölümden kaçmayı, kurtulmayı değil, bilmediği, beklediği bir anda ölmeyi düşünür, diler. Kurtulma şansı kesinlikle yok olunca, hükümlünün kendisini öldürecek düzeneğin iyi işlemlerini dilemek başka bir şeyi kalmaz. Meursault, Fransız Devrimi'nden başlayarak giyotin üstüne bildiklerini anımsar. Bilmediklerini imgelemeye çabalar. *Eğer olağanüstü bir nedenle makina tutukluk yaparsa, herşey yeniden başlayacaktır.*

Sonuçta hükümlü tinsel olarak işbirliği yapmaya zarurludur, makinayla Herşeyin tutukluk yapmadan işlemleri çıkarınadır.

Meursault için bu bekleme pek korkunç birşey değildir. Çünkü romanın ana konusu seçme felsefesi, ne yaşama küsmegi, ne ölümden korkmayı ne de kendi canına kıymayı öğütler. İnsan, Vigny'nin kurdu gibi erkekçe, sızlanmadan, kahramanca ölmelidir. Ancak sözcüğün her iki anlamında da saçmayı kavramak, yaşamı güzelleştirmek, kolaylaştırmak ne de gereğinden çok güçleştirmeye çalışmadan, aksaklıkları, yanlışlıkları düzelterek yaşamak gerekir. Camus'ye göre düzeltilecek şeylerin başında da yargı sistemi gelir.

KİMİ SÖZCÜKLERİN DİLİMİZE ÖZGÜ KULLANIMLARI ÜSTÜNE

Yazan: Ali Özçelebi

Ulusları oluşturan bireyler, aralarında, aynı dili, sözcükleriyle, deyim ve ata sözleriyle o dile özgü biçimde kullanarak anlaşırlar; onları ulus yapan öğelerin başında bu ortak dil yer alır.

Bir dil onu konuşan ulusların aynasıdır. Hem de yalnızca şimdiki zamanını, dış görünümünü değil, geçmişini, geleceğini, içini dışını, ruhunu gösterebilen büyük, çok boyutlu, büyümlü bir aynadır. Varsılığı, yoksulluğu, durağanlığı, devingenliği; arılığı, yabancı dillerden almış olduğu sözcüklerin azlığı çokluğu ya da türü; onu kullanan ulusun ekonomik, siyasal, toplumsal durumu, bilimsel düzeyi, ne ölçüde tutucu ya da ilerici olduğu üstüne somut bilgiler verebilir. Köken bilim sözlükleri ve ötekilerden yola çıkılarak yapılacak araştırmalar, karşılaştırmalar; izlenebilseydi sözcüklerin yüzyıllar boyunca geçirdiği değişimler, serüvenler, -yukardakilerden başkaca- o dili konuşan ulusun sanatsal, yazınsal, felsefel ve dinsel alışverişlerini, etkilenmelerini de gösteren veriler koyabilirlerdi ortaya. Bunlar bilimsel olarak saptanmış gerçeklerdir. Benim değinmek istediğim, salt bizim dilimize özgü olduğunu düşündüğüm bir olgu.

Bir dilde varken başka dillerde olmayan sözcükler, deyim ve ata sözleri, bunların kullanım biçimleri, anlam yükleri, bize onları kullanan bireylerin karşılıklı insan:al ilişkileri, yaşam felsefeleri, dünya ve insan görüşleri üstüne bilgiler de verebilir. Bir dilden ötekine, özellikle Türkçeden Batı dillerinden birine çeviriyi kimi durumlarda olağanüstü güç kılan, özgün metne değer yitirten, "traduttore, traditere" dedirten de dilin bu özelliğidir.

Yazımda öncelikle bu görüşlerden yola çıkarak, ancak deyim ve ata sözlerine dokunmadan, dilimizdeki bazı sözcükleri seçip, bunların özel kullanılış ya da bazı kesimlerden başlayarak artık kullanılmayıp ve yine kimi kesimlerde anlam yüklerini yitirileri ve nedenleri üstünde durmak istiyorum.

Her dilde olduğu gibi dilimizde de en geniş anlamıyla bir aileyi oluşturan bireyleri belirleyen sözcükler vardır; Nine, dede, büyükanne, büyükbaba, anne (ana), baba, amca, dayı, teyze, hala, enişte, kayınbirader, bacanak, baldız, yenge, baci, abla, kardeş (karındaş, kardaş), birader, ağabey (abi), yeğen, oğul, evlat, v.b. gibi. Bu sözcüklerin tümüne yakınının, aileyi oluşturan bireyleri belirleyen birincil

sözlük anlamları dışında, çoğu sözlüğümüzün vermeğe gerek görmediği (?) ikincil anlamlarda kullanıldığı yerler de vardır. Örneğin *nine* sözcüğü, anne ya da babanın annesi dışında yaşlı bir kadın; *baba*, baba dışında, seslenenin babası olabilecek yaşta herhangi bir erkek; *kardeş*, öz kardeş dışında yakın yaşta biri için de kullanılır. Aynı ayrı örneklemeye gerek görmediğimiz bu kullanımların tümü, birincil anlamların söz konusu olduğu kişilere duyulanlara eşdeğerde bir saygıya, sevgiye, duygudaşlığa, yakınlığa, dostluk ve kardeşlik isteğine tanıklık ederler. Kendisine bu sözcüklerin biriyle seslenildiğini duyan kimse, bu seslenmede akrabalığa, dostluğa v.b. bir çağrı görür; karşısındakinin kendisine güven duyduğunu, karşılığında, aynı duyguları aradığını seszer. Bir kimsenin, sokakta ya da başka bir yerde rastladığı, önceden hiç tanımadığı birine seslenirken bu sözcükleri bilinçli yada bilinçsiz kullanmasını; bu sözcüklerin anlam bakımından gerçek sahiplerinden beklenilecek ilgiyi görmeyi ummasının ve görmesinin kökeninde bir dizi olgunun olduğu kesindir. Bunları araştırmaya geçmeden önce öteki dillerdeki duruma bir göz atalım.

Sayıdığımız sözcüklerin bu anlamda kullanılma özellikleri, Doğu dillerinde, Arapça ve Farsçada, anne, baba kız ve erkek kardeş düzeyinde çok sınırlı olarak vardır. Buna karşın Fransızcada ve az çok bildiğimiz başka iki batı dilinde (İspanyolca ve İngilizcede) kesinlikle yoktur. Benzer yaşam biçimlerini benimsemiş, ekinel ve dilsel kökenleri aşağı yukarı aynı olan öteki Batı dillerinde de olduğunu sanmıyoruz. Batılılar bu sözcükleri tek ve birincil anlamlarıyla kullanırken, başkalarına seslenmek için "Bayım, Bay, Bayan, Hanımefendi, Küçükhanım, Genç adam, vb. diye çevirebileceğimiz sözcükleri kullanırlar. Bu tür kullanımlarda, sözcüklerin, yasalarla yerleştirilmiş bir düzenin, bir dizi örgüt ve kurumun kendileri dışındaki yurttaşlarını ayrı ayrı korumakta oldukları düşüncesinden kaynaklanan soğuk, ölçülü, kuru bir saygı, belki birazcık sempati belirtisinden öte sevgi, ilgi, yakınlık anlamları, yükleri yoktur. Söz gelimi Paris ya da Londra sokaklarında, metrolarında ellerinde ağır bir şeyler taşıyan yaşlı bir hanıma ya da beye "Yardım edeyim nine, teyze ya da amca, dede..." diye yaklaşıydık önce bir şaşkınlığa, sonra değişik bir tepkiye neden olurdu bu seslenme sözcüklerimiz. (1) Tüm bunlar, bizim toplumumuzla batılı toplumların insansal ilişkilerinin, yaşam düzeylerinin ayrımlılığından kaynaklanır.

Bizde kullanım nedenlerine gelince; bunların başında Türklerin yüzyıllar boyunca, aynı topraklar üstünde yaşayan, aynı anasoydan olsun olmasın tüm yurt-

(1) Aynı zamanda, yaşanmış bir örnek geliyor usulüne. İki Türk arkadaş, Paris'te, bizden birkaç yaş büyükçe bir hanıma arkadaşımızın eşiydi, bize dostça davranıyor. ilgi gösteriyor, her işimize koşuyordu. Bir gün, "sen bizim *ba* mız, *ablm* mısın..." diyecek olmuştuk, "soeur, soeur âinee" sözcüklerini kullanarak. Anlı kırıkmış, şaşırılmış ve tüm çabalarımıza karşın ne demek istediğimizi tam anlamamıştı. Yaşlılığını vurguladığımızı, onu herhangi bir kadın olarak ilgiyi bulmadığımızı düşünerek biraz da alınmıştı.

taşlarını, insanları, büyük ve tek bir ailenin bireyleri olarak görmeye eğilimi, isteği gelir. Sanırım, bunun kökeninde de, Türklerin başlangıçta küçük boylar halinde, göçebe yaşamları vardır. O dönemlerde yazgı birliği duygusu, dayanışma daha güçlüydü; insanlar birbirlerine daha yakındılar şüphesiz. Bunun yanında da Türk toplumunun dün olduğu denli bugün de üretim, yerleşim ve yaşam biçimleri, ilişkileri, v.b. nedenler de sayılabilir. Kısaca değinelim.

Kırsal kesimlerde, bir köyde, bir kasabada, bir mahalle ya da sokağın sakinleri birbirlerini tanırlar. Komşuluk ilişkileri canlı, yapmacıksız, karşılıklı yardımlaşmaları, gidip gelmeleri bir protokole bağlı değildir. Bu insanlar, anasoy, din, mezhep ayrımı gözetmeksizin sevinçte, kederde, işte kolayca, hemencecik bir araya gelirler. Birbirlerinden çal-kapı iğneden ipliğe, soğandan salçaya, tencereden tavaya, üretim araçlarından işgücüne (imece) dek her şeyi isterler. Böyle olunca da birbirlerine, "amca, dayı, teyze, kardeş, evlat, komşu, v.b." sözcükleriyle seslenmeleri doğal, kendiliğinden hattâ kaçınılmazdır. İsteseler de baylı bayanlı, sizli bizli konuşamazlar. Buna karşın büyük kentlerimizde, Batı'dan alındığını söyleyebileceğimiz "Beyefendi, Hanımefendi, Bayım, Bayan, v.b." sözcüklerle seslenmeler yaygındır. Gün geçtikçe de yaygınlaşmaktadır. Bunları kullanmak, kibarlığın taşıralı olmamanın ya da olduğunu belli etmemenin koşulu gibidir. Bir değişimin sonucudur bu. Büyük kentlerin blok apartmanlarında, gökdelenlerinde yaşayan, karı koca çalışan, evden sabah çıkıp akşam dönen, daha çok kazanmak, daha çok şeye sahip olmak isteyen, yığınla sorunları olan, yorgun, sınırları gergin insanlar, gıcirek birbirlerinden uzaklaşıyor, kopuyor, insansal çevrelerini daraltıyor, davranışlarında, çoğu zaman hiç gereği yokken saldırgan bireyci, çıkarıcı, ölçülü, asık yüzlü oluyorlar. İnsanın, insana yardım, dostluk, sevgi, yakınlık gereksinimleri ortadan kalkıyor; gerçekte kalkmıyor, bastırılıyor. Buna bağlı olarak birbirlerine sesleniş biçimleri değişiyor. İlişki kurmaya yarayan sözcükler, iştenliksiz, kof, anlam yüklerinden yoksun sözcükler oluyor giderek. Uygarlık bize pahalıya mal oluyor; insancıl yanımızı, değerlerimizi yok ediyor.

Son yıllarda ülkemizde, dilimizde, onu kullanış biçimimizde de yansıyan bir dizi, çok hızlı değişim yaşandı, yaşanmakta, Sanayileşme sürecine girdiğimiz XX. yüzyılda, yaşam ve üretim biçimimizde, bireyler arasındaki ilişkilerimizdeki değişimler bir bakıma doğal, kaçınılmaz şeylerdir. Yavaşlatılabilir belki ama durdurulamaz. Bu değişimler gözlenir, denetim altına alınır; değişen insan ilişkilerinin ortaya çıkaracağı sonuçları ve gereksinimleri karşılayacak kurumlar, kavramlar öngörülürse ilerleme sağlıklı olur. Bir gün ülkemizde de ilerlemiş tatılı toplumlardaki gibi herşey değişecektir. Toplum yaşantımızı düzenleyen değerler, yasalar değişecek, yerine yenileri konacaktır. Bu işler gerçekleşirken her alanda ve dil konusunda çatışmalar, sürtüşmeler de olacaktır. Kimi sözcükler kullanılmaz olacak, yerlerine başkaları kullanılacaktır. Korkulacak olan bu değil, değişmesi gerçekten gerekli olmayan kimi şeylerin, sözcüklerin de değişmesidir. Ya da yeni değerler, sözcükler bulunmadan, benimsermeden eskilerinin bir kenara atılması,

anlamlarının yozlaştırılması, bir bireşim yapılabilecekken yapılmamasıdır. Bir gün artık birbirimize "dede, amca, teyze, kardaş, bacı..." diye seslenmeyecek duruma geldiğimizde "Bayım, hanımefendi, küçükhanım..." demeyi öğrenememiş olmamızdır. Bir insan, ikinci, üçüncü bir dili konuştuğu ölçüde uygar olmaz; ana dilini ne söylediğini bilerek, bilinçli, iyi, rahat konuştuğu ölçüde uygar olur.

Kimi değişimleri bir gelişimin doğal sonuçları sayabilesek bile, 12 Eylül'le geride bıraktığımız dönemlerde, yapay biçimlerde, böyle olmaması gereken kesimlerde de böyle olmaya başlamasını açıklamamız gerekir. Özellikle, yukarda insan ilişkilerinden söz ettiğimiz kırsal kesimlerimizde, küçük kentlerimizde böyle olması için hiç bir neden yokken, -çok uzaktaki bir iş yerimize vaktinde yetişmek için erken kalkmak, otobüsü, treni, vapuru kaçırmamak, v.b. durumlar yokken,- böyle olmaya başlamıştı bu. Düne kadar birbirlerine kardeş, bacı, komşu, enişte, bacanak diyen, aynı sokakta, mahallede yaşayan insanların birbirleriyle sövüştüklarine, dövüştüklarine, birbirlerini yaraladıklarına, öldürdüklarine tanık olduk. Büyük kentlerde de aynı şeyler oluyordu. Birbirlerine "Beyefendi, Sayın Bayım, Hanımefendi, Küçükhanım..." diye seslenenler de birbirlerine düşmanca davranıyorlardı. Orada da insanlar öldürülüyordu.

Neden oluyordu bunlar? Çünkü bir çırpıda, sorumsuz siyasacıların, çıkarıcı çevrelerin, bağnazların etkisiyle, yüzyıllardan beri kullanılan bu sözcükler yakınlaştırıcı, bütünleştirici, barışçı işlevlerini yitirmiştiler. Yitirmeselerdi bir iş savaşın eşğine gelmezdik sanırım. Bu da belirli bir dönemde bir sürecin tersine işlediğini kanıtlar. Söz konusu dönemde, insan ilişkileri, davranış, üretim ve yaşam biçimi gibi etmenler değiştiği için sözcükler anlam yüklerini yitirmemiş, kullanılmaz olmamıştı. Tersine bu sözcüklerin anlam yükleri bilinçsizce ortadan kaldırıldığı için karşılıklı davranışlar değişmiş, düşmanlıklar körüklenmişti. Bu çok önemlidir. Dilimize özen göstermemiz gerektiğini doğrular.

Kanımızca önemli olan şu ya da bu sözcüklerin, deyişlerin, seslenişlerin kullanılması, -öztürkçelerinin ya da yaşayan Türkçesinin kullanılması,- değil, onları kullananların anlam yüklerinin bilincinde olmadan kullanmaları ya da anlam yüklerinin gerektirdiği biçimde davranmamalarıdır. Eşdeyişle sakıncalı olan şu ya da bu sözcüğü, düşünmeden, alışkanlıkla kullanan, ne dediğinin ayırımında olmayan insanlarımızın çoğalması, çoğaltılmasıdır. İnsanlar, içinde yaşadıkları topluma yabancılaşmamışlarsa, konuştuklarına, ağızlarından çıkan sözcüklerin işlemlerine uygun biçimde davranmak zorundadırlar; usa uygun olanı da budur. Tersini iki yüzlülüktür. Kimi sözcüklerin iki yüzlüce, bilinçsizce kullanılır duruma gelmesi; ulusu oluşturan bireylerin tümü için değil de bir bölümü için kullanılır olması, hiç kullanılmamasından daha kötüdür. Eğer bir ulus, şu ya da bu adla adlandırılan birkaç gruba ayrılmışsa, bu grupların herbirinde, kendi içlerinde yukarda saydığımız sözcüklerin içtenlikle kullanılması bile bir işe yaramaz, bir değer taşımaz. Yine bir ulusun bir bölümü, örneğin *millet* dediği için, *ulus* diyen bir başka bölümüne çıkar hesaplarıyla düşman edilirse gülünç olur bu.

Seçtiğimiz sözcükler, zaten büyük kentlerde benimsenen yeni yaşam biçimleri sonucu kendiliğinden değer yitirirken, kullanımdan kalkarken, (böyle olmasa olmaz mıydı? Üstünde düşünülmesi, tartışılması gereken bir soru bu.) üstüne üstlük yüzyıllar boyunca birtakım sözcükleri, deyimleri, toplumcu, barışçı, bütünlüştürücü değerleri ile kullanmakta olan insanlara, küçük çıkar hesapları ile sorumsuzca, bu anlamları zamanından önce boğan, bir takım sözde değer yargılarının, yeni kavramların, sözcüklerin, yanlış, eksik, belli belirsiz, yoksul anlamlarla üretilip benimsetilmesi çok sakıncalıdır. Birbirlerine, saygı ve sevgi dolu sözcüklerle seslenen insanların arasına girip günler, aylar, yıllar boyunca binlerce kez, "onlar kardaş, bacı, ağabey, dayı, anne, komşu, hemşeri değil... Onlar kominist, bunlar faşist, şunlar yobaz, ötekiler dinsiz!..." denilirse, rastgele kullanılan bu sözcükler ağır basar; sonunda bir kavram, duygu, dil karmaşası, yozlaşması ortaya çıkar. Giderek bundan herkes, tüm bir ulus zararlı çıkar, çıktı da.

Bu yüzden, şu yaşadığımız geçiş ve yakında gireceğimiz yeni yönetim döneminde, gazetecilerden, dilcilerden, yazarlardan, dinleyicilerini, seçmenlerini ne pahasına olursa olsun etkilemeye çalışacak siyasacılara değin; ailelerinden ilk kez ayrılmış okul sıralarına oturan çocuklarımıza ana dillerini yazıp okumayı öğreten ilköğretmenlerden, gençleri yaşama hazırlayan üniversitelerdeki öğretim elemanlarına dek herkesin öğrettiği, konuştuğu, yazdığı dile özen göstermesi ve sonra da konuştuğu gibi davranması gerekir kanısındayız.

TOPLUMSAL ÇATIŞMA KONUSUNDA TEMEL GÖRÜŞLER

Dr. Eyüp Kemerlioğlu

Giriş

Günümüzde sosyolojinin ana problemi olarak görülen toplumsal düzenin oluşumu, sürdürülmesi, değişmesi ve çözülmesi konusunda birbiriyle çekişip çatışan değişik görüşler ileri sürülmüştür. Özellikle toplumsal etkileşimin özelliklerini kavrayıp açıklama bakımından, toplumsal felsefe ve daha sonra da sosyoloji tarihi içinde iki ana toplum görüşü çekişip çatışagelmiştir. Toplumsal ilişkiler düzeninin değişik görünümüne öncelik vermeleri bakımından birbirinden ayrılan bu görüşler, aslında genel evren anlayışının birer yansıması olarak toplumsal felsefesinde ve sosyolojide özel yansımalarını bulmuşlardır. Genel felsefe eğilimi içinde evreni bir kosmos olarak tasarlayan görüş karşısında nasıl bir kaos olarak tasarlama eğilimi bulunmuşsa, toplumsal felsefe yaklaşımları içinde de toplumsal yapıyı uyumlu, bütünleşmiş ve dayanışmalı öğelerden oluşan bir bütün olarak görüp değerlendirenlerin karşısında, onu daha çok birbiriyle çekişip çatışan, yeterince uyumlu olmayan ve ancak belirli baskılar yoluyla bir arada tutulabilen öğelerin bir bütünü olarak tasarlayanlar bulunmuştur.

Günümüzün sosyoloji teorilerinde değişik biçimlerde yansımalarını bulan bu iki ana yaklaşım değişik biçimlerde adlandırılmaktadır. Bunlardan birine "bütünleşme", "uzlaşım", "dayanışma" veya "ütopya" modeli veya teorisi denilmesine karşılık, ötekine "baskı", "çatışma", "rasyonel" toplum modeli veya teorisi denilmektedir (1). Kuşkusuz, adlandırmalar ve onlara bağlı açıklamalar bu yaklaşımları değerlendirenlerin eğilimlerine bağlı olarak az veya çok değişiklik gösterebilmektedir.

Toplumsal gerçekliği kavramada bu yaklaşımlardan hiç birinin tek başına yeterli olamayacağını belirten Dahrendorf, *toplumsal bütünleşme teorisinin* toplumsal yapıyı kalıplaşmış ve sürekli tekrarlanan süreçlerle dengelenen ve fonksiyonel bakımdan bütünleşmiş bir sistem olarak gördüğünü vurgulamaktadır. Buna karşılık, toplumsal baskı teorisi de bu yapıyı baskı yoluyla bir arada tutulan öğelerden

(1) Bkz., Ralf Dahrendorf, *Class and Class Conflict in Industrial Society* (London: Routledge, 1969) s. 159-160; Percy S. Cohen, *Modern Social Theory* (New York: Basic Books, 1968), s. 166-169.

oluşmuş, sürekli değişim içinde bulunan ve kendisini koruyup sürdüren kuvvetleri üreterek sürekli bir biçimde kendini aşan bir örgütleniş biçimi olarak kavramaktadır. Dahrendorf, bu genel tanımlamaları yaptıktan sonra, her bir teorinin ana ilkelerini sıralamaktadır. Ona göre, Parsons'ın ve öteki yapısal-fonksiyonalistlerin eserlerinde ortaya koydukları toplumsal bütünleşme teorisinin ana varsayımları şöylece sıralanabilir:

1- Her toplum sürekli ve kalıcı öğelerden oluşan bir yapıdır.

2- Her toplum öğeleri iyice bütünleşmiş bir yapıdır.

3- Toplumdaki her ögenin bir fonksiyonu vardır; yani, toplumun sürekliliğinin sağlanmasına bir katkıda bulunur.

4- Fonksiyonda bulunan her toplumsal yapı üyeleri arasında değerler konusundaki uzlaşmaya dayanır.

Toplumsal baskı veya "rasyonalist" teorinin "ilkeleri" ise şunlardır:

1- Her toplum bütün noktalarında bir değişme süreci içindedir; toplumsal değişme her zaman ve her yerde görülen bir süreçtir.

2- Bütün toplumların her yerinde uyumsuzluk ve çatışma görülür; toplumsal çatışma her zaman ve her yerde görülen sürekli bir olgudur.

3- Bir toplumdaki her öge o toplumun çözülmesine ve değişmesine katkıda bulunur.

4- Her toplum üyelerinden bazılarının öteki üyeleri üzerindeki baskıya dayanır (2).

"Uzlaşım" veya "bütünleşme" modelinin toplumsal sistemlerin karşılıklı bağımlılık, kaynaşmışlık, dayanışma, uzlaşım, karşılıklılık, işbirliği, bütünleşme, istikrar ve kalıcı süreklilik özelliklerine öncelik vermesine karşılık, "baskı" veya "çatışma" modelinin baskı, çekişme, çatışma, uyumsuzluk ve değişme özellikleri üstünde durduğunu belirten Cohen de bu iki modelin "ilkeleri" ni aşağıdaki biçimde özetlemektedir:

Bütünleşme Modeli

- a) Normlar ve değerler toplumsal hayatın temel öğeleridir.
- b) Toplumsal hayat bağılıklara dayanır.
- c) Toplumsal hayatın temel kaynağı dayanışmadır.

Çatışma Modeli

- a) Toplumsal hayatın temel öğeleri çıkarlardır.
- b) Toplumsal hayat baskı ve kandırmaya dayanır.
- c) Toplumsal hayat karşıtlık, dışlama ve düşmanlık üretir.

(2) Dahrendorf, *op.cit.*, s. 159, 161-162.

- d) Toplumsal hayat zorunlu olarak kenetleşiktir.
- e) Toplumsal hayat karşılıklığa ve ve işbirliğine dayanır.
- f) Toplumsal sistemler uzlaşımaya dayanırlar.
- g) Toplum meşrulaşmış otoriteyi tanır ve ona uyar.
- h) Toplumsal sistemler bütünleşmişlerdir.
- i) Toplumsal sistemler değişmeye karşı direnirler.
- d) Toplumsal hayat zorunlu olarak ayırıcıdır.
- e) Toplumsal hayat yapılaşmış çatışma doğurur.
- f) Toplumsal hayat farklılaşmış çıkarlar yaratır.
- g) Toplumsal farklılaşma iktidara dayanır.
- h) Toplumsal sistemler yetersiz bütünleşmişlerdir ve "karşıtlık ve çelişkiler"le doludur.
- i) Toplumsal sistemler değişme eğilimi taşırlar (3)

Kuşkusuz, her iki yaklaşımın ayrıntılarına inildikçe temel varsayımları çok büyük değişiklikler gösterecektir. Ancak, bu ayrıntıların karşılaştırmalı bir biçimde ve uzun uzadıya gözden geçirilmesi bu yazının konusu dışında kalmaktadır. Burada toplumsal çatışma yaklaşımının başlıca varsayımlarının gözden geçirilmesiyle yetinilecektir.

Toplumsal Çatışma Yaklaşımının Gelişimi

Toplumsal çatışma yaklaşımının uzun bir geçmişi ve gelişimi bulunmaktadır. Genel halk bilgilerinin yanısıra büyük dinlerin ana kaynaklarında da toplumsal hayatın bu önemli sürecine geniş bir biçimde ve yeterince yer verdikleri görülmektedir. Öte yandan, gerek genel felsefeleri ve gerekse toplum felsefeleri içinde çatışma sürecine yer verip onu geniş bir biçimde işleyen çok sayıda düşünür bulunmaktadır. Herakleitos, Aristoteles, Polibius, Thomas Hobbes, David Hume, G.W.F. Hegel gibi düşünürler toplumsal çatışma konusuna önemle eğilenler arasında seçkin bir yer tutarlar. Sosyolojinin hazırlık dönemi içinde önemli katkılarıyla tanınan Karl Marx, Ludwig Gumplowicz, Gustav Ratzenhofer, Walter Baghot gibi kişilerin yanısıra, sosyal Darwinistlerin ve başkalarının çatışma yaklaşımının gelişiminde önemli katkıları olmuştur. Çağdaş sosyolojinin önde gelen toplumsal çatışma teorisyenleri arasında Georg Simmel, Albion W. Small, Karl Mannheim, C. Wright Mills, David Lockwood, Max Gluckman, Lewis Coser, John Rex önemli bir yere sahiptirler. Bütün bu yazarlar yaptıkları çalışmalarla toplumsal hayatın bu yönüne ışık tutmuşlar ve çeşitli nedenlerle çoğu kez yerli ve gerekli ölçüde ele alınıp işlenmeyen toplumsal çatışma konusundaki kat-

(3) Percy S. Cohen, *op.cit.* s. 166-167.

kılarıyla soyolojik teorinin eksik kalan yönünün geliştirilmesini ve böylece genel yaklaşım bakımından bir dengenin kurulmasını sağlamaya çalışmışlardır(4).

Çağdaş çatışma teorisinin gelişiminde özellikle Marx ve Simmel'in etkileri çok büyük olmuştur. Bu iki yazarın çatışma sürecine yaklaşımları oldukça önemli farklılıklar gösterir. Bununla birlikte, günümüz sosyolojisindeki çatışma teorileri üzerinde birlikte etkili olmakla ortak bir yön taşırlar. Çağdaş sosyolojinin hem genel yaklaşımları ve hem de toplumsal çatışma teorileri üzerinde geniş ve derin etkileri bugün bile sürmekte olan görüşlerine kısaca değinmek yerinde olacaktır.

Marx'ın Dialektik Çatışma Teorisi. -Marx toplumsal yapıdaki değişmelerin tek ve en önemli dinamiği olarak toplumsal çatışma sürecini görür. Bu bakımdan toplumsal çatışmaya verdiği aşırı önem ve öncelik, onun "bugüne kadar gelmiş geçmiş bütün toplumların tarihi sınıf çatışmaları tarihidir," biçiminde formüle ettiği ünlü önermesinde özetlenmiş gibidir. Marx'a göre, toplumsal çatışma bütün toplumsal sistemlerde kaçınılmaz, engellenemez ve karşı durulamaz bir olgudur. Toplumsal ilişkiler belirli düzenli özellikler taşımakla birlikte, çatışan çıkarlarla dopdoludurlar. Bu yüzden, toplumlarda sürekli olarak alttan alta veya açık bir biçimde görülen çatışmalar ortaya çıkar. Çoğunlukla kıt kaynakların bölüşümündeki ve özellikle iktidar dağılımındaki karşıt çıkarlardan kaynaklanan çatışmalar tüm toplumsal ilişkiler düzeninde görülen en yaygın ve egemen bir süreçtir ve en yoğun biçiminde iki kamplı ve kutuplu olma eğilimini taşır.

Marx'a göre, çoğunlukla devrimci sınıf çatışmaları biçiminde görülen toplumsal çatışma süreci belirli koşullar altında eyleme dökülebilirler. Bu koşullardan bazıları belirginleşmemiş ve saklı durumda bulunan sınıf çıkarlarının ("yanlış bilinç" durumunda olanların) açığa çıkmalarını sağlarlar: daha başka koşulların da işin içine katılmasıyla birlikte, bütün bu koşullar toplumun birbiriyle devrimci bir çatışma eylemine girişen iki büyük sınıfa ayrılmasına yol açar. Böylece, bütün bu koşullar sınıf çıkarlarının devrimci sınıf çatışmalarına dönüşmesini geciktiren veya hızlandıran etkenler görevinde bulunurlar. Alttan alta veya açıktan açığa sürdürülen bu kavgalar sınıflardan birinin yenilmesiyle sonuçlanır. Çoğu kez egemen sınıfın yıkımıyla sonuçlanan bu çatışmalar sonucunda, toplum yeniden kurulur. Çağdaş kapitalist toplum nasıl sınıf çatışmaları sonucunda feodal toplumun yıkıntılarını üzerinde kurmuşsa, sınıfsız toplumlar da bu çağdaş kapitalist toplumun yıkıntılarını üzerinde yükselecektir.

Marx'ın özellikle toplumsal çatışmayla ilgili temel görüşleri yalınlaştırılarak özetlenirse, bu görüşlerin günümüz çatışma teorileri üzerindeki etkileri daha açık bir biçimde görülebilir. Onun bu temel görüşlerini aşağıdaki biçimler içinde özetleyebiliriz:

(4) Bkz., P.A. Sorokin, *Contemporary Sociological Theories* (New York: Harper, 1964); L. Coser, *The Function of Social Conflict* (N.Y.: Free Press, 1964), s. 15-31; F.G. Acuff et al., *From Man to Society* (Hindsdale, Ill.: Dryden Press, 1973), s. 330;ve daha önce anılan eserler.

1. Bir toplumsal sistem içinde kıt kaynakların dağılımındaki eşitsizlik arttıkça, toplumun egemen ve bağımlı kesimleri arasındaki çıkar çatışmaları da artar.

2. Toplumun bağımlı kesimlerinin kendi gerçek ortak çıkarları bakımından bilinçleri belirginleşip yükseldikçe, kıt kaynakların geçerli dağılım biçimlerinin meşruluğu konusunda kuşkuları ve eleştirileri de artar.

2.1- Egemen kesimlerin düzenledikleri toplumsal değişmeler bağımlı kesimlerin kendi aralarındaki ilişkilerini ne kadar fazla kesintiye uğrattırlarsa, bağımlı kesimlerin gerçek çıkarlarının bilincine varma olasılıkları da o kadar fazla olur.

2.2- Egemen tabakaların uygulamaları bağımlı tabakalarda ne kadar çok yabancılaşma sonuçları doğurursa, bağımlı tabakaların gerçek ortak çıkarlarının farkına varma olasılıkları o kadar yükselir.

2.3- Bağımlı tabakaların üyelerinin dertleri ve yakınmalarını birbirine bildirme olanakları arttıkça, gerçek ortak çıkarlarının bilincine varma olasılıkları da artar.

2.31) Bağımlı grupların belirli bir bölgedeki yoğunluğu arttıkça, dertleri ve yakınmalarını birbirine bildirme olanakları da artar.

2.32) Bağımlı grupların eğitimden yararlanma olanakları arttıkça, kullandıkları iletişim araç ve gereçleri de çoğalır ve dertleri ve yakınmalarını birbirine ulaştırmaları olasılıkları da artar.

2.4- Toplumun bağımlı kesimleri aralarındaki dayanışmayı sağlayacak ideolojiler geliştirdikçe, kendi gerçek çıkarlarının bilincine varma olasılıkları yükselir.

2.41) İdeolojik sözcüler ve önderler çıkarma yetenekleri arttıkça, ideolojik birleşme ve bütünleşme olasılıkları da artar.

2.42) Belirli bir toplumda egemen kesimlerin sosyalizasyon süreçlerini ve iletişim örgüsünü düzenleyip denetleme gücü ve yetkisi ne kadar az olursa, o toplumda ideolojik bütünleşme olanakları o kadar fazla olur.

3. Bir toplumsal sistemdeki bağımlı kesimlerin kendi çıkarları bakımından bilinci arttıkça ve kıt kaynakların dağılımının meşruluğuna karşı kuşkuları ve eleştirileri yükseldikçe, toplumun egemen kesimine karşı açıktan kavgaya katılma olasılıkları da artar.

3.1- Egemen grupların kendi ortak çıkarlarını açıkça ortaya koyup savunma yetenekleri azaldıkça, bağımlı grupların çatışmaya girme olasılıkları artar.

3.2- Bağımlı kesimde bulunanların yoksunluklarının mutlak olmaktan çıkıp görelî duruma gelme olanakları arttıkça, bağımlı grup üyelerinin çatışmaya katılma olasılığı da yükselir.

3.3- Bağımlı grupların siyasal bir önderlik yapısı kurma yetenekleri ne kadar fazla olursa, onların çatışmaya girme olasılıkları da o kadar fazladır.

4. Bir toplumsal sistemdeki bağımlı kesimlerin üyelerinin ideolojik bütünleşmesi arttıkça ve siyasal önderlik örgütlenişi geliştikçe, o sistemin egemen ve bağımlı kesimlerinin kutuplaşma derecesi de yükselir.

5. Egemen ve bağımlı kesimler ne kadar çok karşıt kutuplara ayrılırlarsa, aralarındaki çatışma da o kadar şiddetli olur.

6. Çatışma ne kadar fazla şiddetli olursa, toplumsal sistemdeki yapısal değişme de o kadar fazla olur ve kıt kaynakların dağılımı o kadar çok değişir.

Marx'ın genel yaklaşımına olduğu kadar, çatışma teorisinin değişik varsayımlarına karşı da çoğunluğu yerinde eleştiriler yöneltilmiştir. Öncelikle, toplumsal çatışmanın değişiminin tek ve en genel nedeni olmadığı belirtilmiştir. Kişilerin ve grupların işbirliği ve dayanışmalarıyla gerçekleştirdikleri değişimler oldukça yaygın bir biçimde görülen süreçlerdir. Çıkar çatışmaları yalnızca sınıflar arasında değil, fakat toplumun bütün kesimlerinde görülebilir. Sonra, çatışmaların çıkarlardan başka kaynakları da bulunmaktadır. Marxist çatışma görüşünün en başta gelen çelişkisi onun ütopyik toplum tasarımıyla kaynaklanmaktadır. Sınıfsız bir toplum kurulduğunda, çatışmalar ortadan kalkacak mı? Sınıf çatışmaları olmayınca, toplumsal değişme nasıl sağlanacaktır? Öyle görünmektedir ki, bu Marxist dilemmaya doyurucu bir çözüm getirilememiştir. Bu bakımdan Marx'ın genel çatışma teorisi hem kendisinin temel dialektik yönteminin ilkeleriyle, geleceğe yönelik toplum tasarımıyla ve toplumsal değişme teorisiyle ve hem de kendisinden sonra gelişen olaylarla çelişip çatışmaktadır. Bütün bu eksiklik ve yanlışlıklarına rağmen, Marx'ın temel görüşleri etkilerini sürdürmektedir (5). Ancak, Marx çağdaş toplumsal çatışma teorilerinin tek öncüsü değildir; Simmel bu konuda öncülük eden farklı yaklaşımdaki yazarların en başında gelir.

Georg Simmel'in Fonksiyonalist Çatışma Teorisi. Sosyolojinin konusu ve alanının ayırt edip belirleyerek sınırlama çabaları içinde önemli bir yeri bulunan Simmel, bilindiği gibi, toplumsal etkileşim süreçlerinin ana biçimlerini çalışmalarının odağı yapmıştır. Kendi gözlemlerine ve değişik kaynaklardan edindiği bilgilerine dayanarak, toplumsal etkileşimin çok değişik biçimleri ve yönleri konusunda oldukça sistemli görüşler ortaya koymuştur. Özellikle toplumsal çatışma konusundaki dengeli görüşleriyle bu alanda çağdaş sosyolojideki gelişmelere önemli katkılarda bulunmuştur.

Simmel'e göre, çatışma toplumsal etkileşim biçimlerinden yalnızca biridir ve bütün toplumlarda görülen yaygın ve kaçınılmaz bir süreçtir. Bu süreç, toplumsal

(5) Bkz., P.A. Sorokin, *op.cit.*, s. 523-544; R. Dahrendorf, *op.cit.* Part One; C. Wright Mills, *The Marxists* (New York: Harcourt, Brace, 1948); T.B. Bottomore ve M. Rubel, *Karl Marx* (New York: McGraw-Hill, 1956); J.H. Turner, *The Structure of Sociological Theory* (Homewood, Ill.: Dorsey Press, 1974), s. 78-83; Jerome Rabow, *Sociology, Students, and Society* (California: Goodyear Pub., 1972), s. 510-519; F. Gene Acuff, *op.cit.*, s. 233-235.

birleşme ve bütünleşme süreçleriyle yanyana bulunur ve hattâ toplumsal bütünleşmeye değişen ölçülerde katkısı olur. Çatışma yalnızca çıkar ayrılıklarından değil, fakat aynı zamanda organik ve psişik güdülerden de kaynaklanır. Hattâ, son çözümlemede çatışmanın asıl kaynağının kişilerin biyo-psişik eğilimleri ve güdüler olduğu söylenebilir. Simmel'e göre, toplumsal yapı ve onun birimleri bakımından çatışma çözücü ve yıkıcı olmaktan daha çok bütünleştirici ve kaynaştırıcı etkilerde bulunur. Bu bakımdan, Simmel aşırı ölçüde bütünleşmiş, uyumlu ve dayanışmalı toplum tasarımının gerçeklere uygun olmadığını açıklamakla birlikte, çatışmanın da toplumsal işbirliği ve dayanışmalara yol açabileceğini belirtmektedir.

Görüldüğü gibi, Simmelin toplumsal çatışma teorisi Marx'inkinden önemli ayrılıklar taşımaktadır. Bu bakımdan, kendisi çatışmanın kaynakları ve doğurduğu sonuçlar konusunda Marx'tan tümüyle ayrılan bir yaklaşıma sahiptir. Toplumsal çatışmalar zorunlu olarak toplumu çözüp dağıtmadığı gibi, toplumsal değişmelere yol açmayabilirler de... Simmel, öteki toplumsal etkileşim biçimleriyle ilgili açıklamalarını olduğu gibi, toplumsal çatışma konusundaki gözlem ve açıklamalarını da önermeler biçimine konulabilecek özellikler içinde ortaya koymuştur. Bu konudaki görüşlerini kısa ve özlü bir çalışmada açık açık ortaya sermiştir. Örneğin, onun toplumsal çatışmanın yoğunluğu ve şiddetiyle ilgili temel görüşlerini ve varsayımlarını aşağıdaki önermeler biçiminde özetleyebiliriz:

1. Çatışmaya giren tarafların duygusal bağılıklarının derecesi arttıkça, çatışmanın şiddeti de artar.

1.1- Çatışmaya yönelen taraflar arasında önceki ilişkilerin içtenlik derecesi ne kadar yüksek olursa, çatışmada duyguların işe karışması o kadar fazla olur.

1.2- Taraflar arasında daha önce husumet ne kadar yoğun olursa, duyguların çatışmaya karışma olasılığı da o kadar yüksek olur.

1.3- Çatışmaya yönelen taraflar arasındaki kıskançlığın derecesi yükseldikçe, duyguların çatışmaya katılma olasılığı da yükselir.

2. Çatışmaya katılan taraflar arasında önceki ilişkilerde dayanışmanın derecesi ne kadar yüksek olursa, çatışma da o kadar şiddetli olur.

3. Çatışan iki grubun üyeleri arasındaki uyumluluk çok olduğunda, çatışmanın şiddeti yükselir.

4. İçinde buldukları geniş toplumsal yapı çatışmaya yönelen tarafların birbirinden soyutlanıp ayrı kalmalarına ne kadar az olanak sağlarsa, çatışmanın şiddeti o kadar fazla olur.

5. Çatışma bir amaca ulaşmada sadece bir araç olmaktan daha çok, kendi başına bir amaç olma özelliklerini ne kadar çok taşırsa, çatışmanın şiddeti o kadar çok artar.

6. Taraflar çatışmayı bireysel amaçlarının ve çıkarlarının üstünde ve genel amaca yönelik görme eğilimleri arttıkça, çatışmanın şiddeti de artar (6).

Daha çok çatışmanın yıkıcı olmayan biçimlerinin çözümlenmesiyle ilgilenen Simmel, savaş ve devrim gibi bozucu ve yıkıcı çatışma biçimlerini gözönünde bulundurmakla birlikte, bu çözümlenmelerinde az şiddetli çatışma biçimlerinin dengeli uyuma yönelik ve düzenli toplumsal değişmeyi sağlayan işlevleri üzerinde yoğunlaşmaktadır. Nitekim, onununsağda yalın önermeler içinde özetlenen ve çatışmanın geniş toplumsal yapılar ve onların içinde yer alan gruplar bakımından işlevleri konusundaki temel varsayımları bu eğilimini açıkça belli etmektedir:

1. Gruplar arasındaki düşmanlıkların şiddeti arttıkça ve çatışmalar sıklaştıkça, aralarındaki sınırların silinip birbirine karışma olasılığı azalır.

2. Çatışmanın şiddeti artıp grubun bütünleşmesi azaldıkça, çatışma gruplarındaki despotik merkezleşme olasılığı da artar.

3. Çatışmanın şiddeti arttıkça, çatışan grupların her birinin kendi içindeki dayanışması da artar.

3.1- Çatışma ne kadar şiddetli ve çatışan gruplar ne kadar küçük olurlarsa, bu grupların iç dayanışmaları da o kadar fazla olur.

3.11) Çatışmanın şiddeti ne kadar fazla ve çatışan gruplar ne kadar küçük olurlarsa, çatışan her bir grubun içindeki sapmalara ve ayrılık-gayrılıklara karşı hoşgörü o kadar az olur.

3.2- Çatışma ne kadar şiddetli ve bir grup toplumda ne kadar çok azınlıkta olursa, bu azınlık grubunun iç dayanışması o kadar fazla olur.

3.3- Çatışmanın şiddeti artıp bir grup yalnızca kendini savunduğu sürece bu grubun iç dayanışması artar.

4. Geniş bir toplumsal yapıdaki çatışmaların şiddeti ne kadar az ve bu yapının birimlerinin birbirine fonksiyonel bağlılıkları ne kadar fazla olursa, bu hafif şiddetli çatışmaların toplumsal yapıyı bütünleştirme etkileri o kadar fazla olur.

5. Çatışma ne kadar sık ve şiddeti ne kadar az olursa, bağımlı grupların üyelerinin düşmanlıklarından kurtulmaları o kadar kolay olur ve kendi kaderlerini kontrol duygusu o kadar fazlalaşarak toplumsal sistemin bütünleşmesine katkıları da o kadar artar. Şiddeti çok az olan ve sık sık görülen çatışmalar düşmanlıkların ve bunalımların birikip patlama noktasına gelmelerini önleyerek toplumsal sistemin bütünleşmesine katkıda bulunurlar.

6. Çatışmalar ne kadar yumuşak ve sık olursa, çatışmayı düzenleyici normların ortaya çıkma olasılığı o kadar yüksek olur. Sık görülen yumuşak çatışmalar

(6) Bkz., Georg Simmel, *Conflict and the Web of Group-Affiliations*, çev., K.H. Wolff ve R. Bendix (New York: Free Press, 1964), s. 27-67.

kolaylıkla kurumlaşp normlarla düzenlenen biçime gelerek, toplumsal sistemin bütünleşmesine katkıda bulunurlar.

7. Bir toplumun farklı mertebelerinde bulunan gruplar arasındaki düşmanlık ilişkileri ne kadar çok, fakat açık çatışma ne kadar seyrek olursa, bu grupların iç dayanışması o kadar yüksek ve aralarındaki toplumsal mesafeyi ve dolayısıyla mevcut toplumsal hiyerarşiyi koruyup sürdürme olasılıkları da fazla olur.

8. Değişik derecelerde iktidara sahip gruplar arasındaki çatışmalar ne kadar uzun süreli ve az şiddetli olursa, onların iktidar ilişkilerini düzenlenmiş ve kurumlaşmış duruma getirme olasılıkları da o kadar fazla olur. Elllerinde tuttıkları iktidar bakımından farklı olan gruplar arasındaki uzun süreli yumuşak çatışmaların kurumlaştırılması ve normlarla düzenlenmesi olasılığı çok yüksektir.

9. Çatışmanın şiddeti ve süresi arttıkça, daha önce birbirine bağlı olmayan gruplar arasında işbirliği kurma olasılıkları da artar.

10. Taraflar arasındaki şiddetli çatışmanın uzun sürmesi olasılığı arttıkça, çatışan taraflardan her birinin kendi içindeki işbirliğinin süresi ve kalıcılığı da artar (7).

Çağdaş toplumsal çatışma teorisinin en etkili öncülerinden olan Marx ve Simmel, yukarıda özetlenen görüşlerinden de anlaşıldığı gibi, çatışmayı toplumların kaçınılmaz ve yaygın bir biçimde görülen özelliği saymıştır. Bununla birlikte, Marx çatışmanın bölücü ve yıkıcı yönlerine öncelik verirken Simmel bütünleştirici sonuçları üzerinde daha çok durmuştur. Öte yandan, Marx'ın çatışmanın toplumsal yapıdan kaynaklanan sebeplerine büyük önem vermesine karşılık, Simmel bu sürecin daha çok biyo-psişik kaynaklarıyla ve doğurduğu sonuçlarla ilgilenmiştir. Marx'a göre, çatışmalar kıt kaynakların bölüşülmesindeki çıkar farklılaşmalarından ve uzlaşmazlıklardan kaynaklanır. Hem Marx ve hem de Simmel çatışmanın şiddetinin çatışan grupların iç dayanışma derecelerinin bir göstergesi olduğunu belirtir. Onlara göre, çatışmanın niteliği ve niceliğini etkileyen bir sürü toplumsal koşul bulunmaktadır. Simmel'in çatışmayı bir çok toplumsal etkileşim biçimlerinden yalnızca biri olarak görmesine karşılık, Marx onu hemen hemen tek toplumsal dinamik biçimi olarak değerlendirir.

Kuşkusuz, bu iki yazarın toplumsal çatışma konusundaki temel görüşleri ve açıklamaları içinde geçerliliği tartışmalı olan pek çok yönler bulunmaktadır. Kendilerinden sonraki toplumsal değişimlerin ve bu alanda yapılan çalışmaların vardıkları sonuçların ışığı altında, bu varsayımların düzeltilmesi, bazılarının bir yana bırakılması ve bazılarının da yeniden formüle edilmeleri gerekir. Günümüzdeki

(7) Simmel, *op.cit.*, s. 17-19, 26-37, 73-97 ve 103-104; Simmel'in önemli "önerme" lerinin daha sonraki bilgilerin ışığı altında düzeltilerek açıklanması için, bkz., Coser, *op.cit.* ve J.H. Turner, *op.cit.*, s. 93-91.

çatışma teorisi bu iki yazarın görüşlerini ve açıklamalarını böyle bir çabayla birleştirme çalışmalarıyla doludur. Ancak, böylesi çalışmalara girişen yazarların belirli bir bölümü daha çok Marx'a yakınlık gösterirken, öteki bölümü de Simmel'in yaklaşımını benimseme eğilimi göstermektedir. Böylece, bu iki düşünür günümüzün sosyolojisindeki çatışma yaklaşımları üzerinde etkilerini sürdürerek iki ayrı yaklaşıma yol açmaktadır. Dialektik çatışma yaklaşımı ile fonksiyonalist çatışma yaklaşımı bugün sosyolojide bazılarınca fonksiyonalizmin eksikliklerini ve yanlışlarını gideren ve böylece genel sosyolojik yaklaşımı dengeleyen çalışmalar olarak görülüp değerlendirilmektedir (8). Bundan sonraki bölümde, günümüz sosyolojisinde bu iki ayrı toplumsal çatışma yaklaşımının iki seçkin temsilcisinin başlıca açıklamaları ve temel varsayımları kısaca gözden geçirilecektir.

Çağdaş Sosyolojide Toplumsal Çatışma Konusundaki Temel Görüşler

Ondokuzuncu yüzyılda ve Comte'dan bu yana sosyologların çoğunlukla çalışmalarını toplumsal uyumluluk ve bütünleşme üstünde toplamaları eğiliminin çağdaş sosyolojide de sürdürüldüğü söylenebilir. Sosyolojinin ilk dönemlerinde bozulan toplumsal düzenin nasıl yeniden kurulabileceği kaygıları ağır bastığından, gelişim aşamalarının başlangıcında bu yöndeki çalışmaların öncelik taşıması olağan karşılanabilir. Daha sonraki çalışmalarda bütünleşme ve uyumluluk süreçlerinin öncelik taşımasında da teorik ve pratik nitelikli başka öğeler etkili olmuşa benzemektedir. Örneğin, sosyoloji alanındaki çalışmaların hemen bütün dünyayı etkilediği ABD'nde toplumsal çatışma konusundaki ilgisizliği ve belki de çekingenliği değişik nedenlere bağlayanlar bulunmaktadır. Acuff ve arkadaşlarına göre. Marxizmin çatışma teorisiyle sıkı sıkıya bağlı olması ve bu ikisinin bir ve aynı şey sayılması Marxist olmakla suçlanma korkusunu yaygınlaştırmış; Vietnam savaşı gibi nedenlerle ortaya çıkan gençlik hareketlerinden ve başka bazı siyasal nedenlerden dolayı toplumsal çatışmayla ilgilenmeye karşı ilgisizlik ve hattâ çekingenlik doğmuştur (9).

Başka yazarların arasında, Coser çağdaş sosyolojide "çatışma sosyolojisi"nin neden ihmal edilip geliştirilmediğini sistemli bir biçimde çözümlemeye çalışmıştır. Kendisine göre, sosyologların akademik hayatın dışında iş ve destek alma eğilimlerinin artmış olması, hem sosyologların ve hem de onların izleyicilerinin özelliklerinin değişmiş bulunması toplumsal çatışmaya karşı ilginin eskiden olduğundan çok daha fazla azalmasının başlıca nedenleridir (10).

(8) Krşl. Dahrendorf, *op.cit.* ve Coser, *op.cit.* Ayrıca, bkz., I.L. Horowitz, "Consensus, Conflict, Accomodation", *Social Forces* (1962), XLI:177-187; G.D. Mitchell *A New Dictionary of Sociology* (London: Routledge, 1979), s. 38.

(9) F.G. Acuff *et al.*, *op. cit.*, s. 230.

(10) L. Coser *op.cit.*, s. 15-31.

Gerçekten de, toplumsal çatışmaya karşı ilgi çok uzun bir süre kaybolmuş ve ancak yirminci yüzyılın ikinci yarısının başlarında yeniden uyanmaya başlayabilmiştir. Belirli tarihler verilmesi istenilirse, ancak 1950'lerden sonra sosyolojide toplumsal çatışmaya karşı yeterli ilgi uyanmış ve gelişmiştir: "Çağdaş Çatışma Sosyolojisi Nerede?" diye yakınmalar ve soruşturmalar ancak bu tarihten sonra başlatılmıştır (11).

Günümüz sosyolojisinde toplumsal çatışmaya karşı ilginin ve bu alandaki çalışmaların gelişmesinde, uyumlu ve bütünleşmiş, uzlaşmış ve dayanışmalı bir toplum görünümü çizen fonksiyonalizme ve özellikle onun günümüz sosyolojisinde ünü en yaygın temsilcisi durumunda bulunan Parsons'ın sosyoloji sistemine karşı yöneltilen eleştirilerin payı büyük olmuştur. Bu eleştiriler, bir yandan çatışma teorisinin gelişimine katkıda bulunurken, öte yandan eleştirdikleri teorilerin de eksikliklerini giderip kendilerine çeki düzen vermelerine yararmıştır. Fonksiyonalizmi "ütopya"ya benzeten Dahrendorf'un yanısıra, Lockwood, Mills, Coser gibi pek çok yazar bu eleştirilerinin çerçevesinde bir "çatışma sosyolojisinin" geliştirilip sistemleştirilmesinde önemli katkılarda bulunmuşlardır (12).

Dahrendorf'un Dialektik Çatışma Teorisi. -Genellikle fonksiyonalizmin ve özellikle de bu yaklaşımın en ünlü temsilcisi olan Parsons'ın sosyoloji sistemi:in aşırı ölçüde bütünleşmiş, uzlaşmalı ve uyumlu, dengeli ve statik bir toplumsal yapı görünümü çizdiğini savunan Ralf Dahrendorf. "ütopya" olarak nitelendirdiği bu yaklaşımın toplumsal yapıdaki baskı, çatışma ve değişme süreçlerine öncelik veren ve "rasyonalist" olarak adlandırdığı bir yaklaşımla dengelenmesi gerektiğini belirtir. Aslında, bu iki yaklaşımın birbirine karşı kapalı olmadığını belirten Dahrendorf, toplumsal gerçekliğin ayrı yönlerine öncelik vermeleri bakımından birbirinden ayrıldıklarını söyler. Ona göre "ütopyacı" yaklaşım toplumsal yapıya daha soyut bir düzeyden bakması nedeniyle ondan daha somut bir düzeyden yaklaşan "rasyonalist" teoriden ayrılmaktadır. Toplumsal yapıda yer alan baskı, çatışma ve değişme gibi süreçler "toplumun pek hoş olmayan yüzünü oluşturmakla" birlikte, "eğer sosyoloji bu ütopyacı ataletten kurtulacaksa" toplumun bu "çirkin yüzü" ile de yeterince ilgilenmek zorundadır (13).

Dahrendorf, tek-yanlı olarak nitelendirdiği yapısal-fonksiyonalist teorisyenlerin yanlısına düşerek "çatışmacı modelin tek ve en kapsarlı tek yaklaşım" gibi

(11) Jessie Bernard, "Where is the Modern Sociology of Conflict" *American Journal of Sociology*, (1950), LVI: 11-16.

(12) Bkz., David Lockwood, "Some Remarks on 'The Social System'" *British Journal of Sociology* (1950), VII: 134-146; Lewis Coser, *op.cit.* (1956); Ralf Dahrendorf, "Out of Utopia: Toward a Reorientation of Sociological Analysis", *American Journal of Sociology* (1958), LXIV: 115-127 ve *Class and Class Conflict...*, s. 157-175; C. Wright Mills, *The Sociological Imagination* (New York: Oxford University Press, 1959-1966-), s. 44-49.

(13) Ralf Dahrendorf, *Class and Class Conflict...*, s. 157-158 ve "Out of Utopia", s. 127.

uygulanmasına girişmeyeceğini” söylemekle birlikte (14). ”son yıllarda sosyolojik düşüncede egemen olduğunu” söylediği ”bütünleşme teorisi” nin tek yanlılığını dengelemek için çatışmacı teoriye öncelik vermiş gibi görünür (15). Böylece. genel olarak sosyolojik yaklaşımda toplumsal gerçekliğin bir bütün olarak çözüm’lenip kavranılabileceğini savunur. Ayrıca, her iki yaklaşımın daha elverişli oldukları değişik toplumsal gerçek alanları bulunduğunu ileri süren Dahrendorf’a göre, sosyolojide egemen olan ve böylece ”pek çok olumsuz sonuçların doğmasına” yol açan bütünleşme teorisinin veya yapısal-fonksiyonalizmin ”tek yanlı ve eksik yaklaşımına yöneltilen eleştirilerin onun uygun yerine yerleştirilmesine yararı olmuştur” (16).

Dahrendorf’a göre, toplumsal yapının öğeleri arasındaki ilişkiler son çözümlemede iktidar ilişkileridir. Başka bir deyişle, toplumsal düzenin kuruluşu, güdümü ve yürütümü, toplumsal değişimler hep iktidar ilişkileri çevresinde oluşurlar. Bu ilişkiler farklı iktidar derecelerinde bulunan roller arasındaki otorite etkileşimi biçiminde ortaya çıkarlar. Bu bakımdan, toplumsal etkileşimlerin en belirgin özelliği ”baskıyla eşgüdümlemiş” olmalarıdır. Her türlü kurumlaşma ve en küçük gruptan en geniş toplumsal yapıya kadar her toplumsal birim ”baskıyla eşgüdümlemiş birlikler” görünümündedir.

İktidar ve otorite kıt kaynaklardır. Bu yüzden, ”baskıyla eşgüdümlemiş birlikler” durumunda bulunan gruplar ve kişiler iktidar ve otorite için durmadan çekişip çatışırlar. Kurumlaşmış ve böylece düzenlenerek meşrulaştırılmış toplumsal birliklerdeki çatışma ve değişmelerin kaynakları işte bu iktidar çekişmeleridir. ”Baskıyla eşgüdümlemiş birlikler” içinde bulunan rollerin sahip oldukları iktidar ve otorite dereceleri çok değişik derecelerle sıralanmakla birlikte, onları kabaca yöneten ve yönetilen rollerden oluşan ikili kümelere ayırmak mümkündür. Yöneten rollerde bulunanlar çıkarlarını mevcut düzenin korunup sürdürülmesinde görüp bu yolda çaba gösterirken, yönetilen rollerde bulunanlar da kendi çıkarlarını iktidarın yeniden bölüşülmesi yönünde görür ve bunu gerçekleştirme girişimlerinde bulunurlar. Kendine özgü bazı koşullar altında, bu çatışan çıkarların bilincine varılması her biri kendi nesnel çıkarlarının bilincinde olan iki karşıt grup doğurur. Bu iki grubun iktidar için çekişip çatışmaları iktidar bölüşümünün yeniden düzenlenmesi biçiminde çözülür ve böylece toplumsal değişme meydana gelir. Bu yeniden düzenlenme içinde, yöneten ve yönetilen roller bakımından yeni bir kurumlaşma düzeni ortaya çıkar. Bu yeni düzende de, yöneten ve yönetilen roller çevresinde iktidar çekişmeleri başlar. Böylece, toplum içindeki çekişme çatışmalar belirli koşullar altında dialektik bir biçimde sürüp giderler. Bazan bu çekişmeler bir-

(14) *Ibid.*

(15) *Class and Class Conflict...*, s. 159.

(16) *Ibid.*

biriyle kesişirler; ancak, çoğu kez iktidar çatışmaları iki kutuplu olma eğilimi taşırlar (17).

Dahrendorf'a göre, çatışma toplumsal etkileşim biçimlerinden yalnızca biri olmakla birlikte, toplumsal yapının düzenlenişi ve işleyişinde karşıt güçlerin kendisinden doğan kaçınılmaz ve yaygın bir süreçtir. Bir sürü yapısal koşullarla düzenlenirler, hızlandırılırlar veya bastırılırlar. Belirli bir zamanda giderilen çatışmalar, özgün koşullar altında, iktidar ilişkilerindeki karşıt güçler arasında çatışmaya yol açan toplumsal yapı değişimleri ve düzenlemeleri doğururlar. Çağdaş endüstri toplumlarında, iktidar ve otorite çekişme ve çatışmaları daha çok düzenlenmiş, kurumlaştırılmış ve barışçı yollardan sürdürülmektedir. Başka bir deyişle, çekişme ve çatışmalar meşrulaştırılmış rol ilişkileri çerçevesinde gerçekleştirilirler.

Dahrendorf'un toplumsal çatışma konusundaki yaklaşımı Simmel'den daha çok Marx'inkine benzemektedir. Bizzat kendisinin de açıkça belirttiği gibi, toplumsal yapı tasarımı Marx'ın toplumsal gerçeklik görüşünün düzeltilerek yeniden düzenlenmiş bir biçimi görünümündedir. Onun özellikle toplumsal çatışma konusundaki temel görüşleri ve varsayımlarının yakından incelenmesi, bu iki yazarın yaklaşımları arasındaki sıkı bağılılığı açıkça ortaya koyabilir.

1. Baskıyla eşgüdümlemiş birlikler içinde bulunan yapılaşmamış (yarı) grupların üyelerinin kendi nesnel çıkarlarının farkına varma dereceleri artıp bir çatışma grubu oluşturdukları, çatışmanın meydana gelme olasılığı artar.

1.1- Örgütlenmenin teknik koşullarının karşılanması ne kadar artarsa, bir çatışma grubu oluşturma olasılığı da o kadar artar.

1.11) Yapılaşmamış gruplar arasında bir önderlik kadrosunun geliştirilebilmesi ne kadar fazla olursa, örgütlenmenin teknik koşulları da o kadar fazla karşılanmış ve yerine getirilmiş olur.

1.12) Düzenlenmiş bir düşünce sistemi veya eylem planı ne kadar fazla geliştirilmiş bulunursa, örgütlenmenin teknik koşullarının yerine getirilme olanağı da o kadar artar.

1.2- Örgütlenmenin siyasal koşulları ne kadar fazla yerine getirilebilirse, bir çatışma grubunun kurulması olasılığı o kadar yükselir.

1.21) Egemen gruplar karşıt çıkarların örgütlenmesine ne kadar çok izin verirse, örgütlenmenin siyasal koşullarının yerine gelmesi olasılığı o kadar artar.

1.3- Örgütlenmenin toplumsal koşulları ne kadar fazla gerçekleştirilebilirse, bir çatışma grubunun kurulabilme olasılığı o kadar çok artar.

(17) R. Dahrendorf, "Toward a Theory of Social Conflict:", *Journal of Conflict Resolution* (1958), II: 170-183-ve *Class and Class Conflict...*, s. 147-169.

1.31) Yapılaşmamış (yarı) grupların üyelerinin birbiriyle haberleşme olanakları ne kadar fazla olursa, örgütlenmenin toplumsal koşullarının sağlanması da o kadar fazla olur.

1.32) Toplumsal yapı yeni üyelerin sağlanmasına ne kadar fazla izin verirse, örgütlenmenin toplumsal koşulları da o kadar çok karşılanmış olur.

2. Örgütlenmenin teknik, siyasal ve toplumsal koşulları ne kadar çok yerine getirilmiş olursa, çatışma o kadar şiddetli olur.

3. Otoritenin dağılımı ile öteki ödüllerin dağılımının birbirine bağlılık derecesi arttıkça, çatışmanın şiddeti de artar. "Sınıf çatışmasının şiddeti, otorite dağılımı ile başka ödüllerin ve kolaylıkların dağılımının birbirine bağlı olmamaları (çakışmamaları) ölçüsünde azalır."

4. Üst ve alt gruplar arasındaki toplumsal mobilite ne kadar az olursa, çatışma o kadar şiddetli olur. "Sınıf çatışmasının şiddeti sınıfların açık olmaları (ve kapalı olmamaları) ölçüsünde azalır."

5. Örgütlenmenin teknik, siyasal ve toplumsal koşulları ne kadar az sağlanırsa, çatışma o kadar şiddetli ve yıkıcı olur.

6. Bağımlı ve ast durumunda bulunan grupların yoksunlukları mutlak olmaktan görece olmaya doğru ne kadar çok değişirse, çatışma o kadar çok şiddetli olur. "Bağımlı ve yönetilen durumunda olan bir sınıfın ödüller ve kolaylıklardan mutlak yoksunluğu görece yoksunluğa dönüşürse, çatışmanın şiddeti artar."

7. Çatışma durumunda bulunan grupların düzenleyici uzlaşma yolları geliştirme yetenekleri ne kadar az olursa, çatışma o kadar şiddetli ve yıkıcı olur. "Sınıf çatışmasının şiddeti bu çatışmanın etkin bir biçimde düzenlenmesi ölçüsünde azalır."

8. Çatışma ne kadar çok şiddetli olursa, meydana getireceği toplumsal değişim ve yeniden örgütlenme de o kadar fazla olur. "Yapı değişiminin radikalliği (derecesi) sınıf çatışmasının şiddetiyle doğru orantılıdır."

9. Çatışmanın şiddeti arttıkça, toplumsal değişimin ve yeniden örgütlenmenin hızı da artar. "Yapı değişiminin hızı sınıf çatışmasının şiddeti ile doğru orantılıdır."

10. "Sınıf çatışmasının şiddeti belirli faktörlerin işin içine karışıp etkide bulunmalarına bağlı olarak (0'dan 1'e kadar) bir ölçek boyunca değişir." (18)

Danrendorf, gerek yukarıda belirtilen ve Marx'a çok yakın olan temel görüşlerinden dolayı ve gerekse teorisindeki başka eksiklikler bakımından çok çeşitli çevrelerden gelen eleştirilere uğramıştır. Bununla birlikte, gerek uzun süreden beri

(18) R. Dahrendorf, *Class and Class Conflict in Industrial Society*, s. 238-240 ve *passim*

ihmal edilen çatışma konusunu yeniden canlandırma yönündeki katkıları ve gerekse eleştirdiği karşıt teoriyi sürekli gözönünde bulundurup ona hakkını vermesi bakımından, günümüz sosyolojisinde duyulan büyük bir eksikliği gidermede önemli katkıları olmuştur. Kendisinin de açıkça belirttiği gibi, toplumsal gerçekliği aslına mümkün olduğu kadar yakın bir biçimde kavrayıp açıklama yönündeki çabalarda bir denge kurmaya çalışmıştır (19).

Dahrendorf çağdaş sosyolojide Marx'ın geleneğini sürdürürken, Coser da Simmel'inkini benimseyip sürdürmüştür. Kuşkusuz, her ikisi de bu iki yazarın düşünce sistemlerine karşı yöneltilen eleştirileri ve bilim alanındaki son gelişmeleri gözönünde tutarak gerekli düzeltmeleri yapmışlardır. Dahrendorf gibi, Coser da Simmel'e olan bağlılığını açıkça belirtir.

Coser'ın Fonksiyonalist Çatışma Teorisi.- Simmel gibi, çatışmayı önemli toplumsal etkileşim biçimlerinden biri olarak benimseyen Coser, genellikle sosyolojik fonksiyonalizmi ve özellikle Parsons'ın yaklaşımını çatışma konusuna değinmemesi bakımından eleştirmekle birlikte, Dahrendorf'un dialektik çatışma teorisini de toplumsal sistemlerin korunup sürdürülmesinde, çatışmanın olumlu katkılarını ve fonksiyonlarını önemsememesi bakımından eleştirmiştir. Kendisine göre, fonksiyonalizm toplumsal çatışma ve bu süreçle ilgili toplumsal sapma ve aykırılık gibi olgulara yeterince ilgi göstermemiştir. Örneğin, Parsons çatışma ve ona bağlı toplumsal süreçleri bir "hastalık" veya toplumsal denge bakımından "patolojik bir durum" olarak görüp değerlendirmiştir.

Doktora çalışmasından başlayarak hemen bütün çözümlerini toplumsal çatışmanın öncelikle bütünleştirici ve toplumsal uyumluluğa katkıda bulunan fonksiyonları üzerinde yoğunlaştıran Coser, Simmel'in kendine özgü organisizmine benzer bir toplum tasarımı geliştirmiştir (20). Bu toplum tasarımına göre, toplumsal evren birbirine değişik biçimlerde bağlanan parçalardan oluşan bir sistem olarak görülebilir. Bütün toplumsal sistemleri oluşturan kesimler arasında dengesizlikler, gerginlikler ve çıkar çatışmaları görülür. Sistemin kendi içindeki parçaları ve sistemler arası ilişkilerde, ilişki birimleri değişik koşullar altında toplumsal sistemin korunup sürdürülmesi, değişmesi, bütünlüğünün ve uyum yeteneğinin artması yönünde işlevde bulunurlar. Şiddet, aykırılık, sapma ve çatışma gibi pek çok toplumsal süreçler toplumsal sistemin işleyişini aksatıcı ve bozucu

(19) Bkz., yukarıda anılan eserlerinin yanısıra, R. Dahrendorf, *Essays in the Theory of Society* (Stanford: Stanford University Press, 1967); eleştiriler için, özellikle bkz., Peter Weingart, "Beyond Parsons? A Critique of Ralf Dahrendorf's Conflict Theory", *Social Forces* (1969), XLVIII: 151-165.

(20) Coser'ın başlıca eserlerinde bu nitelik kendini açık seçik gösterir. Bkz., Coser, *The Functions of Social Conflict*; Coser, *Continuities in the Study of Social Conflict* (New York: Free Press, 1967).

yönde etkide bulunabildikleri gibi, belirli koşullar altında ve başka bakımlardan sistemin bütünleşme temellerini güçlendiren ve onun çevresiyle uyumunu artıran süreçler olarak görünebilirler.

Geçmişteki ve günümüzdeki çatışma teorilerinin geçerli sayılabilecek varsayımlarından ve bu konuda yapılan deneysel çalışmaların sonuçlarından yararlanarak, Coser, Simmel'in bu alandaki görüşleri ve kavrayışlarını düzeltip genişletmiş ve Simmel'in üslubu içinde temel varsayımlarını önermeler biçiminde ileri sürmüştür. Coser, toplumsal çatışma konusundaki kapsamlı teorisinin önermelerini çatışmanın sebepleri, yoğunluğu, süresi ve fonksiyonları konuları altında toplamıştır.

A- Çatışmanın Sebepleri:

1. Yoksun grupların kıt kaynakların mevcut bölüşümünün meşruluğundan kuşkuları arttıkça, bu grupların çatışmaya girişme olasılıkları da artar.

1.1- Yoksun grupların kıt kaynakların bölüşümü konusundaki yakınmalarını bildirme kanalları ne kadar az olursa, onların meşruluk konusundaki kuşkuları da o kadar çok olur.

1.2- Yakınmalarını iletme kanallarından yoksun olan grupların üyelerinin kişisel yoksunlukları arttıkça, meşruluk konusundaki kuşkuları da artar.

1.3- Yoksun durumda bulunan grupların üyelerinin ayrıcalıklı gruplara katılma eğilim ve çabaları ne kadar fazla olur ve toplumsal hareketlilik ne kadar az olursa, bu kişilerin kıt kaynakların bölüşümünün meşruluğuna karşı çıkmaları olasılığı o kadar yüksek olur.

2. Bir grubun yoksunlukları mutlak olmaktan görelî olmaya doğru yöneldikçe, grupların çatışmaya girişme eğilimi artar.

2.1- Kıt kaynaklardan yoksun grupların üyelerine uygulanan baskılar azaldıkça, onların görelî yoksunluk duyma eğilimleri azalır (21).

B- Çatışmanın Yoğunluğu:

1. Çatışmanın çıkmasına sebep olan koşulların sayısı arttıkça, çatışmanın şiddeti de artar.

2. Taraflar çatışmaya duygularını ne kadar fazla karıştırırlarsa, çatışma o kadar çok şiddetli olur.

2.1- Çatışan taraflar arasındaki ilişkiler ne kadar sıkı ve içten olursa, çatışmaya duyguların katılması da o kadar fazlalaşır.

(21) Coser, *The Functions of Social Conflict*, s. 36-38.

2.2- Çatışmaya giren taraflar arasındaki ilişkiler ne kadar uzaktan ve resmi olursa, onların çatışmaya duygularını karıştırma ölçüleri o kadar azalır ve ilişkilerin tek yönlü olma özelliği artar.

3. Toplumsal yapı ne kadar katı olursa, çatışma ve gerginlikleri yumuşatıp gideren kurumlaşmış araçlar ve yollar o kadar az olur ve böylece çatışmanın şiddeti o kadar çok yükselir.

3.1- Çatışmanın içinde meydana geldiği ilişkiler ne kadar sıkı ve içten olurlarsa, toplumsal yapı o kadar katı olur.

3.11) Primer ilişkilerin istikrarı azaldıkça, bu ilişkilerin yapısının katılığı artar.

3.12) Primer ilişkilerin istikrarı ne kadar fazla olursa, bu ilişkilerin yapısındaki katılık o kadar az olur.

3.2- Çatışan taraflar arasındaki ilişkiler ne kadar çok sekonder olursa (fonksiyonel bağlılığa dayanırlarsa), çatışma ve gerginlikleri yumuşatıp gideren kurumlaşmış araçlar o kadar fazla bulunur ve çatışmanın şiddeti o ölçüde azalır.

3.3- Toplumsal sistemin kontrol mekanizması ne kadar fazla olursa, o sistemin yapısı o kadar katı ve çatışma da o kadar şiddetli olur.

4. Grupların gerçekçi (nesnel) çıkarları üstünde çatışmalara girme eğilimi ne kadar fazla olursa, çatışmanın şiddeti o kadar az olur.

4.1- Grup çatışmaları ne kadar çok gerçekçi çıkarlar üstünde olursa, onların çıkarlarını gerçekleştirecek uzlaşma yollarını arama eğilimleri o kadar fazla olur.

4.11) Çatışan gruplar arasındaki iktidar farklılığı arttıkça, alternatif çözüm yolları arama olasılığı azalır.

4.12) Çatışmanın içinde meydana geldiği toplumsal sistem ne kadar çok katı olursa, alternatif çözüm yollarının bulunması olasılığı o kadar az olur.

5. Grupların çatışması ne kadar çok gerçekçi olmayan (sözde) çıkarlar üstünde olursa, çatışmanın şiddeti o ölçüde fazla olur.

5.1- Çatışma ne kadar çok gerçek olmayan sorunlar üzerinde olursa, tarafların çatışmaya duygularını karıştırma ölçüleri o kadar artar ve çatışma da o kadar çok şiddetli olur.

5.2- Çatışmanın içinde yer aldığı toplumsal sistem ne kadar katı olursa, çatışmanın gerçekçi olmama olasılığı o kadar artar.

5.3- Gerçekçi çatışmanın kalıcılığı arttıkça, gerçekçi olmayan sorunların doğması olasılığı da yükselir.

6. Çatışmaların bireysel çıkarların ötesinde ve üstünde objektifleştirilmeleri ölçüsü arttıkça, çatışmanın şiddeti artar.

6.1- Bir grubun ideolojik bütünleşmesi arttıkça, çatışmaların bireysel çıkarların üstüne çıkması eğilimi de artar.

7. Bir gruptaki çatışma ne kadar fazla ana değerler ve sorunlar üzerinde olursa, çatışmanın şiddeti o kadar fazla olur.

7.1- Çatışmanın içinde meydana geldiği toplumsal yapı ne kadar katı olursa, çatışmanın ana değerler ve sorunlar üzerinde yoğunlaşması olasılığı o kadar çok olur.

7.2- Çatışmanın meydana geldiği bir duruma duygular ne kadar çok karıştırılırsa, çatışmanın ana değerler ve sorunlar üstünde çıkması olasılığı da o kadar fazla olur (22).

C- Çatışmanın Süresi:

1. Çatışmaya girişen tarafların amaçları ne kadar az sınırlı olursa, çatışma o kadar uzun sürer.

2. Çatışan tarafların çatışmanın amaçları konusundaki görüş birliği azaldıkça, çatışmanın süresi artar.

3. Bir çatışmada taraflar karşılıklı olarak sembolik zafer ve yenilgi noktaları ve görüşlerini ne kadar az kavrayabilirlerse, çatışma o kadar uzun sürer.

3.1- Çatışan her iki tarafın semboller üzerindeki görüşbirliği ne kadar az olursa, karşılıklı olarak zafer ve yenilgi sembollerini yorumlayıp kavrama yetenekleri o kadar azalır.

4. Çatışan tarafların önderlerinin amaca tam ulaşmanın ancak zaferin gerektirdiğinden fazla bir bedelle mümkün olabileceğini kavrama yetenekleri ne kadar fazla olursa, çatışma o kadar kısa süreli olur.

5. Çatışan taraflardan her birinin önderinin kendisini izleyenleri çatışmaya son verme konusundaki ikna yetenekleri ne kadar fazla olursa, çatışma o kadar kısa sürer (23).

D- Çatışmanın Fonksiyonları:

1. Çatışma ne kadar çok şiddetli olursa, çatışan taraflardan her birinin sınırları öteki karşısında o kadar açıklıkla belirgin olur.

2. Çatışmanın şiddeti ve çatışan taraflardan her birinin iş bölümü farklılaşması arttıkça, tarafların her birinin karar verme yapısını merkezileştirme olasılığı artar.

(22) *Ibid*, s. 54-116, *passim*.

(23) Coser, *Continuities in the Study of Social Conflict*, s. 37-52 ve *The Functions of Social Conflict*, s. 20, 48-59, 128-133.

3. Çatışma ne kadar çok şiddetli olur ve çatışan grupların her birinin bütün kesimlerince etkisi ne kadar çok duyulursa, çatışmanın her bir grubun üyeleri arasında yapısal ve ideolojik dayanışmayı artırma etkisi de o kadar fazla olur.

4. Çatışan grupların her birinin üyeleri arasındaki ilişkiler ne kadar çok primer özellikte ve çatışma ne kadar şiddetli olursa, çatışma her iki grubun içindeki ayrılık ve sapmaların bastırılmasına ve normlara ve değerlere zorla uyulmasına o kadar fazla katkıda bulunur.

5. Gruplar arası çatışmanın yer aldığı toplumsal yapı ne kadar çok katı ve çatışma ne kadar çok yumuşak ve sık olursa, çatışmanın toplumsal sistemin uyumunu ve bütünleşmesini artıracak yönde yaratacağı değişme olasılığı da o kadar fazla olur.

5.1- Toplumsal sistem ne kadar az katı olursa, çatışmanın sistem içinde yeniliği ve yaratıcılığı geliştirme olasılığı da çok olur.

5.2- Toplumsal sistem ne kadar az katı olursa, çatışmanın düşmanlıkları başka objelere yöneltme olasılığı azalır ve gerçek gerginlik kaynaklarına yönelme olasılığı artar.

5.3- Toplumsal sistem ne kadar az katı olursa, iktidarda bulunanların çatışmayı çözümlenmesi gereken bir uyumsuzluğun belirtisi olarak görme eğilimleri o kadar fazla olur.

6. Çatışma ne kadar sık olarak meydana gelirse, ana değerler üzerinde daha az uzlaşmazlık olduğunu yansıtır ve dengeyi koruyup sürdürme olasılığı o kadar yüksek olur.

7. Çatışmalar ne kadar çok sık ve yumuşak olursa, çatışmanın normlarla düzenlenmesine katkıları o kadar çok olur.

7.1- Bir toplumsal sistem ne kadar az katı olursa, çatışma o kadar çok sık ve yumuşak olur.

7.11) Sistemin katılığı azaldıkça, çatışmanın mevcut normları canlandırması olasılığı artar.

7.12) Sistemin katılığı azaldıkça, çatışmanın yeni normlar doğurma olasılığı artar.

8. Toplumsal sistem ne kadar az katı olursa, çatışmanın bir sistem içinde güç dengeleri ve hiyerarşileri kurma olasılığı o kadar çok olur.

9. Sistem ne kadar az katı olursa, çatışmanın sistemin bütünleşmesini ve iç dayanışmasını artıran birleştirici koalisyonlar oluşturulmasına katkıda bulunma olasılığı o kadar fazla olur.

9.1- Bir sistemde bazı taraflar başka taraflarca ne kadar fazla tehdit edilirse, birincilerin birleşip koalisyonlar kurma olasılıkları o kadar çok artar.

9.2- Bir sistem ne kadar çok fonksiyonel bağlılığa dayanırsa, koalisyonların birer araç olmaları ve kısa sürmeleri olasılığı da o kadar fazla olur.

9.3- Bir sistem içindeki ilişkiler ne kadar içten ve sıkı bir biçimde yapılaşmış olursa, koalisyonların ortak değerler ve normlar geliştirme ve sürekli gruplar oluşturma olasılıkları da o kadar fazla olur.

9.31) İşbirliğine giren birimler küçüldükçe, onların sürekli gruplar durumuna gelme olasılıkları artar.

9.32) Bir işbirliğinin üyeleri arasında etkileşim gerekliliği arttıkça, bu işbirliğinin sürekli bir grup oluşturma olasılığı da artar (24).

Coser'ın yukarıdaki önermelerle özetlenen yaklaşımının bir çok eksiklikleri olmakla birlikte, bu yaklaşımın fonksiyonalist teorilerin tek-yanlı yaklaşımlarını dengelemede bir katkı olarak görülmesi ona karşı yöneltilecek eleştirilerin biraz daha ölçülü olmayı gerektirmelidir. "Aslında bütün teoriler genellikle bazı eksiklikler taşır; Coser'ın fonksiyonalist çatışma yaklaşımı bu bakımdan bir istisna olmaz.

S o n u ç

Toplumsal felsefedeki ve sonraları sosyolojideki toplumsal çatışma yaklaşımları, toplumsal gerçekliğin belirli bir yönüne öncelik vererek öteki yöne daha çok öncelik veren yaklaşımları dengelemişlerdir. Böylece, toplumları uyumlu ve dayanışmalı bir bütün olarak gören teorilerin toplumsal gerçekliği tek-yanlı inceleme ve açıklamalarını, kendi çözümlene ve açıklamalarıyla tamamlamışlardır. Sonuçta günümüz sosyolojisinde toplumsal gerçekliği mümkün olduğu kadar çok yönlü bir yaklaşımla kavrama eğilimlerinin artıp yaygınlaşmasında çatışma teorilerinin büyük katkısı olmuştur. Bu bakımdan, bu iki yaklaşımın birbirine tümüyle kapalı apayrı teoriler olarak değil, fakat birbirini tamamlayan çabalar olarak görülüp değerlendirilmeleri gerekir.

Toplumsal çatışma toplum felsefeleri ve sosyoloji içinde farklı değer yargılarıyla karşılaşmıştır. Onun toplumsal düzen ve insanlar için çok "iyi" olduğunu söyleyenlerin karşısında ve çoğunlukla pek "kötü" olduğunu savunanlar görülmüştür. Bu iki karşıt yaklaşımın yanında, çatışmaya olumlu ve olumsuz yönlerine birlikte hakkını vererek yaklaşmak isteyenlerin sayısı pek fazla olmamıştır. Oysa, özellikle toplum bilimlerinde değer yargılarından kaçınılması gerektiği gerçeği çok eskiden beri ve sık sık vurgulanır.

Bilindiği gibi, bilimsel çalışmanın en belirgin pratik amacı insanın karşılaştığı sorunların çözümünde ve giderilmesinde yardımcı olmaktır. Eğer çatışma tümüyle

(24) Coser, *The Functions of Social Conflict.*, s. 37-38, 72-95, 125-149.

bir toplumsal "hastalık" sayılıyorsa, sebep ve kaynakları, gelişim evreleri ve sonuçları bilinmeden nasıl tedavi edilecektir? Organizmadaki bir hastalığın (örneğin, kanserin) oluşma, gelişme ve sonuçlanma nedenleri ve gidişi bilinmeden nasıl gerekli tedavi yöntemleri, araç ve gereçleri bulunup uygulanamazsa, bir toplumsal hastalık sayılan çatışma bakımından da durum böyledir. Böyle olunca, toplumsal çatışmaların en yüksek düzeye ulaşip toplum düzeninin dengesini bozmaya başladıkları toplumların en çok bu konuya eğilmeleri gerekmektedir. Çünkü, bilim adamlarını en çok karşılaşılan ve en tehlikeli sayılan sorunlar öncelikle ilgilendirmek gerekir. Kaldı ki, toplumsal çatışma, çekişme ve gerginliklerin değişik yönlerden ve ayrı taraflar için "yararlı sayılan" yönlerinin bulunduğu da inkâr edilemez.

CELİLİNİN HECCR-NÂME'Sİ

Prof. Dr. Hüseyin AYAN

Hâmidî-zâde olarak bilinen Celîlî (893 H./1487 M.-977 H./1569 M.), Bursa'da doğmuştur. Diğer Celîlî'lerden ayırmak için Bursa'lı Celîlî, diye adlandırıldığı yerler de vardır. Asıl adı: Abdülcelîl'dir. O devirlerde, doğum tarihi bilinen müs-tesnâ şâirlerdendir.

Edebiyat tarihimizde, dört tane Celîlî mahlasını almış şâir vardır:

1. Edirne'li Celîlî'dir. "Penbe-dûz" olarak tanınır (1).
2. Bursa'lı Celîlî'dir. Sultan Bâyezîd devrinde yaşamıştır (2).
3. Kadı Celîlî'dir. Adı: Abdülcelîl olup, Abdülganî Efendî'nin küçük kardeşi-
dir (3).
4. Hâmidî-zâde Celîlî'dir ki, yazımıza onun Hecr-nâme adlı mesnevisi konu edilecektir.

Hâmidî-zâde Celîlî'yi, Sehî Bey (4), İznikli olarak göstermiştir. Latîfî de tez-kiresinde (5), ona uymuştur. Celîlî'nin hayatı ve eserleri hakkında, Türk Kültü-rü'nü araştırma enstitüsü'nün hazırladığı Prof.Dr. Faruk Kadri TİMURTAŞ Armağanı'nda geniş bilgi verilmiştir. Daha sonra Mihek-nâme (6)'si vesilesiyle Celîlî'ye dair bâzı hususlara temas olunmuştur.

Celîlî'nin "Hamse sahibi" bir şâir olduğu artık kesinlik kazanmıştır. Onun hamsesinde:

-
- (1) Latîfî, Teskire-i Latîfî, İstanbul, İkdâm Matbaası, 1314, s. 119; Kınalı-zâde Hasan Çelebi, Tezkiretü's-u'arâ (Dr. İbrahim KUTLUK), Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1978, s. 259
 - (2) Adı geçen eserlerin aynı sahifelerinde.
 - (3) Kınalı-zâde Hasan Çelebi, Tezkiretü's-Şu'arâ (Dr. İbrahim KUTLUK), Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1978, s. 260
 - (4) Sehî Bey, Heşt-Behîşt, Süleymaniye (Hamidiye) Kütüphanesi No: 1503 v. 85b-86a (Turgut Karacan-Görül Şimşek-Ayan) Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sezuniyet Tezi, s. 159
 - (5) Latîfî, Tezire-i Latîfî, İstanbul, Matbaası, 13134, s. 119
 - (6) Prof.Dr. Harun Tolasa Armağanı, Ege Üniversitesi yay. 1983

- I- Husrev ü Şirin,
- II- Leylâ vü Mecnûn
- III- Gül-i Sad-berk (Gül-i Sad-berk-i Bi-hâr),
- IV- Hecr-nâme,
- V- Mehek-nâme, vardır.

Hâmîdî-zâde Celîlî'nin bunlardan başka:

1. Divan'ı,
2. Şeh-nâme Tercümesi (Ele geçmemiştir).
3. Yusûf u Züleyhâ (Ele geçmemiştir)'sı da bulunmaktadır.

Türk Edebiyatında ilk hamseyi Ali Şir Nevâyî (844 H./1441 M.-907 H./1501 M.) yazmıştır. Onu takiben de Hamdullah Hamdî (953 H./1449 M.-h09 H./1503 M.) ikinci hamseyi edebiyatımıza kazandırmıştır. Üçüncü sıraya, arada büyük bir boşluk (') bırakılarak, Taşlıcalı Yahyâ (ö. 990 H./1582 M.) yerleştirilir. Bu boşluk (') içinde, hamselerine aldıkları eserleri ele geçmemiş olanları saymazsak, bugün hamsesinin bir nüshası elde bulunan Celîlî ile iki hamse sahibi Lâmi'î Çelebi (ö. 938 H./1532 M.) de vardır. Celîlî, hamsesini 920 H./1515 M. yıllarında Lâmi'î Çelebi ise iki hamsesini, nihâyet ölümünden önce (938 H.) tamamlamışlardır. Halbuki Taşlıcalı Yahyâ Bey Gencine-i Râz'ı (947 H./1540 M.), Gülşen-i Envâr'ı (958 H./1551 M.) yıllarında yazmıştır. Geçekten hamse sahasında Hamdullah Hamdî ile Yahyâ Bey arasında meydana gelen boşluk, bu sahada eser yazılmadığından değil de yapılan araştırmaların yetersizliğinden ortaya çıkmakta olduğu anlaşılmaktadır.

Hâmîdî-zâde Celîlî'nin "Külliyât" (1)'inde sondan bir önceki mesnevinin adı: Hecr-nâme'dir (2). Merhûm Agâh Sırrı Levend, Hecr-nâme'yi "Sergüzeşt-nâmeler, Hasbihâller (3) arasında saymaktadır.

Celîlî'nin hamsesinde dördüncü mesneviyi teşkil eden H e c r - n â m e , 483 beyitten ibaret olup 915 yılında yazılmıştır. Şâir, mesnevîsinin sonuna:

Tokuz yüz on beşe irmişdi târih
Ki silk-i nazma geldi HEKR-NÂME
HAZÂN-NÂME hem itsem n'ola nâmın
GÜL-İ ŞAD-BERKden şöñ yazdı hâme

eklediği dördlük ile, Hecr-nâme'nin yazılışını 915 H. (1509/1510) olarak tesbit etmektedir. Bu dördlüğün yardımıyla eserin bir adının da H a z â n - n â m e

(1) Blochet. Bibliogheque Nationale Kataloğu, Türkçe Yazmaları No: 364.

(2) a. g. e. v. 108b-121a

(3) Agah Sırrı Levend, Türk Edebiyatı Tarihi, c. I, s. 142.

olduğunu öğreniyoruz. H e c r - n â m e veya H a z â n - n â m e adının verildiği bu mesnevi, "Besmele" ile başlamaktadır.

Besmele nazm-ı 'âlem-ârâdur Nâme-i zü'l-celâle tuğrâdur

Besmele, harf harf çeşitli benzetmelerle açıklandıktan sonra aynı meâlde Arapça üç beyitle son bulur. 20 beyit içinde açıklamasını bulan Besmele'den sonra da "tahmîd" e geçilir. "Tevhîd" de diyebileceğimiz bu kısım 60. beyitte biter. "Na't" 61.-84. beyitler arasındadır. "Çâr-yâr"dan Ebûbekir için 85.-89.; Ömer için 90.-94.; Osmân için 95.-99.; Ali için 100.-104. yazdıktan sonra, topluca 105.-109. beyitlerde övülmektedirler.

Celîlî, bu küçük nesnevîde de usûle ve ananeye uymuştur. Böylece "hikâyesine" 110. beyitten itibaren geçer:

Dinle bir hoş hikâyet eyleyeyin	Ni hikâyet şikâyet eyleyeyin
Diyeyin saña dâğ-ı derdümden	Eşk-i gülgün u rüy-ı zerdümden

dedikten sonra da "rengin bir fesâne" yazmak istediğini belirtir, bu efsânenin:

Sümbül-i ter haţ-ı siyâhî ola	Harfler sebze vü giyâhî ola!
Sürhü gül-zardan hikayet ide	Laciverdi çemen rivayet ide!
Her elif ser-keş ola serv gibi	Nokta pervaz ide tezerv gibi!

Böylelikle:

Servler anda dûd-ı âh olsun Sine peykânları giyâh olsun!

"Kanlı gözyaşları bahçesi, göz su dolabı, yaşları ise çağlar deresi olsun!

Dikkatleri kendisine çeken Celîlî, "mâcerâsım" şöyle anlatır:

Aşk mihnetinle derdinin yoldaşı olarak aşk memleketinde dolaşırdım. Akranlarımı kıskanarak, dostların öğütlerini dinleyerek, bir taraftan üstünlük ve olgunluk, diğer taraftan da makam, mansıp dilerdim. Günlerim böyle geçirdi. Muradımı da alırdım. Lâkin memleketimden uzaklaşmak aklımdan geçmezdi. Gençliğimi görenler, sana "seyr ü sefer münasibdür" dediler. Ay dolaşarak dolunay olur, kişi noksanını böyle tamamlar! Bunu kulağına küpe et, yola çık! dedikleri zaman âhlarla, vâhlarla yola koyuldum! Yolum bir uçsuz bucaksız denize vardı. Bir gemi gördüm. Vakarlı fakat yel gibi giderdi. Kaptan, gemiyi bir iki gün sonra "Hurrem-âbâd"a ulaştırdı. Böyle bir şehri Zühal'ın gözü bile görmemiştir. Evleri mermerden, sanki inci ve cevherdendir. Yerleri gümüştedir. Bahçeleri Çin "nakış-hânesi"dir. Eyvanları ile kemerleri, felekle boy ölçüşür. Câmii sağlam bir kale olup din kâbesi gibidir. Üzerinde "Lâilâhe illâllâh" yazılı olan kapılarından cennete yol vardır. Her şeyi kendine hâstır; suları hoş; bahçeleri rengârenk çiçekle dolu; gülleri, sevgilinin güzelliği gibi tâze, her mevsimi de bahar gibidir. Etrâfı ayş ve işret yeri olan bu yerde içilen şarap, humârlık vermez!

Bunu gören Celîlî, orada bir müddet kalmaya niyetlenir. Sonunun ne olacağını düşünmeden, etrafını zühdden bir duvarla çevirir. Meğer orası Cennet-âbâd değil miymiş? İçi hûrilerle dolu! Hele içlerinden biri! Bu güzelin tevsifi, divan edebiyatının en parlak tâbirleri ile yapılmaktadır. Celîlî, bu güzele âşık olur! Sararıp solar. Yanıp yakılır. Kendi kendini azarlar! Gönünü sıygaya çeker! Gönlü bunları işitip söze gelir: "Cânın temeli aşk'tır! Aşksız gönül, âbâd olmaz!" diyerek, aşkın nelere gücü yettiğini anlatır: "Her şey aşk ile diridir" hükmüne varır. Celîlî'ye "gönül"ün sözleri mâkûl gelir. Derdine çâre olmadığını anlar. Tekrar kendi kendine söylenip "terennüme" başlar. Onun bu, sabahtan akşama, akşamdan sabaha kadar süren sızlanmalarını duyan "Bir refik-i şefik" hâlini sormağa gelir. Ziyâret için geldiğini söyleyip hâlini, hâtırını sorar. Hâlini bilirsek, "tedbir" alırız, der. Bundan memnun olan Celîlî, "Bir gül-endâma mübtelâ oldum" deyip sözü uzatınca, dostu: "Ol ne bilsün seni ki hastesisin?" gibi sorulara başlar. Öğütlerde bulunur. Bu öğütleri beğenen Celîlî, sevgilisini bulmağa gider. Sevgilisi "gün gibi karşudan peydâ" olunca, Celîlî'nin hayretinden dili tutulur. Bunu gören sevgilisi ise, etrafındakilere, "bu deli de kim" der. Etrafındakiler ise: "Bir garîbdür! Gülistânun da andelîb" olsa olmaz mı? deyince "Meges olur mı hem-dem-i 'Ankâ ?" sözlerini hışımla söyler! Celîlî, bu sözler karşısında "harâb" olurken, dostu yanında bitiverir. Ona başından geçenleri anlatır: "Çâre" ister. "Sabr eyle!" öğütleriyle karşılaşır. Ayrıca yazmasını öğütler! Belki bunları okuyunca insâfa gelir! der. Celîlî de sabrı tükenince, eline kalemi alıp yazmaya başlar. İçini döker. Mektup bitince de birine verip gönderir. Sevgilisine ulaşan mektubu açtığında: "Za'ferân gibi bir kâğıt üstünde kara kan gibi yazılar" görür. Haberciyi fena hâlde tersler, ümidini kessin, der. Celîlî'ye bu kadar haber ulaşınca, eski derdi tâzelenir ve kendi kendine yine söylenmeye başlar. Tedbirin takdiri bozmadığını görünce, Allâh'ın inâyetini bekler. Allâh, didârı sevk edince de maksadına ulaşır. Elele verip istedikleri yerlerde gezip dolaşırlar. Fakat felek, Celîlî'yi bir oyuna getirir. "Vuslatını fûrkate tebdîl eyle". Bu meâldeki sözlerle Hecr-nâme'nin konusu tamamlanır.

Celîlî, "söz"ün nasıl olması gerektiğini, efsâne yazmadığını kimseden almadığını da beyan ederek, okuyanlardan düâ ister. Sonunda iki beyitlik bir kıt'ada, eserin yazılış tarihini 915 H. (1509/1510 M.) olarak belirtir.

Hecr-nâme 485 beyitlik bir mesevidir. Celîlî'nin iç dünyasına ışık tutması bakımından önemlidir. Şair, eserin tamamlandığı yıl olan 915 H. (1509/1510 M.) de 22-23 yaşlarındadır. Hecr-nâmenin konusu ister hayâlî, ister gerçek olsun, olgun düşüncelerle örülmüştür. Celîlî, bu yaşlarda, "bir şûh-ı cihâna" gönül vermiş, uğruna yanmış, yakılmış; dostlarından "tedbir" eylemelerini istemiş ise de aldığı cevap, sadece "bir iki gün sabr eyle" öğüdüdür. Sevgilisine hâlini arz eden bir mektup yazarsa, belki "o ateşli mektubun, onun taş gibi katı yüreğine tesir eder!" Celîlî, gönül verdiği, uğruna yanıp tutuştuğu "perî-çehre"yi gördüğü zaman nasıl hakarete uğramışsa, yazdığı mektubu ve onu götüren kişi de aynı hale dûçar olur.

"Söyle ey bülbül-i bahâr-ı sūhan" sözleriyle kendine seslenir. Bir taraftan hikâyeyi bitirmeye, öbür taraftan da "Allâhın inâyetini" dile getirmeye çalışır.

Celilî'ye göre, "tedbîr", "takdîr" ile uygun düşmelidir. Yoksa "vuşlat" mümkün değildir.

Hecr-nâme'de, Celilî, çok parlak ve ateşli tasvirlerle yer verir. O, bu tasvirlerle, Gâlib'in Hüsn ü Aşk'ının temelini atmıştır, denebilir. Şair, "Hürrem-âbâd" a ulaştığı zaman, hikâyesini biraz daha geliştirmek isteseydi, muhakkak edebiyatımız bir büyük "aşk" mesnevisi kazanmış olurdu. Celilî, sözü uzatmaktan korkarak: "Ömür kısadır, hikâyeyi uzun etme" deyerek Hecr-nâmeyi bitirmiştir. Bununla da okuyucularını "düşünmeye" sevketmiştir. Gerçekten, Hecr-nâme, okuyanlarını "aşk" etrafında derin derin düşündürücü ifadeler taşır.

Hecr-nâme'nin şimdilik tek nüshası vardır. Maksadımız, XVI. yüzyılın yetiştirdiği güçlü şairi Celilî'nin bu eserini daha geniş çevrelere duyurmaktır. Çünkü Celilî ve eserleri yakından tanınınca, edebiyat tarihimizde bâzı hükümlerin ve görüşlerin değişikliğe uğrayacağı kanâatini taşımaktayız. Bunlar arasında, Hamse-ler ve Hamse Şairleri hakkında yazılanları sayabiliriz.

(H E C R - N Â M E)

- | | | |
|------|---|---|
| 108b | Besmele nazm-ı 'âlem-ârâdur
Zakirine cihân müsellemdür
On toköz harf ise ne var ma'dûd
Bâ beķâ vaşfına ser-âmeddür | Nâme-i zü'l-celîle tuğrâdur
N'ola disem ki İsm i A'zamdur
On sekiz biñ cihâna eyler cûd
Sini ye'cüc-ı fitneye seddür |
| 5. | Mîmidür çeşme-i zülâl-i ma'in
Her elif bir nihâl-i ser-keşdür
Lâmı zülf-i cemâl-i sermeddür
Her ne teşdid kim hüveydâdur
Hâsi şan dide-i cihân-bîndür | Dehen-i cân-fezâ-yı hûru'l'in
Başı vahdet hevâsile hveşdür
Sünbû-i gîsû-yı Muhammeddür
Küngür-i kâh-ı dîn ü dünyâdur
Nergis-i bağ-ı millet ü dîndür |
| 10. | İki râsı ki 'amberin-bûdur
İki hâ iki gonçe-i hândân
Güyyâ baħr-ı rahmet içre muķim
Yâ çeküp sineye kemân-ı kader
Harekâtı cihâna bâ'ışdür | Çehre-i dînde iki ebrûdur
Zînet ü zib-i gülşen-i 'irfân
Nûn şadef oldı noķta dürr-i yetim
İtdi tîr-i kazâya haşm-ı siper
Cünbiş-i âsumâna bâ'ışdür |
| 15. | Sekenâtu ki tavķdur müşķin
Noķtalar encüm-i hidâyetdür
Ey Celilî günâh-kâra ne bîm | Oldı halhâl-ı sâķ-ı 'arş-ı berin
Râh-rev olana kifâyetdür
Hâtîme vâķı' oldı çün ki rahîm |

بسم من عز اسمه و على

مالك الطوك ربنا الاطن

109a واجب الروح محيي الاموات

خالق النور جاعل الظلمات

20. يشهد الله كل من يبدر

انه لا اله الا هو

Ĥamd aña kim cihānı yaratdı
Dürdi bir emr ile nüh eyvānı
Yazdı levh-ı vüçüda hoş inşâ
Cümle maĥlûqdan idüp tekrım

Encüm ü mäh u mihri yaratdı
Ki sütün-ı dü'adur erkānı
Naqş itdi mezâhir-i esmâ
Ķıldı insānı aĥsen-i taqvim

25. İtdi nuṭĶ ile ġayrdan mümtâz
Ķaşr-ı lâhüta pâye itdi sözi
Virdi söz murġına hoş âvâze
Gerçi pây-ı süĥan uzatdı dest
Ol şeref virdi bir avuç ĥâke

Ĥil'at-ı fazlına yiter bu tırâz
Nür-ı nâsüta sâye itdi sözi
Köhne gülşende naġme-i tâze
Ķıldı seng-i sarây-ı vaşfı şikest
Ki Ķadem başdı farĶ-ı eflâke

30. Mäh-ı nev dergehinde ĥalĶa be-ġuş
Mezra'-ı âsumânda dâs-ı hilâl
Bâġ-ı gerdüni kılmaġa tezyîn
Virdi cân kisvetin âba
Ebr-i bârân çıkardı deryâdan

Nâf-ı şeb Ķapusında müşk-fürüş
Dâne-i vaĥdetine oldı dâl
Aşdı engür ĥüşe-i Pervîn
Bâliš-i dil Ķodı ser-i ĥvâba
Çeşme-i Ĥızr-ı bâġ-ı ĥaĥrâdan

35. Buldı andan mizâc âteş ü âb
Virdi bâġ-ı vüçüda âb-ı ĥayât
Ķara topraġı lâle-zâr ider
Ķonçe perde tıtdı vâlâdan

K'oldı hem la'l-pâre hem dür-i nâb
'Adem-âbâdı eyledi zulumât
Ķuru şâĥı benefşe-zâr ider
Güllere ĥil'at itdi dîbâdan

109b Kimde süsen-şıfat olursa zebân

Ya ser-â-pây ġonçe gibi dehân

40. İdemez biñde bir şenâsın edâ

Didi لا احنى çün rasül-ı Ĥudâ

Melikâ bende-i za'ifem ben
ĤırĶa-ı tâ'atüm mey-âlûde
Virdi şavt-ı terâne vü bâde
Ten diyârında ġam durur kâlâ

Zâr u ser-geşte vü naĥifem ben
Cür'a-ĥor ĥâk-i fersüde
Zühdümi âba 'ömrümi bâda
Dâġ-ı 'işyândur alnuma tamġâ

45. Âteş-i ma'şiyet tenüm yaĶdı
Vây írmezse raĥmetüñ âbı
Ķirdiġarâ'inâyetüñ ĥaĶıçün
'Arş u ferş ü semâ vü arz ĥaĶı
Enbiyâ evliyâ şefâ'atiçün

Ĥâşıl-ı zühd ü ĥarmanum yaĶdı
Gerdiş itmezse luṭf dülâbı
Raĥmet-i bi-nihayetüñ ĥaĶıçün
Ĥaşr ü neşr ü livâ vü ĥavz ĥaĶı
Eşfiyâ etkıyâ şafâ'atiçün

50. 'Âme vü ĥâşa luṭf-ı 'âmüñ içün
'İşĶdan baġrı başlular ĥaĶĶı
Eyle miskin Celiliye tevfiĶ

Ĥızr-ı imân şerif-i nâmuñ içün
ŞevĶdan gözi yaşlular ĥaĶĶı
Luṭfuñı kıl aña şefiĶ-ı refiĶ

- Hâtırın ma'rifetle âbâd kil
Ceşmini nûruñ ile binâ kıl
55. 'İlm virdüñ 'amel 'a'â eyle
Nûr virdün mülk-i cânî âbâd it
Çün ola berk-i 'ömr pejmurde
- 110a Gerçi cürm ile kıldı nâme siyâh
Bağma ha'at-ı siyâhî harfine
60. Seyyi'âtı yerine yaz hasenât
Nâmemüñ zibi fa'z-ı sermeddür
Hâtem-i enbiyâ rasûl-i Hudâ
Mağrem-i sırr-ı perde-i lâ-rayb
Sâlik-i râh-ı الذی اسرا
65. Vâkıf-ı râz-ı کنت کنز oldur
Pâs-bân-ı sarây-ı va'hdettür
Kaşr-ı kâdrine yazdı kil-k-i ka'zâ
Nefs-i kül kaşr-ı kâdri derbânı
Ser ü ser-ğayl-i enbiyâ oldur
70. Sensin ey âfitâb-ı millet ü din
Çarğ kem-pâye kaşr-ı kâdrüñden
Küh'l-i "Mî-zâğ" sürme-i 'aynüñ
Leyletü'l-Kadr müy-ı hoş-büyün
Şeh-nişinüñ neşimen-i "Lev-lâk"
75. Şeh-süvâr-ı semend-i temkînsin
"Kâbe kavseyn menzil-i "Ednâ"ñ
- 110b Göklere şiyt-i nevbetüñ irdi
Murğ-ı destân-serây-ı va'hdetsin
Ey kef-i hâk-i pâyüñ âb-ı hayât
80. Zerr-i hâk-i râh ihsân kıl
Dem-i mağşer Celiliyi yâd it
Cânib-i Hağdan ola saña müdâm
Dağı evlât âliñe olsun
Çâr-yaruñ durur çihâr-erkân
- Cehl bendinden anı âzâd it
Dilini zikrûñ ile güyâ kıl
- Ya'ni ni'me'l-bedel 'a'â eyle
Zulmet-i ma vü menden âzâd it
Tünd-bâd ile şem'-i ten murde
- Luţfuñı eyle 'ömr-ğvâh-ı günâh
Sen kalem çek günâhı harfine
- استجب منه هذه الدعوات
Çünkü tevqı'ı na't-i Ağmeddür
Hâdi vü mehdi-i sebil-i hüda
Nükte-dân-ı rumüz-ı safha gayb
ما اوحى ہانكاه-ی ساكين-ی
- Nükte-perdâz-ı کنت کنز oldur
Hâzin-i mağzen-i nübüvvetdür
سبحان بعدہ اسرى
'Ağl-ı kül pâs-bân-ı eyvânı
Dürretü't-tâci evliyâ oldur
- Mağla-ı âfitâb-ı evc-i
Mîhr bir zerre mâh-ı bedrûñden
Sürme-i çarğ gerdi-i na'leynüñ
"Ve'ç-ğuhâ" na't-i rüy-ı dil-cüyün
Mesnedüñ çâr-bâliş-i eflâk
- Ğusrev-i heft-kışver-i dînsin
"Li-ma'a'llâh" manşib-ı vâlâñ
- Şarğdan ğarba da'vetüñ itdi
Bülbül-i gülşen-i nübüvvetsin
Olsa muhtâc kaşresine 'uşât
- Kaşre-i ebr-i luţfı bârân kıl
Kaşre ile bu zerreyi şâd it
Elf hamdîn ve elf elf selâm
Âl-i nikü-ğışâlüñe olsun
K'oldılar çâr-rükn-i nüh-eyvân

85. Yâr-ı evvel hülâsa-i kevneyn
Hâmi-i din-i Hak 'ale't-tahkiğ
Mâh-ı evvân-ı "İz-hümâ fi'l-gâr"
Mehbit-ı nûr-ı Muştafâ oldur
Ser ü ser-hayli ehl-i tevhidün

90. Şerver-i din halife-i şâni
Ser ü salâr-ı hayl-i din Fârûk
Derresi zülf-i çehre-i İslâm
Nûş-ı 'adliyle şuarup dehri
Ger Züleyhâya virdi Yûsuf fer

111a 95. Nâsır-ı din halife-i şâliş
Mecma'-ı 'ilm (ü) câmi'-i Kur'an
Luft-ı ser-çeşmesi haya kâni
Ol durur nîk-ahter-i devrân
Sıbgata'llah aña gül-i hod-rüy

100. Şâh-ı din kim imâm-ı râbi'dür
Ol sipeh-dâr-ı nesl-i Muttalibi
Menba'-ı çeşme-i velâyetdür
Âyet-i هل اتي anuñ şâni
Mîr-i dîn Şihne-i Neced oldur

105. Her biri pîr-i hânkâh-ı yakîñ
Her biri pişvâ-yı ümmetdür
Her biri şâhbâz-ı sidre-nişin
Her biri âsumân-ı 'irfândur

Anlaruñdur riyâz u nûr-ı 'in

110. Dinle bir hoş hikâyet eyleyeyin
111b Diyeyin saña dâğ-ı derdümden
Ki neden çehre böyle zerd oldı
Ya neden böyle zâr u mañzûnum
Ya neden bunca nâle vü feryâd

115. Kankı şûh-ı cihâna dil virdüm
Gözümüñ diñmedüğü âbı neden
Ğuşşamuñ kışşasını şerh ideyin
İdeyin bir tılsım anda nihân
Yazayın bir fesâne-i rengin

Mahrem-i hâş-ı şâni-i işneyn
Mâhi-i küfr Ebû-Bekir Şiddik
Şem'-i cem-'i mûhâcir ü enşâr
Mañzen-i sırr-ı enbiyâ oldur
Pişvâsı makâm-ı tecridün

Bâni-i 'âdet-i cihân-bânj
K'irdi kadri livâsı tâ-'uyük
Kılıcından ruğ-ı zafer gül-fâm
İçürür kâm-i müşrike zehri
Virdi âfâka tâze 'ömr 'Ömer

K'oldı 'âlem nizâmına bâ'ış
Menba'-ı hilm Hazret-i 'Ösmân
Cüd deryâsı vü seğâ kâni
K'eyledi mâh u Zühre ile kırân
Kıldı bu gül meşâmını hoş-büy

Taht-gâhı sipihr-i tâsi'dür
Ol Ebû'l-feth İbnü 'amm-i nebi
Ma'tla'-ı ahter-i hidâyetdür

Naşş-ı Kur'an kemâl-i bürhânı
Kâşif-ı sırr-ı "Lev-keşef" oldur

لوکشف

Her biri mürşid-i mesâlik-i dîn
Her biri muhtedâ-yı milletdür
Her biri bülbül-i behişt-i berin
Her biri âfitâb-ı bürhândur

رضى الله عنهم اجمعين

Ne hikâyet şikâyet eyleyeyin
Eşk-i gülgün u rüy-ı zerdümden
Hem-demüm niçün âh-ı serd oldı
Nice Leyli gamında Mecnûnum
Nice Şirine olmuşam Ferhâd

Nice âşub-ı câna dil virdüm
Giceler görmedüğü h'âbı neden
Şol ki itnâb vire tarh ideyin
Ki okındukça âteş ola 'ıyan
K'ola reşk-i nigâr-hâne-i Çin

120. Sünbül-i ter haç-ı siyâhı ola
Sürhî gül-zârdan hikâyet ide
Her elif ser-keş ola serv gibi
Tâ ola dâğ-ı zerd-i gül-zârı
Servler anda dūd-ı ah olsun
125. Lâle-zârı sirişk-i hün-âbı
Gönçeler anda zaḥm-ı peykândur
Süseni vaşf-ı ḥançer-i dil-dâr
Ben ki seyyâh-ı mülket-i 'iškam
Gözedüp 'âr-ı ğayret-i akrân
- 112a 130. Kesb-i fazl u kemâl eyler idüm
Hoş alurdum zemânenen kâ mı
Geçmez idi dil-i figârumdan
Ummaz idüm sipihr-i devrândan
Çünkü irdi bahâr-ı isti'dâd
135. Tâze gül virdi hâr-ı bâğ-ı ümid
Didiler nik-ḥvâhum olanlar
Saḥa seyr ü sefer münâsibdür
Seyrden bedr olur felekde hilâl
Güher-i pendî güşvâr idüp
140. Çâr u nâçâr 'azm-i râh itdüm
Gider idüm hezâr miḥnet ile
İster iken dūr-i girân-mâye
Bir 'aceb baḥr-ı bi-kerân gördüm
Nükte-dân fikri gibi bi-pâyân
145. Şanki Tûfân-ı Nüh seyl-âbı
Fî'l-meşel her habâbı bir gerdün
Dimezem cüy-bâr-ı Ceyhündür
Âteşi-tab' gibi cüş eyler
- 112b Bir gemi var idi hilâl gibi
150. Nice keşti ki bad-pâyidi
Küh-peyker velî sebük-refâr
Fil-tendür velî 'ukâb-şitâb
Gögsi üzre yürür şan ejderdür
Gerçi ebr-i siyâh-şuretdür
155. Güyyiâ taḥtdur Süleymâni
Şan neheng-i muḥit-ı a'zamdur
Gemiyi çün ki sürdi keştibân
- Harfler sebze vür giyâhı ola
Lâciverdi çemen rivâyet ide
Nokta pervâz ide tezerv gibi
Çemen-i sinemün nümüdârı
Sine peykânları giyâh olsun
- Eşk-i seyl-âbı dide dülâbı
Sebzeler reşk-ı tîğ-ı cânândur
Gülleri dâğ-ı sine-i efgâr
Hem-reh-i derd ü miḥnet-i 'iškam
Güş idüp naşihat-ı yârân
- Kaşd-ı câh u celâl eyler idüm
Geçürürdüm bu resme eyyâmı
Ki olaydum cüdâ diyârımdan
Ki beni ayıraydı yârândan
Virdi şâḥ-ı ümid berk-i murâd
- Jâle-i ter bitürdi râğ-ı ümîd
Mesned-i 'izz ü câhum olanlar
Terk-ı ḥatt-ı hâzer münâsibdür
Ya'ni noḫşanı bulur evc-i kemâl
Güşda dürr-i şâḥ-vâr idüp
- Derd-i dilden bir iki râh itdüm
Ġam-ı yârân u dâğ-ı hasret ile
Çıka geldüm kenâr-ı deryâya
Şan zemin üzre âsumân gördüm
Reşk-i deryâ-yı kulzüm-i 'Ummân
- Dehr kâmina zehr-i cüllâbı
Kâtresi baḥr-ı Kulzüm ü Ceyhün
Ki zemin üzre 'aks-i gerdündür
Derd-i dilder 'aceb ḥurûş eyler
Baḥr-ı aḫzâr yüzinde ḥâl gibi
- Hey nice bad-pâ şabâyidi
Bâd-peymây lik küh-vekâr
Pil-bân aña bād u şahrâ âb
Bî-ser ü pâ şabâya hem-serdür
Lik berk-ı 'acül-hey'etdür
- Kim yel olmışdı bende-fermânı
Tu'mesi ol sebebden âdemdür
Bâd-ı nuşret eline virdi 'inân

- 'Azm-i meydân-ı baħr idüp fi'l-hâl Pil-vâr odı başına çengâl
Bir iki gün ki gitdi deryâda İrdi bir şehri-i ħurrem-âbâda
160. ħurrem-âbâd kim aña bedal Görmemiş çeşm-i pâsbân-ı Züħal
Dimezem âsumândur aña ħişâr Burc u bârûsı âsumâna medâr
Âsumân gibi şâmiĥu'l-erkân Kûh-mânend râsiĥu'l-bünyân
Nice şehri ol ki Mışır-ı şânidür Mışır sultânı pâsbânıdur
Cennet-âbâd kaşrdan ma'mûr Der ü divârı lü'lü-i menşür
165. Evlerinüñ binâsı mermerden Nice mermer ki dürr ü gevherden
Ferşler anda levĥ-ı simindür Zârlar naķş-ı ĥâne-i Çindür
Mermeri şu gibi muşaffâdur Şanki âyine-i mücellâdur
- 113a Tâķ u evvânları felek-girdâr عقدت عند منتهى النهار
Câmi'i ehl-i zühde ĥışn-ı ĥaşin Nice ĥışn-ı ĥaşin ka'be-i din
170. Her kaşusı behište bir hoş râh Yazılı لا اله الا الله
Ĥâşşa gülgeşt ü cüy-bârları Murg-ı zârı vü murg-zârları
Büstân u çemenleri dil-keş Şuları cân-fezâ hevâsı hoş
Gülşeni pür-şükûfe gün-â-gün Şan yire inmiş encüm-i gerdün
Ĥâki gibi hevâsı müşk-âmiz Çemeni hoş nesimi 'anber-biz
175. Gülleri tâze ĥüsn-i yâr gibi Kamu faşlı olur bahâr gibi
'Ayş u 'işret yiridür eţrâfı Bâdesi bi-ĥumârdur şâfi
Kıldum anda ikâmete niyyet Tâ ki şuġl eyleyem bir az müddet
Zühdden çevreme ħişâr itdüm Der ü divârın üstüvâr itdüm
Ne bileydüm ki n'olisar encâm Ne belâ göriser dil-i nâ-kâm
180. Cennet-âbâd imiş meger ol şehri Toli ĥür-ı semen-ber-i gül-çehr
Serv-ü bâlâlar u sehî-kaşler Lâle-simâlar u semen-ĥadler
Var idi içlerinde bir meh-veş Güyiyâ bir nihâl idi ser-keş
Ne nihâl âfitâb-ı evc-i kemâl Nür-ı ĥüsnüyle dehr mâl-â-mâl
Nâzdan gözleri 'itâb-âlüd 'Âşıķuñ baĥtı gibi ĥvâb-âlüd
185. Adı Ĥıızr u lebi zülâl-i hayât Ol hayât âbına ĥaķı zulümât
Bâġ-ı ruĥsârı gülşen-i Rıdvân Sâye-i servi 'ömr-i câvidân
113b Sidreye serv-i kaşdi baş egmez Ĥür eline şu koymaġa degmez
Leblerinden 'aķıķ-ı nâb ĥacil Dişlerinden düri-i hoş-âb ĥacil
Çonçedür lik ġonçe-i güyâ Servdür lik serv-i gül-simâ
190. Tütü-reftâr lik kebk-ĥırârın Kebk-reftâr lik tütü-fâm
Naĥl-i kaşdi ki gülşen-ârâdur Bâġ-ı ĥüsn içre serv-i ra'nâdur
Kaşmetin şanma serv ya şimşâd Bâġ-ı ümmidde nihâl-i murâd
Gülşen-i ĥüsninüñ şükûfesi çok Güllerinüñ veli benefşesi yok
Fitne-engiz çeşm-i câdüsi Şir-i 'âlem zebün-ı âĥüsü

195. Mürdeye cân virür tekellümde
Teni başdan ayağa nür gibi
Çün ki ol serv-i ser-keşi gördüm
Dögünüp taşlar ile âb gibi
Yaş döküp katre katre jâle gibi
200. Şundi bir câm sâkî-i gerdün
Bir ayak şundi 'ışk şahbâsı
Gitdi elden 'inân-ı her tedbir
Bir hadeng atdı gamzesi per-tâb
Lebleri cânı mey-perest itdi
205. Ruhları oda urdı harmanümi
Ol hat u hâl ü kâkül-i hoş-bü
114a Câna tâb irdi âfitâbından
Yüzümün rengi za'ferân oldu
Başuma sebze gibi koydum hâk
210. Lâle-veş yollar üzre hâk oldum
Katı ol dem ki râhat u hoş-hâl
Göricek hâlümi ziyâde harâb
K'ey hevâ vü heves elinde zebün
'İşk zencirinün esirisin
215. Şem'-i cem'-i belâya pervâne
Sözünün mâh-ı nev zebânesidür
Hüblar sevmek oldu endişen
Yiridür dinse safta divâne
Baş hevâya koşup habâb gibi
220. Bir peri-veş cemâle meyl itdün
Olduñ ol serv-kad hevâ-dârı
Niçün itdün beni belâya esir
Eyleyen bu belâları sensin
Bilmezem kime ideyin feryâd
- 114b 225. Dil işidüp sözümü virdi cevâb
'İşk ile oldu cânâ çün bünyâd
'İşksuz kimse şanma insândur
'İşkdur emr-i "Kün fe-kân"a sebeb
'İşkdur "Küntü kenz" esrârı
230. Aşk-er-i mihre 'ışkdur micmer
'İşkdur cünbiş-i sipihre sebeb
'İşk ile zindedür zülâl-i hayât
- Cânı dü-nim ider tebessümde
Degül insân var ise, hür gibi
Şu gibi ayağına yüz sürdüm
Yile virdüm gönül habâb gibi
Hâke sürdüm yüzümü lâle gibi
- Ki şafak gibi tolu bâde-i hün
Başuma çıkdı şür u gavğası
Tevsen-i 'akl oldu şahrâ-gir
K'itdi peykânı sinemi pür-tâb
Şiše-i zühdümü şikest itdi
- Yakdı hâküster eyledi tenümi
Alnuma yazdı bir kara yazu
Veli 'ışk tutdı 'ışk tâbından
Gülşen-i 'işretüm hazân oldu
Sinemi gönçe gibi kıldum çâk
- Gül gibi yanup oda pâk oldum
Yürür idüm cihânda fâriğ-ı bâl
Eyledüm gönülüne hitâb-ı 'itâb
Nice mecnünsın "El-cününü fünün"
Bişe-i dağ u derd-i şirisin
- Âşinâ 'ışka 'akla bigâne
Tevsen-i çarh tâziyânesidür
Terk-i nâmüs u 'ardur pişen
Kim melâmetle olduñ efsâne
Bir sehi-serve akduñ âb gibi
- Gözlerüm çeşmesini seyl itdün
Sünbül-i zülfinün giriftârı
Dâm-ı gisü-yı dil-rübâya esir
Hâşe li'llâh ne dost düşmensin
Dâd u feryâd senden ey bidâd
- Ki baña eyleme hitâb-ı 'itâb
'İşksuz ola mı gönül âbâd
Merd-i bi-'ışk cism-i bi-cândur
'İşkdur hilkat-i cihâna sebeb
Sırr-ı "Ahbebtü" 'ışk âşârı
- Micmer-i çarha 'ışkdur aşker
'İşkdur seyr-i mâh u mihre sebeb
'İşkdur 'ışk nür eger zulümât

- 'İşksuz berk-i sebz virmeye hâk
'İşk ile dâğ-dârdur lâle
235. 'İşkdur gönçeye nikâb viren
'İşkdur güllere cemâl viren
'İşkdur dâğ-ı derd eger dermân
'İşk ile zü'l-hayâtdur her şey
Çün işitdüm gönül hıtabını
240. Anladum derdüme devâ yoğ imiş
Oldum kadüm hamîde nite ki cenk
Mutrıb-ı 'ışk ile olup dem-sez
K'ey cihânun nihâl-i ra'nâsı
- 115a Tâze gülsin hemîşe handân ol
245. Bir iki gün ki hüs'n çağıdır
Bülbül-i nâ-tüvânunı hoş gör
Sevdüğüm zâr u mübtelânı gözet
Ben ki derdünle dâğ-dâr oldum
Serv gibi hevâya baş koşdum
250. Kıldı sevdâ dimâğımı nâ-h'eş
Oldı cismüm gamun yolında hâk
Çehremi ğuşsa za'ferân itdi
Dile kâr itdi 'ışk cana dahı
Kûh-ı ğam oldı sine-i efgâr
255. Oldı Mecnün gibi yirüm şahrâ
Büm-veş meskenüm hârâb-âbâd
Şey'ü li'llâh eylerem ey şâh
Âfitâbum nazar dirig itme
Hâk isem bir nazarda zer eyle
260. Çarh-ı ğaddâr gibi kılma cefâ
Çün ğaribem hâzer kıl âhumdan
Beni ğurbetde koma miñnet ile
Nice bununı gibi figân u âh
- 115b Eyle idüm vişâlden nâ-kâm
265. Bir refik-i şefik-ı yârândan
Hücreme hâlümü şora geldi
Didi âyin ü 'âdete geldüm
Görürem dil-şikeste olmuşsın
Za'fdan kâmetün hilâl olmuş
- 'İşksuz bitmeye gül ü hâşâk
'İşk ile eşk-bârdur jâle
- Sünbülün turesine tâb viren
Bülbüle süz u derd ü hâl viren
'İşkdur 'ışk vaşl eger derman
- ومن العشق كل شيء حى
Vech-i ma'kül ile cevâbını
- Dil-i mecrûhuma şifâ yoğ imiş
Her kılum kıldı nâleme âhenk
Râst itdüm bu nağmeyi âğâz
Çemen-i hüs'n-i ü serv-i bâlâsı
Bâğ-ı hüsne gül-i gülistân ol
- Tal'atun zib ü lutf bâğıdır
Nâ-tüvân mihmânunı hoş gör
'Âlemün şâhısın gedânı gözet
Dâğ-ı 'ışk ile dil-figâr oldum
Sâye-veş hâk-i pâyüne düşdüm
- Urdı hâşâk-ı cismüme âteş
İtdi seyl-âb-ı eşk yir yir çâk
'İşretüm bâğın hazân itdi
Baht döndürdi yüz zemâne dahı
Nâhunum tîşe kûh-ken dil-i zâr
- Miñnet-âbâdı eyledüm me'vâ
Hem-demüm âh u nâle vü feryâd
Lutf kıl bânâ hasbeten li'llâh
Zerreden hâk-i der dirig itme
Ger çara taş isem güher eyle
- Gözle âyin-i mihr ü resm-i vefâ
Seni sevdümse geç günâhumdan
Çam-ı hicrân u dâğ-ı hasret ile
Kim şererden tolardı micmer-i mâh
Şâm tâ şubh u şubh-dem tâ şâm
- İşidürmiş bu âh u efgândan
Çam u endühümü göre geldi
Ya'ni resm-i 'iyâdete geldüm
Dâğ-ı 'ışk ile haste olmuşsın
Ruhlerün zerd ü eşkün âl olmuş

270. Derd ü gamdan hayâle dönmişsin Nâleden târ-ı nâle dönmişsin
Yiter itdûñ fiğân u nâle vü âh Yiter itdûñ cihânı dūd-ı siyâh
Bize şerh eyle şerha-i sineñ Tâze kıl dâğ-ı derd-i dirineñ
Ki niçün böyle zâr u mañzûnsın Nice Leyli gamından Mecnûn^{vara}
Zahmuña merhem-i şifâ görelüm Yüregüñ derdine devâ görelüm:
275. Fikr ü rây ile idelüm tedbîr Görelüm kim ne gösterür taqdir:
Didüm ey fazl-ı luğf-ı rahmânî Nefesüñdür nesim-i rûhâñî
Ten-i rencûrumuñ şifâsı sözüñ Derdlü gönümüñ devâsı sözüñ
Nefesüñde nesim-i rahmân var Ki dilüñde hadîş-i cânân var
Eyledüñ çün ki hâlümü teftîş Diñle taqrir ideyin kem ü biş
280. Bir gül-endâma mübtelâ oldum Ki hazân yaprağı gibi şoldum
Nergisi gibi haste-hâl oldum Sünbülü gibi pây-mâl oldum
116a Sinemi gönçe gibi çâk itdüm Yüzümü sebze gibi hâk itdüm
Gerçi bülbül gibi çoğ itdüm âh Âh k'ol gül-ruğ olmadı âgâh
Didi ey nâ-tüvân ü haste vü zâr Sine-efgâr u dil-şikeste vü zâr
285. Ol ne bilsün seni ki hastesisin Seng-i hecriyle dil-şikestesinin
Görmeyince mizâc-ı bîmâri Kime kılsun tabib timârı
Bulmayınca fakîr-hâl-i tebâh Kime virsün zekâtı şahib-î câh
Yüri 'azm eyle küy-ı dil-dâra Bülbül-i zâr gibi gül-zâra
Eyle süsen gibi zebânunuñ tîz K'ola söz lâle-veş şerer-engiz
290. Gönçe-veş aç sine hünâbın Fâş kıl fâş dide seyl-âbın
Râzuñı gül gibi 'ıyân eyle Dâğ-ı derdüñ yiter nihân eyle
Serverâ istikâmetüñ söyle 'İşkdan bir 'alâmetüñ söyle
Gün gibi 'ışk-ı pâküñi şerh it Şubh-veş dilde çâküñi şerh it
Göñlüñüñ söyle derd ü guşşaşını Kıl hikâyet bu kışşa guşşaşını
295. Eyle derd-i derünüñ taqrîr Ola kim gönline ide te'sîr
Kadeh-i pendi çün ki nûş itdüm Ferahumdan huruş u cüş itdüm
Zahmuma merhem-i şifâ buldum Gönümüñ derdine devâ buldum
Şevkdan oldı sine mâl-â-mâl Külbe-i hüznden turup fi'l-hâl
Eyledüm 'azm küy-ı cânâna Murğ-ı nâlân gibi gülistâna
300. Nâgehân gördüm ol meh-i ra'nâ Oldı gün gibi qarşudan peydâ
116b Hayret irüp zebânım eyledi lâl Mañv oldum yirümde zerre-mişâl
Ol peri-veş çü hayretüm görmiş Bu ne divânedür diyü şormuş
Nice mâtem tuta bu sinesi çâk Kim başına koyar şabâ gibi hâk
Yaresi bir zebân-ı hâl gibi Süsen-i gülşen-i melâl gibi
305. Hâke sürer yüzini lâle gibi Yaş döker kaatre kaatre jâle gibi
Şacı kuşlara âşiyâne midür Kendü Mecnûn-gibi nâ-tüvân mıdur
Bu'l-'aceb şekli var bu div gibi Kendüye söyler ehl-i riv gibi

- Div ise bizden anı dür eyleñ
Didiler div şanmañ âdemdür
310. Bâğ-ı dehre nevâ sözinden irür
N'ola kûyuñda hoş-nevâ olsa
Âsitâñuñda bir ğarib olsun
Çün bu sözi işitdi gül-ruhsâr
Belki her biri oldu bir hançer
315. Didi râğı n'ider gül-i ra'nâ
Bu'l-heves olmasun k'anı bu hevâ
Gül gibi güş urup çün işitdüm
Zâr-ı bülbül-veş idüp âvâze
Derdden sine kühsâr oldu
- 117a 320. Cânib-i Hâkdan irişüp tevfiķ
Göricek hâlûmi ziyâde harâb
Ki niçün ebr gibi giryânsın
Zerre-veş niçün iztirâbuñ var
Berķ gibi nedür bu âteş-i âh
325. Neden oldu gözünñ tolı kan yaş
Bize râz-ı dilünñ 'iyân eyle
Çaldurup derd yaşduğundan baş
Çün ki irdüm maħalle-i yâra
'Âlem-aşüb tal'atın gördüm
330. Hayret irüp zebânüm eyledi lâl
Yâr çün böyle hayretüm görmiş
Eşk-i gül-gün u rüy-ı zerdümden
'İşveler eylemiş 'itâb-âmiz
Didiler sözlerünñ şerer-âlüd
335. Ser-be-ser şem' gibi yandı tenüm
Düşdi âhum şerâresi hâke
Girü dil-ħaste vü ħazîn oldum
Yine âheng eyledüm sâzum
Yine oldum melâmet ü rüsvâ
340. Bu durur ħâl-i zârum ey hem-dem
117b' Hâlûmi çün refik güş itdi
Şem' gibi köyüñde baña özi
Didi çâre ne câna cebr eyle
Şabr ile irdi Yüsufa Ya'ķub
- Dâyire resm idüñ buħür eyleñ
Belki ķudsiler ile hem-demdür
- Şavt-ı 'işret-fezâ sözinden irür
Bezm-i vaşla ğazel-serâ olsa
Ol gülistânda 'andelib olsun
Oldı hem müyü ħışmdan bir ħâr
Dil uzatdı nite ki süsen-i ter
- Meges olur mı hem-dem-i 'ankâ
Bi-ser ü pâ ider nite ki şabâ
Jâle-veş göz yaşın döküp gitdüm
Eyledüm eski nağmeyi tâze
Gözümünñ yaşı cüy-bâr oldu
- Nâgehân irdi ol refiķ-ı şefiķ
Ķıldı luţf-ı tekellüm ile cevâb
Derd ile ra'd-vâr nâlânsın
Ol güneşden meger ki tâbuñ var
Gögi niçün bürür bu dūd-ı siyâh
- Nice miħnetden irdi başuña taş
Ĥâl-i zâruñ yiter nihân eyle
Didüm ey baña sevgülü ħartaş
Bülbül-i zâr gibi gülzâra
Zâr u biħuş yire yüz sürdüm
- Çalmadı hâlûmi dimege mecâl
Bi-ħod u zâr ħâletüm görmiş
Olmış âĝâh dâğ-ı derdünden
Nükteler söylemiş helâk-engiz
Şanki ħaşâke urdılar bir od
- Ķan yirine oda boyandı tenüm
Çıkdı dūd-ı fiğânüm eflâke
Hem-dem-i âh-ı âteşin oldum
Çıkdı nüh-perdeden ser-âĝazum
Zâr u ser-geşte vâlih u şeydâ
- Var ise yarama meded merhem
Acıyup baħr gibi cüş itdi
Ķanlar aķıtdı yaş yirine gözi
Bir iki gün belâya şabr eyle
Buldı dil derdine şifâ Eyyüb

345. Kim çekerse belâ-yı Ya'kûbı
Her fütûha çü şabrdur miftâh
Sonra tahrir eyle bir nâme
Kâğıdı reng-i za'ferân eyle
Şerh-i derd-i dil-i hazinüñi yaz
350. Sûziş-i sine şerhin eyle rakam
Çâk idüp bir kenârını bi-bâk
Sa'y ile iste merd-i kâşıdı cüst
Umaram kim ol âteşin tahrîr
Çün ki gördüm kelâmını ma'kûl
355. Bir zamân şabra eyledüm âhenk
'Âkıbet şem'-i şabr olup mürde
Ele aldum bir âteşin hâme
Câdü-yı Hind gibi efsûn-sâz
Bir elif çekse şafhaya nâgâh
360. Kâtib-i vahy-i Hak ve "Belhüm" gayb Kâşif-i sırr-ı şafha-i "Lâ-rayb"
118a Şâh ammâ ne şâh 'anber-bâr
Bir şeker-ħande dil-ber-i emred
Bir büride-zebân ki güyâdur
Murğ-ı destân-serây-ı gülşen-i râz
365. Cuğd-veş meskeni şeb-i deycür
Yazdum evvel ki ey gül-i ra'nâ
Gül gibi zib-i 'âlem ol dâyim
Ben ki zencir-i 'ışk esiriyem
Gönlümi 'ışk dâğ dâğ itdi
370. 'İşretüm şubhı geçdi şeb irdi
Nergisün gibi ey yüzi gül-zâr
Gözlerün gibi nâ-tüvân oldum
Nâhunum zahmı şekl-i dâl oldu
Kirpügün urdı cânuma bir tîr
375. Nokta hâlün çü bi-ħurûf irdi
Kâkülün oldu çün 'abir-efşân
Ėam-ı zülfünle dūd-ı âhumla
Tâ gül-i tal'atun fūrüzândur
Serv-veş Ėak-i râha serkeşsin
380. Gül gibi ĥüsnüne ĥurur itme
Ėazer it bülbülün fiğânından
Şakın andan ki şahn-ı gül-zârün
- Eylesün pişe şabr-ı Eyyübü
Şabr kıl gör ne gösterür fettâh
Şöyle kim kanlar akıda ĥâme
Çehre-i zerdden nişân eyle
Şıfat-ı âh-ı âteşinüni yaz
- Ki okındukça âteş ura 'âlem
Yâra gönder nişân-ı sine-i çâk
İlede bu belâlu kâğıdı cüst
Âhenin göñline ide te'şir
Eyledüm her naşihatini kabûl
- Ya'ni 'âkl ile şulh u 'ışk ile cenk
'İşk germ oldu 'âkl efsürde
Yazmağa yâra derd ile nâme
Belki engüşt-i mu'cize-perdâz
Şan iki şak olur şahife-i mâh
- Ėâmet-i yâr gibi ĥoş-reftâr
Bir ĥaĥ-âver büt-i reşiku'l-ĥad
Bülbül-i bağ-ı şî'r ü inşâdur
'Ândelib-i zebân ile rem-sâz
- Ėarab-âbâd-ı şafha-i kâfûr
Vey sehî-serv-i gülsitân-ârâ
Serv-veş sebz ü ĥurrem ol dâyim
Ėulle-i küh-ı derd şiriyem
Köhne deşt idi tâze bağ itdi
- Nice şeb rüz-ı bu'l-'aceb irdi
Kaldı bu kûşede göñül nâ-ĥâr
Bir siyah-tâli-'i cihân oldum
Ėam-ı ebrün ile hilâl oldu
Hey nice tîr zehrden şemşir
- Kevkeb-i baĥtuma ĥusûf irdi
Silkdüm gerd-i ĥûşden dâmân
Yürürüm tâli-'i siyâhumla
Lâle-veş dâğ-ı sine süzândur
Gül gibi 'andelibe âteşsin
- Vaşdan 'andelibi dūr itme
Bu bahârün şakın ĥazânından
Meskeni ola her ĥas ü ĥârün

- 118b Gülşeni külhan ide âteş-i âh
Çemen-i bâğı ide hâküster
385. Ola her berk pâre-i âteş
Çün Süleymân-ı hüsnsin dâd it
Kâse-i sirke oldu mâl-â-mâl
Cân-ı şîrîni yakma hecrüñ ile
Çarhı yakar şerâre-i âhum
390. Ber, niyâz eyledükçe nâz itme
Vaşla irgür habîb çün sensin
Çün temâm oldu nâme-i hasret
Turdı kâşîd şabâ gibi çâlâk
İrdi çün hâk-ı âsitânına
395. Didiler yâra irdi bir kâşîd
Âşınâdan nişân getürdüm dir
- ib) Görelüm nâmesini okıyalum
Ger icâzet olursa okıyalum
Kendü nâm u nişânını görelüm
Şoralım kim ne bâğa irdi hazân
400. Virdi destür çün peri-peyker
Çün dü'â kıldı 'ömr ü devletine
Çün peri-çehre açdı tûmârı
- 119a Bir varâk gördi za'ferân gibi
Heçr büstânınıñ gül-i zerdi
405. Gonçe-veş içi top tolu hün-âb
Gül-i ter gibi dâmeni sad-çâk
Nüşâ-i hecr-ü şerh-i dâğ-ı firâk
Cedveli eşk-i târinuñ şerhi
Bir hazân yaprağı imiş nâme
410. Noktalar yir yir itmege tezyin
Bildi gam-ğ'ârdan haber virür
Bülbül-i nâ-tüvân nişânıdur
Kâşîda hançer-i zebân urdı
Didi güncişk ide mi pervâz
415. Peşe simurğa hem-dem olur mı
Kılmasun berk ü bâr-ı vaşlı heves
Ummasun büy-ı lâle-ğaddümden
Dirmeye meyve büsitânımdan
Şâh-ı ümmidi olmaya gül-bâr
- Ola her şâh-ı sebz düd-ı siyâh
Lâleler anda olalar aḡker
- Her şükûfe şerâre-i âteş
Nür-ı mazlûmı luḡ ile yâd it
Hâk-i küyuñla eyleme pâymal
Telh-kâm itme zehr-i zecrûñ ile
Gâfil oturma kaşrda mâhum
- Cevrûñi çok vefâñı az itme
Eyle dermân ḡabîb çün sensin
Kâşîda virdüm okıyup ḡalvet
Akdı ol serve şu gibi bî-bâk
Bülbül-i 'ışk gülsitânına
- Gonçe-veş var elinde bir kâğıd
Yâra berk-i hazân getürdüm dir
- a) Ger icâzet olursa okıyalum
Görelüm nâmesini okıyalum
Şoñra berk-i hazânını görelüm
Nice bülbül bu berki virdi nişân
- K'irdi ol kâşîd-ı füsün-küster
Nâmeyi öpdî şundi hazretine
Gördi efsün-ı mu'ciz-âşârı
Yazulan yazu kara kan gibi
Evc-i hasret meh-i cihân girdi
- Lâle-veş pür-şerâr-ı âteş-i tâb
Sebze-veş başına koyınmış hâk
Şafḡa-i derd ü berk-i bâğ-ı firâk
ḡaḡ sine-figârınuñ şerhi
Kara kanlara boyamış ḡâme
- ḡamlamış niçe kaḡtre-i hünin
Bir dil-efğârdan haber virür
'İşreti bâğınuñ hazânıdur
Şanki bir tig-i cân-sitân urdı
Şol hevâda ki per açar şebbâz
- Zâğ 'anḡâyâ maḡrem olur mı
Ki virilmez bu bâğdan aña ḡas
Meyve-i ter nihâl-i ḡaddümden
Görmeye berk gülsitânımdan
Bitüre berk-i sebz yirine ḡâr

420. Kâşîd ol nişi çün ki nûş itdi Zehr-âlûde sözi gûş itdi
Kıldı takrîr mâcerâyı aña Didi ol derd-i bî-devâyı aña
- 119b Çün ki gördüm sipihr-i ğam-fercâm Beni bahtum gibi ider nâ-kâm
Başladum derd-nâk âvâza Eyledüm eski nağmeyi tâze
Ya'ni feryâd u nâle mi kıldı Başına taş havâle mi kıldı
425. Başuma kûh-ı ğam havâle idüp Derd ü dilden figân u nâle idüp
Yürür idüm bu dâĝ-ı derd ile Eşk-i germ ile ah-ı serd ile
Söyle ey bülbül-i bahâr-ı sühân K'oldı nevrêste lâle-zâr-ı sühân
Bize bâĝ-ı vişâlden söyle Gül-i hüsn ü cemâlden söyle
Bülbül-i büstân-ı 'işret ol Murĝ-ı destân-serây-ı vahdet ol
430. Hâr-ı hicrân-ı hikâyeti neçe bir Dâĝ-ı hirmân-ı şikâyeti neçe bir
Neçe bir şerh-ı ğuşşa-i devrân Neçe bir vaşf-ı kışşa-i hicrân
Gülşen-i 'aysden hikâyet kıl Gülbün-i vaşdan rivâyet kıl
Eyle pervâz bâĝ-ı 'işretde Âşiyân it nihâl-i vuşlatda
Nev-'arûs-ı vişâl yüzün aç Çehresine gülâb-ı ziver şaç
435. Şerh kıl bir fesâne-i rengin K'ola reşk-i nigâr-hâne-i Çin
Eyle efsâneye girü âĝâz 'Ömr kütehdür itme kışşa dirâz
Çün ki gördüm piyâde (bir) tedbir Olmadı 'inân-keş-i takdîr
Her ne tedbir ki eyledüm engiz Oldı takdîr ile hilâf-âmiz
Gıtdi tedbir-i sa'y ü rây-ı taleb Ser-i ikdâmı kodı pây-ı taleb
- 120a 440. Aña dek kim 'inâyet-i Allâh Sevk-ı didâr eyledi nâĝâh
Eyledi bi-tekellûf-i esbâb Feth-i bâb ol "Müfettihu'l-ebvâb"
Tâli'-i h'âb-nâk olup bidâr Nâĝehân toĝdı ahter-i didâr
Kevkeb-i bahtum oldı çün mes'ûd Elüme girdi dâmen-i maķşûd
Sâye şaldı baña hümâ-yı vişâl Şâh oldum zihî gedâ-yı vişâl
445. Dâmen-i vaşla dest-res buldum Ol hümâ-kadri ben meges buldum
Menzilüm oldı gülşen-i rıdvân Ya'ni kim hâk-i dergeh-i cânân
Cân u tem gibi mümteziç olduk Ni'met-i vaşla mübtehic olduk
'İşret-i şubh u şâm eyler idük 'Ayš u nûş-ı müdâm eyler idük
Gâh 'ayş-ı teferrüc-i şahrâ Gâh seyr-i temmevvüc-i deryâ
450. Gâh gülgeşt-i bâĝ eyler idük Geh temâşâ-yı râĝ eyler idük
Geh düşüp şahn-ı bâĝa lâle gibi Nûş iderdük piyâle jâle gibi
Neçe müddet sipihr-i ferzin-gerd Ruĝ-ı maķşûdum üzre komadı gerd
İtdi âhır hilâfına harekât Kıldı bir lu'b ile beni şeh-mât
Eyledi vaşlı fûrkate tebdil Râhatüm derd ü mihnete tebdil
455. Qanı ol dem ki râhatum varidi Vaşl bâĝında 'işretüm varidi
Qanı ol dem ki hoş-nevâydüm Bezl-i vaşla gazel-serayidüm
Oldı hercâyı âfitâb gibi Akdı her bir deniye âb gibi

- 120b Tutdı keç-revligni gerdünuñ Üstine dutdı râst her dünüñ
 'İşmeti perdesine irdi hâlel Vuşlatı dâmenini tutdı her el
460. Tiğ-ı hâr ile dest-i her hâşâk Ƙıldı gül gibi dâmenin şad-çâk
 Oldı bâğ-ı vişâli hâs-perver Engübîn-i lebi meges-perver
 Gülleri hem-dem-i kelâğ oldı Bâğ-ı vaşlı mağâm-ı zâğ oldı
 Tâze gül gibi girdi her begale Câm-ı mül gibi vardı elden ele
 Gül gibi yüzi gözi açıldı Mey-i vaşlı döküldi şaçıldı
465. Oldı her bezmde şeb-ârâ şem' Hülğ-ı pervâne gibi yanına cem'
 Böyle (dür) bu cihânuñ âyini Biledür âferin ü nefrini
 Gâh vuşlat olur gehi fûrkat Gâh râhat irür gehi miñnet
 Ğaraz efsâne şanmañ efsündür Yoħsa efsâne hâdden efsündür
 Söz gerekdür hikâyeti n'ideler Derd ü ğamdan şikâyeti n'ideler
470. Şöyle söz k'ola süz ile dem-sâz Derd-i dilden vire hazin âvâz
 Söz gerek k'ola vaşf-ı gülşen-i 'ışk Her elif anda serv ü süsen-i 'ışk
 Sünbüli dūd-ı dil beyânı ola Dūd-ı dil serv-i büstânı ola
 Gülleri eşk-i hün-feşâ(n) vaşfı Bülbüli nâle vü figân vaşfı
 Şıfat-ı lâle şerh-ı dâğ ola Sine evşâf-ı deşt ü râğ ola
475. Ben ki bu HECR-NÂMEyi yazdum Yazmağa göz sevâdını ezdüm
 Şanmañuz Fürsden temettü' itdim Gayriler nazmını tetebbu' itdüm
 Hâşe li'llâh ki müste'âr ola Şâ'ire müste'âr 'âr ola
 121a Zâde-i tab'-ı nâ-tüvânumdur Meyve-i şahsâr-ı cânumdur
 Gül-i gülzâr-ı bâğ-ı fikrümdür Lâle-i deşt ü râğ-ı fikrümdür
480. İltimâsum budur ki ehl-i nazâr Her kaçan k'ideler bu bâğa güzer
 Eyleyen bu gülüñ temâşâsın Seyr ider sünbül-i muţarrâsın
 Süseni ile hem-zebân olan Nergisi ile ser-girân olan
 Bağbânın ide dü'âdan yâd Nâzımın rahmet-i Hudâdan yâd

Toğuz yüz on beşe irmişdi târih
 Ki silk-i nazma geldi HECR-NÂME
 HAZÂN-NÂME hem itsem n'ola nâmın
 GÜL-İ ŞAD-BERKden soñ yazdı hâme

SOSYOLOJİK ARAŞTIRMA STRATEJİLERİ SOSYAL TEORİ VE SOSYAL PRATİK

Friedrich Fürstenberg

Çev: Dr. Sabahattin Güllülü

Sosyolojik problemlerin ilmi yollarla araştırılması, verilerin sistematik olarak derlenmesine yardımcı olan, veriler arasındaki anlamlı ilişkileri ortaya koyan ve sonuçların sınanabilirliğini sağlayan stratejileri gerektirir. Metotlara hakim olmada önemli olan güvenlik, metotların doğru olarak seçilmesine de sıkıca bağlıdır. Sosyolojinin araştırma konularının ve problemlerinin çeşitliliği yüzünden tek bir metoda bağlanmak (methodenmonismus) sadece doğru metotların biri üzerinde ısrar etmek yanlıştır. Her metot, kendisi yardımıyla ortaya konan sonuçlar kadar önemlidir. Bundan dolayı, tecrübeli sosyologlar kullandıkları metotlar yönünden, kural olarak pragmatiktirler.

Karl Mannheim, Genel Sosyoloji alanında, sosyolojik araştırma stratejilerinin üç temel biçimi olduğunu ortaya koymuştur: Tarihi olmayan-Axiomatik metot, Karşılaştırmalı-Tipleştirici metot, Tarihi-Ferdileştirici metot. (1)

Tarihi olmayan-Axiomatik metodun temel özelliği, empirik olguların yorumu için başvuru çerçevesi olarak (Bezugrahmen) kullanılabilen teorik modellerin soyut yapılarıdır. Bu metot, yakın zamanlarda özellikle Talcott Parsons ve Georges Gurvitch tarafından başarıyla kullanıldı.

Karşılaştırmalı-Tipleştirici metot, en çok, tipolojik kategoriler yardımıyla ortaya konan, içinde çok zengin bir gözlem materyalinin düzene sokulması gereken durumlara uygun düşmektedir. Mevcut tiplerin ve şartların karşılaştırılmasında, belki tesadüfle, fakat en azından yer ve zaman olarak sınırlı bir şekilde ortaya çıkan belirli bir fenomenin, meselâ ailenin belirli bir biçiminin, kendi anlamı içinde yanlış değerlendirilmesi tehlikesi vardır. Bu alandaki en yeni araştırma ise David Lerner'in Geleneksel Ortadoğu Toplulukları'nın yapı değişimleri konusundaki çalışmasıdır.

Sosyal araştırmalar belirli bir tarihi durumda kesin olarak sınırlanmış sosyal olgulara yöneldiğinde, Tarihi-Ferdileştirici metot kullanılır. Bunun tipik örnekleri

(1) K. Mannheim: Die Gegenwartsaufgaben der Soziologie, Tübingen, 1932. s. 7 ff.

iyice sınırlandırılmış bir süre içinde bir okul sınıfının, bir işletmenin, bir köyün ya da bir birliğin araştırılmasıdır. Modern sosyal araştırmaların büyük bir kısmı; somut, çağdaş ifadelerle, materyal zenginliği ve açıklık gibi üstünlüklere sahip olan bu araştırma tipine dahildir.

Burada karakterize edilen stratejilerin her birinin doğru yanları vardır, fakat hepsi tehlikeleri de içlerinde taşırlar. Soyut modeller tasarlayanlar, sosyal gerçeklikle bağlantılarını kolaylıkla kaybederler. Tarihi materyali tüm genişliği içinde değerlendirenler ilişkilerin doğru olarak analizine güçlüklerle erişir ve ihtimal çok kez tasvir safhasında kalırlar. Nihayet iyice sınırlandırılmış fenomenleri ayrı ayrı noktalarda ve zamana bağlı olarak araştıranlar, kapsamlı sosyolojik teorilere dayanmadıkları takdirde ulaştıkları sonuçların çabucak eskidiğini göreceklerdir. Bu nedenle sosyologlar sözü geçen her üç stratejiyi de kullanmakta tümüyle haklıdırlar.

Özellikle Max Weber'in temel araştırması (2) ndan beri sosyolojik araştırmalarda objektifliğin nasıl sağlanabileceği problemi mesleki tartışmalarda sürekli olarak yeniden ortaya sürülüyor. Bu bağlantıda bazan, her şeyden önce ölçmeyi mümkün kılan ve sonuçları matematik olarak ifade edilebilen belirli araştırma metodları özellikle doğru metodlar olarak niteleniyor. Burada esas olarak her araştırma tekniğinin matematik -istatistik metodları kullansa bile yine de sübjektif olarak uygulanabileceği belirtilmelidir. Objektiflik şansının en iyi şekilde gerçekleşmesinin anantarı sosyologun kendindedir. O, hipotezleri karşısında tenkitçi bir tavır takınırsa, araştırmasının her adımını itinalı ve doğru olarak açıklarsa, araştırmasında sonuçların kontrolüne imkan veren metodlar kullanırsa ve bilhassa sonuçların üstükapalı yorumundan sakınırsa, objektif bir araştırma için gerekli ön şartları yerine getirmiş olur. Bu böyle değilse, bilindiği gibi iyice gelişmiş anket metodlarıyla araştırma yaptırılan ilgilinin ne istediği ortaya konabilir. Bundan dolayı sosyolog daima araştırmasının varsayımlarını tenkidî olarak gözden geçirmeli ve açıklamalıdır (3).

Kapsamlı bir problem şuuru ve esaslı bir metod bilgisi, ilmî bir sosyolojinin kurulması için yeterli değildir. Ayrıca giderek çoğalan bir bilgi birikimi gereklidir. Bu bilgi birikimi teorik başvuru çerçevesi yardımıyla düzenlenir ve genellikle açıklamaları mümkün kılar. Şu halde sosyoloji, sosyolojik teori olmaksızın yeterli değildir. O araştırma tekniklerinin tüm mümkün günlük problemlere uygulanmasıyla sona ermez. Onun sonuçları ve açıklamaları daha sonra komşu ilimlerin mensupları yoluyla, psikologlar, pedagoglar, filozoflar, teologlar ve pratisyenler yoluyla elden ele aktarılır.

(2) M. Weber: Die Objektivität sozialwissenschaftlicher und sozialpolitischer Erkenntnis. (1904) in: Ges. Aufsätze zur Wissenschaftslehre. Tübingen. 1922.

(3) Sosyolojide kullanılan araştırma teknikleri konusunda iyi bir çalışma, P. Atteslander: Methoden der empirischen Sozialforschung. Sammlung Göschen Bd. 1229/1229 a. Berlin, 1969.

Elbette sosyolojinin teorik açıklamalarının sınırları vardır. Eğer onlar sadece boyut ve biçimle bağlı düşünce modelleri alanında geçerli değilse, geçerlilikleri topluma bağlı, yani yer ve zaman olarak sınırlı demektir. Sosyolog bir teoriyi ilk ve son olarak elde etmeyi isteyemez. Tersine o teori kurmanın, empirik bir sosyal araştırma gibi kesiksiz bir süreç olduğunu vurgulamak zorundadır. Sosyolojide teorik açıklamaların geçerliliğinin sınırlı oluşundan dolayı teoriler öne sürmekten tümüyle vazgeçmeyi istemek, sosyolojiyi saf bir deney ilmine, sonuçları gelişmiş kullanılabilen bir tür sosyal teknolojiye dönüştürür.

Sosyolojik teorinin merkezinde hangi problemler bulunur? Biz burada yeniden, ilgileri, daha çok hareket içindeki kişilerin birbirlerini etkilemeleri olgusuna ya da daha çok onları bağlayan organizmalara ve kurumlara ve nihayet sosyal objektifleşme alanına yönelik geçmişteki sosyologların öne sürdükleri toplum kavramıyla karşılaşıyoruz. Hangi çıkış noktasından toplumsal olgularla ilgili teorik açıklamalara ulaşılmak istenirse, daima gerekli araştırma alanının yapılaştırılması bu alandaki değişmelerin temel anlamı belirlenmek zorundadır. Bundan dolayı her sosyolojik teori için "Sosyal yapı" kavramı, toplumdaki sosyal eylemler alanının etkileşim bağlantısı olarak merkezî önemdedir. Sosyolojik teorilerin açıklamaları bu anahtar kavramın o zamanki yorumlarıyla kesin olarak belirlenir.

Sosyal Teori ve Sosyal Pratik

Açıklamamızın çıkış noktası "Toplum" olgusu ve bu olgunun sosyolojik olarak analizi imkanydı. Nasılkı sosyolog, kendini tümüyle toplumun etkilerinden uzaklaştıramadığı için, sonunda daima herhangi bir biçimde kendi araştırma objeleri arasında yer alırsa, araştırmasının sonuçları da yeniden "sosyal gerçekler" olarak ortaya çıkarlar. Bunlar sosyal pratikte insan davranışları için az yada çok belirli ve etkili yönelme noktaları durumundadırlar. Sosyoloğun araştırma konularıyla ve araştırmasının sonuçlarının yayınlanmasıyla ilgili özel sorumluluğu buradan kaynaklanır. O daima ilgi çekici araştırma konularını işlemelidir. Nevarki ilgi her zaman sosyal bir konuma bağlıdır ve bundan dolayı bölünmüştür. Bu nedenle sosyologlar için bilim adamı olarak "araştırma konuları"nın ilgi çekiciliği ile ne ölçüde aynileşebilecekleri ve aynileşmek istedikleri ve bu yolla kendi görüş alanlarını ne ölçüde sınırlandırdıkları bir varoluş meselesidir. Sosyal araştırma büyük ölçüde belirli kişiler ve gurupların problemleriyle ilgili olmaktan başka, sosyal çevreye güvenli, metodik bir uzaklıkta bulunmalıdır. Yürürlükteki toplum politikasına bağlanan (angaje) sosyolog, bilimsel temelde bir toplum politikasının şartları mülardan uzak bir sosyal araştırmayı gerektirdiği konusunda inançlı olmalıdır. Sosyolog olarak uğraşmak istemeyen kimseler için ise bir sosyoloji araştırmasının kültürel değeri, ferdin sosyal yükümlülüklerine bir bakış olması ve onun şekillenmesi için bir hürriyet ortamı şuuru sağlamasındadır. Toplum insanın eylem alanı olarak sadece uyum sağlamak zorunda olduğu

bir gerçeklik değildir. O aynı zamanda insanı eyleme ve göreve zorlar. Sosyolojik bilgi rasyonel eylemlere ve bu yolla sosyal gerçekliğin şekillenmesinde aklın daha fazla kullanılmasına imkan sağlar. Bu anlamda sosyoloji bir eşitlik ilmi olarak da kökenine karşı sorumluluğunu sürdürmek zorundadır.

ERZURUM ŞEHİR PLANLARININ ELEŞTİRİSİ

Doç. Dr. Hayati DOĞANAY

AMAÇ ve METOT

Değirmeye gerek yoktur ki, şehir planlaması kavramı (İng. Town planning, City planning veya Urban planning), oldukça geniş kapsamlı bir disiplinin adıdır (1). Şehirlerin sağlıklı bir şekilde büyüyüp gelişmelerinde uygulanacak bilimsel ve teknik esasları ortaya koymayı amaçlamış olan bu disiplin; "hesap yöntemleri ile analiz ve sentez sonuçlarına dayanarak, ileriye dönük bir takım kararlar almak ve önerilerde bulunmaktır" şeklinde tanımlanabilir. Bununla birlikte, karar ve önerilerin: bilimsel esaslara, ihtiyaçların zorlamasına ve çevre şartlarına dayalı olması da zorunludur.

Planlama eylemi, sahanın uzmanlarının da çok iyi bildikleri gibi yasal, toplumsal, ekonomik, teknik ve teknolojik birçok yönü olan bir bilim ve sanat koludur. Dolayısıyla şehir planlaması, veya daha enel bir deyimle şehir ve bölge planlaması (İng. City and Regional planning) tek başına şehir ve bölge planlılarının başarabilecekleri bir eylem değildir. Böyle olunca, yani şehir planlamasının karar ve önerileri getirilirken; gerek dokümanter veri toplama, gerek bunların analiz ve sentezi, gerekse karar ve öneriler aşamasında: "jeolog, ziraatçı, sosyolog, coğrafyacı, ekonomist, sağlık uzmanı, eğitimci, antropolog" gibi ayrı ayrı çeşitli bilim alanı uzmanları el ele vermedikçe (2), hazırlanacak şehir veya bölge planlarının karar ve önerileri, planlama aşamasında başarısızlığa mahkûm demektir. Bu durumu, Erzurum şehrine yönelik ve "plancı"nın deyimi ile "planlama dene-

(x) Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü.

(1) YAVUZ, F.-KELEŞ, R.-GERAY, C., 1978, Şehircilik. (Genişletilmiş İkinci baskı) SBF Yay. 14, s. 192-210, ANKARA.

(2) Bu konularda şu makalelerde ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır.

GANS, H.J., "The Human Implications of Current Redevelopment and Relocation Planning" Journal of American Institute of Planners. Cilt: 25, s. 16-25.

PENNSYLVANIA.

NASH, P, H., 1962, "A Geographer Suggests How His Profession Can Help in Renewal Jop." The Journal of Housing, Cilt: 19, s. 83-86, OHIO.

yimleri”nde de açıkça görüyoruz (3). Ne demek ”Erzurum Nazım Plan Deneyimi veya Planlama Deneyimleri!” Pek çok şehrsel sorunlar içinde âdeta boğulan metropoliten şehirlerimiz ve bu arada Erzurum gibi hane sayısının % 43.3’ü gecekondulu olup; nüfusunun % 43’ü (1980) gecekondulu tipi konutlarda yaşayan bir şehir için getirilen planlama kararları halen deneyim aşamasında mıdır, yoksa uygulama aşamasında mıdır?

Bu konuda planıcı çok haklıdır. Zira kararlarının bir bölümü Erzurum’da uygulanabilmiş olan Lambert Plan kararları hariç, diğer planlar, henüz deneyim aşamasına bile getirilememiştir. Çünkü; karmaşık pek çok sorunu olan ve fonksiyonel etki alanı Doğu Anadolu bölgesinin sınırları dışına, hatta bazı komşu ülkelere taşan bir şehir planlamak, sanırsız ki tek başına bir şehir planıcısının görev ve uzmanlık alanını çok aşmaktadır. İşte bu nedenle Erzurum şehir planıcıları, planlayıcılarının da açıkça itiraf ettikleri gibi, henüz deneyim aşamasını ileri geçememişlerdir. Zira gerekli dokümanter bilgi ve belgeler bilimsel esaslarla değerlendirilmedikçe, karmaşık birçok şehrsel sorunu olan Erzurum şehrinin, bugünkü ve ileriye dönük sorunlarına çözüm önermek mümkün değildir. Bu da, yukarıda birkaçına işaret ettiğimiz bilim uzmanlık alanı mensuplarıyla, organize bir çalışmaya girilmemesinden kaynaklanır.

Biz bu incelememizde, daha ziyade ”çevre sorunları” açısından, Erzurum şehir planları karar ve önerilerinden bazılarının neden isabetsiz olduğuna kısaca değinmek istiyoruz. Çalışmamıza konu teşkil eden görüşler; Erzurum şehrinde yapmakta olduğumuz araştırmaların sonuçlarına, plan karar ve önerilerinin raporlarına ve Erzurum’daki uygulayıcı kamu kuruluşlarının sağladığı bilgi ve belgelerin sonuçlarına dayanmaktadır (4).

A. ERZURUM ŞEHİR PLANLARININ KISA TANIMI

Giriş: Planlama eyleminin yasal açıdan devlete bir görev olarak verilmesi, 1961 Anayasası ile mümkün olmuştur (Madde 41). Bununla birlikte ülkemizde, belediyeleşen yönetim birimlerine *imar planı* (İng. Zoning and construction) yapma zorluğu, ya da 1956 tarih ve 6785 sayılı *İmar Yasası*’nın deyişi ile *Nazım Plan* hazırlama zorunluluğu; 1930 tarih ve 1580 sayılı *Belediyeler Yasası* ile getirilmiştir (5,6). Söz konusu bu yasa uyarınca, ülkemiz şehirleri arasında imar planı

-
- (3) ÇOPUROĞLU, A., 1981, ”Erzurum Nazım Plan Deneyimi”, TMMOB. Şehir Planlama Mimar ve Mühendisleri Odası Haber Bülteni, Sayı: 44, Eylül 1981, z.2-6, ANKARA.
- (4) 1978’den beri Erzurum şehrimizle ilgili olarak sürdürmekte olduğumuz çalışmalarda, Erzurum Belediye Örgütü daire müdürlüklerine gerekli talimatı veren Belediye Başkanı Sayın *Nihat KİTAPÇI*, ve diğer daire amirlerine, bu makalemiz vesilesi ile de şükranlarımı sunarım.
- (5) 1956 tarih ve 6785 sayılı *İmar Yasası*, Madde 27.
- (6) Belediyeler El Kitabı, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayını, No: 63, 1963, s. 16, ANKARA.

yapılmış ilk şehirlerimizden biri de, Erzurum'dur (7).

İlki 1938 sonlarında yürürlüğe giren *J.H. LAMBERT*, ikincisi; 1967'de hazırlanmasına başlanan ve "1/1000 ölçekli uygulama planlarının 1972'de onandığı *Z. YAPAR* ve üçüncüsü, 1981 yılında onanmış olan *A. ÇOPUROĞLU* tarafından olmak üzere; bugüne kadar, Erzurum için üç adet imar ve uygulama planı hazırlanmıştır.

1. *LAMBERT PLANI*: Fransız şehircilik uzmanı Lambert tarafından hazırlanmış olup, 1939'da yürürlüğe girmiştir (8). Planda baz olarak, şehrin 1000 000 nüfus barındırması esas alınmıştır. O zamanki nüfusu 45 000 dolayında olan Erzurum, 1965'de söz konusu nüfus bazını aştığına göre, Lambert Planı, 30 yıllık bir zaman sürecini kapsamış demektir. Çünkü getirilen ileriye dönük kararlarda, "nüfus projeksiyonu" na dayanak teşkil eden şehre ilişkin bilinen nüfus miktarı, 1927 ve 1935 yıllarının sayım sonuçları olup Erzurum'un nüfusu, bunlardan birincisinde 30 800 ve ikincisinde ise 33 104 kadardı (1980'de 200 700).

Lambert planının en karakteristik özelliklerinden biri de; planlamada temel stratejilerden en önemlisi olan "ileriye görme" kararının, bu planda mevcut olmasıdır. Zira plan kararında, 30 yıl sonraki Erzurum şehrinin ulaşacağı nüfus büyüklüğü, çok isabetli bir şekilde tahmin edilmiş; daha doğrusu, hesaplanmıştır (9). İşte Lambert Planı'nın, daha sonra hazırlanan Erzurum imar planlarına üstünlük sağladığı en dikkat çekici noktalardan biri de budur.

Plan çok isabetli kararlar getirdiği halde; bir yandan uygulamaya konulduğu dönemin İkinci Dünya Savaşı yıllarına rastlaması, bir yandan da zamanın belediyecilerinin, "plan kararlarını çok abartılmış, ve de ihtiyaç dışı" bulmaları -şehrin kısmen cadde ve sokak sistemi dışında- uygulanmasını önlemiştir denilebilir (10).

-
- (7) Şehir planlaması sorunu, ülkemizde 1933'den beri önem verilmeye başlanan bir sorun olmuştur. Türkiye şehirleri arasında imar planı yapılan ilk şehir başkent *Ankara* olup, planı 1928 yılında, Alman şehircilik uzmanı *H. JANSEN* tarafından hazırlanmıştır. Aynı zamanda, 1930-1939 yılları arasında Mersin, Adana, Ceyhan ve İzmit'in de imar planlarını hazırlamıştır (Bakınız: 50. Yılda İmar ve Yerleşme. İmar ve İskân Bakanlığı Yayını, 1973., s. 16, ANKARA.)
- (8) Erzurum'un 1981'de onanan Nazım Planı'nı hazırlamış olan "şehir plancısı" *A. ÇOPUROĞLU* Lambert'i "Alman Şehirci" olarak taktim etmişse de, 1936-1939 yılları arasında ülkemizde görev yapmış olan *J.H. LAMBERT*, Fransız şehircilik uzmanıdır.
- (9) *LAMBERT* Erzurum Planı hakkında geniş bilgi için bakınız:
Erzurum Analitik Etütleri. İller Bankası Yayını, Güzel Sanatlar Matbaası, 1965, s. 33-37, ANKARA.
- (10) 1981 Erzurum Nazım İmar Planı'nın hazırlayıcısı *A. ÇOPUROĞLU*, "bugün Erzurum'da Lambert Planı'nın büyük ölçüde uygulandığı" kanısındadır. Kuşkusuz bu görüş doğru değildir. Örneğin tradisyonun temel öğelerinden olan "surların önemli bir bölümü, bazı tarihi hamamlar ve çeşmeler, sur kapıları" gibi sosyo-kültürel eserler, Lambert Planı Yürürlüğe girdikten sonra tahrip olmuştur. Önerilen bina kat sayısı 2-3 kadar olduğu halde, 1980 yılı itibarıyla busınır 12 katı bulmuştur. Şehirdeki hanların dışta bir bölgeye toplanması; parklar ve açık alanlar, pazar yerleri, ışınal ve aksiyel yollar sistemi inşası gibi önerilerin çoğu gerçekleştirilmemiştir.

Planın başlıca kararları şöyle özetlenebilir:

1. Şehir içi ve çevresinin yol sistemi; radyal bir sistem (İng. Radial pattern) şeklinde düşünülmüş ve üç çemberden oluşacak bu sistemi, N-S yönünde kesen ışınsal yollar, şehri E-W yönünde bir baştan bir başa kesecek olan bugünkü Cumhuriyet Caddesi'ne bağlanacaktı. Ayrıca, şehirden geçen transit trafiği taşıyacak, DDY Gar tesisleriyle bağlantılı bir cadde açılması önerilmiştir.

2. Plan kararları şehir yapısını (Urban structure) "özel konut bölgeleri, özel konut-ticaret bölgeleri ve karma bölgeler" olarak, şehir içi arazi kullanılışı (İng. Land use) bakımından üç esas imar bölgesine (İng. Zoning) ayırmıştır. Özel konut bölgelerinde konutların; "ayrık yapı formunda ve bahçelievler" sisteminde (İng. Garden city) yapılması önerilmiştir. Özellikle konutlara bir "kat sınırlandırması" getirilmesi, ticaret, özel konut ve sanayi kuruluş alanlarının ayırd edilmesi; çevrenin doğal bitki örtüsünün zayıf olduğu dikkate alınarak bahçelievler plan sisteminin önerilmesi ve şehrin, doğu ve güneyden bir "yeşil perde" teşkil edecek "yeşil alanlar"la çevrilmesinin önerilmesi, planın fiziksel stratejisine yönelik en önemli özellikleri arasındadır (11).

3. Yaklaşık 100 000 nüfus barındıracağı gözönüne alınarak, tüm kullanışlar için "şehirsiz topraklar"ın, 400 ha. lık bir alan tutması kabul edilmiştir. Oysa A. ÇOPUROĞLU, 465 000 nüfus için 2000 yıllarında-ki bu nüfusa ulaşması mümkün değildir- şehrin, 13 655 ha.lık bir alana yayılmasını önermiştir (12). Sadece önerilmekle kalınmamış; maalesef İmar ve İskân Bakanlığımızca, 1981'de bu plan onanmıştır (13). Ne var ki, 100 000 nüfus için 400 ha.lık bir yerleşim alanı öngörülürse, 465 000 nüfus için de nihayet 2000-2500 ha.lık bir yerleşim alanını planlamak, herhalde daha mantıklı bir hesaplama sonucu olurdu.

4. Plan, "genel hizmetler" açısından da önemli kararlar getirmişti. Kişi başına günde 150 lt.su tüketileceği varsayılarak, -ki bugünün uygar ülkeler standartlarına eşittir- 100 000 nüfus için yılda 4.5 milyar m³ su sağlayabilecek bir altyapı hizmeti getirilmesi önerilmişti. Bu öneri; kurulacak sanayinin su ihtiyacı düşünülmediğinden, kuşkusuz tam isabetli değildir.

Ayrıca "kanalizasyon sorunu" nun, N-S yönünde ve aynı doğrultudaki yolları izleyecek şekilde yapılacak bir "ana aktarıcı ve ona bağlanacak ikinci derece

(11) Lambert tarafından, Erzurum için daha 1938'lerde önerilen "ayrık yapı biçimi ve bahçelievler sistemi", şehir ve yaşantısını tehdit eden çevre ve hava kirlenmesi nedeniyle, Batı şehirlerinin yeni geliştirilen semtleri için de önerilmiştir. (Bakınız: HOWARD, E., 1974, Garden City of Tomorrow. s. 28-30, L N'DON).

(12) ÇOPUROĞLU, A., 1981, Erzurum Nazım İmar Planı Raporu. Onay tarihi: 28 Aralık 1981, ANKARA.

(13) Bu tarihlere kadar şehir Plancısı Alim ÇOPUROĞLU, İmar ve İskân Bakanlığı Metropolitan Planlama Dairesi Başkanlığı'nda, Erzurum Nazım Plan Bürosu başkanı idi.

aktarıcılar" ile çözümlenmesi kararı getirilmiştir. Ancak şehir yerleşim alanının topoğrafik yapısı dikkate alınmamış olup, bu karar da isabetsizdir. Çünkü bu alan, N-S yönlü küçük derelerle yarılmıştır ve kanalizasyon şebekesinde; ana aktarıcı değil, ana aktarıcılardan söz edilebilir.

Kuşkusuz Lambert Erzurum Şehir Planı'nın isabetli kararları, değindiğimiz kadarı ile bitmemektedir. Bunlar arasında; "tarihi eserlerin korunması ve çevrelerindeki yıkıntılar kaldırılarak silüetlerinin ortaya çıkarılması, çevre düzenlemelerinin yapılması; rekreasyon alanları açılması, yeşil ve açık alanlar ile spor sahaları meydana getirilmesi, hâkim rüzgâr yönü dikkate alınarak ve demiryolu ile bağlantılı olacak şekilde, kuzeydoğuda bir sanayi kullanılış alanının ayrılması" gibi önemli kararlar, Lambert Planı'nın önemli olan kararları arasında yer tutar.

II. *Zeki YAPAR PLANI*: Karar ve önerileri; gerek "nüfus miktarı varsayımı" ve gerekse "şehirselsel toprakların kullanılış"ı açısından, sanırım çok isabetsizdir. Oysa Mimar Z. YAPAR, İller Bankası'nın 1966'da açtığı yarışmayı kazanarak kabul ettirdiği 1/20 000 ölçekli Erzurum "Çevre Düzeni Planı ve bunun, 1972'ye kadar yapımı devam eden 1/5000 ile 1/1000 ölçekli" uygulama planları" nı hazırlarken elde, İller Bankası'nca yaptırılmış olan, çok ayrıntılı bir Analitik Etüt bulunuyordu. Erzurum'un *Analitik Etütleri* adını taşıyan ve 29 kişilik bir yetkili kadro tarafından hazırlanmış olan bu etütten plancı, ileriye dönük plan kararları getirirken, büyük ölçüde yararlanmalı idi. Bu konuda, "Mimar Z. YAPAR Erzurum Ana İmar Planı İzah Raporu"nda (14) herhangi bir açıklama yoktur. Bununla birlikte plancının raporu, "Erzurum'un coğrafi konumu, şehrin sit ve situasyonu ile jeolojik, morfolojik, hidrografik, hidrojeolojik ve sismik yapısı; şehrin tarihi gelişimi, nüfus yapısı, strüktürel yapısı ve şehir dokusu" gibi, Erzurum'un birçok bilimsel sorununu incelemiş gözüküyor.

Takdir edilir ki bir mimar, ayrı ayrı bilimler ve uzmanlık mensuplarının konuları olan bu kadar çok bilimsel sorunu, tek başına inceleyecek uzmanlık alanı bilgileriyle donatılmamıştır ve de mantıken bu mümkün değildir (15). Zaten raporda, çok sayıda başlık altında verilen bu bilgiler için, tek bir kaynağa dahi atıf yapılmamış; fakat sık sık bilimsel hatalara düşülmüştür. Örneğin şehir nüfusunun % 29'unun dışarıdan geldiği; "iklim şartları"nın, şehrin doğuya ve güneye doğru genişlemesini engellediği; Karasu Ovası'nın kuzeyinin, daha verimli olduğu görüşlerinin ileri sürülmesinde olduğu gibi.

Öte yandan şehir planlaması konusunda, değinmeye bile gerek yoktur ki göz önünden tutulacak asıl değişken, hiç kuşkusuz "nüfus miktarı" dır. Kesinlikle isabetli sonuca varılmasa bile, uygulanacak *nüfus projeksiyonları* ile, plan uygu-

(14) YAPAR, Z., 1967. Erzurum Ana İmar Planı İzah Raporu. İmar ve İskân Bakanlığı, Planlama ve İmar Genel Müdürlüğü, Onay: 15 Şubat 1967, ANKARA.

(15) Mimar Zeki YAPAR, Planlama ve İmar Genel Müdürlüğü, Şehircilik Dairesi elemanı idi.

lama süreci olarak kabul edilen zaman dilimi sonunda planlamaya konu olan şehrin nüfusunun miktarı, gerçeğe yakın bir şekilde tesbit edilmelidir. Çünkü giderek belirginleşen ve çözümünü zorlaşan şehirselleşme sorunlarının temelinde aslında "nüfus artışı" yatar. Bununla birlikte, 1967-1985 dönemini kapsayan Zeki YAPAR Erzurum Ana İmar Planı'na esas teşkil eden nüfus projeksiyon sonucunda, % 40'dan fazla bir yanılma söz konusudur. Zira 1985'de Erzurum'un nüfusunun, 489 590'a ulaşacağı varsayılmış ve ileriye dönük plan kararları, bu baza dayandırılmıştır. İleri sürülen bu nüfus büyüklüğü, 2000 yılında bile gerçekleştirilemeyecektir sanırız. Çünkü; projeksiyon yöntemlerinden hangisi uygulanırsa uygulansın, diğer değiştirici demografik etmenler bir an için göz önüne alınmasa bile, 2000 yılında Erzurum'un nüfusu, minimum 299 245 (aritmetik dizi yöntemi sonucu) ve maksimum 425 479 (artış yüzdesi ortalaması sonucu) kadar olabileceğini göstermektedir.

Şehrin ileriye dönük nüfus artışında, bu ölçüde yanılıya düşen bir plancının, vereceği ileriye dönük plan kararlarının da, büyük ölçüde isabetsiz olacağı meydandadır. Gerçekten de, 1960 yıllarında 956 ha.lık bir alan işgal eden Erzurum şehri yerleşim alanının, 1985'de 4294.9 ha.lık bir yerleşim sahası işgal etmesi kararı getirilmiştir. Yani Erzurum Ovası alanının (825 km.2.) % 5.2'si kadar.

Görülüyor ki, Z. YAPAR planı, şehir nüfusunun artışını gerçeğe yakın bir şekilde kestiremediğinden, yerleşim alanını, ihtiyacın çok üstünde planlamış ve hepsinden de daha sakıncalı; Karasu Ovası'nın verimli tarım alanlarını işgale giden yolun kapılarını, Erzurum halkı ve de kamu kuruluşlarına, ardına kadar açmıştır. Erzurum Ovası'nın tarım ekonomisine, bundan daha büyük bir darbe düşünülemez.

III. *Âlim ÇOPUROĞLU PLANI*: Gerçek dışı bir takım varsayımlara dayandırılmış olan bu plan, Erzurum şehrinin çevre sorunları açısından, sanırız Z. YAPAR PLANI'ndan daha sakıncalı kararlar getirmiştir.

Eski ana İmar planlarının yerini alan 1981 Âlim ÇOPUROĞLU Planı, "Erzurum Kent Bütünü ve Yakın Çevresi 1/25 000 ölçekli Nazım Planı" adını taşımaktadır. 1976'da kurulan Erzurum Nazım Plan Bürosu (1981'de kapatılmıştır) elemanlarınca ve şehir plancısı Âlim ÇOPUROĞLU başkanlığında hazırlanmıştır. Plan raporunda hazırlanış gerekçesi; "1967 Z. YAPAR PLANI'nın, getirdiği kararlar itibarıyla uygulama ihtimali ve geçerlilik payı olmayan bir öneriler dizisi olması"na bağlanmıştır ki, bu görüş doğrudur (16,17).

(16) Yüksek Mimar ve Şehir Plancısı, A. ÇOPUROĞU, İmar ve İskân Bakanlığı, Planlama ve İmar Genel Müdürlüğü, Metropolitan, Planlama Dairesi Başkanlığı elemanıdır.

(17) ÇOPUROĞLU, A., "Erzurum Nazım Planı Onandı". TMMOB, Şehir Planlama Mimar ve Mühendisleri Odası Haber Bülteni, Sayı: 47, Aralık 1981, s. 2-3, ANKARA.

Çopuroğlu Planı, Erzurum şehri ile birlikte "Ilıca-Dumlu-Erzurum" üçgeni içinde kalan çok geniş ve amaç dışı bir alanı "planlama sahası" kabul etmiştir. Anılan planlama alanı içinde, 1980 yılı itibariyle, iki adet şehir yerleşmesi (Erzurum ve Ilıca) ve 54 adet köy yerleşmesi (Dumlu dahil) bulunmaktadır. Planlama süreci ise, 20 yıl, yani 1980-2000 yılları arası olarak kabul edilmiştir. Bu süre içinde Erzurum'un nüfusunun, 465 000'e ulaşacağı varsayılmıştır. Nüfus bu ölçüde artınca, yerleştirilmek üzere şehrin artan nüfusuna, yeni yerleşme alanları açmak gerekir. Bu amaçla kullanılacak en uygun yerleşme sahaları: "Erzurum-Ilıca aksı, Erzurum-Dumlu aksı, Dumlu bucak merkezi, Ilıca bucak merkezi, Erzurum şehri mahalleleri ve planlama bölgesi içindeki kırsal yerleşme merkezleri" dir. DDY Gar tesisleri kuzeyinde kalan ova kesimi, "verimli tarım toprakları" olduğu gerekçeyle, boş bırakılacaktır. Kuşkusuz sözü edilen bu alanın, planın yapıldığı yılda, işgal edilmesi sürüyordu. Zira Şükrü Paşa mahallesi, bu alana doğru genişlediği gibi, PTT Bölge Başmüdürlüğü depo ve şantiye binaları, Yarıaçık Cezaevi, Ordu Ağır Bakım Fabrikası, EBK Et Kombinası, Yem Fabrikası ve Orman Bölge Başmüdürlüğü tesisleri kuruluş-kullanılış alanlarıyla, Karasu Ovası'nın bu bölümü işgal edilmekte idi. Öyle anlaşılıyor ki plancı, bu kesimin fiziksel durumu hakkında hiçbir gözlem yapmaksızın karar vermiştir. Ayrıca 2000 yılına dek 100 000 nüfusun yerleştirilmesi kararı getirilmiş olan Erzurum-Ilıca aksı çevresi, ovanın en verimli alanlarından. Neden bu kesim için de yerleşme yasağı önerilmediği, doğrusu pek anlaşılammaktadır.

Erzurum şehrinin "iç dokusu, ve de dokunun yapısı" iyi bilinmediğinden olacaktır ki, ÇOPUROĞLU 1981 "Erzurum Nazım İmar Planı;" ihtiyaçla orantılı olmayan, çok ölçsüz ve hesapsız arazi kullanılış kararları getirmiştir. Hem çevre sorunlarını teşvik etmesi ve hem de Erzurum Ovası tarım ekonomisine ağır bir darbe vurması nedeniyle, bu planın uygulanması büyük sakıncalar yaratacaktır. Çünkü; 1980-2000 yılları arasında, plan kararlarının ön gördüğü gibi, şehrin nüfusu 465 000'e ulaşamaz. Hangi projeksiyon yöntemi uygulanırsa uygulansın, 2000 yıllarında Erzurum'un nüfusu; en az 295 000, en fazla, yaklaşık 426 000 olabilir. Çünkü uyguladığımız projeksiyon yöntemleri, bu sonuçları vermektedir. Ancak bu görüş, kaba bir tahminden ibarettir. 1960-1980 dönemini kapsayan geçmiş 20 yıllık süre içinde şehrin nüfusu, 90 069'dan 200 700'e çıkmak suretiyle, 110 600 dolayında artmıştır. Kaldı ki bu dönemde, Erzurum'a nüfus akınını teşvik eden sosyo-ekonomik nedenler vardı. Bazı sanayi kuruluşlarının işletmeye açılması ve giderek kapasitesi büyümüş olan genel hizmet işyerlerinin çoğalması gibi. 1980-2000 yılları arasında, nüfusun 200 700'eden 465 000'e çıkacağını varsaymak, 20 yılda 264 000'den fazla artacağını kabul etmek demektir.

Bu ölçüde bir artış mümkün değildir. Çünkü artan nüfusun "çalışma çağı"na gelen kısmı, "istihdam alanları kısıtlı olduğu"ndan, şehirden göçmektedir.

Plancı; 2000 yılında, "şehir nüfusunun 260 000 kadarının -ki 465 000 nüfusun % 55.9'u demektir- çalışma çağındaki nüfusu oluşturacağını kabul etmekte ve bu

kitlenin; % 35'inin toplum hizmetlerinde, % 26'sının tarım ve ormancılıkta, % 14'ünün imalât faaliyetlerinde, % 11'inin ticaret faaliyetlerinde ve % 14'ünün de diğer istihdam alanlarında çalışacağı varsayılmaktadır.

Bu varsayımın gerçekleşmesi, ve de şehrin nüfusunun 2000 yılında 465 000 olması halinde, çalışma çağındaki nüfusun 260 000'e ulaşması mümkün değildir. Zira dinamik bir nüfus kitlesinde bu oran % 40, statik nüfus kitleleri için de, % 30 olarak alınır (18). Plancı, neden bu oranı % 55.9 olarak kabul etmektedir; pek anlayamamıştır.

Öte yandan, 2000 yılında 260 000'e ulaşacağı varsayılan 260 000 çalışma çağındaki nüfusun, çalışma alanlarına taksim oranları esas alındığında 2000 yıllarında örneğin tarım kesiminde 67 600, genel hizmetlerde 91 000, imalat faaliyetlerinde veya sanayide 36 400 vediger alanlarda 65 000 nüfusun çalışacağını kabul edildiği anlaşılıyor. Bu kabulün, gerçekleşmesi mümkün olmayan bir takım varsayımlara dayandırıldığı, fakat bunların neler olduğu belli değildir. Çünkü şehrin ekonomik fonksiyonlarını; "tarım, sanayi ve hizmet kesimleri" olarak üç temel fonksiyon grubuna ayırırsak, 2000 yılında aktif işgücünün; % 26'sı tarım, % 14'ü sanayi ve % 60'ının da hizmetler kesiminde çalışması ön görülüyor demektir. 1983'de sanayi kesiminde 8900 ve hizmetler kesiminde toplam 44 700 kadar işgücü istihdam edildiğine göre; 20 yılda, bunlardan birincisinde % 207 ve ikincisinde % 249'luk bir istihdam kapasitesi artışı sağlamanın hangi imkân ve yatırımlarla olacağı, plan kararlarında belirtilmemektedir (Tablo 1, Şekil 1).

Bunlardan özellikle sanayi kesiminde 20 yıl sonra işgücü kapasitesinin 8900'den 36 400'e, hizmet kesimlerinde ise 44 700'den 156 000'e yükselmesini sağlayacak kapasite genişlemeleri olması, planlanmış münferit bazı yatırımlar (Pasinler sigara, Dumlu yün, iplik, Tortum yünlü dokuma ve İspir deri-kösele fabrikaları gibi) gerçekleşse bile, yine mümkün değildir. Kaldı ki, gözlem ve kanımıza göre Erzurum'da genel hizmet işyerlerinin işgücü istihdam kapasitesi, şehirdeki işsizlik olayı nedeniyle, doyunluk noktasına varacak derecede kullanılmıştır. Öte yandan şehir dahilinde: Şeker Fabrikası gibi 1000'den fazla işgücü çalıştıracak herhangi bir sanayi kuruluşu, veya Atatürk Üniversitesi gibi 2800'den fazla personel çalıştıracak herhangi bir genel hizmet kuruluşunun, sözü edilen 20 yıl içinde tamamlanmak üzere, ekonomik planlara bile alınmadığı bilinmektedir.

Dolayısıyla 2000 yıllarında, plancının ön gördüğü şekilde "çalışma çağı nüfusu" 260 000'e ulaşsa bile, -ki bu imkânsızdır- artan işgücü, iş bulamadığından, Erzurum'dan göçecektir. Bu nedenlerle plancı tarafından çalışma hayatıyla ilgili olarak ileri sürülen görüşler, hiçbir esaslı nedene dayanmamaktadır.

(18) TANERİ, E., 1978, Bölge Planlama. İstanbul DMMA Yayını, s. 80, İSTANBUL.

TABLO 1. Erzurum Şehrinde Aktif Nüfusun 1980'de Ekonomik Fonksiyon Alanlarına Dağılışı ve 2000 Yılında Varsayılan Dağılım.

<u>Fonksiyon Alanları</u>	<u>1980</u>	<u>% si</u>	<u>2000</u>	<u>% si</u>
Tarım	3 260	5.7	67 600	26.0
Sanayi	8 917	15.7	36 400	14.0
Hizmetler	44 704	78.6	156 000	60.0
TOPLAM	56 881	100.0	260 000	100.0

Kaynak: 1980 Yılı Verileri tarafımızdan tesbit edilmiş olup; 2000 Yılı verileri, Çopuroğlu'nun tahminlerine dayanmaktadır.

A. ÇOPUROĞLU Erzurum Nazım Planı'nın bizce en önemli yanlışlıklarından biri de, "ölçüsüz ve hesapsız bir şehrsel topraklar kullanılış kararı" getirmiş olmasıdır. Nüfus bazı isabetsiz tahmin edilince, kuşkusuz yerleşim alanının yüzölçümü de, tabiatıyla gerçek ihtiyacın çok üstünde bir büyüklükte planlamak istenmiştir (Tablo 2, Şekil 2). Zira Plan kararı olarak, 2000 yılında Erzurum şehrinin, "13 655 ha. lık bir şehrsel topraklara yayılması" ön görülmüştür. Bu ölçüde geniş tutulmuş olan bir planlama alanının fiziksel planlamasını yapmak için elbette gerekli finans kaynaklarını sağlamakta önemli sorunlarla karşılaşılacak, ve de gereksiz harcamalar yapılacaktır (Harita 1).

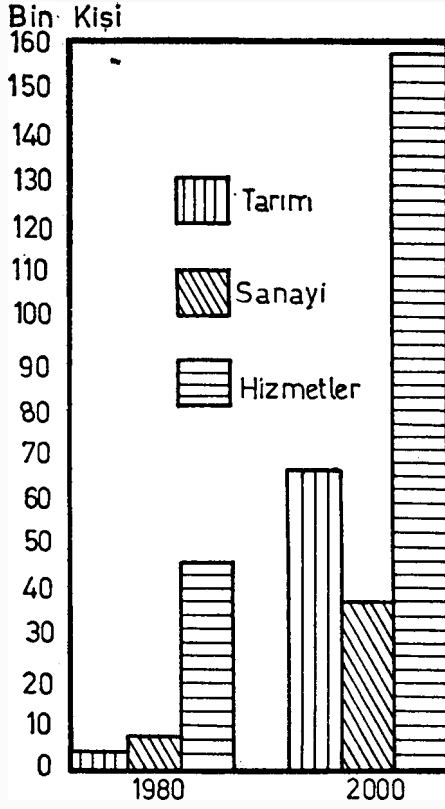
TABLO 2. Çopuroğlu Erzurum Planında Şehrsel Toprakların Kullanılışı.

<u>Kullanılış Şekli</u>	<u>Alanı (ha.)</u>	<u>Toplam Alana %si</u>
Konut Alanı	1 750	12.80
Çalışma Alanı	700	5.12
Askeri Alan	1 650	12.00
Yeşil Alanlar	1 200	8.78
Koruluklar	1 350	9.88
Sportif Alanlar	2 600	19.00
Diğer Kullanışlar	4 705	32.42
TOPLAM	13 655	100.00

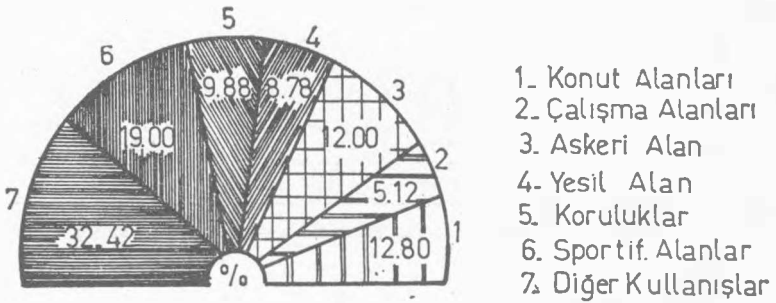
Kaynak: Çopuroğlu Erzurum Nazım Plan Kararlar Raporundan Hesaplanmıştır.

B. PLANLAMADAN KAYNAKLANAN TEMEL SORUNLAR

1. *Şehir Yerleşim Alanının Kullanılışı:* Gerek Z. YAPAR ve gerekse A. ÇOPUROĞLU Erzurum Nazım İmar Planları'nın en dikkat çekici ortak isabetsiz kararı; "yerleşim alanının, ölçüsüz ve hesapsız bir şekilde genişletilmesi kararı"nı getirmiş olmalarıdır denilebilir.

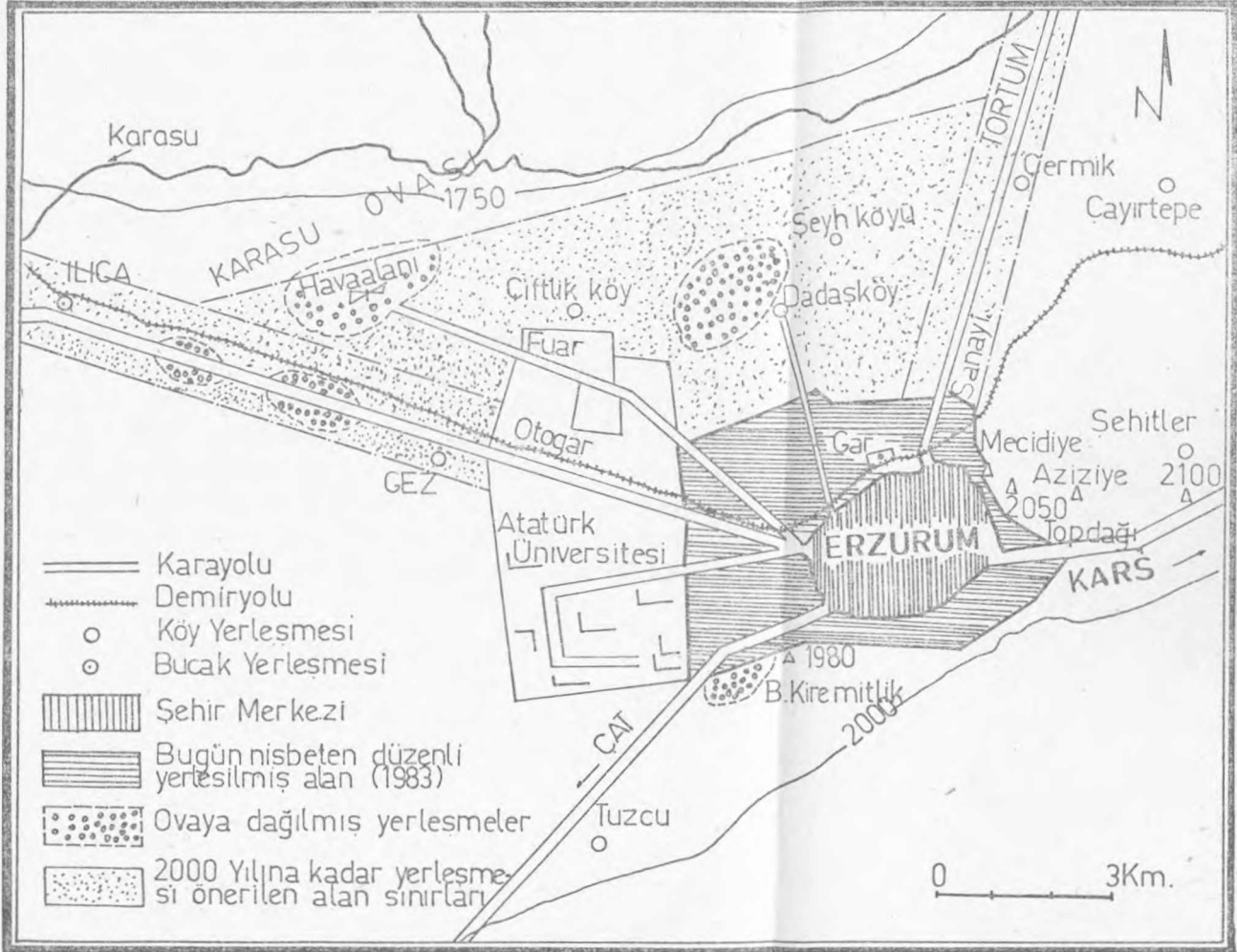


Şekil.1. Erzurumda Aktif Nüfusun Fonksiyon Alanlarına Dağılışı



Şekil 2. 1981 Erzurum İmar Planına Göre 2000 Yılında Ön Görülen Şehirsiz Toprakların Kullanılışı

HARİTA 1. ERZURUM'UN KARASU OVASINA DOĞRU GENİŞLEMESİ



Gerçektende; Z. YAPAR 1985'de Erzurum'un nüfusunun 489 590'a yükseleceğini kabul etmiş ve 100 000 nüfus yerleştirmek üzere, Ilıca-Erzurum aksının yerleşmeye açılması kararını getirmiştir. Kararın gerekçesi ise, şu esaslara dayanmıştır. Artan nüfusunu yerleştirmek üzere, şehrin yerleşim alanını genişletme zorunludur. Bununla birlikte; jeolojik yapısı elverişli olmadığından, yerleşim alanının kuzeye, yani ova üzerine açılması sakıncalıdır (Kuşkusuz genelde bu görüş doğrudur). Şehri güneye doğru genişletmek, "iklim şartları" itibariyle mümkün değildir. Batıya genişleme imkânını, Atatürk Üniversitesi arazisi engellemiştir. O halde "arsa temini" için tek seçenek, "Erzurum-Gez aksı çevresidir.

Şehir yerleşme alanının kuzeye, yani Karasu Ovası üzerine doğru genişlemesi jeolojik açıdan "tehlikeli" kabul edilirken: bu alanın 2-2.5 km. kuzeybatısında yer tutan ve aynı alüviyal ovanın devamı olan Erzurum-Gez aksı çevresinin, "bina 'zemin mekaniği" açısından neden "sakıncalı" görülmediğinin, elbette bilimsel bir dayanağı yoktur. Çünkü bu alan da, jeolojik açıdan en azından ovanın, Erzurum şehrinin kuzeyine rastlayan bölümü kadar tehlikelidir. Öte yandan şehrin doğuya, veya Mecidiye-Aziziye sırtlarına doğru genişlememiş olması, plan stratejisinde ileri sürüldüğü gibi klimatik güçlüklerle ilgili olmayıp, "tarihi sitin korunması, ve de buraların askeri yasak bölge" olmasından kaynaklanmıştır.

Gerek 1967 ve gerekse 1981 İmar Planları hazırlanırken, "şehrin güneye doğru genişleyeceği şehrsel toprakların kalmadığı" görüşünün kabuledilmesi, bu çevrede hiç gözlem yapılmayıp, ezbere karar ve önerilerde bulunulduğunu göstermektedir. Zira çevrede gözlem yapılsa idi; Maksut Efendi, Abdurrahman Gazi, Kâzım Yurdalan ve Yunus Emre mahallelerinin, çoğunca gecekondur olan güney yöreleri ile bu mahallelerin güneyinde yerleşilebilecek geniş alanların mevcut olduğu, açıkça görülebilecekti. Hatta ÇOPUROĞLU Planı'nın tamamlanış yılı olan 1981'de, şehrin güneybatısındaki küçük Kiremitlik Tepesi güney düzlükleri üzerinde yapım halinde olan 12 000 konutluk III. NO'lu gecekondur önleme bölgesi binaları, veya "Yenişehir" semtinin 60 000 nüfusu toplamı düşünülen geniş arsası bile dikkate alınmamıştır.

Tüm bunlardan da daha önemlisi; 1980 yılı itibariyle 60 mahalleden oluşan şehrin 30 mahallesi, yoğun "gecekondur semtleri" dir. Planların en önemli fiziksel karar eksikliklerinden biri, sayıları 12 642 kadar olan tek katlı bu ilkel konutlarla, 7626 adet dolayındaki tekkatlı diğer konutların, arsa toplamının dikkate alınmamış olmasıdır. Oysa sayısı 22 900'ü aşan bu tip konutların arsa toplamı, köhne bir takım mahalle içi dükkân ve işyerlerinin ve diğer boş alanların arsa tutarı, yaklaşık 280 ha. ı bulur. Ne var ki, plancılar, yerleşilmiş şehir toprakları bütününde hiç arsa yokmuş gibi varsayarak, ölçüsüz bir şekilde "yatay gelişme" yi teşvik eden kararlar getirmişlerdir.

Kuşkusuz yatay genişlemeye de sınırlı bir düzeyde ihtiyaç vardır. Ancak bu doğrultudaki genişleme ihtiyacı için, ova topraklarından değil fakat Erzurum-

Çat yolu boyunca uzanan, güneybatıdaki verimsiz topraklarla, şehrin güneyi ve Kars Kapısı çevresindeki boş alanlardan yararlanma yoluna gidilmesi, ova tarım ekonomisi hesabına, çok büyük bir kazanç olacaktır. Artan nüfusu yerleştirme sorunu bakımından şehir yerleşme alanını, "Erzurum-Dumlu-İlica üçgeni" dahilinde, yani Karasu Ovası üzerine doğru genişletmeye, hiç de ihtiyaç yoktur. Gerçekten de, plan kararlarında ön görüldüğü şekilde, 2000 yılında şehrin nüfusunun 400 000'i aştığını kabul edelim. Gecekondu alanları ve diğer tek katlı, kısmen plansız konutların yerinde, "ikişer dairesi ve dört beş katlı" konutlar inşa etmek suretiyle, artan nüfusu 2000 yıllarında 1980'lerdeki şehrsel topraklar üzerine yerleştirmek mümkündür. Kaldı ki, yukarıda da değindiğimiz gibi şehrin nüfusu, kanaatimize göre 2000 yılında 465 000'e ulaşamaz. Bu ölçüde geniş bir alanı şehirleştirmeyi kararlaştıran planı, gerekçe olarak, 2000 yılında şehrin "metropoliten" bir karakter kazanacağını ileri sürmektedir. Ne var ki metropoliten planlama (İng. Metropolitan planing) metropoliten bölgeler (İng. Metropolitan region) için yapılır. Böyle bir bölgenin merkezinde, nüfusu 1 000 000'a yakın veya bu düzeyi aşmış bir şehrin yer tutması, ve de çevresinde; banliyö yerleşmeleri, uydu şehirler ve kesif bir şehirleşmiş alan bulunmalıdır (19). Oysa yakın bir gelecekte, olağan üstü bir takım ekonomik gelişmeler olmadıkça, Erzurum ve çevresi için; planda yazılı isabetsiz bir karardan öteye, bir "metropolitenleşme" den söz etmek mümkün değildir. Bu isabetsiz varsayımdan dolayı, plan stratejisi yanlıştır ve belki 2000 yıllarından sonra Erzurum için böyle bir yaklaşım gündeme getirilebilir.

İşte bunlar ve benzer nedenler dolay, ÇOPUROĞLU 1981 Erzurum Nazım İmar Planı'nın stratejisi yanlıştır. Bu nedenle de Erzurum şehrinin geleceği için isabetsiz kararlar önermiş, ve çevre sorunlarını teşvik eder bir nitelik kazanmıştır. Zira plan kararlarında; şehir merkezine uzaklığı 17 km. yi bulan İlica ile, 22 km. yi bulan Dumlu bucak merkezleri de, "metropoliten planlama alanı" içinde kabul edilmektedir. Bu sınırlar dahilindeki "13 655 ha. lık bir alanın, 2000 yılına kadar şehirleştirilmesi" kararlaştırılmıştır. Oysa 1980 yılı itibarıyla; 4248 ha.ı Atatürk Üniversitesi kuruluş ve kullanılış sahası, 1417.9 ha.ı da bizzat şehrin işgal ettiği alan olmak üzere, Erzurum'da şehrsel toprakların alanı, 5685.9 ha. kadardı. Alanı 16 154 ha. kadar olan *Karasu Ovası*'nın, böylece % 25.2'si amaç dışı kullanışlara ayrılmıştı. Şehrsel yerleşim alanının 13 655 ha. kadar genişletilmesi demek, 2000 yıllarında Karasu Ovası alanının % 80'den fazlasının amaç dışı kullanışlarla işgal edilmesi demektir.

Özellikle değinmek gerekir ki, ÇOPUROĞLU Planı'nın şehri bu ölçüde geniş alanlara yayma kararı, belirmiş veya ileride belirecek bir şehrsel topraklar kullanılış ihtiyacından doğmamıştır. Sayısı 12 642'yi bulan gecekondu ve planlı fakat tek katlı 7 626 konut, "çift dairesi ve dörder katlı" apartmanlar şekline

(19) KELEŞ, R., 1974, Kentbilim İlkeleri. Sosyal Bilimler Derneği, Yayını, G-5, s. 48-49, ANKARA.

getirilirse, şehirdeki bugünkü arsa potansiyeli üzerinde, "100 000 ile 140 000 adet dolayında konut" inşa etmek mümkündür. Ortalama aile büyüklüğü 5 kişi alınır- sa; elde edilecek bu konut toplamının, 500 000 ile 700 000 nüfus barındırabileceği söylenebilir.

Buna rağmen *şehrin dikey gelişimi* hiçbir zaman göz önünde tutulmadan, plan kararlarında, alabildiğine bir yatay genişleme önerilmiştir. İşte kanımızca plan stratejilerinin en önemli yanlışlıklarından biri de, bu noktada düğümlenmiştir.

2. *Yatay Gelişmeden Doğan Sorunlar*: Erzurum şehir planları stratejisi, dikey büyümeyi göz önünde tutmayıp, sürekli olarak yatay genişlemeyi teşvik edici kararlar getirmiştir. Bu yanlış öneri ve kararlardan ileri gelen, birçok sorun doğmaktadır. Ve bunların en önemlileri ise, kısaca şöyle özetlenebilir.

a. *Ova Tarım Alanlarının İşgali*: Artan nüfusu yerleştirme ihtiyacının çok üstünde planlanan şehir toprakları kullanılış kararları, Erzurum şehrinin giderek ova yüzeyine genişlemesinden kaynaklanan, en önemli çevre sorunudur (20). Önce de değindiğimiz gibi, A. ÇOPUROĞLU 1981 Erzurum Nazım İmar Planı; Erzurum Ovası'nın yaklaşık % 14.8'i ve bunun Karasu Ovası bölümünün ise % 75'den fazlasının, 2000 yılına kadar şehirleştirilmesi kararını getirmiştir. Bu öneri, yeni şehrsel topraklara olacak ihtiyaçtan kaynaklanmamıştır. Tamamen plancının kişisel düşüncesinden ileri gelen bir öneridir.

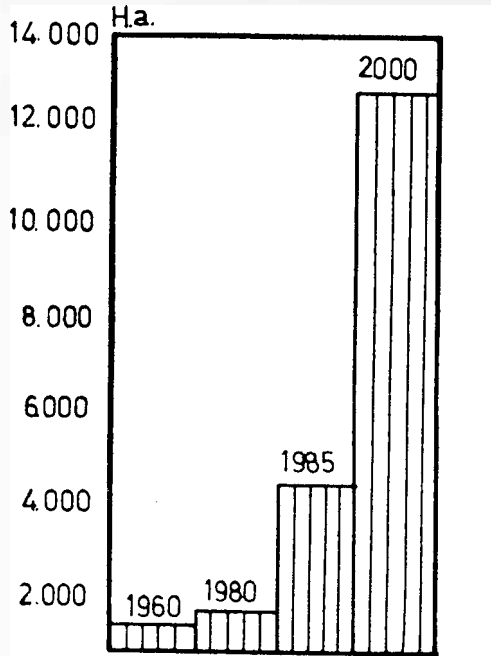
Zaten Z. YAPAR 1967 Planı'nın isabetsiz kararları ve bu plandan önceki uygulamalardan dolayı 1960-1980 döneminde, Karasu Ovası'nın 5205 ha. kadarı, veya % 32.2'si tarım dışı kullanışlarla işgal edilmişti (Tablo 3a, b, c, Şekil 3-4). Bu kayıp yetmezmiş gibi şimdi ÇOPUROĞLU, kaybın 2000 yılına kadar, 12 200 ha.ı aşmasını önermiştir. Önermekle de kalmayıp karar altına almış ve ilgili bakanlığımız, bu ölçü ve hesap dışı kararı onaylamıştır.

Gerçi Erzurum Ovası'nın tarıma pek elverişli olmadığı ve bu nedenle de "çayır ve mera arazisine terk edilmesi gerektiği" gibi bir görüş vardır. Ancak böyle bir düşünce, hiçbir bilimsel değer taşımadığından, eleştirilmesine bile gerek yoktur. Çayır ve mera alanı olmaya terk etmek bir yana, "yükseklik ve iklim şartları"nın, toprağa bağlı tarım faaliyetlerini belirgin şekilde kısıtladığı Doğu Anadolu bölgesi depresyon ovalarına sıkışıp kalmış olan çok sınırlı tarım alanlarını, şehrsel kullanılışın istilasına karşı titizlikle korumak, bölge ekonomisinin geliştirilmesi

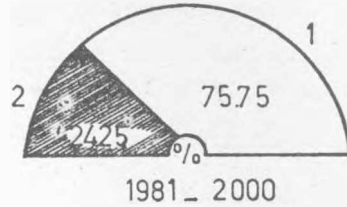
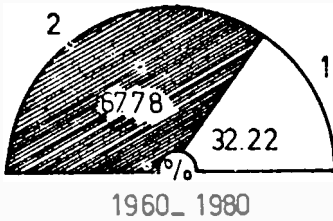
(20) Bu sorun; yakın bir geçmişte tüm kıyı şehirlerimizde, dikkat çekici boyutlara ulaşmıştır. Ancak Doğu ve Güneydoğu Anadolu şehirlerimizin çevresindeki verimli tarım alanları da giderek elden çıkmaktadır.

Geniş bilgi için bakınız:

KIRIMHAN, S., 1982, Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesinin Tarım Toprakları ve Bu Toprakların Amaç Dışı Kullanımı, Atatürk Üniversitesi, Çevre Sorunları Araştırma Enstitüsü Yayını, (teksir), ERZURUM.



Şekil.3. Erzurum'un Yerleşim Alanı ve 1981 Planında Önerilen Genişleme



1- Tarım Dışı Kullanış 2- Tarıma Açık
Şekil.4 Erzurum-Karasu Ovasının Tarım Dışı Amaçlarla Küçültülmesi

açısından bir zorunluluktur. Kuşkusuz sadece Erzurum Ovası değil, Erzincan, Pansinler, Horasan, Iğdır, Malatya ve Elazığ ovaları da aynı titizlikle korunmalıdır.

Bilindiği üzere Erzurum Ovası, şeker endüstrisinin temel ham maddesi olan şekerpancarı, margarin endüstrisinin temel ham maddelerinden olan ayçiçeği, en çok tüketilen gıda maddelerinden olan buğday ve patates gibi ürünlerin tarımına uygun olan bir tarım bölgesidir. Gerçi hektara verim, Türkiye ortalamasının altındadır. Nitekim şeker pancarı tarımında hektara verim, 17-18 ton kadardır.

Bununla beraber verim düşüklüğü, büyük ölçüde "sulama ve gübreleme" yetersizliği gibi sorunlardan kaynaklanır. Özellikle henüz proje aşamasında olan *Kuzguncuk barajı* yapılıp, Erzurum Ovası sulamaya açıldığında, tarımsal potansiyelin büyük ölçüde artacağı meydandadır.

Denilebilir ki, Erzurum Şeker Fabrikası'nın işlediği yıllık pancar miktarının (200 bin tondan fazla) % 15-20'sin veren, 1978'de işletmeye açılmış olan Doyasan margarin yağı fabrikasının ayçiçeği tohumu ihtiyacını ileride karşılaması mümkün görünen, patetes ve benzeri sebzelerin üretimine uygun olan bir ovayı amaç dışı kullanışlara açmak, ekonomi mantığının kavrayamayacağı kadar çelişkili bir karardır.

TABLO 3a. Erzurum-Karasu Ovası Kesiminin Tarım Dışı Kullanışlar Yoluyla Küçülmesi.

Dönemler	Tarım Dışı Kullanış (ha.)	% si
1960-1980	5 205 11	33 22
1981-2000	7 031 99	43.53
Açık Kalan Bölüm	3 916 90	24 25
TOPLAM	16 154 00	100 00

TABLO 3b. Erzurum-Karasu Ovası'nın Tarım Dışı Kullanışlara Bölünüşü (1960-1980).

Kullanış Şekli	Alanı (ha.)
Atatürk Üniversitesi Arazisi (1)	4 400 00
EBK Et Kombinası	283.60
Organize Sanayi Alanı	120 00
Şeker Fabrikası Alanı	93 99
Küçük Sanayi Sitesi	46 55
DDY Gar Tesisleri Sahası	52 10
Şükrü Paşa Mahallesi	26 00
Orman Başmüdürlüğü Alanı	13 30
ZDK Tarım Makinaları Fabrikası	14 00
Kâzım Karabekir Mahallesi	6 00
Linyit Biriket Fabrikası	1 60
Ilıca Süt Fabrikası	0 60
Gül Başak Un Fabrikası	0 90
Doyasan Yağ Fabrikası	1 10
Diğer Kullanışlar (2)	134 30
TOPLAM	5 205 04

(1) Atatürk Üniversitesi Arazisi üzerinde yer tutan Kamu kuruluşu arsaları (sonradan) dahildir. 23 Temmuz Doğu Fuarı, Otoğa, Santral Garajı, DSI arsaları gibi.

(2) Karasu Ovası üzerinde yer tutan Havaalanı ve yan tesisleri, askeri kullanışlar ve Erzurum-Ilıca aksı boyundaki tüm amaç dışı kullanışları kapsar.

TABLO 3c. Erzurum Şehrinin Yerleşim Alanı ve Yerleşim Alanında Ön Görülen Genişlemeler.

Yıl	Yerleşim Alanı (ha.)
1960	956.0
1980	1 417.9
1985	4 294.9(1)
2000	13 655 0(2)

(1) 1967 ve (2) 1981 İmar Planlarının Önerdikleri Yüzölçümleri.

b. *Altyapı Hizmetlerinde Karşılaşılan Sorunlar*: Bugün Erzurum'da, altyapı hizmet kesimlerinden hemen hiçbirinin sorunları, ihtiyaçla orantılı bir şekilde çözümlenememiştir. Bunlar arasında: "şehrin temiz tutulması, su ihtiyacının karşılanması, kanalizasyon şebekesinin yenilenmesi, telefon sorunu ve gecekondu tipi konutlardan şehrin temizlenmesi" gibi sorunlar, başlıcaları olarak sıralanabilir.

Yukarıda da değinildiği üzere, 1980 yılı itibariyle Erzurum'da 12 642 adet gecekondu formunda konut bulunuyordu. Hane olarak şehir konut sayısı 29 364 adet kadar olduğuna göre, şehir konutlarının % 43.4'ü bu tip konutlardan oluşuyordu. Yine 1980'de 200 700'ü bulan şehir nüfusunun 99 218'i, yani % 43'ü, bu tip konutlarda oturuyordu. Gerek bu tip konutlar ve gerekse diğer tek katlı konutlarla, boş arsalar ve güney, güneybatı ve güneydoğu kesimlerdeki boş alanlardan yararlanmak, şehri alabildiğine ova üzerine yaymaktansa; çok daha pratik bir yoldur.

İmar planlarının önerdikleri ciddi olmaktan ve ihtiyaçtan uzak kararlarıyla, şehir yerleşim alanı, ön görüldüğü şekilde 12-13 000 ha.lık bir alana yayılırsa; başlıca şu temel sorunlarla karşılaşılacaktır.

1. Temizlik hizmeti götürülecek alanlar, yeniden % 89.6 oranında genişleyecektir. Zaten Erzurum, tozu-toprağı ve çöpü bol bir şehirdir. Nitekim 1980'de nüfusu 2.2 milyonu bulan Ankara'da; günlük çöp üretimi ortalama 1169 ve yıllık 425 000 ton dolayında olduğu halde (21), aynı yıl Erzurum'da bu miktar, 460 000 tona ulaşmıştı (1960'da 201 700 ton).

1981 Planında önerildiği şekilde, Erzurum'un yerleşim alanı 13 655 ha. dolayına ulaşırsa; bu genişleme konut inşa ihtiyacından kaynaklanmadığından, tıpkı bugün olduğu halde, yine şehirde çok geniş boş alanlar doğacak ve şehir, âdeta gevşek dokulu bir yerleşme formu kazanacaktır. Dolayısıyla Belediye'nin, temizlik hizmetleri fonksiyonunu yerine getirmesi, büsbütün güçleşecektir. Zaten bugün de söz konusu hizmetin verilmesinde, önemli sorunlarla karşılaşmaktadır.

(21) Çevre Sorunları El Kitabı. Türkiye Çevre Sorunları Araştırma Vakfı Yayını, s. 53, ANKARA.

Hizmet götürülecek birim sayısı çok fazla olup; 1982 yılı itibariyle 60 mahalle, 78 cadde ve 722 sokaktan oluşuyordu.

2. Tektonik yapısı bakımından Erzurum Ovası, bilindiği üzere, "birinci derece deprem sahası" dır. Plan kararlarıyla şehrin giderek ova üzerine yayılmasına izin verilmiş olması ve çok katlı binaların inşa edilmesi, zemin mekaniği açısından büyük bir tehlike olup; yerleşim alanı ovaya doğru açıldıkça, bu tehlike daha da büyüyecektir. Çünkü bu alanın; jeolojik yapısının daha gevşek bir materyelden oluşması ve de alüviyal saha olması; şehrin yerleşim alanında zeminde yer tutan ve ovayı doğudan sınırlandıran, kuzeybatı-güneydoğu doğrultulu "kırıklar"ın (faylar) varlığı (22), bu endişemizi büsbütün güçlendirmektedir.

3. İhtiyaç olmadığı halde, sadece keyfi imar planı kararlarıyla şehir yerleşim alanı bugünkünün % 90'a yakını bir oranda büyütülürse; şehrin "cadde ve sokak sistemi, su ve kanalizasyon şebekesi, aydınlatma ve asfaltlama ihtiyaçları, telefon şebekesi ve benzerleri" de, bugünkünün bir kaç katı büyütülecek demektir.

Söz konusu ihtiyaçlar, artacak büyük bir nüfus kitlesinin ihtiyaçlarından kaynaklanmadığından; bu alanlara yönelik yatırımlar, rantabl olmaktan uzak olacaktır.

4. Şehir yerleşim alanının ovaya doğru yayılmasına izin verilmesi, özellikle "kanalizasyon şebekesi" konusunda, teknik bir takım sorunlar ortaya çıkaracaktır. Zaten yaklaşık 200 km. yi bulan mevcut şebeke, teknik bir sistem olmaktan uzaktır. Orman Başmüdürlüğü bahçesi, Yem Fabrikası arsası, DDY Fidanlık Bahçesi, Cumhuriyet Lisesi bahçesi gibi kamu kuruluşlarının çevresinde, açıkta akmaktadır (983).

Böylesine önemli bir çevre sorunu ortada dururken; Ovaya açılan yeni yerleşim alanlarında, kanalizasyon şebekesi konusunda, yeni bir teknik sorunla karşılaşılacaktır. O da, eğimi % 1-1.5'i aşmayan bu alanlarda, kanalizasyonun mekanik aktarma gücünün büyük ölçüde zayıflatacağı ve sık sık, arızalar yapacağı sorunudur.

SONUÇ

Erzurum İmar Planları, şehrin dikey geliştirilmesini hiç göz önünde tutmadan, alabildiğine yatay genişlemeler önermişlerdir. Şayet Çopuroğlu 1981 İmar Planı uygulanırsa: 1980'de şehirde hektara 650.77 olan nüfus yoğunluğu, (konut arsa alanı 308.4 ha. kadardı) 2000 yıllarında 265.7'ye düşecek demektir. Çünkü bu planda, 465 000 nüfus için 1750 ha. lık "konut yerleşim alanı" ön görülmüştür.

(22) EROL. O., 1982, Türkiye Jeomorfolojisi Haritası, ölçek: 1/2 000 0000, MTA Matbaası, ANKARA.

*Erzurum'da Çopuroğlu 1981 İmar Planı'nın uygulanmasından, derhal vaz ge-
çilmelidir. Çünkü 2000 yıllarında şehrin nüfusu 465 000'e ulaşsa bile, gecekondu
yerleşim alanlarının tasfiyesi ve boş alanlar, 500 000'den fazla nüfusun yerleştiril-
mesi için yeterlidir.*

Önerimiz dikkate alınırsa: hem Erzurum Ovası'nın amaç dışı kullanımı önle-
necek, ve hem de yeni çevre sorunlarının doğması, belli bir ölçüde de olsa, önlen-
miş olacaktır.

Sonuç olarak, *şehrin dikey büyüülmesi* konusunda, özellikle şu noktayı bir kez
daha vurgulamak istiyoruz: Şehir binalarına; biraz önce değindiğimiz, "şehir
yerleşme zemininin jeolojik-sismik yapısı"ndan kaynaklanan sorunlar nedeniyle,
mutlaka bir *kat sayısı sınırlandırması* getirilmelidir. Bu da, en fazla "4-5 kat"
dolayında olmalıdır. Şehir binaları arasında kat sayısı 12-13'ü bulanlar giderek
artmaktadır. Zeminden yüksekliği 24-25 m.yi aşan söz konusu binaların, VIII-IX.
dereceden bir "deprem" anında buna dayanabilecekleri kuşkuludur. Nitekim Er-
zurum şehri, tarihi boyunca birçok depremle karşılaşmış ve geniş ölçüde tahribata
uğramıştır.

BAŞVURULAN KAYNAKLAR

ÇOPUROĞLU, A., 1981, Erzurum Nazım İmar Planı İzah Raporu. Onay Tarihi:
28 Aralık 1981, ANKARA.

———., 1981 "Erzurum Nazım Plan Deneyimi." TMMOB, Şehir Planlama Mi-
mar ve Mühendisleri Odası Haber Bülteni, Sayı: 44, Eylül 1981, ANKARA.

———., 1981, "Erzurum Nazım Planı Onandı." TMMOB. Şehir Planlama Mi-
mar ve Mühendisleri Odası Haber Bülteni, Sayı: 47, Aralık 1981, ANKARA.

EROL, O., 1982, Türkiye Jeomorfolojisi Haritası. Ölçek: 1/2 000 000, MTA
Matbaası, ANKARA.

GANS, H. J., 1959, "The Human Implications of Current Redevelopment and
Relacation Planning," Journal of American Institute of Planners. Cilt: 25, PENN-
SYLVANIA.

KELEŞ, R., 1976, Kentbilim İlkeleri. Sosyal Bilimler Derneği Yayını, G-5, AN-
KARA.

NASH, P.s., 1962, "A Geographer Suggests How His Profession Can Help in
Renewal Jop." The Journal of Husing. Cilt: 19, OHIO.

TANERİ, E., 1978, Bölge Planlama, DMMA Yayını, İSTANBUL.

YAVUZ, F., 1980, Kentsel Topraklar. SBF Yay. NO: 452, ANKARA.

YAVUZ, F.-KELEŞ, R.-GERAY, C., 1978, Şehircilik. Sorunlar-Politika ve Uygulama. SBF. Yay. NO: 415, ANKARA.

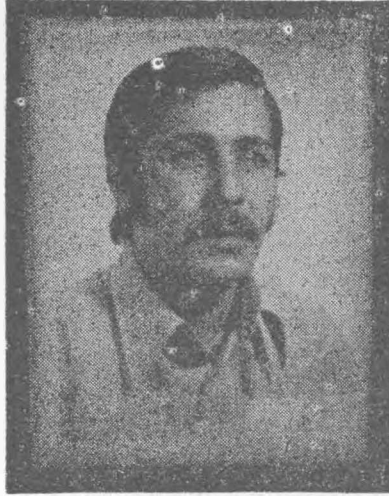
YAPAR, Z., 1967, Erzurum Ana İmar Planı İzah Raporu. Onay Tarihi: 15 Şubat 1967, ANKARA.

—————., 1956 Tarih ve 6785 Sayılı İmar Yasası.

—————., Belediyeler El Kitabı. TODAİE Yayını, NO: 63, 1963, ANKARA.

—————., Erzurum Analitik Etütleri. İller Bankası Yayını., 1965, ANKARA.

—————., Çevre Sorunları El Kitabı. Türkiye Çevre Sorunları Araştırma Vakfı Yayını, ANKARA.



Ass. O. Cahit İNANDIK

"10.8.1948—14.12.1981"

O. Cahit İNANDIK'ın Ardından

O. Cahit İNANDIK'ı, 14.12.1981 tarihinde elim bir rahatsızlık sonunda, ebediyen kaybedişimizden bu yana iki yılı aşkın bir zaman geçmiş bulunuyor. Merhum meslektaşımızın sevgi dolu hatıraları gönlümüzde tüm canlılığı ile yaşamakta; unutulmamaktadır. O'nu, sempatik davranışları, kibarlığı ve inceliği, titiz düzenli hayatı ve çalışması ile, kısaca tam bir "İstanbul Efendisi" olarak tanımış ve sevmiştik.

İnandık, 1977 yılı sonunda, Fakültemiz Coğrafya Bölümü'nde Asistan olarak göreve başladığında; hayat dolu kişiliği yanında, ağır başlılığı, olgunluğu, bilgi ve görgüsüyle kısa zamanda Fakülte içinde de tanınmış ve sevilmişti. O, meslektaşlarını, çevresindeki insanları, özellikle de öğrencilerini çok sever ve sayar, kimseyi incitmemeye özen gösterirdi. Merhum, bu yüksek kişisel duygu ve davranışlarıyla Bölüm içinde, meslektaşlar arasında daima bir denge sağlamış; idari görevlerin düzenli yürütülmesinde bizlere yardımcı olmuş; eğitim-öğretim faaliyetlerini de başarıyla sürdürmüştü. Coğrafî araştırma ve incelemeleri, doğa ve insan ilişkileri içinde ele almayı benimsemiş; her arazi uygulama gezilerine katılmış; farklı coğrafî yörelerde ve konularda bir şeyler yapmak, yazmak çabası içinde olmuştur. Özellikle Doğu Anadolu bölgemizi ve insanlarını tanımak; burada isteyerek görev yapmak tutkusu, O'nu Coğrafya Bölümü'ne içtenlikle bağlamıştı.

Öğrencilerine olan içten sevgisi o derece kuvvetli idi ki, annesine yazdığı bir mektubunda "..... talebelerimi çok seviyorum. Kürsüye çıkınca en arka sıradan öne doğru gözlerimle onlara sessizce sevgi veriyorum. İnan Anne onlarda da sevgi var, görmeni çok isterim." diye yazmıştı.

Kader O'nu, ne hazindir ki Babası değerli coğrafyacı, Prof.Dr. Hamit İNANDIK gibi, genç yaşında aramızdan ayırırken, O'nun coğrafyacı olarak yapmak ve yazmak istediği araştırma ve incelemelerle; ülkemiz insanını ve yörelerini yakından tanıyarak sevmek; öğrencileri iyi birer coğrafyacı olarak yetiştirmek ideallerini bıraktığı yerden devam ettirmek görevi bizlere, O'nu seven coğrafyacılarla düşmektedir.

Coğrafya Bölümü'nde kendi adıyla anılan "İNANDIK DERSHANESİ" ve "İNANDIK KÜTÜPHANESİ" ile, kalbimizde güzel hatıralarıyla yaşayan Merhum Osman Cahit İNANDIK'a Allah'tan rahmet niyaz ediyoruz.

Doç.Dr. Ahmet NİŞANCI
Coğrafya Bölümü Başkanı

COĞRAFYA LİSANS TEZLERİ HAKKINDA ÖĞRENCİLERE ÖNERİLER*

O. Cahit İNANDIK - Hayati DOĞANAY

GİRİŞ: Bilimsel bir konuda, bilimin ilgilisi tarafından hazırlanan sistemli, düzenli ve orijinal bir çalışmada, ileri sürülen veya savunulan görüş, düşünce ve tesbitlere, genel bir deyimle "tez" adı verilebilir. Önem ve kapsamaları yönünden tezleri, "lisans tezleri (öğrenci tezleri) ve akademik tezler (lisansüstü tezler)" olarak, iki gruba ayırmak mümkündür.

Esasında bir üniversite veya yüksek okulu bitirmek demek olan "lisans" sözcüğü (İng. University bacnelor's, or Master's degree), bu gibi eğitim-öğretim kurumlarının verdikleri diploma ünvanı (İng. Bachelor of Arts degree) anlamına da gelir. Ayrıca ülkemizde, dört yıllık eğitim-öğretim veren kurumlara, "lisans düzeyinde eğitim-öğretim veren kurumlar" denir. Dolayısıyla bunların fakülte diploması, bu sözcükle adlandırılır. Böylece; lisans öğretimi, lisans düzeyinde öğrenim, lisans diploması, lisans tezi gibi terimler, dilimizde sık kullanılır olmuştur.

Akademik düzeydeki tezleri (yüksek lisans tezi, doktora tezi, doçentlik tezi vb.) bir yana bırakarak, bizim bu incelememizde söz konusu etmek istediğimiz tezler, *Öğrenci lisans tezleridir*. Kuşkusuz incelememizde yer tutan bazı açıklamalar, doktora öncesi "lisans üstü çalışmalar" için de yararlı olabilecektir.

Bu incelememizde, öğrencilerin tez çalışmalarlarıyla ilgili, bazı temel esaslara değinmeyi amaçlamaktayız. Gerçi bu konu ve sorunları, Ankara ve İstanbul Üniversiteleri Coğrafya Enstitüleri'nde yıllardan beri işlenmektedir. Ancak sorunu ilgilendiren açıklamaların, basılı ve toplu olarak öğrencilerin hizmetine sunulması, pratik bir çok yararlar sağlar kanısındayız.

I. COĞRAFYA LİSANS TEZLERİNİN ÖNEMİ

Değinmeye gerek yoktur ki, üniversitelerimizin coğrafya bölüm veya enstitülerinden yetişen "coğrafya meslek erbabı elemanları"n, ülke kalkınmasında

(*) Bu makale; O.C. İNANDIK ve H. DOĞANAY tarafından hazırlanmış olan. (1980) *COĞRAFYA LİSANS TEZLERİ* - Metod ve Metodoloji. Üzerine Düşünceler- (Teksir ders notu) adlı çalışmanın metninden, H. DOĞANAY tarafından özetlenerek, *Merhum O. Cahit İNANDIK*'ın anısına kaleme alınmıştır.

ayrı bir önemi vardır. Şayet bu elemanlara çeşitli iktisadi sektörlerde "araştırmacı, planlayıcı ve yapıcı" elemanlar olarak, yetki ve sorumluluk taşıyan görevler verilirse; ülkemizin daha kolay kalkınacağı, yatırımların daha ekonomik ve isabetli olacağı kanısını taşımaktayız. Nitekim ABD'nde coğrafyacıların istihdam edilmekte oldukları çalışma alanları da, bu görüşümüzü açıkça doğrulamaktadır. Bu ülkede coğrafya meslek erbabı, başlıca şu alanlarda çalışmaktadır. (1)

1. Haritalar ve harita yapımı, 2. Derleme ve yayın, 3. *Planlama*, 4. Ulaştırma, 5. Besin ve yem endüstrisi kuruluşları, 6. Para ve bankacılık, 7. Kamu hizmetleri, 8. *Uzmanlık isteyen konularda araştırmacı*, 9. Pazarlama araştırmaları, 10. Eyalet ve vilayet araştırmaları, 11. Petrol işleri ve 12. Eğitim-öğretim (Eğitim planlamacısı, araştırmacısı ve öğretmenlik).

Kalkınmış bir ülkede; coğrafyacının bilgi, beceri ve pratiginin taşıdığı bu önem, kuşkusuz şaşırtıcı değildir. Çünkü, aklın ve ilmin mantığı zaten bu yolu emreder ve Amerikalı da öyle yapmıştır. Gerçekten de, bir bölgede ya da yörede, kısaca mekanda "yer" şartlarının, veya daha genel bir deyimle "coğrafya"nın, insanın önüne sürdüğü "imkân ve güçlükler" dikkatle analiz edilmeden, sosyo-ekonomik açıdan o çevre toplumunu kalkındırmak mümkün değildir. Bu analizi ve sentezi yapabilecek en yetkili bilim mensubu, elbette coğrafyacıdır. Ancak coğrafyacının, daha üniversite öğrenimi yıllarında, "uzman vasfını kazanacak derecede ve uzmanca" yetiştirilmesi gerekir.

İşte öğrenci tez çalışmaları, coğrafyacıların bu uzmanlığa ne ölçüde yaklaşılabildiklerinin, somut bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Bu uygulama, çok pratik bir yoldur ve öğrencinin ulaştığı olduğu bilgi-beceri düzeyini, az da olsa sergileyebilir.

2. LİSANS TEZLERİNİN GENEL ÖZELLİKLERİ

2 a. *Konu Seçimi*: Kuşkusuz coğrafya lisans tezleri, coğrafyanın iki temel inceleme alanı bulunan Fiziki Coğrafya veya Beşeri Coğrafya bilim disiplinlerinden birinden seçilir. (2) Çalışma, *monografi* şeklinde olabileceği gibi, coğrafi sorunlardan biri veya bir kaçını üzerinde de olabilir.

Konu seçiminde, "göz önünde tutulacak ilk esas, sınırlandırma"nın yapılmasıdır. Bu ilke, "incelenecek mekânın sınırlandırılması, veya mekânda incelenecek coğrafi sorunların sınırlandırılması" şeklinde düşünülebilir. İnceleme alanının

(1) NASH, P.H., 1962, "A Geographer Suggests How His Profession Can Help in Renewal Job." "The Journal of Housing, Cilt: 19, S. 83-86, Cincinnati, OHIO.

(2) Bu ayırım esasında pedagojik bir zorunluluktan kaynaklanır. Yoksa ayırım; "fiziki coğrafyacı beşeri coğrafya beşeri coğrafyacı da fiziki coğrafya alanında yetkili değildir" anlamına gelmez. Bakınız: TÜMERTEKİN, E., 1982, Ekonomik Coğrafya S. 7-8.

çok geniş tutulması, çalışmayı gözlemlere dayandırarak başarıma şansını, büyük ölçüde azaltır. Zira coğrafî incelemeler, hemen tümüyle "yer"inde yapılacak gözlemlere dayanır ve bu da, uzun bir zaman ister. Öğrencilerin gözlem ve incelemelere ayırabilecekleri zaman, nihayet "bir yaz tatili süresi" olduğuna göre, bu süre içinde, gözlem ve incelemelerin yapılabileceği genişlikte bir çalışma sahası seçilmelidir. Çalışma alanının, yaz tatili boyunca ikamet edilecek yer veya yakın çevresinden seçilmesi, özellikle tercih edilmelidir. Bu takdirde, gözlem yapma imkânı daha da kolaylaşır.

2 b. *Çalışmaya Hazırlık*: Tez konusu belirlendikten sonra, daha sahaya gitmeden, bazı ön hazırlıklar yapılmalıdır. Bu hazırlıklar yapılmadan inceleme alanına gidilirse, gözlemlerden amaçlanan yarar sağlanmayabilir.

1. İncelenecek alanın genişliğine göre değişmesine rağmen; 1/25 000, 1/100 000 veya 1/250 000 ölçekli" Türkiye Topoğrafya Haritası" pafta ya da paftalarından (hangi ölçekteki uygunsa), incelenecek alanın *topoğrafya haritası* çıkarılmalıdır (3). Şayet Kent Coğrafyası ile ilgili bir çalışma yapılıyorsa, o zaman belediyelerin, fen işleri müdürlüğünde bulunan *kent planlarından* (1/5 000, 1/25 000 gibi) yararlanmak gerekir.

İhtiyaç duyulan harita veya planları, öncelikle sağlamalıyız. Çünkü, mekânla ilgili coğrafî dağılım, yine bu ölçekteki bir haritadan çoğaltılan kopyaları (aydın-ger kâğıdı üzerine çizilir) üzerine işlenecektir.

2. İnceleme alanımız veya yakın çevresinde, daha önce yapılmış çalışmaları (konumuzla dolaylı ilgili olsa bile) bibliyoğrafyadan tarayıp okumamız ve çalışmamızı ilgilendiren bölümlerden notlar çıkarmamız uygun olur (Kitap, makale, rapor, envanter etüdü vb.). Tez çalışmasının bu aşamasına, kaynak toplama aşaması veya *bibliyoğrafya incelemesi* denir.

3. Mekânda incelemeyi amaçladığımız *konunun ağırlık noktası* önceden iyi tesbit edilmeli ve bu konuyu ilgilendiren genel kaynaklar (coğrafya disiplinlerinin ders kitabı veya kitapları), bir kez daha dikkatle okunmalıdır. Örneğin incelemede "yerleşme konuları" ağırlık teşkil edecekse, daha inceleme alanında gözleme çıkmadan, "Yerleşme Coğrafyası" ders kitabı ve makaleler çok dikkatli bir şekilde tekrar tekrar okunmalıdır (4). Çünkü temel bilgileri ve ilmin esaslarını kavramadan yapılacak mekân çalışmaları, kuşkusuz bir gezintiden öteye, hiçbir yarar sağlamaz.

4. İlmin temel esaslarını açıklayan kaynaklarla, çalışma alanını ilgilendiren kaynaklar önceden incelendikten sonra -ki bu aşamaya *tez çalışmalarına ilk ha-*

(3) Sahanın bu tür harita pafta veya paftalarını birlikte araziye götürmek en uygun yoldur. Ancak stratejik önemleri nedeniyle, "güvenlik foruştırması" olmayanlara, bu gibi haritalar verilmaz. Öğrenciler bunlardan, kütüphanelerde veya derslerde yararlanmaktadır.

(4) Tez çalışmasına, bir *tez hazırlık dosyası* tutarak başlamalı ve elde edilen veriler, bibliyografik kaynakların adları vbg. doküman, bu dosyada toplanmalıdır.

zırlık aşaması diyebiliriz- ikinci aşama olarak, *mekânda gözlem ve inceleme aşamasına* geçilir.

Saha veya buradaki kuruluşlarda yapılacak gözlem ve incelemelerin, amaca uygun sonuçlar verebilmesi için, "hem sahaya gitmeden önce ve hem de gidildiği zamanlarda", bazı temel esaslara uygun hareket etmek gerekir.

a. Gözleme gitmeden önce, "nelerin yerinde tesbit edileceği" ayrıntılı olarak düşünülmelidir. İlgilere sorulacak sorular, veya *anketler* hazırlanmalıdır. Sorulacak sorular, bir *gözlem defterine* önceden kaydedilmelidir.

b. Beşerî Coğrafya araştırmalarını zorlaştıran sorunlardan biri de, araştırcının her an insanla yüz yüze gelmesidir. Dolayısıyla çalışma anında ortaya çıkması kesin olan bazı güçlükleri daha işin başında önlemek amacıyla, önceden mülki amirliklerden (valilik, kaymakamlık) izin almak uygun olur. Çalışma izni, öğrencinin fakülte yönetimine başvurması ve ilgili yerlere bildirilmesiyle olursa, daha uygun düşer.

c. Araziye veya beşerî kurumlara (çalışma yerine) giderken, bazı gereçlerin, birlikte alınması ihmal edilmemelidir. Örneğin gözlem defteri ve kalem, fotoğraf makinası, şerit metre, altimetre, pusula, kimliği tanıttacak belge vb (5).

5. İncelenecek alan veya burada incelenecek sorunların ilgili olduğu *beşerî tesisler*, en ince ayrıntılarına kadar *bir kaç kez* gözden geçirilmelidir.

İnceleme aşamasında; sık sık sorular sorulmalı, cevapları kaydedilmeli; beşerî kuruluşların dokümanı incelenip notlar alınmalı; amaca uygun fotoğraflar çekilmeli, jeolojik-topoğrafik yapıyla ilgili profil ve kesitler çizilmeli; taş-toprak-bitki-ürün örnekleri alınmalıdır.

6. Araziye çekilen fotoğrafların, çizilen profillerin ve konut planlarının, alınan taş-toprak-bitki-ürün örneklerinin, nerelerden alındıkları ve "yer" leri, gözlem defterine yazılmalıdır.

7. Gözlemler sırasında, konutların iç ve dış bölmelerini, eklentilerini gösteren *planlar çizilmeli*; duvar kalınlıkları, oda derinlikleri ve genişlikleri vb. ölçülmelidir.

8. Gözlem ve incelemeler; fabrika, hastane, okul, işyeri ve resmî dairelerde yapılacaksa öncelikle, kurumun en yetkili yöneticisiyle ilişki kurulmalıdır.

2 c. *Dokümanın Değerlendirilmesi*: Ön hazırlıklar, "yer" inde yapılan gözlemler ve incelemeler tamamlandıktan sonra, dokümanın dosyasında toplandıktan sonra, *değerlendirme aşamasına* geçilir. Bundan sonraki işler, daha çok masa başında yapılacak çalışmaları kapsar. Bu aşamada, belli bir sıraya göre şunlar yapılır.

(5) Daha genişbilgi için bakınız:

İZBİRAK, R., 1968, "Coğrafya Gezileri ve Hazırlıkları". DTCF. Coğrafya Araştırmaları Dergisi, Sayı: 10, S. 207-214.

1. Çalışmaların sonuçlarına dayanan *tezin ilk metni*, veya müsveddesi "belli bir plan dahilinde" kaleme alınır.

2. Metnin yazılması sırasında, Türkçe yazma kurallarına kesinlikle uyulur.

a. Ana başlıkların alt başlıklarındaki fikirler paragraflara ayrılarak işlenir.

b. Metnin noktalama işaretlerine, özel olarak dikkat edilmelidir.

c. Metnin içinde; aynı cümle, aynı fikirler ve sözcüklerin, sık sık tekrarlanmasından kaçınılmalıdır.

d. Cümle fiillerinin zaman uyumuna önem verilmelidir.

3. Tez metninde geçen *coğrafi terminolojinin* yerinde kullanılması ve doğru yazılmasına, ayrı bir önem verilmelidir (6).

4. Tez metni kaleme alınırken; duygusal görüşlere, politik eğilimlere ve taraflı açıklamalara kesinlikle yer verilmez. Çünkü bilim ve bilim adamının amacı; sorunları bilimsel yöntemlerle objektif olarak gözler önüne sermek ve çözüm yolları önermektir.

2 d. *Kaynakların Kullanılması*: Tüm bilimsel çalışmalarda, bu sorun ayrı bir önem taşır. Hatta kanımıza göre bir eserin bilimsel olup olmadığı hakkında, ilk bakışta az da olsa bir fikir edinebilmek için, eserin "dipnotlar ve bibliyografyası"-nın düzenleniş şekline bakmak, "sanınız yeterlidir. Çünkü, söz konusu özellik açısından ülkemizde iki tip eser vardır: Bibliyografya kurallarına uyulmamış ve gelişigüzel hazırlanmış amatör piyasa eserleri, bilimsel ve ciddi eserler (Daha çok üniversite yayınları).

Kaynakların kullanılması konusu; "formal olarak ve bilimsel olarak" diye iki grupta ele alınabilir. Kuşkusuz, bunlardan her ikisi de önemlidir.

Bilimsel inceleme ve araştırmalarda, araştırmacıdan önce aynı konuyla ilgili olarak yapılmış çalışmalardan yararlanmak, âdeta bir zorunluluktur. Örneğin coğrafyacidan önce araştırma sahasının; jeolog tektoniğini, pedolog topraklarını, meteorolog hava şartlarını vb. incelemiş olabilirler. Bunlar, coğrafyacının işini kolaylaştırır. Ancak değinmeye gerek yoktur ki bu gibi çalışmalar, Coğrafya değildir. Dolayısıyla böyle çalışmalardan "coğrafi olması kaydıyla" yararlanır.

(6) Coğrafi terminolojinin, doğru yazılması alışkanlığının kazanılmasında en uygun yöntem, bu konuyla ilgili eser ve makaleleri okurken, kavram ve terimlerin yazılışına, ayrıca dikkat etmek olmalıdır. Ancak bu, zamanla gelişecek bir alışkanlık olduğundan, öğrenciler tez yazma aşamasında şu kaynaklara başvurulmalıdır.

İZBIRAK, R., 1976, Coğrafya Terimler Sözlüğü, DTCF. Yay. No. 269, ANKARA.

ÖNGÖR, S., 1980, Coğrafya Terimler Sözlüğü, TDK Yay. No. 467, ANKARA.

PAMİR, H.N.-ÖZTUNALI, Ö., 1971, Yerbilim Terimleri Sözlüğü. TDK Yay. No: 20, ANKARA.

TDK., 1965, Yeni İmlâ Kılavuzu, Yay. No. 235, ANKARA.

Sahayı direkt ilgilendiren coğrafi kaynaklardan (eser, makale, bildiri, rapor, envanter çalışması vb.) ise mutlaka yararlanmak gerekir. Ayrıca çalışma alanıyla dolaylı ilgili olsa bile, en azından yöntem açısından, diğer genel coğrafi eserler veya "special çalışmalar" dan da, yararlanmak gerekir. Örneğin mekânda "nüfusun cinsiyet ve yaş bileşimi" ni incelemeyen önce, yukarıda da hatırlattığımız gibi, genel bir eserden veya sipesiyal bir makaleden, "bu konuda neler incelenir?" sorusuna cevap bulmalı ve ondan sonra sorunu mekânda incelemeye (Kendi araştırma yöremizde) gayret etmeliyiz.

Bununla birlikte, yabancı kaynaklara dayandırılmış genel ders kitapları hariç, sipesiyal çalışmalarda kaynaklardan yararlanmanın, "sayfalar dolusu bir aktarma işi olmadığı" nı, özellikle göz önünde tutmak gerekir. Kaynaklardan yararlanmak; "yeri geldikçe, incelenen coğrafi sorunların neden ve sonuçlarını destekler nitelikte oldukça" bir anlam ifade eder. İncelemenin konularını daha önce saha hakkında yapılmış çalışmalardan aktarmak, işin sadece "redaksiyon"unu yapmış olmamız anlamına gelir.

Tezde yararlanılan kaynakların gösterilmesi, "formal (şekilsel) olarak" şu yöntemlerden biriyle olur.

A. *Metiniçi Notlar*: Pratik olması yüzünden önem taşır. Çok sayıda kaynaktan yararlanılan incelemelerde, bu yöntem uygulanabilir. İlk bakışta, yararlanılan "kaynağın tanıtımı" nı ihmal etmiş gibi gözükürse de, bu doğru değildir. Çünkü kaynaklar hakkındaki tanıtıcı bilgiler, zaten *bibliyografyada* verilmelidir.

ÖRNEK 1. Çalışma sırasında başvuru bir eserden, şu görüşler aktarılmış olsun:

Günümüz coğrafyacılarının çoğu, iki tür planlama olduğu görüşündedirler: Birincisi *fiziksel planlama*, ikincisi de *ekonomik planlama*dır (Tümertekin, E., 1982, 11-12).

Bu formu, (Tümertekin, 1982) şeklinde belirten kaynaklar da vardır. Ancak yukarıdaki yazılış şekli, daha uygundur (7).

B. *Dipnotlar Yöntemi*: Yararlanılan kaynakların; yazarları, basılış tarihleri, adları vb. bilgiler, "dipnot yöntemi" yani sayfa altı notları şeklinde verilmelidir. Bu yöntemde, bilim adamları arasında temelde bir beraberlik olmasına rağmen, ayrıntıda bazı farklılıklar dikkati çeker.

ÖRNEK 2. Çalışma sırasında yararlanılan eserlerden birinden şu fikirleri aktaralım ve kaynağı, bu görüşü aktardığımız bilim adamının eserinde uygulamış olduğu dipnot yöntemine göre belirtelim.

(7) Bu form için bakınız:

İLHAN, E., 1976, Türkiye Jeolojisi. ODTÜ Mühendislik Fak. Yay. No: 51, ANKARA.

KELEŞ, R., 1976, Kentbilim İlkeleri Sosyal Bilimler Derneği Yay. No: G-5, ANKARA.

İnsanın en önemli eserlerinden biri de "meskenler" dir. Mesken deyimi ile: en basit kulübeden, şehirlerin en gelişmiş apartmanlarına kadar sadece ikametgâh olarak kullanılan yapılar değil, atölye mağaza, okul, cami, kilise, tiyatro, sinema gibi ticarî, sınaî, dinî, askerî ve kültürel veya eğlence ihtiyacını karşılamak üzere meydana getirilen tüm binalar kastedilir (2).

(2) B. TOLUN-DENKER: Yerleşme Coğrafyası. İst. Üniv. Yay. No: 2275, İstanbul, 1977, S. 59-60.

Örnekleri daha da çoğaltırsak, ayrıntıdaki küçük farklar dikkate alındığında her aratıcının, ayrı bir dipnot verme tekniği olduğunu söyleyebiliriz.

ÖRNEK 3. Anadolu'da, kentlerde bile yaylacılık yapan ailelere sık rastlanır. Örneğin Bolu kentinin çıkınlar, Çanşa ve Soku mahallelerinin, çevrede aynı adı taşıyan yaylaları vardır (3).

(3) M. Emiroğlu, 1977: 65.

ÖRNEK 4. Erzurum Ovası'ndaki toplu yerleşme hadisesini ve bunun tabii bir tezahürü olan "küme köyü, coğrafi çevrenin yarattığı bir sonuç olarak kabul etmek mümkündür (4).

(4) Sözer, Dr. Necdet: Erzurum ovası'nın Beşerî ve iktisadî Coğrafyası. Erzurum, 1970, S. 39.

ÖRNEK 5. Türkiye, bu gidişle ovalardan yoksun kalacak ve halli mümkün olmayan problemler, birbirini izleyecektir (5).

(5) Necdet Tunçdilek: Türkiye'nin Kır Potansiyeli ve Sorunları. İst. Üniv. Coğ. Enst. yayını No: 96.

ÖRNEK 6. Türkiye şehirlerinde, yakın yıllarda şehirleşmeden ziyade, köyleşme bahis konusudur ve yaygındır (6).

(6) S. Göney-1977. Şehir Coğrafyası. İst. Üniv. Coğ. Enst. Yay. 91. Say.11.

Bu örnekleri, daha da çoğaltmak mümkündür (8). Ancak lisans öğrencileri, tez hazırlama aşamasında, deyim yerinde ise henüz "amatör araştırmacılar" durumunda bulduklarından, bu aşamada, örneklerden birini benimsemek durumundadırlar. Yoksa hazırladıkları tez metninin farklı bölümlerinde, değişik dipnot yazış örnekleri verirler. Oysa aynı çalışmada, tek bir form uygulanmalıdır. Farklı tarihlerdeki değişik çalışmalarda, kuşkusuz farklı modeller uygulanabilir.

Yararlanılan "kaynak birden çok yazarlı, bir dergide makale, bir kurumun raporu vbg" olabilir. Görüş ve tesbitlerinden yararlandığımız eser, iki yazarlı olsun. Fakat eserde, hangi bölüm veya bölümlerin hangi yazarlar tarafından incelendiği belli olmasın.

(8) Örnekler, alındıkları kaynaklardaki dipnot yazılış formuna uydurulmuştur.

ÖRNEK 7 a. Ege bölgesi, Türkiye alanının % 11'i kadar bir yer tutarken; nüfusu, m:meleket nüfusunun (1975) % 13'üne varmaktadır (7).

(7) B. DARKOT-M.TUNCEL, Ege Bölgesi Coğrafyası. İstanbul Üniv. Yay. 2365, Coğrafya Enst. Yay. 99, S. 47, İSTANBUL.

b. Kaynak birden fazla yazarlı olabilir. Eserde, her yazarın incelediği bölüm belirli ise, fikirlerini aktardığımız yazarın adı ve kuşkusuz eserin adı dip notta belirtilir.

ÖRNEK 7 b. İskân grubu, en basit anlamda, birden fazla ev ve eklentisinin bir araya gelmesinden oluşmuş bir iskân tipidir (7).

(7) E. Tümerktekin, F. Mansur ve P. Benctict, 1971: Türkiye. Coğrafi ve Sosyal Araştırmalar, S. 37.

ÖRNEK 8. Görüş, tesbit ve fikirler, bilimsel bir dergiden alınabilir (Örneğin Türk Coğrafya Kurumu Dergisi). Böyle bir kaynaktan dipnot gösterilirken, öncelikle makale sahibinin adı esas alınır.

Fikirlerine ve tesbitlerine başvurduğumuz kaynak, Türk Coğrafya Dergisi olsun ve şu tesbitleri aktarmış olalım.

Bir defa Doğu Anadolu, hemen baştan başa lav yaylaları sahası ve bir kül ocağıdır (8).

(8) Akyol, İ.H., 1948-49, "Türkiye Akarsu Rejimleri". Türk Coğrafya Kurumu Dergisi, Yıl: 6-8, Sayı: 11-12, S. 21.

Diğer Özellikler

1. Kaynaktan bir kaç kez yararlanılmışsa, her seferinde aynı kaynak, dipnot olarak gösterilir. Fakat "a.g.e. (adı geçen eser), a.g.m. (adı geçen makale) ve a.g.r. (adı geçen rapor) gibi kısaltmalar kullanılır (Örnek 9'u inceleyiniz).

(9) R. İzbrak, 1976: a.g.e., S. 29.

2. Çalışma boyunca yararlanılmış olan kaynaklara, metnin içinde, ilk kaynaktan başlanarak (1 NO'lu kaynak) sırayla numara verilir ve dipnot olarak gösterilir "1,2,3,20.....50 vbg."

Aynı kaynaktan kaç kez yararlanılmışsa, her defasında ayrı bir numara verilir. Ancak bu grup kaynaklar, bibliyografyada bir kez belirtilir.

2 e. *Başvurulan kaynakların düzenlenmesi:* Tez çalışması boyunca yararlanılmış olan basılı kaynaklar, belli kurallara göre bir "liste" haline getirilerek, çalışmanın sonuna eklenir. Bu listeye: **BİBLİYOGRAFYA, BAŞVURULAN KAYNAKLAR, YARARLANILAN KAYNAKLAR** gibi ibarelerden biri, başlık olarak verilir.

Başvurulan kaynaklar listesi, rastgele düzenlenmiş bir liste olmayıp, belli kurallara göre hazırlanır.

1. Yararlanılan kaynaklar: *ESERLER* (kitap ve makaleler), *RAPOR-İSTATİSTİK* ve *BÜLTENLER* olarak "iki ayrı alt başlık" altında düzenlenmelidir. Bununla birlikte öğrenci lisans tezlerinde nihayet çok fazla kaynak kullanılmadığından, bu ayırım iki alt başlık şeklinde olmalıdır: *Eserler, Rapor-İstatistik ve Bültenler*. Ancak makaleleri kitaplardan ayırdedebilmek bakımından, makalelerin adları "tırnak" içine alınmalıdır.

2. Bibliyografya düzenlenmesi, yine yazardan yazara bazı farklılıklar gösterir. Buna rağmen, bazı ortak esaslara uyulması gerekir.

a. Kaynaklar, "yazarlarının soyadları önceliği" esas alınarak sıralanırlar.

b. Bu sıralamada, bilim adamı veya yazarın, soyadı ve adı tümüyle yazılabilirliği gibi, "soyadın tamamı ve adın başharfi" de yazılabilir.

3. Kısa ve öz olmasına rağmen, kaynağın tanımı açık ve net olmalıdır.

a. Hangi üniversite, fakülte ve enstitü yayını olduğunu gösteren numaralar belirtilmelidir.

b. Kaynak bir rapor, makale veya dokümanter bir derleme olabilir. Hangi derginin hangi sayısında, hangi yıl basıldığı belirtilmelidir.

c. Eser bir teksir, doktora tezi vb. olabilir (henüz yayınlanmamıştır). Bir basılı eser gibi, bu kaynaklardan yararlanılabilir. Ancak eserin adı yazıldıktan sonra parantez içine (teksir, basılmamış doktora tezi) gibi bir ibare konulmalıdır.

ç. Kaynak, birden çok yazarlı olabilir. Kaynağın bibliyografyadaki sırası, eser üzerine yazılan isimlerden, önce yazılan soyadın sırasına göre tesbit edilir ve diğer yazarların soyad ve adları da ihmal edilmez (TÜMERKTEKİN, E.-MANSUR, F.-BENEDICT, P., 1971, Türkiye. Coğrafi ve Sosyal Araştırmalar, Edebiyat Fakültesi, Matbaası, İSTANBUL, gibi).

4. Eser veya kaynak, bir üniversite yayını olmayabilir. O zaman kaynağın basıldığı matbaanın adını vermek uygun olur. (SÖZER, N., 1972, Kuzeydoğu Anadolu'da Yaylıcılık. İş Matbaacılık ve Ticaret Matbaası, ANKARA. gibi).

5. Kaynak bir çeviri olabilir. Bibliyografyada, esas yazar öncelik kazanır çeviriyi yapan, "çev." kısaltmasıyla, ayrıca gösterilir (ACKERMAN, E.A., 1965, Çev: ÖZGÜÇ, N., 1971, "Kültürel Coğrafya". Sosyal Antropoloji ve Etnoloji Bölümü Dergisi 1, İstanbul Üniv. Edebiyat Fak. Yayını, İSTANBUL. gibi).

6. Gazete makaleler ve haberleri ile TRT haber bültenleri, sözlü bilgiler ve kaynak kişiler, bibliyografyada gösterilmaz. Dipnot olarak gösterilebilir.

7. Ülkemiz genelinde ve hatta uluslararası düzeyde tanınan kurumların adları, kısaltılarak gösterilmelidir. Dipnot ve metin içi yazılışlarda da bu kısaltma yapılmalıdır (9).

(9) Dilimizde bu tür kısaltmalar için bakınız:

TDK., 1977, Resimli Türkçe Sözlük, Yay. No: 435, s. 651-668, ANKARA.

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi: İstanbul Üniv. Edebiyat Fak.

Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi	: DTCF
Siyasal Bilgiler Fakültesi	: SBF
Orta Doğu Teknik Üniversitesi	: ODTÜ
Türk Dil Kurumu	: TDK
Devlet İstatistik Enstitüsü	: DİE gibi.

8. Aynı yazarın, tez çalışması boyunca değişik eser ve makalelerinden yararlanmışsa, kaynaklar yayın tarihi önceliğine göre sıralanmalı, ve yazarın soyadı adı bir kez yazılarak, diğerleri için "———.", şeklinde bir işaret konulmalıdır (aşağıdaki örnekleri inceleyiniz).

EMİROĞLU, M., 1970, Ankaçakoca'da Nüfus, Yerleşme ve Ekonomik Faaliyetler. Ankara Üniv. DTCF Yay. No: 192, ANKARA.

———., 1977, Bolu'da Yaylalar ve Yaylacılık. Ankara Univ. DT CF Yay. No: 272, ANKARA.

———., 1981, "Türkiye'de Son Sayımlar ve Kentleşme Olayının Boyutları." Ankara Üniv. DTCF Coğrafya Araştırmaları Dergisi, Sayı, 10, No: 10, ANKARA.

9. Kaynak bir *raporsa*, önce raporun adı ve daha sonra diğer açıklamalar verilebilir.

BİRİNCİ COĞRAFYA KONGRESİ., 6-21 Haziran 1941, Raporlar-Müzakereler-Kararlar, ANKARA.

10. Kaynak bir *istatistik yılığı* olabilir.

DİE., 1981, Türkiye İstatistik Yıllığı. Yay. No: 960, ANKARA.

3. TEZDE BULUNMASI GEREKEN ŞEKİLLER

1. *Haritalar*: Bilindiği üzere coğrafyanın temel düşünce ve ifade şekillerinden biri de, haritalardır. Alan çalışmaları veya istatistiksel kaynaklardan, ya da ilgili dokümandan elde edilen verileri değerlendirirken, anlatım yöntemini kullanmak zorunlu, fakat coğrafi düşünce bakımından eksiktir.

Zira veriler veya bulgular, uygun ölçekli haritalara dökülüp sembollerle dağılımı gösterilmedikçe, coğrafi düşüncenin en önemli düşünce ilkesi olan mekânla ilgili *dağılım*, ihmal edilmiş olur. Ayrıca dağılım haritaları yaşmaksızın, değişkenler arasındaki korrelasyon, veya *etki ve tepki ilişkileri*, açık bir şekilde ortaya konulamaz (10).

(10) Daha geniş bilgi için bakınız:

TÜMERTEKİN, E., 1982, a.g.e., s. 19-20

Öğrenci tezlerinde, tez konusunun amacına göre değişebilmesine rağmen, şu harita çeşitlerinden bir kaç y tutar:

1. Lokasyon haritası (11), 2. Jeoloji haritası, 3. Jeomorfoloji haritası, 4. Topoğrafya haritası, 5. Nüfus dağılışı haritası, 6. Nüfus yoğunluk haritası, 7. Arazi kullanılışı haritası gibi.

Kuşkusuz tezin konusuna göre, yapılacak ve ya yararlanılacak harita çeşitleri, değişebilir. Örneğin bir kent coğrafyası çalışmasında, önce de değindiğimiz gibi, daha işin başında, o kentin 1/5000, 1/10 000 ve 1/25 000 ölçekli haritalarından, "yani planlarından" biri veya hepsi, temin edilmelidir. Bu bakımından, hem önceden çalışma-incelme aşamasından yararlanmak ve hem de elde edilen verilerden *dağılışı haritaları* (12) hazırlamak için, elde amaca uygun harita veya planlar (kadastro planları gibi) bulunmalıdır.

Hazırlanan bir dağılışı haritasında; "haritanın adı, ölçeği (kesir ölçek ve grafik ölçek), yön işareti ve anahtarı (lejantı)" mutlaka yer almalıdır.

2. *Tablo-Grafik-Profil ve Kesitler*: Tez incelemesinin kapsamında yer tutan fikir, görüş ve tesbitler, amaca uygun verilerle sık sık desteklenmelidir. Örneğin iklimatik veriler olmaksızın sahanın iklim özelliklerini, nüfus ve ekonomik üretim verileri olmaksızın da, nüfustaki gelişme ve değişmelerle, ekonomik faaliyetlerdeki gelişmeleri, inandırıcı bir şekilde ortaya koymak mümkün olmaz. Ancak coğrafyacı, verileri sadece tasvir etmekle yetinemez. Bunların yorumunun daha kolay yapılabilmesi, ve de "pedagojik zorunluluk nedeniyle, veriler hesap ve değerlendirmelere tâbi tutulduktan sonra; önce tablolara, daha sonra da grafiklere dökülürler. Özellikle Beşerî Coğrafya inceleme sorunları, denilebilirki; "veri, tablo ve grafikleri" hazırlanmaksızın, yeterince açıklanamaz. Ayrıca bu yöntem, bilimsel bir zorunluluktur. Zira "şekilsel algılama yoluyla öğrenme" en güçlü öğretim ve öğrenme tekniklerinin başında gelir.

Bu gibi zorunluluklar nedeniyle, çalışmada yer tutan veriler, "kurallarına uygun biçimlerde düzenlenmiş" tablo ve grafiklere dökülür. Değirmeye gerek yoktur ki tablo ve grafikler, büyük bir çoğunlukla, Fiziki Coğrafya'nın genellikle Kli-

(11) Lokasyon kavramı ve kapsamı için bakınız:

TÜMERTEKİN, E., 1982, a.g.e., S. 15-16.

Lokasyon haritası modeli için bakınız:

TOLUN-DENKER, B., 1970, Balıkesir Ovası'nda Yerleşme ve Ekonomik Faaliyetler. İstanbul Üniv. Edebiyat Fak. Yay. No: 1510. Coğrafya Enst. Yay. No: 59, S. 4, İSTANBUL.
SÜR, A., 1977, Alanya'nın İklimi. DTCF Yay. No: 270, S. 9. ANKARA.

(12) Dağılışı haritaları için bakınız:

ÖZGÜÇ, N., 1979, Beşerî Coğrafya'da Veri Toplama ve Değerlendirme Yöntemleri. İstanbul Üniv. Yay. No: 2511, Coğrafya Enst. Yay. No: 105, S. 165-186. İSTANBUL.

matoloji disiplininde, fakat Beşerî Coğrafya'nın tüm alt disiplinlerinde, geniş bir uygulama alanına sahiptir. Bununla birlikte, jeolojik-jeomorfolojik sorunlar açıklanırken; dış duruma ilişkin mekanla ilgili görünüm "profil" lerle, iç yapıya ilişkin durum ise, "kesit"lerle ifade edilir (13).

Bu gibi yardımcı fakat tezde bulunması gereken "ifade şekilleri" hazırlanırken, kuşkusuz bazı genel esaslara uyulur.

1. Tablo, grafik, profil ve kesit gibi yardımcı şekillere, tezin metni içinde yeri geldikçe sayı verilir (Tablo 1, grafik 1, Tablo 5, grafik 8, kesit 1, profil 6 gibi).

2. Her tablo ve grafiğin üst kenarına, adı ve neyi ifade ettiği, ayrıca tabloların altına kaynakları yazılmalıdır.

3. Tablo ve grafiklerle ifade edilen verilerin "ölçü birimleri" kesinlikle gösterilir. "km., m., cm²/mm, °C, ton, milyon ton, ton/km., %, %"o gibi.

4. Tablo ve bu arada grafiklere aktarılan veriler uzun yılları kapsayan sonuçlarsa; ikişer, üçer, beşer yıllık periyotlar esas alınarak kısaltılmaları, daha öğretici ve pratik olur.

5. Veriler, "yuvarlaklaştırılarak" tablolara aktarılabilirler. Örneğin 5.399 verisini 5.4 ve 7.716 verisini 7.7 olarak almak, sonucu önemli ölçüde etkilemez.

6. Çok basamaklı veriler, ifade edilen gerçek anlamı bozmaksızın, küçültülerek tablolara aktarılmalıdır.

7. Verilerin değer birimi, "tümünü okutacak şekilde" fakat bir kez yazılmalıdır.

8. Grafikler (orantılı daire grafikler, korrelasyon grafikler, basit ve bileşik grafikler gibi) kesit ve profillerin, çeşitli değerlerden hesaplama yoluyla elde edilen verilere dayandırılarak çizildiklerini hatırlatmaya bile gerek yoktur.

3. *Fotoğraflar*: Tezde yer tutması gereken, en önemli somut temsilcileridir. Gezilip incelenen mekanın anlatılan coğrafi özelliklerinin, hem temsilcisi ve hem de, soyut ifadelerin somut delillerini oluştururlar. Bunlar, anlatım kadar güçlü ve bazı hallerde ise, anlatımdan daha güçlü deliller olurlar.

Ancak mekândan tesbit edilerek fotoğraf şeklinde sunulan, veya "diya ve slayt" şeklinde yararlanılacak olan film'ler, amaca uygun olmalıdır. Örneğin mekânda ekonomik faaliyetlerin, monokültür şeklinde "pamuk tarımı" na dayalı olduğu

(15) Profiller ve çizimleri hakkında bakınız:

KURTER, A.-HOŞGÖREN, M.Y. 1975. Jeomorfoloji Tatbikatı. İstanbul Üniv. Yay. No: 1944, Coğrafya Enst. Yay. No: 78, S. 133-141, İSTANBUL.

Jeolojik kesitler ve çeşitleri hakkında bakınız:

BİLGİN, T., 1971. Genel Kartografya 2. İstanbul Üniv. Yay. No: 1767, Coğrafya Enst. Yay. No: 64, S. 409-414, İSTANBUL.

belgelenmek isteniyorsa, oldukça geniş alanları görüntüleyen pamuk tarlalarının resimleri çekilir. Yine bir kente "ağaçlı bulvarlar"ın var olduğu gösterilmek isteniyorsa kentin çekilmiş toplu pozları arasında, bu tip caddelerden alınmış pozlar da yer tutmalıdır.

Fotoğrafların, inceleme alanının neresinden veya nerelerinden tesbit edildikleri, neyi vurgulamak isedikleri, teze yerleştirilince altlarına yazılmalıdır.

4. *Planlar*: İncelenen mekândaki beşerî kuruluşlardan, amaca uygun planlar teze alınmalıdır. Örneğin endüstriyel veya sosyal konutlar için *konum planları*, konutlar için iç bölmeleri ve dış eklentileri gösteren planlar, mutlaka çalışma metninin ilgili bölümlerine yerleştirilmelidir. Planların, hangi endüstriyel veya sosyal kurumlara; konutsa hangi köyde, veya hangi kentin hangi mahallesinin, hangi cadde veya sokağında oturan aileye ilişkin oldukları, altlarına kaydedilmelidir (14).

4. TEZLERİN DİĞER FORMAL ÖZELLİKLERİ

1. *Kapak Düzeni*: Bu konuda kalıplaşmış bir model önermek uygun olmaz. Ancak; çalışmanın hazırlandığı üniversite, fakültesi ve bölümü; hangi öğretim yılında hazırlandığı; hazırlayanın adı ve numarası; tezin adı, "tıpkı bir kitabın kapak düzeni gibi" üzerine yazılır. Aynı bilgiler, metnin ilk sayfasında da, kapak düzenine uygun olarak gösterilir.

2. *Sayfa Sayısı*: Kuşkusuz standart bir ölçü verilmez. Çünkü incelenen mekânın büyüklüğü, üzerindeki fizikî-beşerî olayların çokluğu ve karmaşıklığı, "hazırlayanın çabası" na göre bu sayı değişik olur. Ancak; birer yüzü 1.5-2 tırtıl ara ile yazılmış bir öğrenci lisans tezi, nihayet 20-25 sayfadan (metin olarak) az ve maksimum 30-40 sayfadan fazla olmamalıdır.

3. *Bölümleri*: Metnin ilk sayfası, kapakta yer tutan tanıtıcı bilgilere ayrılır. Bundan sonraki sayfa veya sayfalar *İÇİNDEKİLER* listesine ayrılır (Tez metni daktilo edildikten sonra düzenlenir).

Daha sonra, çalışmanın *ÖNSÖZ* sayfası gelir. Önsöz, en fazla bir sayfayı geçmemeli; tezin adının burada bir kez daha vurgulanmasından sonra, çalışmaya yardımcı olanlara "teşekkür veya şükran" ifade edilmelidir.

Önsöz kısmından sonra, bir-iki sayfayı geçmemek kaydıyla teze, bir giriş ya da *ÇALIŞMANIN AMAÇ* ve *YÖNTEMİ* adını taşıyan kısım eklenir. Bu kısımda,

(14) Bu gibi planlar için bakınız:

TOLUN-DENKER, B., 1977, a.g.e., S. 123-142.

SÖZER, N., 1970, a.g.e., S. 44-47.

TUNÇDİLEK, N., 1967, Türkiye İskân Coğrafyası (Kır İskânı) İstanbul Üniv. Yay. No: 1283, Coğrafya Enst. Yay. No: 49, S. 69 81, 82 ve 83, İSTANBUL.

çalışmanın amacı kısaca özetlendikten sonra, yöntem olarak nasıl bir yol izlendiği, veriler veya bulguların nasıl elde edildiği gibi açıklamalara yer verilir.

Bundan sonra; *Tezin Asıl Konusu* gelir. Asıl konu, "gerektiği kadar ana bölüm, ana bölümler gerektiği kadar başlığa ve onlar da alt başlıklara" ayrılarak kalem alınır. Bu bölüm; tümüyle değil ama, geniş ölçüde "tasvir"e dayanır. Tasvirlerde; "dağılımlar, dağılım mekân-insan üçlüsü arasındaki ilişkiler" keskin ifadelerle ve coğrafi görüşlere bağlı kalınarak açıklanır. Bu yapılırken de, sadece tasvirle yetinilmeyip; "tablolar, haritala, grafikler, profiller ve kesitler ile fotoğraflar" gibi yardımcı fakat *mutlaka gerekli olan şekillerle*, tez metni desteklenir.

Tez metni, önceden hazırlanan yada elde edilen dokümana göre hazırlanmış bir *plan dahilinde* yazılır. Planlar, tezin konusunun çeşidine göre, bu konuda daha önce hazırlanıp basılmış yerel çalışmaların planlarına göre düzenlenebilir.

Esas konu işlenip bitirildikten sonra, teze bir *ÖZET ve SONUÇ* bölümü eklenir. Bu bölüm nihayet 2-3 sayfayı geçmemeli; "çalışmanın özetlenmiş halini, sorunlar ve çözüm önerilerini" kapsamalıdır.

Tezin, sırayla *İÇİNDEKİLER* listesi, *ÖNSÖZ* kısmı, *AMAÇ ve YÖNTEM* kısmı, *BİBLİYOGRAFYA* listesi, *ŞEKİLLER VE FOTOĞRAFLAR* eki, tüm çalışma bittikten sonra düzenlenir. Kuşkusuz şekiller ve fotoğraflar, her bölümün alt başlığında yeri geldikçe, tez metni içine serpiştirilebilir. Ayrıca çalışma sırasında mekânda uygulanan *ANKET FORMU*, cevapsız olarak tez sonuna eklenmelidir.

5. *ANKETLER*: Bilindiği üzere resmî istatistikler, ülkemizde *DİE* tarafından hazırlanır ve yayınlanır. İnceleme alanı içindeki beşerî ve ekonomik amaçlı veriler, çoğu kez *DİE*'nden veya yayınlarından sağlanabilir. Ancak inceleme alanı küçümlükçe -ki bilimsel araştırmaların esası da bu olmalıdır- çeşitli konularda veri sağlama güçleşir. Örneğin bir kentin tek bir mahallesi inceleniyorsa, basılı veri temini, mahalle muhtarlığındaki bazı kayıtlar dışında, mümkün olmaz.

Bu güçlükler nedeniyle, bazı verilerin tesbiti araştırmacının hazırlayıp uygulayacağı anket sorularına alınacak cevaplara dayandırılır.

Anket soruları, *yazılı veya sözlü anketler* şeklinde olabilir. Her iki şekilde de "sorulacak sorular önceden hazırlanıp; aile birimi, işyeri birimi veya bina birimi gibi esaslara göre" çoğaltılmalıdır. Yine anket sorularının; "kime, nerede ve ne zaman sorulacağı" her anket formuna kaydedilmelidir.

Çalışma alanı çok darsa, (Köy yerleşmesi, kentin bir mahallesi, fabrika vbg.) *sözlü anketler* uygulama, yöntemine gidilmelidir. Mekân genişse *yazılı anketler*, çok genişse; "büyük gruptan küçük gruplar seçilerek" *örnekleme yöntemi* anketler uygulanır (15).

(15) Anketler konusunda bakınız:

ÖZGÜÇ, N., 1979, a.g.e., S. 52-60.

Anketlerin amaca uygun ve yararlı sonuçlar vermeleri için, bazı esaslara uyularak hazırlanmaları gerekir.

1. Amaca uygun sorular, her coğrafi sorun grubu için (nüfus, yerleşme, ekonomik faaliyetle, sanayi, ulaşım vb.) ayrı ayrı ve önceden (ifade yerinde ise günlerce düşünülerek) hazırlanmalıdır.

2. Anketin uygulanacağı "yer veya yerler" in, sorumlu ve yetkililerinden, önceden izin alınmalıdır.

3. Anket uygulama alanındaki kişi veya ailelerin, dini inanış, politik tercih ve sosyo-ekonomik yaşantılarına -kendileri ortam hazırlasalar dahi- karışılmamalıdır. Bu konularda, onların fikirleriyle çelişecek fikirler beyan edilmemelidir.

4. Araştırmacının giyiniş, davranış ve hareketleri, az da olsa anketin uygulandığı çevrenin şartlarına uydurulmalıdır. Örneğin çağdaş kentin çağdaş giyiniş biçimiyle, Doğu Anadolu köylerinde ise yöreye uygun bir şekilde giyinilmelidir. Doğu Anadolu köylerinde inceleme yapmak isteyen bayan bir araştırmacı, köylünün kabulleneceği şekilde değilse, kentsel ve günün modasına uygun bir şekilde giyinip araştırma yapmaya giderse başarısızlıkla karşılaşabilir.

Anketlerden elde edilen cevaplar ve dolayısıyla veriler, tez bölümlerinde yeri geldikçe ve de "araştırmacının hayal gücüyle sentez edilerek" değerlendirilmelidir (16).

(16) AMACA UYGUN ANKET FORMLARI için bakınız:

A. *Şanayi Kuruluşları için:*

TOLUN-DENKER, B., 1976, Şehirçi Arazi Kullanılışı, İstanbul Üniv. Yay. No: 2054, Coğrafya Enst. Yay. No: 83, S. 195-215, İSTANBUL.

B. *Köy Sorunu Anketleri İçin:*

BEYAZIT, N.-SENCER, M.-SENCER, O.-YÜCEL, A.-SEY, Y., 1971, TÜRKİYE'de Köy Sorunu ve Bir Köy Araştırmasının İlkeleri. İTÜ Mimarlık Fak. Yapı Araştırma Kurumu, Seri: C, Sayı: 8, S. 39-112, İSTANBUL.

ÖZEY, R., 1982, Güzelyayla Köyü'nün Coğrafya Etüdü. (Doktora Ön Çalışması) Atatürk Üniv. Fen-Edebiyat Fak., ERZURUM.

C. *Gecekondu Araştırmaları için:*

GÖKÇE, B., 1971, Gecekondu Gençliği, H. Ü. Yay. No: C-15, S. 176-215, ANKARA.

D. *Nüfus, Yerleşme, Ekonomik Faaliyetler, Ulaşım, Turizm, Sanayi... konulu çalışmalarda bakınız:*

Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, *Coğrafya Bölümü'nün*, değişik yıllarda hazırladığı *Öğrenci Lisans Tezlerinin* ek bölümleri.

”Bu kitabın (Kalevala), Türklerin ellerinde, okuna okuna eskimesi en içten dileğimdir.”

Büyükelçi
Ulf-Erik SLOTTE

FİN DESTANI KALEVALA'DA COĞRAFİ GÖRÜŞLER. 'I'

Arş. Görv. Ramazan ÖZEY(x)

Giriş: Kalevala; edebî çevrelerde tanınmış bir Fin destanıdır. Folklorcu Dr. Elias LÖNNROT, 1827-1837 yılları arasında Karelya bölgesinde, Fin köylerinde gezici doktorluk yapmıştır. Lönnrot, doktorluk görevi sırasında, birkaç araştırmacının da yardımları ile, halkın ağzında tekrarlanagelen, ecdadın miras bıraktığı şiirleri derlemişlerdir. Destan ilk defa 1849 yılında yayımlanmıştır.

Bugüne kadar pekçok yabancı dillere çevrilen Kalevala, Türkçe'yede çevrilmiş ve ikinci baskısı yapılmıştır. İkinci baskısı olan tercüme, 8 sayfa içindekiler ve önsöz, 283 sayfa ana metin ve 4 sayfa sözlük ekinden oluşmaktadır. Destanda 50 Runo (bölüm) 22.795 dize bulur. Destanın başta gelen kahramanı ozan Vainemoinen'dir. Diğer kahramanlar arasında Joukahainen, Demirci Ilmarinen, Aino ve Pohjola'lı kız yer almaktadır. Destan dağınık ve yaygın bir bölgede derlenmiş olduğundan, olaylar arasında sıkı bağlantı kurulamamıştır. Ama şiirlerin vezin ve kafiyeleri ahengi ile duygusallığı Runo'lar arasındaki kopukluğu gizlemektedir.

Destanlar nesilden nesile anlatılıp aktarılmış ve toplumun ortak malı olmuş edebî eserlerdir. Bu tür edebî eserler, çeşitli şekillerde tesbit edilmişler ve kaleme alınmışlardır. Bazı destanlar (Firdevsinin "Şehnâme" si gibi) yüksek kültüre sahip şairler tarafından derlenmiş; şairin üslûbu ve kültürüyle yoğrulmuştur. Finliler'in Millî Destanı olan "Kalevala" gibi bazı destanlarda sadece derleme olup derleyenin fazla katkısı olmayan eserlerdir. Bu tür destanlar, birinciye göre daha sade daha toplumcu ve daha da gerçekçi bir anlam taşımaktadırlar. Kişisel bir yaratmadan çok uzak olan "Kalevala", Fin toplumunun meydana getirdiği ve günümüzde "Fin Millî Destanı" olarak yaşattığı bir kültür ürünüdür.

(x) Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü. ERZURUM.

İncelememizin amacı, Fin Millî Destanı olan "Kalevala" da geçen bazı coğrafi bilgileri, daha çok yazılı kaynaklardan elde edilen bilgilerle günümüz Finlandiya'sının coğrafi özellikleriyle bağdaştırmaktır. (1) Türk destanlarından önce Fin destanını incelememizin sebebi çok çeşitlidir. Hemen şunu belirtelim ki, Türk destanları çok kapsamlı ve çok çeşitli birer edebî eserlerdir. Fin destanı ise bir tane olup, kısa zamanda incelememize imkân sağlamıştır. Bu konuda ayrıca tarafımızdan, Türk destanları üzerinde de ayrıntılı incelemeler yapılmaktadır. İncelemeler, yeri geldikçe makaleler şeklinde, yayınlamağa gayret edilecektir.

A. FİNLANDIYA'NIN FİZİKİ COĞRAFYA ÖZELLİKLERİ:

1. *Konumu*: Yaklaşık 59-70° kuzey paralelleri ile 19-31° doğu meridyenleri arasında yer tutar. Ülke topraklarının kuzey-güney doğrultusunda uzunluğu 1160 km. olup, doğu-batı doğrultusunda en geniş bölümü 540 km. kadardır.

Alanı 337.032 km.2'yi bulur. Sınırların toplam uzunluğu 3671 km. kadardır. Kara sınırlarının yaklaşık uzunluğu 2571 km. dir. Bunun, 586 km. si kuzeybatıda İsveç, 716 km. si kuzeyde Norveç, 1269 km. si doğuda S.S.C.B. ile olan sınırlardır. 1100 km. olan deniz kıyı uzunluğu, güneybatıda Botni körfezi ve güneyde Finlandiya körfeziyledir.

Kalevala Destanı, bugün Finlandiya sınırları dışında kalmış fakat Finli nüfusun yaşadığı Karelya bölgesinde geçer. 45.000 km². den fazla bir alana sahip Karelya bölgesi, 1947 yılında Paris'te yapılan antlaşma gereğince, S.S.C.B. ne bırakıldı. Bugün, "Bağımsız Karelya Sosyalist Cumhuriyeti" adı altında Rusya'ya bağlı olan bölgede yaşayan 500.000 kadar Finli ise tüm mün Finlandiya'ya göçetmiştir. Göçmenlerin ekserisi Lahti kentine yerleşmişlerdir.

2. *Yeryüzü Şekilleri*: Destanda tasvir edilen bazı düşünceler, yeryüzü şekilleriyle bağlantılıdır. Nitekim bu durum şu cümlelerde açıkça görülüyor.

"Meğer, buralarda buluşmak bir dertmiş; yurdumuz hüzünle dolu, Pohjola (2) kasvetli..." (S.3)

"Bakarsın yolun kavşağında, bir mavi taşın altında ya da bataklıkta, çağlayanda, köpüklü akıntıda, düdende, selde felâket seni bekler." (S. 59)

(1) İncelememizin materyalini oluşturan Kalevala ile ilgili coğrafi bilgiler:

OBUZ, L.-OBUZ, M., 1982. (Çev.) KALEVALA. (Finlandiya Ankara Büyükelçiliği tarafından bastırılmıştır). İkinci baskı, ANKARA

adlı eserden alınmıştır. Ayrıca alınan coğrafi bilgilerin bitiminde, kitaptaki sayfa numaraları da verilmiştir.

(2) Pohjola; Karelya bölgesinin "kuzey yöreleri" demektir.

”Kuzeybatıyı, bataklıkın öte geçesini izler.” (S.67)

”Kuzeybatı yönde bir koca dağ çıkacak önüne, alt yanından geç, solundan dolan, sağındaki ırmağın akış yönünü kolla. Birbiri ardına üç şelale göreceksin; bunları da geç. Karşına bir köy gelecektir.” (S. 192)

Bu cümlelerden de anlaşılacağı üzere, Kalevala'nın (3) kuzeyinde yaşama şartları oldukça zordur. Kuzey yörelerde hakim olan başlıca relief; bataklık, göl ve akarsularıdır. Akarsu yatakları boyunca, güneye nazaran eğimin fazla olmasından dolayı şelaleler meydana gelmiştir. Bilindiği üzere bu topoğrafya, buzul devrinin eseridir.

Destanda konu olan olayların geçtiği sahanın kuzeybatısı ise, fiziki coğrafya özellikleri bakımından şöyle tasvir ediliyor.

”Patikalardan geçerim, alır başımı Tuanela'ya (cehenneme) giderim; Kalma'ya (ölüme) giderim. Bataksa batağı var, batarsın. Çalı ise, çalısı var, yatarsın.” (S. 185)

Karelya bölgesinde, ayrıca üç şelale, üç dağ, üç büyük göl olduğunu ve Kalevala dolaylarının Pohjola'ya göre oldukça verimli topraklara sahip olduğu görüşlerini destandaki şu mısralardan izlemek mümkündür.

”Yeryüzünde üç şelale,
Büyük göl de üç tane
Yüce dağın sayısı üç
Adlarını sayması güç;
Hame'dedir Hallopyöra
Fethedilmez Vuoksi'da,
Karelia'da Kaatrokoski,
İmatra'da hiç geçilmedi.
Vaionola kırlarında,
Kalevala çorağında.” (S. 14)

Ve destanda sahanın fiziki coğrafya özellikleri hakkında tasvirlerle devam edilir.

”Elleri ile yalçın kayalar, ayakları ile derin çukurlar, uçurumlar açar; gövdesinin uzandığı yerlerde koylar oluşmuştur; balıkların barınması için sıcacık kumsallar, açık denizlerde fırtınaya yakalan denizciler için adacıklar yerlerine konmuştur.” (S. 4-5).

(3) Kalevala; aynı zamanda ”yiğidler yurdu” veya Karelya bölgesinin ”güney yöreler”i demektir.

Bu cümlelerde de açıkça belirtiliyor ki, Finlandiya'nın Karelya bölgesinin reliefinde; kayalıklar, göller, adalar ve koylar hakimdir. Nitekim, Finlandiya kıyılarında oldukça çok sayıda koylar bulunmaktadır. Denizlerinde ve göllerinde 30.000 civarında irili ufaklı adalar yer tutmaktadır. Ülkenin kuzey kesimlerinde toprak örtüsünün gelişmemiş olması sebebiyle saha genellikle kayalıklardan oluşur. Güney ve orta bölgelerde ise geniş bataklıklar vardır. Nitekim Kalevala'nın şu cümlelerinde bunlar da yer alır.

"Oğlunu da izledim. Altın elman, gümüş bastonun batağa saplandı; yarı beline, kemerine kadar, cıvık toprakta gömülü."
(S. 280)

Denizaltı ve kıyı şekilleri de destan diliyle şöyle anlatılmaktadır.

"Ozan, yeni kayığının içinde başlar kıyıları taramaya, kantelesini (4) aramaya; kayaları, dalgaları, dip yerleri, kenarları, yosunları, sazlıkları, çukurları, çakılları eşeler; uzun saplı çatalı ile yoklamadık yer bırakmaz. Çatalına, bir yığın yosun, bir yığın nilüfer takılır, amma bunların içinde kantele bulunmaz." (S. 239)

3. *İklim Özellikleri:* Konumunda belirtildiği gibi, Finlandiya, kuzeydoğu Avrupa'da, İskandinavya yarımadasının doğu kesiminde yer almaktadır. Konumu itibarıyla kuzey kutuba bir hayli yakın olmasına rağmen, Gulfstream sıcak su akıntısının etkisiyle iklim şartları biraz daha ılımandır. Ancak genel olarak, hem Finlandiya'da ve hem de Karelya bölgesinde, "Soğuk Kuzey Avrupa İklimi" şartları hüküm sürmektedir. Bu iklimin özellikleri ise kısaca; soğuk ve uzun kışlar ile serin ve kısa yazların hakim olmasıdır. Kuzey yörelerinde güneş yılda 70 gün devamlı görünmektedir. (Mayıs ortalarından Temmuz ortalarına kadar) Bu olay Laponya'da "Gece yarısı güneşi" diye adlandırılır. Bu günlerde güney ufuk üzerinden çok az yükselebilmekte ve hiç batmamaktadır. Güneş bu devrede bütün coğrafi yönlerde görülebilmektedir. Bu özellikler, bazı yönleriyle Kalevala'da da tasvir edilmektedir.

"Hey yaşlı ozan güneşten yana bir baksana; kuzeybatıya, getirilene..." (S. 234)

Nitekim Finlandiya'da; yaz mevsimi uzun gündüzler, kış mevsimi ise uzun gecelerle karakterize edilir. Kış mevsiminde geceler, bulutsuz, açık, berrak ve soğuktur. Ay semada hemen hemen bütün gece gözükür. Yine bu bilgileri doğrulayıcı olarak Kalevala'da şu mısraları görüyoruz.

"Ben buradan ayrılınca
Uzun yazlar, gece boyu
Kuğularla kim dertleşir." (S. 50)

(4) Kentele; Fin Halk çalgısıdır. Telli sazlar grubuna girer.

"Meğer Ayın da derdi varmış, şöyle söyler:
Geceleri tek başına
Işık saçarım acuna
Kış günleri uyku tutmam
Yazın dersen, hiç göz kırpmam..." (S. 73)

Finlandiya'da sıcaklık değerleri, Temmuz ortalaması olarak 13 ile 17°C, Şubat ayı ortalamaları olarak ise, -3 ile -14°C arasında değişmektedir. (Başkent Helsinki'de ortalamalar ise Temmuz 17.2°C, Şubat -5.5°C, yıllık 4°C dir.) Yağışlar kuzeyden güneye doğru artmaktadır. Ülkenin en az yağış alan kesimi kuzeybatı, en çok yağış alan kesimi güneybatı Finlandiya kıyılarıdır. Mevsimlere göre azami yağış yaz sonlarına rastlamaktadır. Kar yağışları kuzeyde Ekim ayında, güneyde Aralık ayında başlamaktadır. Ortalama yıllık yağış değerleri kuzeybatıda (Laponya'nın batı kesimi) 400 mm. güneybatı Finlandiya kıyılarında ise 700 mm. kadardır. Rüzgârlar genellikle doğu, kuzeydoğu ve güneybatıdan eserler. Özellikle kuzeydoğu ve doğu rüzgârları oldukça serttir ve dondurucu soğukları beraberlerinde getirirler. Kalevala'da bu bilgileri doğrulayan cümleler vardır. İklim özellikleriyle ilgili bu cümle ve mısralar şunlardır.

- "Doğudan sert rüzgâr eser, fırtına kopar; dalgalar yükselir ve beyaz köpükler denizi sarar." (S. 2-3)
- "Ukko (5), gökyüzünün kapaklarını aralar, buz dondurur. kar yağdırır; etrafı dolu sardırır; insan başından iri, at kafası kadar her biri..." (S. 69)
- "Ayının dolaştığı dolaylar göz gözü görmemez, kör duman olur." (S. 56)
- "Güneybatıdan, kuzeydoğudan fırtınalar patlar; koca tekneyi bir ucundan bir fırtına, bir ucundan bir fırtına yakalar; tekne parçalanır, delikanlı suya devrilir." (S. 168)
- "Pohjola demem, Laponya demem giderim. Güzel yerlerdir, günler de güzel geçer... Yazın çıplak ayakla, kışın keçe çarıkla dolaşırım." (S. 185)
- "Çarık yaptım buzlu karı,
Çoraplarım ak kırağı." (S. 191)
- "Altını sürer, kızağında sallanır. Vainola(6) dolaylarına yaklaşır. Kullervo (7), inci işlemeli kamçısını şaklatarak, atını sürer; donmuş sulardan, karlı tarlalardan, kırağılı kırlardan sürer sallanır." (S. 195)

(5) Ukko; Göklerin tanrısı demektir.

(6) Vainola; Ozanın yurdudur. Karelya bölgesinin güney yörelerinde yer alır.

(7) Kullervo; erkek adıdır.

"Pohjola'nın denizinde, fırtına çok olur." (S. 215)

"Batıdan, kuzeybatıdan, güneyden, doğudan özellikle kuzeyden esen yel, yeryüzünü karıştırır... Ağaçlar yapraktan arınır, çamlarda kozalak, çimlerde çiçek, çalılardan diken, otlardan tomurcuk kalmaz; suların altı üstüne çıkar, gömük gömükle-
nir, bulanır." (S. 220)

"Kar dolaklı, buz külahlı,
Çiğ ile kaplı silahlı.
Ayaz getir Pohjola'dan,
Kar, buz taşı dolaylarından
Puhjo'la'da ayaz boldur." (S. 266)

4. *Bitki Örtüsü ve Yabanî Hayvanlar*: Finlandiya yüzölçümüne oranla Avrupa'nın, ormanca en zengin ülkesidir. Ülke topraklarının % 73'ü ormanlarla kaplıdır. Güneyde, kışın yapraklarını döken bir formasyon, orta ve kuzey bölgelerde ise, iğne yapraklı orman formasyonu yer almaktadır. Laponya bölgesinde, bitki örtüsü tundralardır.

Ormanın başlıca ağaç türleri, huş, meşe türleri, ladin, çam türleri, ardıç ve kavak türleridir. Kalevala'da bitki örtüsü ile ilgili tasvirler, oldukça fazla yer tutmaktadır. Bunlardan bir kaç örnek verelim.

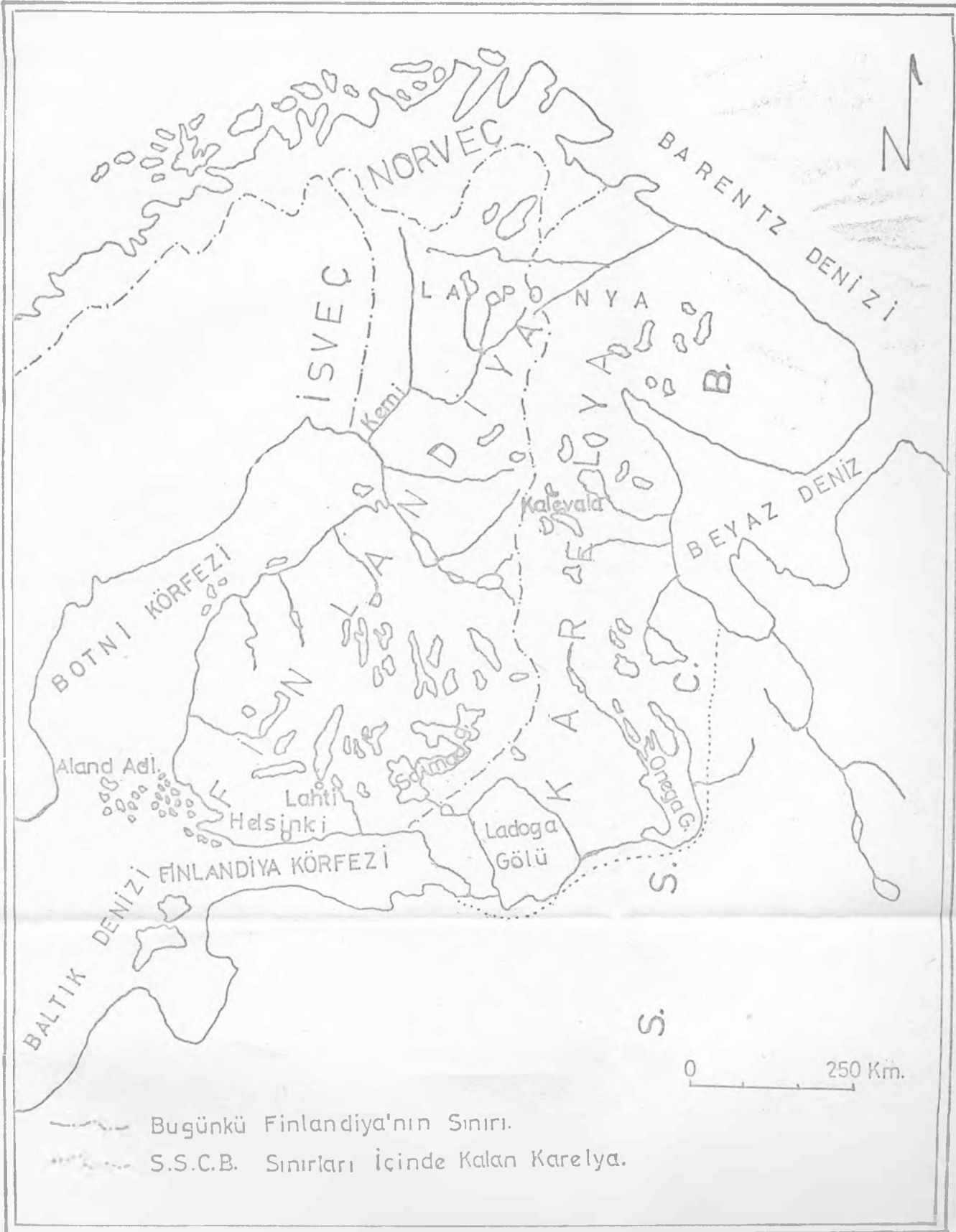
"Hemen işe başlar; toprağı sürer, çorak batac, kayalık taşlık demez, tarla açar; çeşitli bitkiler yerleştirir. Bir yandan, dağların doruklarına kozalaklı çamlar, eteklerine karaçamlar; düzlüklerine fundalar, kenarlarına çalılar dikilir. Bir yandan da, nemli yerlere huş ağacı, tavlı yerlere akçaagaç, ak toprağı kuş kirazı, batağı saz, su kenarına söğüt, kireçli bayıra ardıç, kumsala övez yerleştirilir." (S. 6)

"Huş olup, çayırda bitsen
Üstüne yeşil bürünsen
Derede akkavak olsun." (S. 162)

Ülkenin tabii faunasının en büyük özelliğini, sürüler halinde kuzeyde yaşamakta olan Ren geyikleri oluşturur. Daha önceleri Lapon çobanları tarafından yeyiştirilen Ren geyikleri, Devletin desteğı ile, toprağı yerleşik çiftçiler tarafından çiftliklerde yetiştirilmeye başlanmıştır. Ayrıca ormanlarda; tilki, tavşan, vaşak, kurt, yaban horozu, keklik, ayı, göl kenarlarında ördek, yabanî kaz ve çeşitli kuş türleri yaşar. Göl ve akarsularda alabalık, hani, turna, fok gibi balık türleri yaşamaktadır. Karelya bölgesinin yabanî hayvanları hakkında Kalevala'da oldukça fazla bilgiler verilmektedir. Bunlardan bir kaç örnek verelim.

"Kurdun vakti yokmuş... Tilkininde vakti yokmuş, yaban ördeklerinin peşinde koşarmış... Tavşan koşu koşu kızın evine varır." (S. 25)

SEKİL 1. FİNLANDIYA VE KARELYA



— Bugünkü Finlandiya'nın Sınırı.

--- S.S.C.B. Sınırları içinde kalan Karelya.

"Kurt gibi bataklarda koşar, ayı gibi kırlarda koşar; sularda samur olur yüzer, yerin altında karınca olur yüzer, yerin altında karınca olur gezer, dolaşır... Kıyılarda tavşan gibi seğirir, adalarda arı gibi süzülür dertli ana." (72)

"Su köpeği suda yüzer,
Yorulunca kumda gezer;
Foklar balıkla beslenir,
Somon yerse semizlenir;
Kıyı sever alabalık,
Ağzı köpük dolu balık;
Turnalar kışın yavrular;
Hani derinde yuvalar." (S. 13)

"Öğrenmek istersen eğer;
Ren geyiği Pohjola'da." (S. 14)

"Tarlada geyik dolansın,
Vaşak, özgür yuvarlansın...
Çayırliklar kazla dolansın." (S. 164)

5. *Akarsu ve Gölleri*: Fırlandiya'da akarsular, yatakları boyunca çoğunlukla kayalık sahalardan geçerler ve boyları oldukça kısadır. Botni körfezine ve çoğunca göllere ulaşan akarsuların yatakları kısa, yatak eğimleri fazla ve akışları hızlıdır. Çoğunluğu küçük çaylar halindedir. En önemli akarsuyu, Botni körfezine dökülen Kemi ırmağıdır. Diğer bazı önemli akarsular ise Küminginjoki, Kalojoki, Phyöjoki, Lappo ve Simojoki'dir. Ülke topraklarının % 9'un Özellikle güney ve güneybatıda yer alan göllerin toplam sayısı 60.000 hektar olup, yüzölçümlerinin toplamı 45.324 km². dir. tutar. Vuoksi ırmağı ile Ladoga gölüne bağlanan Saimaa gölü, ülkenin en büyük gölüdür. (1761 km².) Akarsu ve göllerin çoğunluğu, kışın 5-6 ay kadar bir süre donarlar. Yazın ise çevreye taşarak geniş bataklıklar oluştururlar. Karelya bölgesinde de irili ufaklı bir çok akarsu ve göl bulunmaktadır.

Destanın genelde geçtiği Kalevala ve yakın çevresi, *Kuyto gölünün* kuzey kıyılarıdır. Finlandiyalardaki ile hemen hemen aynı özelliklere sahip bulunan Karelya bölgesinde, akarsular Beyaz denize dökülürler ve özellikle kuzeydoğuda geniş bataklıklar oluştururlar.

Kalevala'da Karelya bölgesi akarsu ve gölleri şöyle tasvir edilir.

"Juokola Nehri'ni, Lapon derelerini de dikkatle araştıran ozan, bir yağın balık, çeşit çeşit deniz yaratığı yakalar; amma deniz kızı ele geçmez." (S. 29)

"Tuoni Nehri'ndeki kutsal karanlık sularda yaşayan kuğuyu, bir ok atışında avlayıp, alır gelersen kızımı sana veririm." (S. 70)

”Rutja şelalesi köpük taşırır; Vuoksi Suyu’nun seli kesilir; Juorta deresinde sular çekilir, rahat geçilir.” (B. 88)

”Her ikisi de Laponya sınırındaki Balıklı Göl’ün oradalar..” (S. 192)

”Gide gide bir akarsuyun yanına varırlar; deniz gibi, koskocaman bir akarsu... Tekneleri tamamlanınca, suya salarlar ve Neva nehri akıntısında yüzer giderler.” (S. 259)

”Sonra da suya daldı, Alue Gölü’nün sularına.” (S. 260)

”Dormuş nehrin ortasında,
Ölüm kalım kavgasında
Buz dağını devir al gel.” (S. 267)

SONUÇ: Finlandiya ve Karelya bölgesinin fiziki coğrafya özelliklerini, Kalevala destanında yer alan coğrafi görüşlerle bağlantı kurmaya çalıştığımız incelememizi kısaca özetleyecek ve sonuçlandıracak olursak;

1. Konumları itibariyle Finlandiya ve Karelya bölgesi yaklaşık aynı paraleller arasında yer almaktadır (59-70° kuzey paralelleri arasında)

2. Yeryüzü şekilleri bakımından inceleme alanımız benzer morfolojik özelliklere sahiptir diyebiliriz. Genelde orta ve güney bölümler, çok sayıda irili ufaklı göller ve bataklıklarla karakterize edilir. Kuzey bölümlerde ise engebeli arazi ve hızlı akışlı akarsular yer alır. Buzul topoğrafyasının izlerini her yerde rastlamak mümkündür.

3. İklim özellikleri bakımından genelde, ”Soğuk kuzey Avrupa iklimi” şartları hüküm sürmektedir. Ancak güney ve güneybatı bölümlerinde enlem farkı ve denizin etkisiyle ılımanlaşmaktadır. Kuzey ve kuzeydoğuda daha soğuk ve sert iklim şartları hakimdir.

4. Bitki örtüsü özellikleri itibariyle incelendiğinde, güney bölümlerde kışın yaprağını döken orman, (huş ve meşe türleri) orta ve kuzey bölümlerinde iğne yapraklı orman, (çam türleri) kuzey kutba yakın bölümlerde de tundraların hakim olduğu anlaşılmaktadır.

5. İnceleme alanımızda iklim şartları ve bitki örtüsüne uyum sağlayan yabancı hayvanlar yaşamaktadır. (Ren geyiği, kurt, vaşak, tilki, ayı gibi)

6. Finlandiya ve Karelya bölgesinin güney ve orta bölümleri irili ufaklı göllerle kaplıdır. Akarsularda benzer özellikler görmek mümkündür. Ancak Finlandiya’nın ve Karelya bölgesinin iki ayrı akaçlama havzasına ayrıldığını görmekteyiz. Finlandiya havzası sularını ülkenin iç gölleri ile Botni körfezine ve Finlandiya körfezin Karelya havzası ise bölgenin iç göllerine ve Beyaz denize boşaltırlar.

Finlandiya ve Karelya bölgesinin fiziki coğrafya bakımından benzer özelliklere sahip olduğu anlaşılır.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

- BANARLI, N.S., 1971, Resimli Türk Edebiyatı Tarihi. Millî Eğitim Basımevi, cilt 1, İSTANBUL.
- İNANDIK, O. C., 1979, İskandinavya Ülkeleri. (Norveç-İsveç-Finlandia) Atatürk Üni. Edebiyat Fak. Coğrafya Bölümü, Ülkeler Coğr. Ders Notları: 3, (Teksir kitap), ERZURUM.
- KÖPRÜLÜ, M.F., 1980. Türk Edebiyatı Tarihi. Ötüken yay. No: 157. Kültür serisi: 28, İSTANBUL.
- LÖNNROT, E., (Çev. OBUZ,-L.-OBUZ, M.) 1982, Kalevala, (Fin Destanı) İkinci baskı, Finlandiya Ankara Büyükelçiliği, ANKARA.
- PETROV, G., (Çev. AYTUNA, H.A.) 1976, Akzambaklar Ülkesi Finlandiya'da. İnkilâp ve Aka Kitapevleri, Yelken Matbaası, İSTANBUL.
- TİMURTAŞ, F.K., 1965, "Türk Destanları". Türk Kültürünü Araştırma Enst. Türk Kültürü Dergisi, Sayı: 33, Yıl: III, Temmuz-ANKARA.
- ., 1981, Tarih içinde Türk Edebiyatı, Vilâyet yayınları, İSTANBUL.
- FACT ABOUT FINLAND, 15th revised edition, Kustannusosakeyhtiö Otova, The otova Publishing Co. HELSINKI-1976.
- FİNLANDIYA MEKTUBU, Finlandiya Büyükelçiliği, Kültür Matbaacılık ve yayıncılık, ANKARA.

ROUSSEAU DA TOPLUMSAL ÖZGÜRLÜK VE BU ÖZGÜRLÜKTE YASA YAPICININ İŞLEVİ

Yard. Doç. Dr. Yüksel Gençal

Başlangıçta doğal özgürlükten yana olan ama doğa halinde yaşama olasılığının artık kalmadığını gören Rousseau, doğada yaşayan insanın tüm avantajlarını açıkladıktan sonra toplum düzenine geçişinin nelere mal olduğunu belirtip sonra da toplum halindeki insanın özgürlüğünün nasıl güvence altına alınması gerektiği amacıyla kaleme aldığı "Toplum Sözleşmesi" adlı yapıtında, bu özgürlüğün ancak yasalarla sağlanabileceğini savunmuştur. Bu savunmasında yasaları yapanların da önemini göz önüne alan Rousseau'nun bu konuyla yeterince ilgilenmiş olduğunu düşünerek, araştırmamızda Toplumsal özgürlüğün ne olduğunu ve bu özgürlüğün yaratılmasında yasa yapıcının rolünün ne olacağını araştırmayı amaçladık.

Çağımızda bile yasa yapılırken geleneklerin göz önüne alındığı bir gerçektir. Ama yukarıda da söylediğimiz gibi yasa yapanın kuramının siyasal doktrinlerde önemli bir yeri olan gelenekte yer almasının gerektiği sayı çok anlamsızdır. Çünkü, çok özel ve değişik karakterler gösteren bu kuramın varlığı bazı bakımlardan çok şartlı bir görünüme bürünür. Bu yüzden de, bu konu ile ilgilenen yorumcuları bile yanılgıya düşürdüğü görülür. Ama yine de yasa yapanın kurumların düzenlenmesinde önemli bir rol oynadığı yadsınamaz. Bu rolünün neler olduğunu belirleyebilmek için, önce yasanın tanımını yapmakta yarar vardır. Yasa, toplumda bireyler arası ilişkileri düzenlemek amacıyla devletçe konmuş yönerge ve kurallardır. Yasa yapan ise yasacı adı altında yasama gücünü icra eden değil de topluma uygun gelen temel yasaları kabul ettiren ve halkı eğitmeyi başaran, ayrıca devletin kuruluşuna başkanlık eden kişidir. Aslında Rousseau bu tanımla yasal hükümet ile karışmış gibi görünen ve genel iradeye uygun yasaları yerleştiren gücü belirlemeyi amaçlar. Yasacı devletin kurucusu değil, karar verdiği tüm yasaların yapılmasında rol oynayan danışmandır. Daha açıkçası yasacı hükümeti oluşturanın danışmandır. Egemen varlığa modeli sunan kişidir. Rousseau'nun dediği gibi yasacı makineyi bulan mühendistir, ama onu işleten ise işçidir (1). Devletin kuruluşunda yasacının önemi büyüktür. Eğer böyle olmasaydı egemen varlık sa-

1- Conrat Social, Garnier-Flammarion, Paris, 1966. Livre II, thap. VII, p. 76.

dece kendisinin karar verdiği yasaların gelişmesinde kendisini aydınlatacak ve bilgi verecek yetenekli bir danışmana gereksinme duymazdı. Devletin kuruluşunda yasacıya başvuru egemen varlığın yasaları tek başına yapma yeterliliğinden yoksun oluşundandır. Bunun içindir ki, yasa koyucunun görevi ilk bakışta çok yararsız ve çok şaşatıcıdır Rousseau'ya göre. Gerçekten de egemenlik yasaları yapma gücüne bağıymış gibi gelir insana.

Yapıcılık özelliğinden ötürü Egemen varlık her zaman olmak zorunda olduğu şeydir. Genel irade ise doğru olardır ve her zaman kamusal yararlılığa yönelir (2). Daha açık bir deyişle, doğal bir çizgi gösterir. Kuşkusuz, genel iradeye özgü objenin evrenselliğiyle sözleşmenin bütünlüğünün temel sonucu yukarda söylediğimiz gibi olmalıdır. Yasa, iradenin genelliği ile konunun genelliğini birleştiren yasayla belirtilir. Yalnız, halkın anlayışlı davrandığı ve genel irade hata yapmadığı sürece her şey iyidir. Rousseau bu konuda şöyle yazar:

"Her türlü adalet Tanrı'dan gelir; adaletin kaynağı yalnız O'dur. Ama biz adaleti bu kadar yüksekte almasını bilseydik, ne hükümete gereksinmemiz olurdu, ne de yasalara (3).

Bir başka gerçeği de şöyle dile getirir Rousseau:

"Doğal yürütme güçleri olmadığından adalet yasaları insanlar arasında etkisizdir (...) genel irade her zaman doğrudur ama, onu yöneten kafa her zaman aydın değildir (4).

Genel irade aklın şekilsel bir ifadesi olmakla birlikte Rousseau burada Lock'tan daha çok Hobbes'a yakındır. Rousseau'da Hobbes gibi kalabalığa pek güven duymaz. Lock'un düşüncesinin aksine de halkın tabiatının anlayışlı olmaya eğilimli olduğunu kabul etmez. Montesquieu ise halkı haranlığa değer bulur. Çünkü bilir ki, ölçülü olmak halkın elinden gelmez ve sürekli şekilde eylem halindedir. Bu yüzden Montesquieu elverişli yasalarla halkı eğitmek ve bu yasalara büyüklük, sağlamlık verebilmek için büyük yasacılara gereksinim duyar ve bunu başarabilenlere karşı hayranlığını belirtir. Bu yasacılara örnek olarak da Lycurgue ve William Penn'i örnek gösterir Montesquieu (5). Machiavel ise:

"bilen, yargılayan ve icadeden halk değildir, kişidir. Tek bir kişiye göre bir devletin kurulamayacağını ya da düzeltildiğinin görülmediğini (6)

2- İbid., Chap. IV.

3- İbid.,

4- Emile, ou l'Education, Garnier-Flammarion, Paris, 1966. Livre IV, p. 362 ve Contrat social. Livre II, Chap. VI.

5- Montesquieu, Kanumların Ruhı, Kitap IV, Konu VI.

6- Machiavel, Nicolo, Discours sur la Tite-Live, Pleiade. Livre I. cahp. IX, p. 405.

ileri sürer. Gerçekten de böyle bir düşünce içinde olanın bu düşünceyle ilgili uygulama olanak ve gereçlerini de vermesi gerekir. Rousseau da bu düşünceyi paylaşır. Ona göre de yasalara boyun eğmiş olan halk aynı zamanda yasaları koyan olmalıdır (7). Ama sorumluluğun ne olduğu ile kararı alanı belirlemek gerekir. Bunun bilincinde olan Rousseau:

”Kendisine neyin yararlı olduğunu binde bir farketmediği için çok kez ne istediğini bilmeyen gözü bağlı kalabalık böylesine büyük, yasa koya gibi güç bir işi nasıl başarabilir (8).

Çünkü halk her zaman iyiyi ister, fakat onu göremez. Göremeyince de kendisini aydınlatmaya uygun olan şeyi ona bildirmeye gerek duyar. Ondan şimdiki değil de gelecekteki sonuçları ölçüp tartacak yetenek sahibi kılavuzlar ve danışmanlar ister. Çünkü, bu gibi durumlarda egemen varlık, genel istem ve doğru iradeyi dile getirir. Onda sadece sağduyunun ışıkları eksiktir. Oysa, genel irade doğrudur, onu özel iradenin kötülüklerinden korumakla özgürlüğü bir bakıma güvence altına almak mümkündür. Çünkü tek tek kişiler kabul etmedikleri iyiliği görürler. Emile de bu formül özellikle duyguları ile aklı arasında bölünmüş insana uygulamaya çaba gösterilir:

”İyiyi görüyorum, onu seviyorum ve kötüyü yapıyorum, akli dinlediğim zaman etkinim, duygular beni sürüklediğinde ise etkisizim (9).

Halk söz konusu olduğunda görünen şey yukardaki görünümün tersidir. Halk görmediği iyiyi ister. Çünkü halk sağduyusuz iradedir de ondan. Komple bir insana benzemez. Kendisine iyiyi, doğruyu öğreten ve ona bilgiyi taşıyan akıl eksiktir. Yasacının gerekliliğinin doğduğu noktaya gelince, bu da sadece sağduyuya dayalı olan genel iradenin yasa koyucuya yasal görünüm vermesindedir. Bu gereklilik, ondan tanrısal bir kişilik ile tanrısal bir çehre yaratmaya gereksinme duymadan oynayacağı rolüne gizemci bir hava vermeyerek, yasa koyucunun görevinin gerçek tabiatını açıklamaya olanak verir. Aslında yasacı ve sağduyu insana bilgi ve aklın ışıklarını götürür. Boş düşüncenin ötesine gitmeyen akıl ve kadesiz sağduyu ile hiç bir ilişkisi yoktur yasa koyucunun aksine o olağanüstü bir kişide somutlaşmış akıldır. Üstün bir zekâyâ sahiptir. Ama tüm aykırı kanılarda buradan gelir. İnsanı, insanların tüm duygularını sezer ve insan tabiatını çok iyi bilir. Somutlaşmış akıldan ötürü yasa koyucu insanların duygularına hiç kapılmaz ve bu yüzden de yoksulluk, zayıflık ve dayanıklılığımızla hiç ilgilenmez (10). Bu gibi durumlarda insan sadece mutluluğu arar durur. Ama usa uygun insanın mut-

7- Contrat Social. Livre II, chap. VII.

8- İbid, chap. VI.

9- Emile. Livre IV, p. 362

10- Contrat Social. Livre II, chap. VII. ve (Bourgelin, P. La Philosophie de l'existence chez Rousseau. p. 561).

luluğu diğer insanlara bağlı değildir. Çünkü, böyle bir insan şu anda yaşamaz, mutluluğunu çağdaşlarının etkisinden kurtulan bir geleceğe bağlar.

Rousseau, insanlara kanunlar vermek için tanrıların gerekliliğini bildirirse de "Au Manuscrit de Geneve" de önerdiklerinin bu haykırışa fazla aldırış etmenin gereksizliğini de ortaya koyar. "Toplum Sözleşmesi" inde ise doğal eşitliğe aykırı olarak, egemenlik için doğmuş tanrısal insanlarla kölelik için doğmuş insanların var olduğu tezini savunan her türlü açıklamayı kınadığını görürüz (11). Çünkü, ona göre sözleşmeden doğmuş bir topluluk iyilik sever ve temiz yüreklidir, ama, aynı zamanda yapmacıktır da. Bu topluluk bir taraftan da insanda insanın bölücülük yönü olan yeni bir tabiat oluşturur. Çünkü, insan zeki ve özgürdür. Bu yüzden de akıl ve sağduyusu ile kılavuzluk etmesi normaldir.

Yasacının görevlerinden biri de temel yasaları hazırlayıp iyi olanları halka sunmaktır. Rousseau bir yasanın hazırlanması konusunda şöyle der:

"Mimari, binanın ağırlığına temelin dayanıp dayanmadığını anlamak için ne yapması gerekiyorsa, yasacı da iyi yasaları kaleme almadan önce aynı şeyleri yaparak, onları insanların tabiatına uygun bir şekilde uyarlamaya çalışmalıdır" (12) der.

Çünkü, özgürlük kaybedildi mi onu yeniden bir daha ele geçirmek olanaksızdır.

Diğer taraftan yasacının hazırladığı yasa ile bu yasanın kendisine uygulandığı halk hakkında Rousseau:

"Yasa koymaya en uygun halk, yasaların gerçek boyunduruğunu henüz tanımayan ve en rahat şekilde kendi kendine yetebilen, ancak en zor durum da başkalarının tehdit edilen halktır." (13) der.

Bir yasa yapılırken o yasa ülkenin coğrafi ve ekonomik durumu gözönüne alınmalıdır. Zenginlik kaynakları, iklim ve gelenekleri de unutulmamalıdır. Tüm bunların yanında yasacı da yurttaşların bağlı oldukları politik yapıya yararlı yasaları bulmakta gerekeni yapmalıdır (14). Böyle olduğu sürece yurttaşların barış sever oluşları ve yasalara karşı saygılı oluşlarından ötürü mutluluk ve özgürlüğü tanıyacak zamanları olur. Mutluluk ve özgürlüğü güvence altına almak amacıyla yasacının yaptığı sözleşme örneği aklın iyi kullanılması gereğine karar veren bir zekânın ürünü olmalıdır.

Halt otoritesinin en büyük kaynağının (15) yurttaşların kalbinde olduğu düşüncesinden hareket eden Rousseau iyi yurttaş olabilecekleri yetiştirmeyi öncürir ve:

11- Contrat Social. Livre I, chap. II. p. 43 ve Manuscrit de Geneve, p. 276.

12- İbid., Livre II, chap. X, p. 82.

13- İbid.,

14- Consideration sur le gouvernement de Pologne. Oeuvres Completes. tome II, p. 429.

”İtaat etmeye yetenekli olsunlar. İtaat ederken de hiç bir şekilde boyun eğmesinler. Sadece yurt sevgisi ile dolu olsun ve yasalara saygılı olsunlar”.

der ve şöyle devam eder:

”Eğer insanlara emretmek istenirse onları yetiştirmek gerekir. Zira halk ya da toplum yasa ve hükümetleri oluşturanın kendisidir. Savaşçı ve iyi yurttaş olabilecekleri gibi, istendiği zamanda aşağılık, yoksul olabilirler. Ancak, böyleselerini değiştirmek uzun bir çabayı gerektirir. Çünkü, yurttaşları değiştirmek, istenilen şekle sokmak bir günlük iş değildir. Yurttaş kendini çocukluktan itibaren eğitir. Bu eşitlik konusunda çocukları yetiştirme, halk eğitiminin sonucuna bağlıdır. Bunlar da yurt sevgisi, yasalara saygı ve genel iradedir” (16).

Rousseau sadece eğitilmiş yurttaşlara seslenmez, aynı zamanda doğa insanların yurttaş şekline dönüştürmek ve onları politik yapının birer üyesi yapmak çabasını da gösterir. Buradaki amaç doğa insanlarını gerçek bir değişime tabi tutarak istenildiği şekilde yeniden yaratmaktır. İnsanın bu değişimi bilinen birdurumdur. Bu durum kendisi için her şey olan, mutlak bir bütünden başka bir şey olmayan ama kendi kendisi yada benzerleriyle ilişkisi bulunan bu doğa insanın uygar insan şekline dönüştürür. Buradaki değeri sosyal yapı ile olan ilişkileri içindedir (17). Söz konusu olan şey insanın tabiatını yani doğal yapısını değiştirmek ve bu değişikliği gerçekleştirirken de insanın doğal yapısından ortaya çıkan doğal güçlerini de yok etmektir (18). Rousseau’ya göre yasacının önemi buradadır. Yasacı insanı değiştirmeyi en iyi şekilde gerçekleştirebilen ve insana gerçek bir anlam vermek için salt bir yaşam elinden alabilen, ayrıca doğadan alınan serbestlik ve fiziki varlığı yerine kısmi ve ahlaki bir varlığı koyabilmektedir. Yasacının başarısı buradadır.

İnsanın bu yeni yaratılışı, tanrının yaptığı gibi tanrısal bir eser mi, yoksa eserini tamamlamak için tanrı tarafından gönderilen bir temsilci ya da bir varlık mıdır? diye düşünüldüğünde, insanın yetişmesinde büyük payı olduğuna inandığımız Devlet ya da Site’nin sadece tüzel kişi olup, bir uzlaşma sonucunda ortaya konan kamusal bir varlık olarak çıktığını görürüz. Bu kamusal varlık, Politik sözleşmeyi yapanların özgür kararından doğmuştur. Yapısının sorumluluğu, değeri ve ayrıca saygınlığı sadece insanlara aittir. Rousseau Emile’de bu konuya şöyle değinir:

”İnsanın yaptığı kötülükler, evrendeki sistemi asla değiştirmeksizin, yine kendinde kalır ve kötülük yapmak yeteneğine sahip olmakla birlikte, Tanrı bu kötülüklerle karşı korunmaktan insanlara yasak koymuş da değildir” (19).

15- Economie Politique, t. I, p. 246-249.

16- İbid.,

17- Emile, Livre I, p. 9.

18- C.S. Livre, II, chap. VIII.

19- Emile Livre IV, p. 365.

Her eylemin ilkesi özgü bir varlığın iradesi içindedir, onun ötesine gidilemez. Devlet ya da Site kurulurken her sözleşme yapan kendini ortak yapımıcı, tümüyle yapmacık bir kurumun ortak yaratıcısı sanar.

İnsanın bu yeni yaratılışının yanında doğal olarak da değiştiği de kaçınılmaz bir olgudur. Öyle ki, doğa halinden uygar, yani toplum haline geçişle ilgili bölüm insanda dikkat çekici ve çok önemli bir değişimi dile getirir (20). Sağ duyuya aykırı düşmeyen eğilim içgüdünün yerini alır. Görev fiziki atılımın yerine; hak ve saygınlık istek ve iştahın yerine geçer. Herkes doğal özgürlüğü ile ortak eşyalar üzerindeki hakkını kaybeder. Buna karşılık, sahip olduğu şeylerin mülkiyetiyle ilgili olarak bir güvence ile toplumsal bir özgürlük elde eder. Böylece insan en iyi olmak ve değişmek özelliğine uygun olarak kendi gelişebilirliğine kendi kendine ortaya çıkmaya olanak veren zemini hazırlar. Şimdiye dek insan aptal ve dar görüşlü bir hayvandan başka birşey değildi. Kendi gelişme özelliğini ortaya koymadığı gibi bu özellikten de yararlanamayacak kadar güçsüz ve yeteneksizdi. Bu özelliklerinden yararlanabilen kişi, kendisinin zeki bir varlık, daha doğrusu, insan olduğunu anlayabilir.

Doğa insanının değişmesi iki zaman ve şekilde olur. Birincisi toplumda herkesin sözleşmeye katılırken özgürce yaptığı sözleşmenin içindedir. Sözleşme üzerine kurulmuş bir törebilim üyesi olarak, her birimizin bazı bakımlardan doğal özgürlüğün tersi olan ahlâki özgürlüğe karşı da yeteneğimiz vardır. Çünkü, insan-oğlu kendini yeniden yaratıp, istediğinde de yapmacık bir varlık olmayı becerebilir. Değişmenin ikinci anı ise yasakoyucu ile ilgilidir. Önerdiği yasalarla insan tabiatını ve insanın nasıl değiştiğini göstermesini gerektirir. Sitenin insanına verebilmek amacıyla doğanın insanından güçlerinin nasıl alınmasının gerektiğini de belirterek değişmeyi tamamlamaya çalışır. Bu arada sürekli şekilde aklın sesini işittiren yasa yapıcı sözleşmenin geçerli usa uygun hesabını yapar; çok yüksek ölçüde ahlaki özgürlükle donanmış sosyal insanı bize anlatmayı da boşlamaz. Böyle bir insan bir tanrı olmadığı gibi, tanrının gönderdiği biri de değildir. Kendi kendinin yetkin efendisidir. Son derece özgür ve sağduyu sahibidir. Rousseau'da geçmişteki büyük yasa yapıcılar gibi;

”temel yasalar bir toplumun deha,karakter, zevk ve geleneklerini geliştirmekten daha önemli bir amaçları olabilir miydi” (21).

diye kendi kendine sorar. Aslında konulan temel yasaların amacı, toplum bireylerine yurt sevgisi ve ortadan kaldırılması olanaksız olan alışkanlıklar vermek olmalıdır. Moise de silahsız, sanatsız, erdemden yoksun, topraksız bir sürü mutsuz kişi işbirliği yaparak bu başı boş insan sürüsüne diğer ulusların gelenek ve göreneklerini empoze ederek, özgür bir şekilde, politik yapı ortaya çıkarır. Üyeler arasında

20- C.S. Livre I, chap. VIII.

21- Gouvernement de Pologne, Chap. II, p. 427-428.

da, komşu imparatorluğa karşı korunmak amacıyla, kardeşlik bağlarını yerleştirmesini becerir. Çünkü, bir ulusun yaşamı boyunca, komşularının aç gözlü ve saldırgan olmaları nedeniyle her an çok ciddi bir şekilde tehdit edilmesi doğaldır. Bu şekildeki saldırgan ulusun komşularına ulusal bir ruh verip, onları düzene soktuktan sonra, kardeşlik ve eşitliğe alıştırarak hemşerileri ile birlikte mutlu yaşamalarını sağlamak gerekir. Rousseau bu durumda halk onamasının da benimsemesinden yanadır. Üstelik bu konuda da büyük bir rol oynar. Rousseau Polonya ulusunu ele alırken, yasacının yasa hazırlama döneminde ki çalışmasına benzer bir davranış içindedir sanki. Gerçekten de Rousseau için de, yurt sevgisi yanında yasaya saygı ve özgürlük tutkusu her yurttaşa sürekli bir duygu olmalıdır. Örneğin, "eğer bir Polonyalı Rus olmayı kabul etmezse, Rusya Polonya'yı hiç bir zaman boyunduruğu altına alamaz" der Rousseau,

Rousseau sürekli erdemli olmanın gerekliliğinin bu konuda ki çalışmaların daha kolay çözümleneceğine inanır. Bunun için de halk eğitim kurumlarına gereksinme duyar. Gerekliliğine inandığı bu eğitim kurumlarının başarıya ulaşmasında insanın kişisel değerlerinin de önemi büyüktür. Bunun için biraz önce sözünü ettiğimiz Polonya ulusunun yurttaşları Rousseau'nun belirttiği değerlere göre eğitilebilseydi Polonyalılar ikinci kez doğuşlarının tarihini atabileceklerdi belki de.

Ayrıca Rousseau Yasa yapıcının nasıl olması gerektiği konusundaki düşüncelerinden birisi de şöyledir:

"Bir ulusa kurumlar vermeye kalkışan kimse önce insan tabiatını değiştirecek gücü, sonra, aslında tam ve başlı başına bir bütün olan kişiyi, bir bakıma hayatını ve varlığını borçlu olduğu daha büyük bütünün bir parçası haline sokabilecek yetiyi bulabilmelidir kendinde. Yine o kimse, insan yapısını güçlendirmek için kendini değiştirecek; doğadan aldığımız maddeselve bağımsız varlığımızı ahlâksal bir varlığa çevirecek (...) güçte olmalıdır" (22).

Yasa yapıcıdan söz ederken onun bu görevi yerine getirmede göz önüne alması gereken güç konusunda ise:

"insandan kendi güçlerini alıp başkasının yardımını olmaksızın kullanabileceği yeni güçler vermesi gerekir. Doğal güçler ortadan kalkarsa, elde edilen güçler sürekli, kurumda bir o kadar sağlam ve mükemmel olur" (23).

der. Yasa yapıcının amacı devletin sağlamlığı ve kuvvetli oluşu yönündedir. Kelemenin etimolojik anlamında devlet bölünmez, kesintisiz bir bütündür. Çünkü, yurttaşların mutluluk ve barış severliliği devlete bağlıdır. Yasa koyucu bu konuda yurttaşları eğitmelidir. Görevi bir devlet kurup insanları yönetmek olmadığı gibi, en azından bir süre için yasa koyucu ve egemen varlık olmak da olmamalıdır.

22- Contrat Social. Livre II, chap, VII, p. 78-79.

23- ibid.,

Planlarını yapıp başkanlık ettiği kurum ya da devletteki doğa insanlarını eğitilmiş, gelişmiş yurttaşlar şekline dönüştürmek yasa yapıcının görevi olmalıdır. Bu durumda tek yasal hükümet, yasalarla yönetilen hükümet olduğuna göre, egemen varlık da yasacının önerdiği yasalarla ülkeyi yönetmelidir. Egemen varlığın tek işi, bir devlette iyi bir toplum oluşturmaya elverişli yasaları yerleştirmek ve yurttaşları eğitip geliştirerek onların toplum kurallarına uymalarını sağlamaktır. Rousseau'nun dediği gibi, yasama gücü sadece egemen varlığa ait olmalıdır, yani genel iradeye; zaten bu yasanın tanımından da anlaşılır. Yasaları öneren, onları düzelten, hiç bir yasa hakkına sahip olmayabilir. Halk da aktarılmaz olan bu haktan ne olursa olsun yoksun bırakılmıyacağı gibi sözleşmeden ötürü ortaya çıkmış olan egemen varlığa ait bu hak, işte ve hukukta başkasına devredilemez. Bu durumda yasa genel iradenin işlevinden başka bir şey değildir. Yasaları kaleme alan kimsenin hiç bir zaman hiç bir yasama hakkı yoktur ya da olmamalıdır” diyen Roussesau ”hatta halk bile, başkasına geçirilemeyen bu haktan istediği zaman vaz geçemiyeceğini” ısrarla savunur (24). Çünkü bireyleri yükümlülük altında bulandıran ancak genel iradedir ve bu irade halkın onayına sunulduktan sonra güven yaratabilir. Yasacı tarafından önerilen çerçeve içinde Sitenin her üyesi genel irade aracılığıyla kendini özgür hisseder ve yeni bir tabiat kazanır. Yasa yapıcının Site de güçsüz oluşu şaşırtır insanı. Bir takım güçlere sahip olsa bile, bu güçlerin Site içinde hiç bir etkinliği yoktur. Bu yüzden de yasa koyucu pedagoglarınkine benzer bir hileye başvurur; kendilerini eğittikleri gibi insanları kurum ve yasalarla yetiştirmeyi öne sürerler. Onlara ruhve yurttaşlık erdemlerinden söz etmek isterler. Emile'nin hocası bunu, Emile'nin kendisine özgü tabiatını geliştirmeye olanak veren koşullara yerleştirmeyi düşünür. Kişinin kendi kendini yetiştirmesi ve kendine yeni bir tabiat vermesi bu özgürlük yardımıyla olmuştur. İnsan ne kadar anlayışlı ve kendi kendinin efendisi olursa olsun, yasa yapıcı bir insan değil olağanüstü kişidir. Uluslara uygun gelen en iyi toplum düzenini bulmak için insandaki tüm aşırı istekleri yaşadığı halde, bunlardan hiç birini duymayan; tabiatımızla hiç bir ilişkisi olmadığı halde onu etrafıca tanımış üstün zekâyâ gereksinme vardır (25). Daha sonra Rousseau, yasacı ne kadar olağanüstü olursa olsun onun da aşırı isteklerinin olacağını, ayrıca bakan bile olmak arzusu yanında, insanlara komuta ettiği gibi yasalara da hükmetmek isteyeceğini ileri sürerek:

”insanlara komuta edenin yasalara etmemesi gerekir. Yoksa tutkularının aleti olan yasalara, çok zaman, haksızlıklarını sürdürmekten başka bir işe yaramaz, bir takım kişisel görüşlerin kendi eserinin kutsallığını bozmasına da engel olamazdı hiç bir zaman” (26).

der. Böylece de yasacı sürekli olarak bir tyran olmak ve gücünü, yetkisini kötüye kullanmak tehlikesiyle karşı karşıya kalır.

24- ibid.,

25- ibid.,

26- ibid.,

Egemen genel irade yasaların üstündedir. Hatta toplum sözleşmesinin bile. Bu, sakıncası olmayan bir durumdur. Bir insan yasaların üstüne yerleşemez. Çünkü, insan evrensel bir düzeyde kalmak için kendi görüş ve düşüncelerinden asla vazgeçmez. Ama bu arada şunu unutmamak gerekir, genel irade en azından şekilsel bakımdan var olmayı güvence altına alır. Genel irade ile bir insanda somutlaşmış akıl arasında gerekli bir ikiciliğin söz eden Rousseau özgüllüğü sürdürmeyi amaçlarken bu gerçeğide dile getirir. Bir de yasacının insanların kendisine güven duymalarında yapacağı işlerden söz etmek gerekir. Yasaları yaptıktan sonra uygulanması sırasında toplumun kendisine inanmasını ister. Ama, yasacının bazan insanların kendisine inanması için akılcı bir anlatım yolu seçmediğini görüyoruz. Bu da, devletin kuruluşu sırasında, kendisini anlamayacak kadar kültürsüz insanlardan oluşmuş bir toplumla ilgilenerek bu toplumun kuruluşuna başkanlık etmesinden kaynaklanır. Bu insanların kendisine inanmaları için çeşitli yollara başvurur. Sonuçta, ister dayanılması güç olan duygual bir eğilim uyandırsın, ister üstün ve yüce değerlere çağrıda bulunulsun, ister nesnelere tabiatının tanıtılması üzerine olsun, isterse de şiddetle olsun bu toplum üzerinde bir ororite kurulabilir. Ama yine de sonuç alınmazsa yasa yapıcının yapacağı şey, toplumu kendisine inandırmada, kanıtlama yolunu seçmek olmalıdır. Gerçeklerin hatasından ötürü bunda da başarılı olmazsa şiddete başvurmayıp inandırmayı denemelidir. Duygularla hareket edilmemeli hiç bir zaman. Önce tanımlı yapıp, ikna edilip sonradan tanrısal güçle zorlamakla yetinmeli. Rousseau'ya göre yasa koyucu her iki durumu göz önüne alarak onları birleştirmelidir. Duygular gereği inandırmak için tanrılara gereksinme duyan Rousseau:

”İnsanlara yasalar vermek için ilahlar gereklidir” (27) der. Demek ki yasa yapıcı tanrı gibi olmalıdır, ya da yasaların aralıyla tanrılar gibi hareket etmelidir. Burada istenilen şey aslında, yasa koyucuyu ilahi bir kişi ya da tarının gönderdiği biri olarak göstermek değildir. Çünkü ilahları konuşturmak ve kendisini onların tercümanı gibi göstererek insanları kendisine inandırmak her insana nasip olmayan bir şeydir. Rousseau hiç bir zaman ne yasaya ne de yasa yapıcıya bir ana ilke vermeye çalışır. Gerçek olan bir şey var, o da, yasa yapıcının hileli davranışidir. Yasacı ağzı ile konuşanlar tanrılar değildir. Fakat tanrılarının kendisinin düşündüğü şeyi söylediklerine insanları inandıran yasa yapıcıdır. Böyle hareket edilince de, hiç beklenmedik bir anda, din politikanın içine sokulmuş olur.

Rousseau ve Montesquieu için dinin hizmet etmediği bir devletten hiç söz edilemez (28). Dünyanın düzenleyicisi tanrıdaki yurttaşların erdem ve ahlaki yaşamın koşuludur. Yasa koyucu makul nesnelere ve ileri sürdüğü yasaların düzen ve sırasını açıklar. Görevini bitirdiği zaman bunun kendisini anlayan tanrı tarafından getirilmiş bir sıraya göre düzenlendiğini söyler. Ama yaratılan düzende ortaya çıkan

27- ibid.,

28- ibid.,

yasaları tanrıların ağzıyla söylenmiş gibi göstermek yasal olarak bir hiledir. Bu akli ihmal etmek değil, onu temelden bir düzenleme ile yeniden bulmaktır aslında. İnsan kendini herhangi yüce bir varlıkla ilişkili gibi gösterebilir, ya da halkın gözünü boyayabilecek daha başka çıkar yollar bulabilir. Bu yolla da bazan rastlantıyla bir süre için dinsizler alayını bir araya getirebilirse de hiç bir zaman bir imparatorluk kuramaz. Çünkü, boş gösteriler geçici bir bağı oluşturur; onu sürekli yapan hizmettir. Yasa koyucu içinde sorun buradadır. Yasa koyucunun haklı olabilmesi aklın dilini konuşabilmesi için sürekli kurumlar yaratabilen yüce ve güçlü bir dehaya sahip olması gerekir.

Şimdiye dek yasa, yasacı, genel irade, egemen varlık ve bunlarla birlikte tanrısal varlıktan söz ettik. Tanrısal varlık nedir? Rousseau tanrısal varlığı başlıca üç karakterde tanımlar. Birincisi doktrinlerinin gereği yararlı olmak ve ermişliğidir. İkincisi insanın duygulardaki erişilmez erdemleri, akılları ve bilgileridir. Üçüncüsü ise iradelerine göre doğanın akışını değiştirmek ve durdurmaktaki güçleridir.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, toplumsal özgürlükte yasa yapıcı uluslara uygun en iyi toplum kurallarını bulup çıkarmak için, insanların tüm tutkularından geçtiği halde hiç birine kapılmayan, insan tabiatını çok iyi bilen, devlet düzeni içinde olağanüstü bir zekaya sahip, yasalara komuta etmekten sakınan, ruhca büyük biri olmalıdır. Üyelerin her birinin canını, malını ortak güçle savunup koruyan bir toplum biçimi bulmalıdır.

DIYADIN ÇEVRESİNİN ARKEOLOJİK ARAŞTIRMASI
ve
TOKLUCAK KAYA DEHLİZLERİ

Nurettin Koçhan - Cevat Başaran

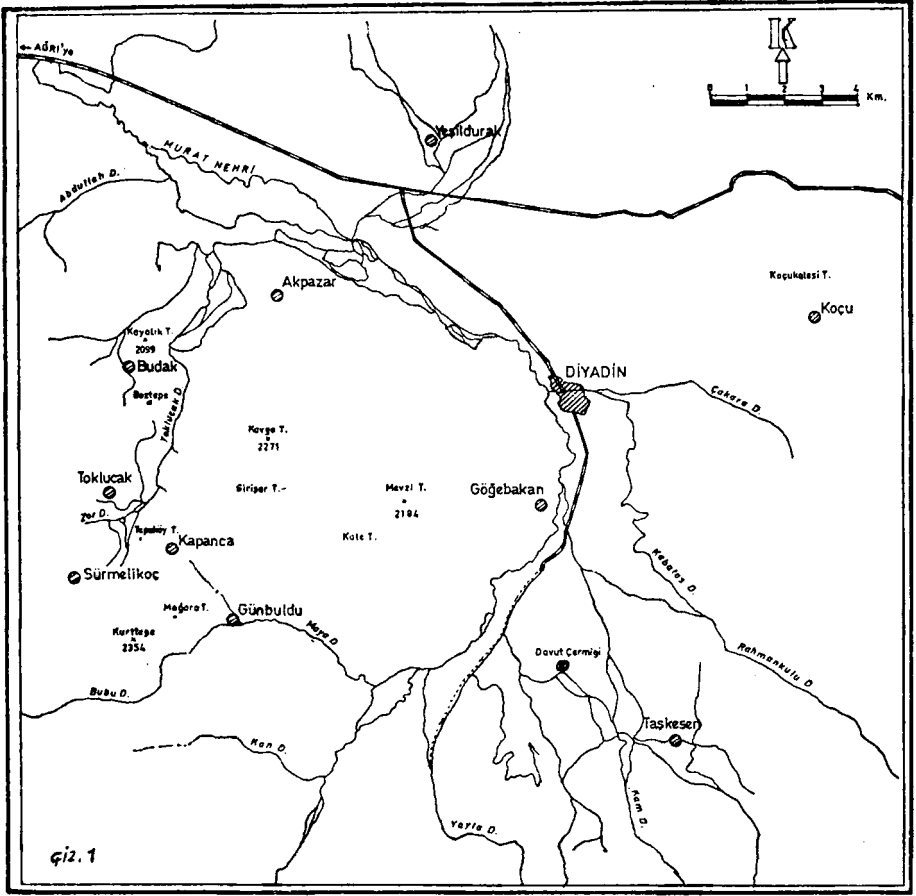
Diyadin, Ağrı'nın doğusunda ve il merkezine 54 km. uzaklıkta kurulmuş, anayola 7 km. lik asfalt bir yolla bağlı küçük bir ilçedir. Kaymakamlıktan gelen bir yazı üzerine Diyadin ve çevresinde 21-25 Mayıs 1982 tarihleri arasında yapılan araştırmanın odak noktasını Toklucak Köyü'ndeki "Kaya Dehlizleri" oluşturmaktaydı (1).

Köylülerden alınan bilgilere göre, yöreye daha önce sık sık halkın kaçak kazılarda bulduğu seramik ve benzeri malzemeyi toplamak amacıyla yabancılar uğramış. bölgede bugüne kadar bilimsel bir araştırma yapılmamıştır. Gezi sırasında saptadığımız eski yerleşme yerleri göze çarpan önemli kalıntılarıyla şunlardır:

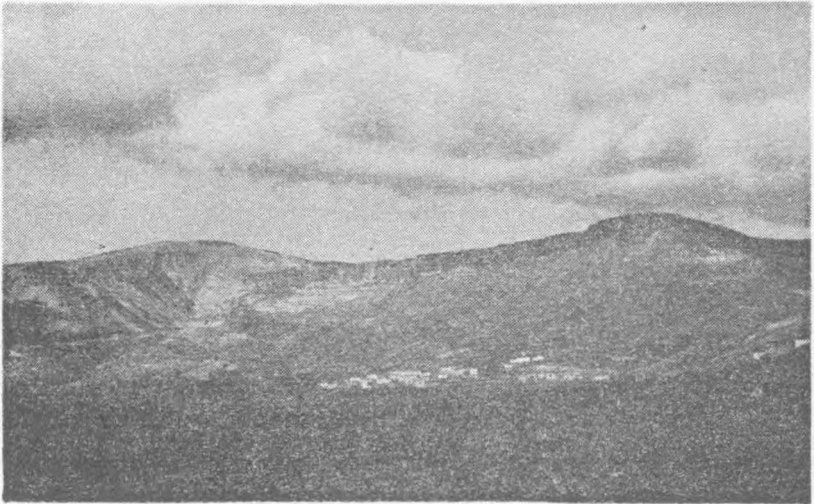
G ü n b u l d u (Maya): Araştırmaya başladığımız Günbuldu Köyü İlçe merkezinin 9 km. güney-batısında yer alır (çiz. 1; res. 1). Maya Deresi kenarına kurulmuş Köyün hemen batısında yükselen kayalık alan "Mağara Tepe" olarak anılmakta ve konumu açısından yerleşime uygun bir yapı göstermektedir. Dere yatağından yaklaşık 160 m. yükseklikteki kayalık tepenin güney yamacındaki düz-
gün cephesi üzerinde çok sayıda kaya odasına rastlanmıştır (res. 2).

Kayalığın güney eteğine bakan küçük düzlükte çeşitli boyutlarda işlenmiş blok taşlar bulunmaktadır. Bu taşların bir çoğu üzerinde haç bezekleri vardır. Ortada yer alan diğerlerinden daha büyükçe taş bloğuna da sivri kemeri andıran ve üst kısmında yarım ay bulunan bir niş oyulmuştur. Yönün güneye dönük olması bunun bir mescit mihrabı olarak kullanıldığını akla getirmektedir. Kayanın üst kısmına da ahşap desteklerin yerleştirilmesi amacıyla oyukların açıldığı gözönüne alınırsa, en azından üstünün kapalı olduğu sonucuna varılabilir (res. 3).

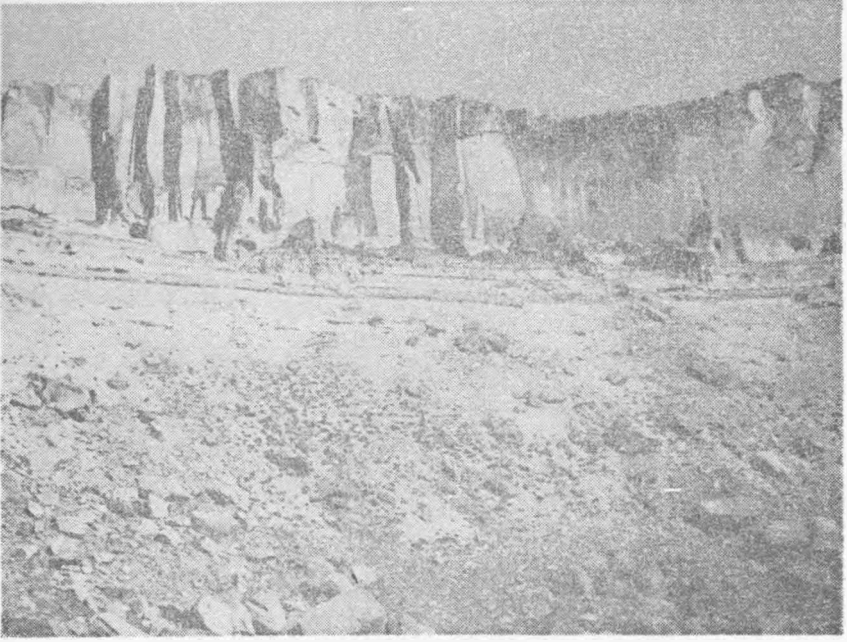
1) Bu araştırma, Doç.Dr. Fahri Işık başkanlığında Dr. Cengiz Işık (A.Ü. DTCF), E.A.TÜ. Fen-Edebiyat Fakültesi Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü / Araştırma Görevlileri Mehmet Karaosmanoğlu, Nurettin Koçhan ve Cevat Başaran; bölüm öğrencilerinden A. Diler ile Coğrafya Bölümünden Ar.Gör. Özer Yılmaz ve Tarih Bölümünden Ar. Gör. Mahmut Pehlivan'dan oluşan bir ekip tarafından gerçekleştirilmiştir.



1) Diyar'ın ve çevresinin haritası.



1) Günbuldu, uzaktan görünüşü.

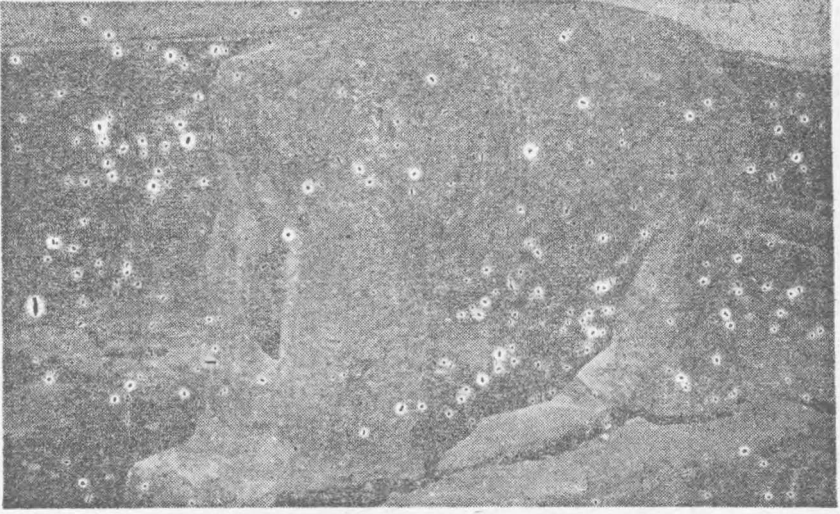


2) Gnbulju, Mağaratepenin konumu.



3) Gnbulju, Mağaratepenin güneyindeki mihrap.

Bu kaya blokunun batısında geç döneme ait bir mezarlık bulunmaktadır. Kaçak kazılarda mezar taşları olan köç heykellerinden bazıları tahrip edilmiş, bunlardan ikisi de bugün Diyardin Kaymakamlık binası önüne getirilmiştir (res. 4).



4) Diyardin Kaymakamlık binası önündeki köç heykeli.

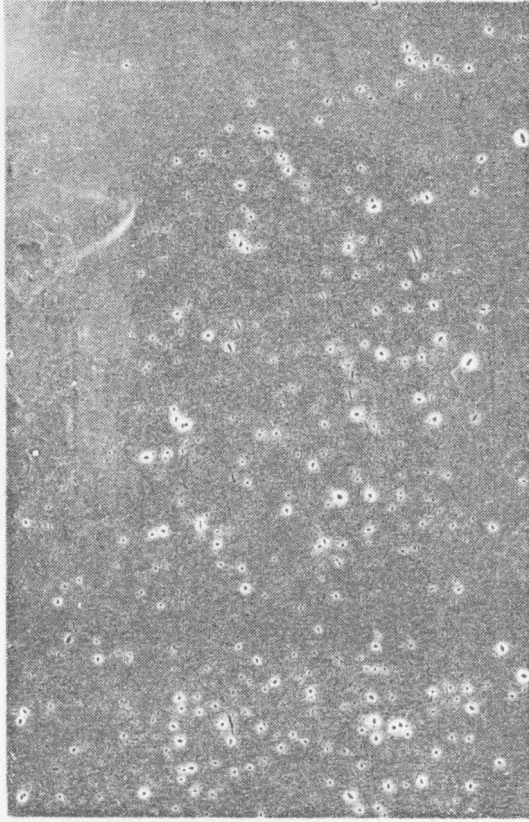
Tepenin güney eteğinde tabana yakın düzeyde oyularak oluşturulmuş kaya odalarına dıştan giriş tektir, iç kısma tavanları düz olan (2) çeşitli boyutlarda odalar inşa edilmiştir. Girişteki ana odanın kenarlarına sekiler, batıdan ikinci odanın iç duvarlarına değişik boyda takalar (niş) yerleştirilmiştir. (3).

Öncekinin hemen doğusundaki bir diğer kaya odası içinde, sonradan yerleşilmiş olması nedeniyle geç dönemde yapılmış üstleri yarım ay biçiminde yontulmuş takalar ve ortadaki fil ayakları üzerinde haç bezekleri bulunmaktadır. Dışarıdan girişte sağda kalan kapıyla, arkasındaki kuyuya (?) geçit sağlanmış, bu kapının kenarları da baklava dilimi şeklinde süslü bir bordürle çevrilmiştir (res. 5). Geniş açıklıkları taşıyan plasterlerin tek düzeliği, birbiri üzerine binen silmelerle giderilmeye çalışılmıştır (res. 6).

Kayalığın en alt düzeyine yerleştirilmiş bu kaya içi odalarının ilk yapıldığı dönemi ve o tarihte hangi amaçla kullanıldıklarını kesin olarak belirleyebilmek oldukça güçtür. Başlangıçta oturma amacına yönelik olarak inşa edilmiş olmaları

2) Benzer örnekleri Adilcevaz oda mezarlarında da görmekteyiz; B. Ögün, "Urartu Halk Mezarları" C.İ.İ. 50. Yıl Anma Kitabı DTCF yayını No: 239 Ankara 1974. 444.

3) Urartu mezarlarının belirgin özelliği olan ve urneler için yapılan bu takalara, Asur mezarlarında da rastlanmaktadır. B. Ögün, age. 444; 447; D. Huff, "Das Felsgrab von Eski Doğubeyazıt" İst. Mi t. 18 1948, 58. Abb. 1.



5) Günbuldu, Magaratepe'nin güney eteğindeki kaya odasında bulunan kuyu.

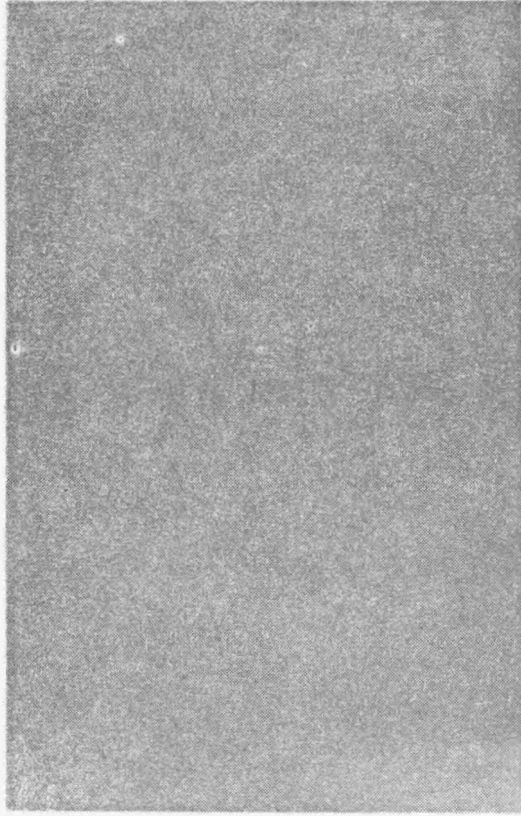
düşünülemez; çünkü, dışarıya sadece dar bir kapı ile açılan bu odaların içi çok karanlık ve nemlidir, ısınma ve havalandırmanın da zorluğu gözönüne alınırsa, yukardaki düşüncemiz doğruluk kazanır. Bu durumda yapıların birer mezar odası olarak yapılmış olmaları akla gelmektedir. Benzerlerini Van Kayalığında (4) ve Kayalıdere'de (5) gördüğümüz duvarlarında takalar bulunan bu odalar, l grme amacıyla kullanılmış olmalıydı. Ancak daha sonra yerleşilmesi nedeniyle bazı kısımları değiştirilmiş, duvarlarla kapılar üzerine bezemeler yapılmıştır (res. 5,6).

Kaya yüzeyinde bulunan pek çok sayıdaki mezar odası birbirine büyük benzerlik gösterir (6). Bunlardan bir kısmı tek, bir kısmı da birkaç bölmeden oluşmak-

4) B. gn, age, 447.

5) C.A. Burney, AS. 16. 1966, 104.

6) Kaya cephesine yükseğe oyulan mezarlar genelde Urartu'lara zgndr. Örneğin, Mazgirt, Palu kral mezarları ve Altın epe prens mezarları ile Adilcevaz ve Patnos halk mezarları kayalara oyulmuştur; B. gn, age, 447 res. A.



6) Gnbld, Maġaratepe güney eteġi kaya odasında plaster.

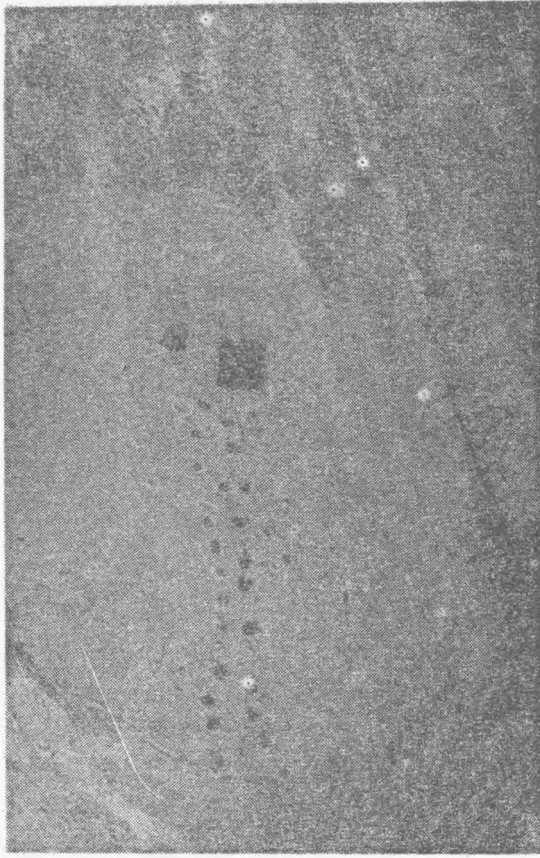
tadır. Giriş genelde kısa ve dikdörtgene yakın (7) şekilde olmasına karşı bir odaya da ince uzun bir geçitle sağlanmıştır. Yine kaya içi odalarından birinde Kayalidere Urartu mezar odalarında (8) olduğu gibi kullanılış amacını bilemediğimiz bir baca bulunmaktadır. Bunun bir ışık ve havalandırma bacası olarak sonradan yapıldığı düşünülebilir. Kayalık alanın üst kısmında, cephede yer alan bu odalardan bir bölümünün duvarlarına Urartu kaya oymacılığında pekçok örnekleri görülen ta-kalar yerleştirilmiştir. (9) Aynı odaların pek çoġu içinde yerli kayadan yapılmış sekiler vardır. Birkaç kaya odası ise yerden yaklaşık 5-8 m. yüksekliğe oyulmuş (10); sonradan buraya çıkarak isteyen meraklılarca kaya yüzeyine merdiven ayaklıkları yapılmıştır (res. 7). Bu özellik nedeniyle de odaların her zaman kullanılmadığını ve sadece ölü görünme için inşa edildiklerini söyleyebiliriz.

7) D. Huff, age, 65 Taf. 17/B.

8) C.A. Burney, AS. 16.1966, Fig. 22'de gösterilen Kayalidere mezarının I nolu odasında böyle bir bacadan olduğu, anılan yere yaptığımız gezi sırasında tarafımızdan saptanmıştır.

9) Umrdm, A.A. Çilingiroġlu, Anadolu Araştırmaları VIII. 1970, 154; Kayalidere, C.A. Burney, AS. 16.1966. 107.

10) Örneğin Tuşpa kral mezarları ile Eski Doğubeyazıt kaya mezarı; D. Huff, age, Taf. 17/A.

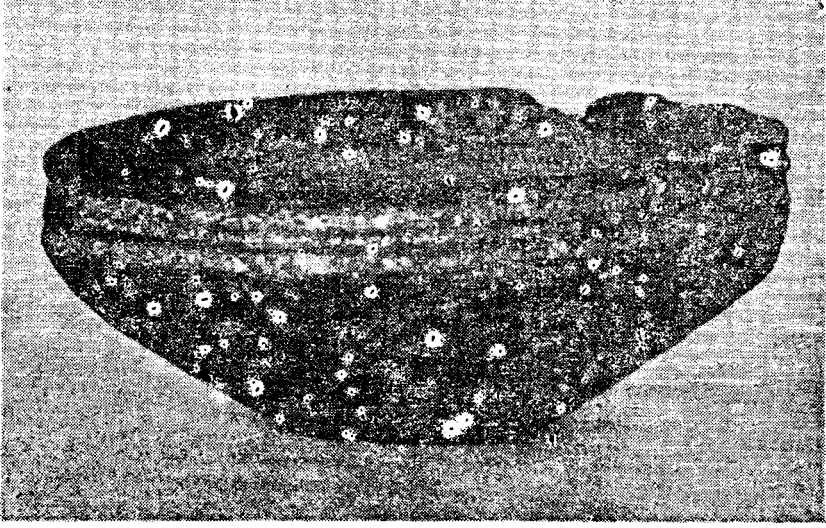


7) Gnbld, Mağaretepe cephesindeki m'ern merdivenler.

Kayalığın yer aldığı tepenin üst kısmında yapılan araştırımda Urartu'lara ait bol seramik parçalarına ve ocaklara rastlanıştır. En batı uçta kikklopik taşların kullanıldığı duvarlar yüzeyden izlenebilir ektedir.

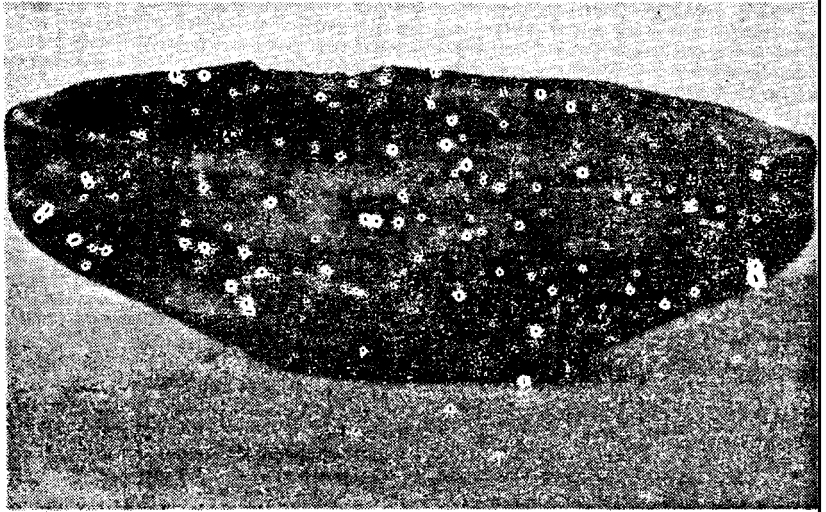
Sr meliko (Soran): Kapanca (Setirabad) köyü ile bunun yaklaşık 3 km. güney-batısında bulunan Srrliko köyü arasında bir kale yer almaktadır (iz. 1). zerinde kalenin yer aldığı Tepeköy tepesi düz bir tabla görünüşüne sahiptir. Buraya doğusundaki eğirli bir yol aracılığıyla çıkılmakta, tepenin etrafı yüzeyden görülebilen ve güney kesim'e ana kayaya oturtulmuş bir sur duvarıyla çevrilmiş bulunmaktadır. Kalenin batısında kurulan evin inşaatı sırasında çok miktarda seramik ele geçmiştir (res. 8,9. iz. 5,6). Tepenin üzerinden toğunan bazı kab parçalarında da parlak kırmızı renk egerrndir.

Boztepe (Seyrankale): Eteğinden Murat suyunun bir kolunun geçtiği Boztepe'deki, doğu-batı yönünde uzanan kale, Budak köyünün 1 km. kadar

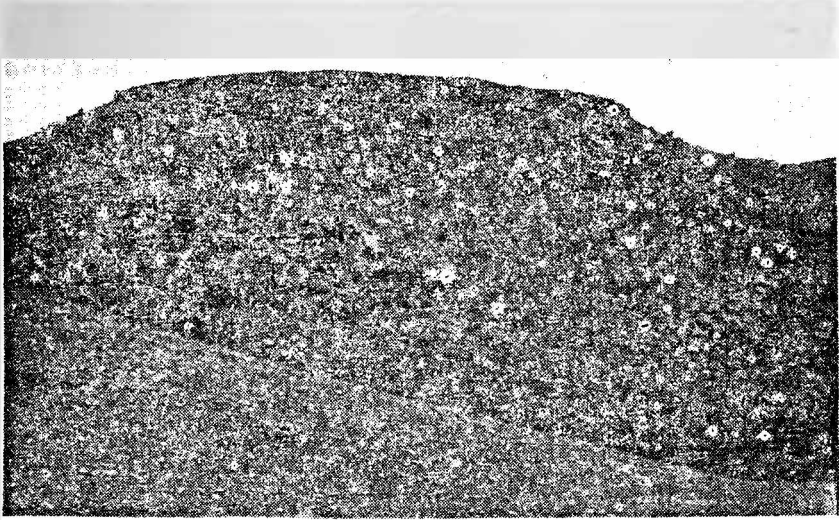


8) Kapanca/Sürmelikoç, seramik.

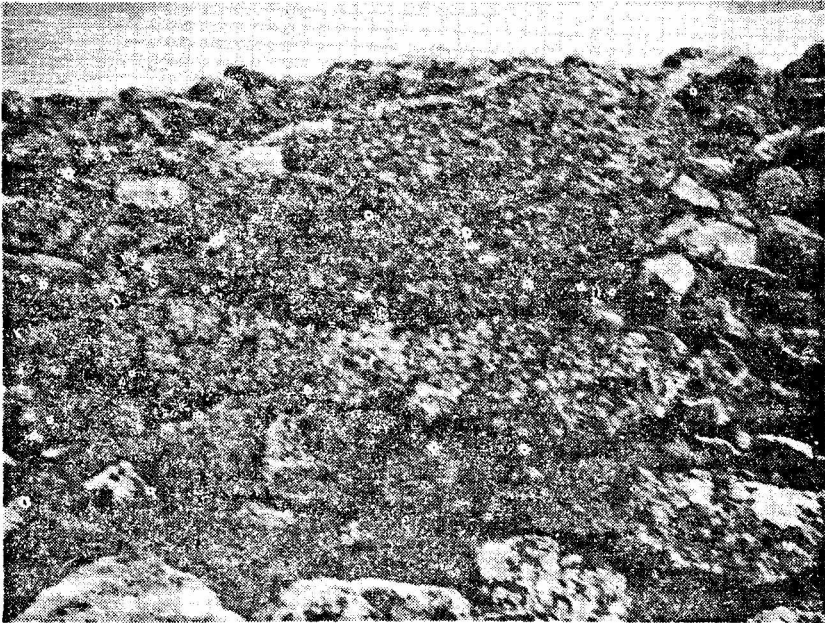
güneydoğusunda yer almaktadır (çiz. 1). Kale yaklaşık 120-130 m. yükseklikteki tepe üzerinde, yüzeyden izlenebilen sur duvarlarıyla sınırlandırılmıştır (res. 10). Sur duvarlarının bazı bölümleri 1.5 m. yüksekliğe kadar korunmuştur (res. 11). Duvarlar kıklopik yöntem taş işçiliğinde inşa edilmiştir.



9) Kapanca/Sürmelikoç, seramik.



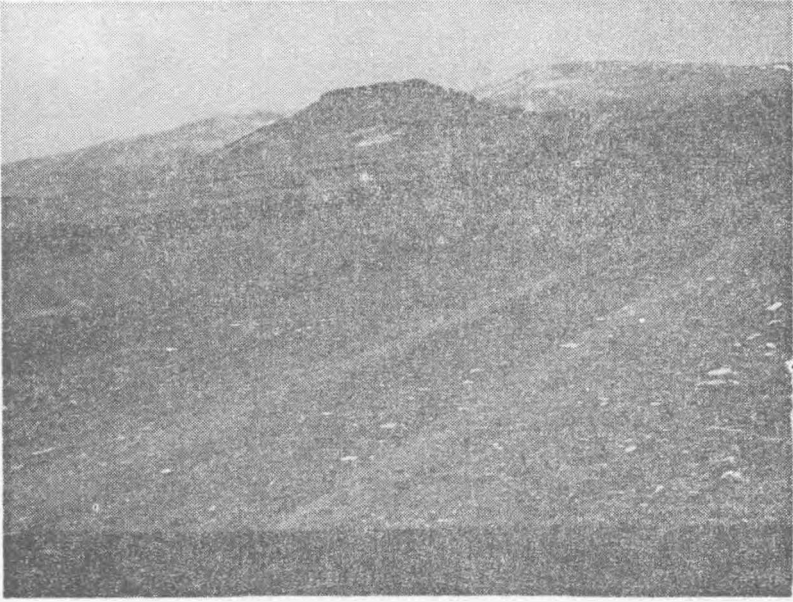
10) Boztepe/Seyrankale, uzaktan görüŖü.



11) Boztepe/Seyrenkale, sur duvarı.

Günbuldu ve Sürmelikoç'ta bulunan sur duvarları da benzerlerini birçok Urartu kalesinde gördüğümüz ve Kiklopik yöntem (11) olarak adlandırılan tekniğe yapılmışlardır. Örneğin, Zivistan (12), Yukarı Anzaf (13), Aşağı Anzaf (14) ve Umudum-Kalur Tepe de (15) aynı tür duvar örgü tekniğine sahiptir. Umudum'da (16) olduğu gibi diğer üç merkezde de duvar iri taşlarla örülmüş ve araları daha küçük taşlarla doldurulmuştur. Taş işçiliği yönünden İşpuini ve Menua dönemine tarihlenen (17) Zivistan, Yukarı Anzaf, Aşağı Anzaf ve Umudum Kaleleri ile büyük benzerlik gösteren Günbuldu, Sürmelikoç ve Boztepe Kaleleri bunlarla çağdaş olmalıdır; yine de kesin bir tarih verebilmek için ayrıntılı bir araştırma yapmanın zorunluluğunu vurgulamak isteriz.

Toklucak Kaya Dehlizleri: Toklucak köyü, Taşlıçay-Diyadin arasındaki ana yoldan yaklaşık 12 km. içeride, Ağrı'nın güney-doğusu, Diyadin'in batısında yer almaktadır. Köye, anayoldan ayrılarak Akpazar ve Budak köylerinden geçilip, sık sık Murat'ın kollarınca kesilen, oldukça bozuk bir toprak yolla ulaşılmaktadır (çiz. 1, res. 12).



12) Toklucak, uzaktan görünüşü.

11) A.A. Çilingiroğlu, Anadolu Araştırmaları VIII. 1980, 192.

12) C.A. Burney-G.R.j. Lawson, "Measured Plans of Urartian Fortresses" AS.X. 1960, 177.

13) age. 180; C.A. Burney, AS. VII. 1957, 44.

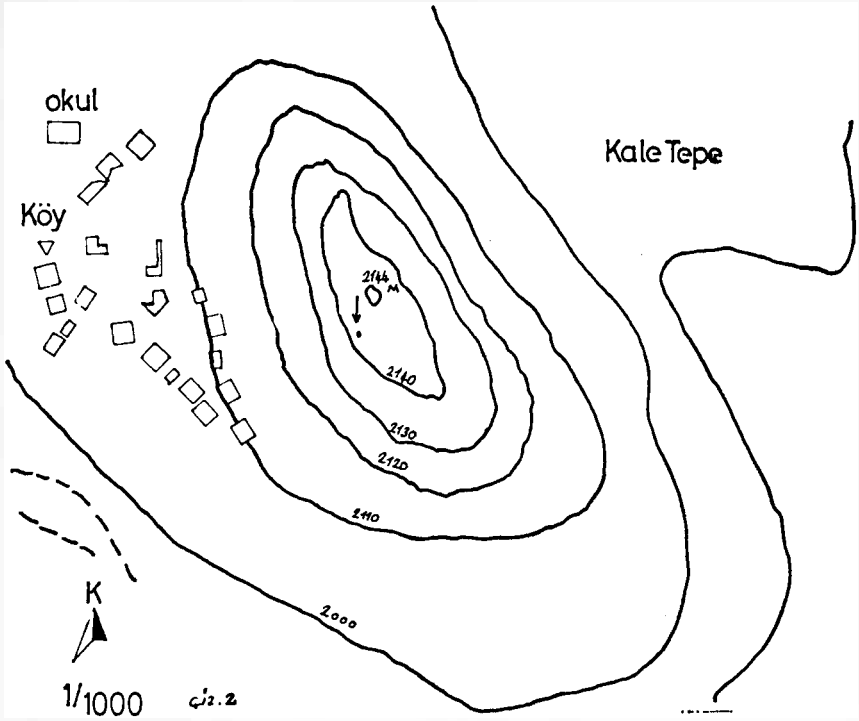
14) C.A. Burney, age, 45.

15) A.A. Çilingiroğlu, Anadolu Araştırmaları, VIII. 1980, 192.

16) age. 192.

17) C.A. Burney, AS.X. 1960, 178-181; A.A. Çilingiroğlu, Anadolu araştırmaları VIII. 1980, 192.

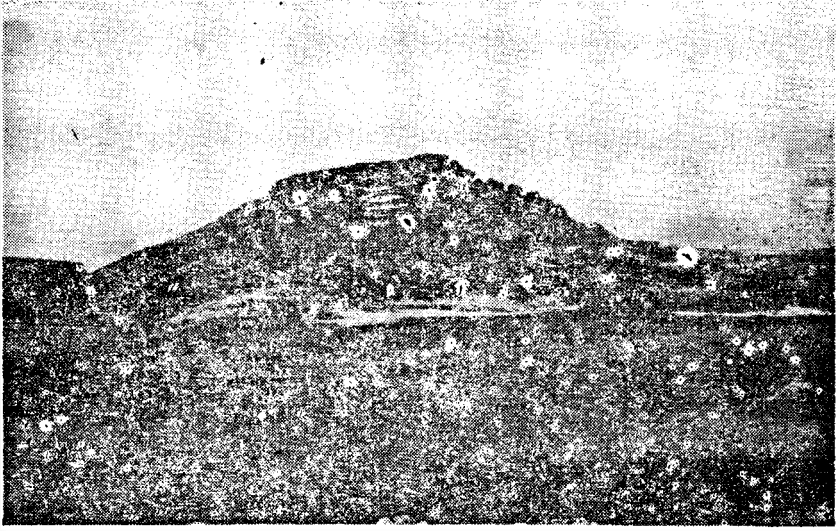
Batı eteğinde köyün bulunduğu tepe, "Kale Tepe" olarak ta anılmaktadır ve yaklaşık 150 m. yüksekliğindedir (çiz. 2). Tepenin üst kısmı tamamen kayalık olan bir düzset biçimindedir. Yaklaşık 120 x 20 m. ölçülerinde doğu, batı ve kuzeyden oldukça yüksek bu doğal düzset, güneyden hafif bir eğimle daha alçak olan dağ sıralarıyla birleşmektedir (18) (res. 13). Kayalığın güney eteğinde köylülerin kaçak kazılar sonucu ortaya çıkardıkları bir mezarlık bulunmaktadır: bu mezarlar arasında Hristiyanlık dönemi gömütlere de rastlanmaktadır. Tepenin doğu ve batı eteğindeki kayalar üzerine çizilmiş haçlar, burada Hristiyanlık yerleşmesi olduğunun bir belgesi olarak değerlendirilebilir. Yine bu bölümde kaya içine oyulmuş, derin ve dar kanallar bulunmaktadır.



2) Toklucak/Kaletepe'nin topografik konumu.

Yukarda doğal düzset olarak nitelendirdiğimiz tepenin üst yüzeyinde, dik-dörtgen alanın güney-batısına yakın bir yerde tepenin içine doğru giden bir merdiven ağzı açılmıştır (çiz. 3; res. 14). Bozuk bir yapısı olan merdiven girişi ilk yapıldığında dikdörtgen biçimli olmalıydı; fakat sonradan aşınma ve kırılmalar ne-

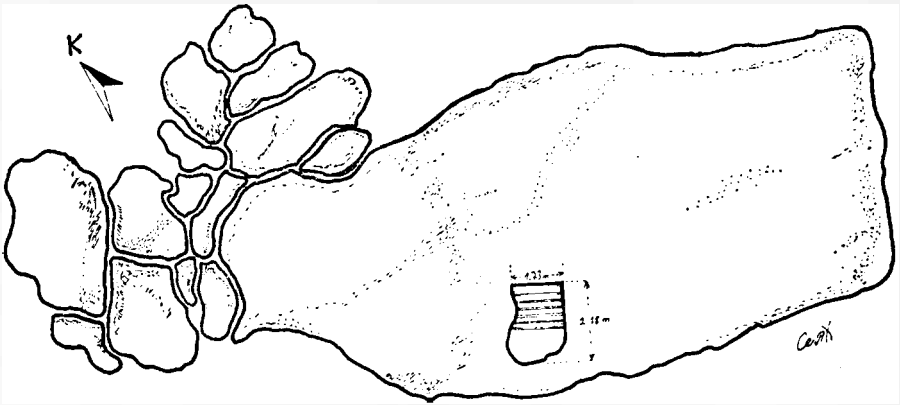
18) Tipik Urartu kalelerinin özelliği olan, bir dil ile daha alçak olan tepeler bağlanma durumu örneğin Yukarı Göçmez ve Akçaören-Keçikalesin'de de görülür, B. Ögün, age. 444.



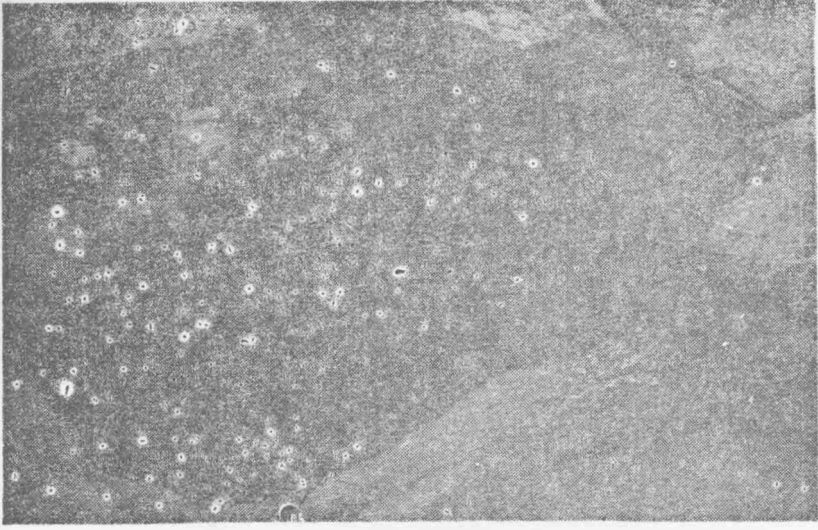
13) Toklucak, kuzeyden görünüşü.

deniyle bugünkü duruma gelmiştir. Köylüler tarafından düz yassı taş şeklindeki kapağın kaldırılması sonucunda ortaya çıkarıldığı belirtilen ilk merdiven basamakları düzenli aralıklarla kaya tabanına doğru inmektedir (res. 15). Başlangıçta düz inen birkaç basamaktan sonra hafifçe sağa kıvrılan merdivenler kaya üzerine oldukça dik bir şekilde yerleştirilmiştir. Basamakların genişliği ortalama 1.65 m. derinlikleri ise 0.26 m. yi bulmaktadır.

Girişle birlikte eğimli olarak inen merdivenler 39. basamakta ve yüzeyden 13.50 m. de genişleyip düz bir zemine dönüşmektedir (res. 16). İlk önce burada, girişin tam karşısındaki kaya yüzeyinde yer alan yaklaşık 0.25 m. boyundaki



3) Toklucak/Kaletepe ve merdivenlerin durumu.



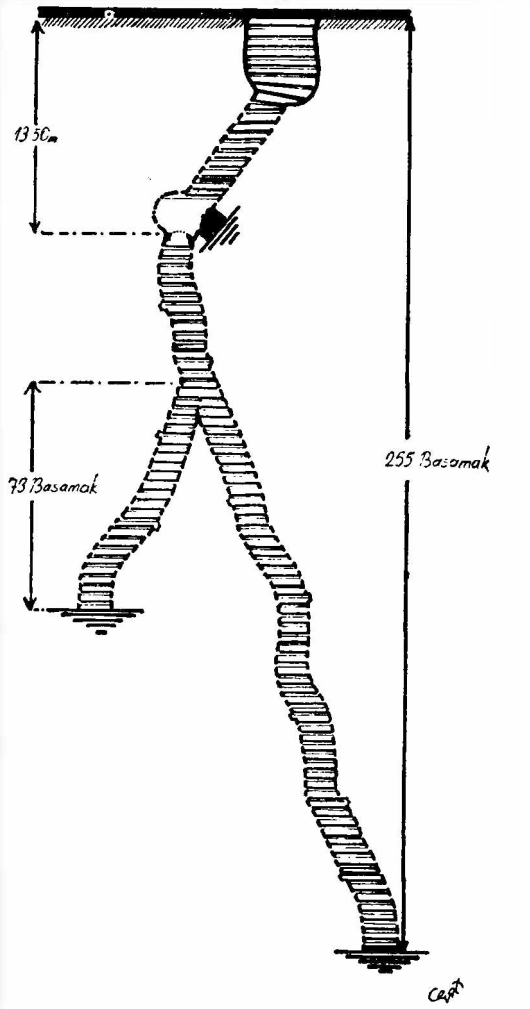
14) Toklucak, kaya dehlizinin ağız kısmı.

kabartmanın bir insan resmine (?) benzediği söylenmektedir. Buradan iki ayrı kola ayrılan basamaklar aşağıya doğru yapay kıvrılmalar yaparak inerler (çiz. 4).

Merdiven boşluğunun solunda yer alan birinci dehlizin ağız taşlarla örülmüş, ayrıca dolma toprak yığınıyla da iyice kapanmış durumdadır. Köylüler de henüz bu kısma girememişlerdir (çiz. 4; res. 16).



15) Toklucak, ilk basamakların üstten görünüşü.

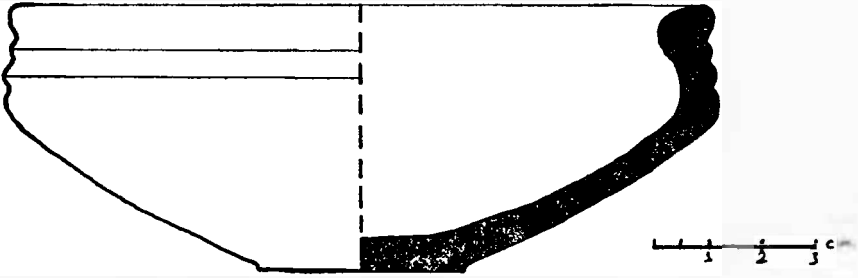


4) Toçlucak/Kaletepe dehliz, merdivenlerin şeması.

İkinci dehlize giriş bir oyma ile sağlanmaktadır (res. 17). Bu kapı girişi dıştan tümüyle kayadan yararlanılarak yapıldığı halde, dehlizin iç kısmından bakıldığında kaba taşlarla örülmüş, köşeli bir kemer şeklindedir (res. 17). Dehlize girişteki bu kemer içten 1.82 m. yüksekliğinde ve tabanda 0.92 m., üstte 0.60 m. genişlikte olmasına karşın, dıştan gelen toprak nedeniyle dehliz kapısından bir insan ancak sürünerek girebilmektedir. Üstte anakayanın atkı taşı olarak kulla-



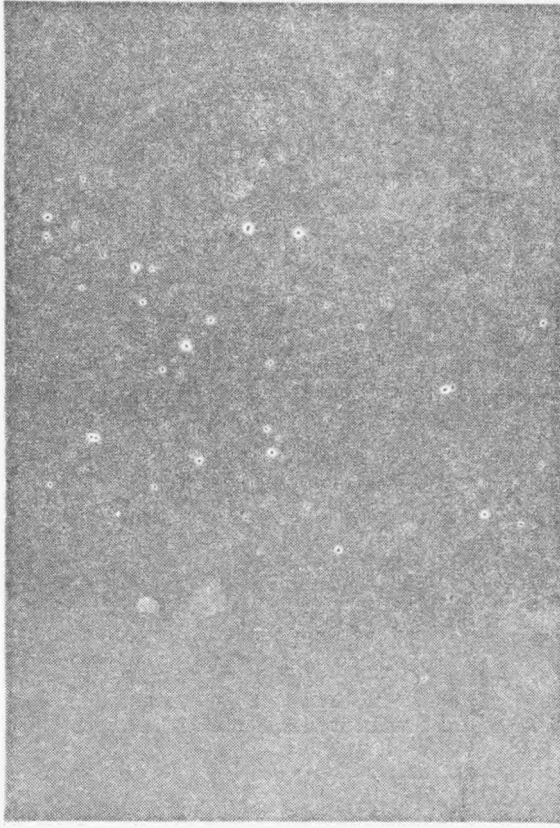
14) Toklucak, sol yan dehlizin giriş kısmı.



5) Kapanca/Sürmelikoç, seramik.



6) Kapanca/Sürmelikoç, seramik.

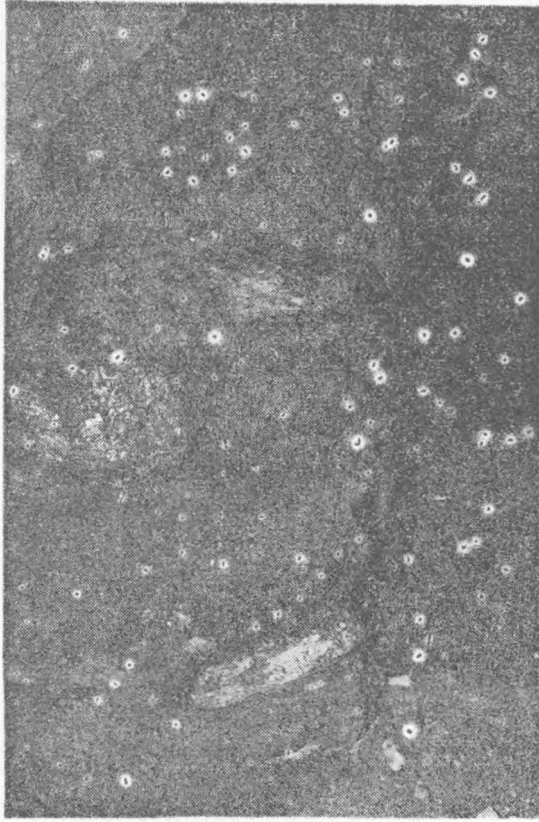


17) Toklucak, ana dehliz giri kapısının içten görünüşü.

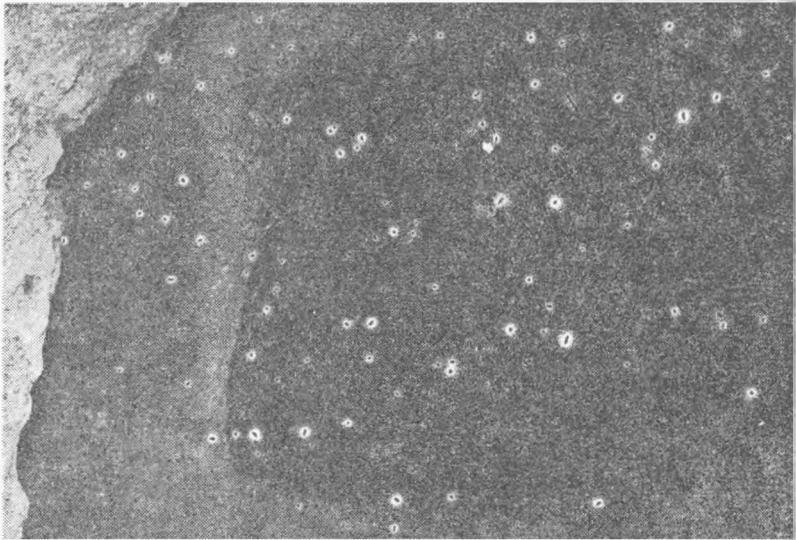
nıldığı köşeli kemer hiçbir iççilik göstermeyen sekiz sıra taştan inşa edilmiş, taşlar arasında bağlayıcı herhangi bir madde kullanılmamıştır (res. 18).

Bu giriş kısmından başlayarak tamamen kayaya oyulmuş olan üst köşeleri yuvarlatılmış kemer görünümlü yol, basamaklar halinde aşağıya doğru iner, yolun alt genişliği 1.44 m., üst kısım ise kavis başlangıcında 1.16 m., yükseklik ise 2.16 m. dir. (res. 19). Bir insanın rahatça yürüyebileceği boyutlardaki bu yolun merdivenleri 0.11 m. lik basamaklardan oluşmuştur. İlk merdiven boşluğuna kadar sert olan kaya, ikinci dehlize girişten sonra tuf haline dönüşmekte, yumuşak ve nemli bir oluşum göstermektedir. Bu delizin her iki yanında belirli aralıklarla sıralanan küçük takalar açılmıştır (çiz. 4). İlk girenlerin anlattığına göre, bu takalar içinde kandiller yer almaktaydı. Bu kandillerden biri parçalar halinde bulunmuştur (res. 20).

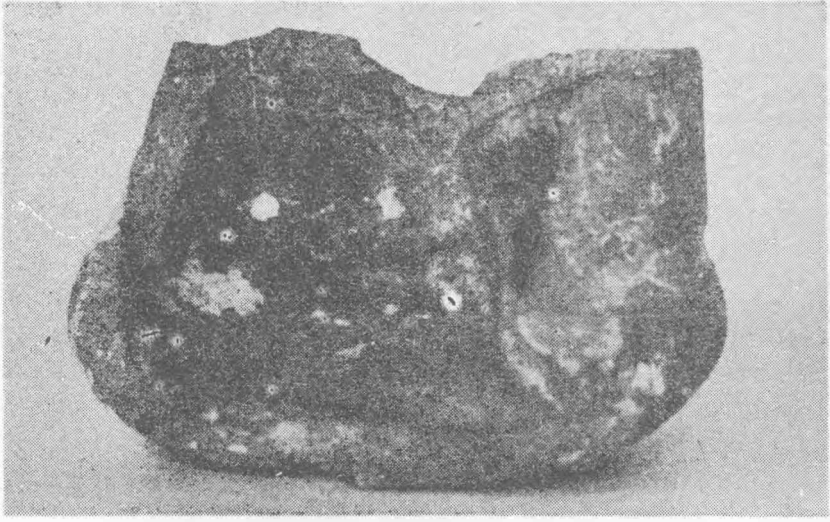
İkinci dehlize girişten itibaren yaklaşık 70 basamak aşağıda sağa bir başka yol ayrılmaktadır. Yaklaşık 73 basamağı olan bu yan dehliz de öncekiyle aynı özelliklere sahiptir (çiz. 4).



18) Res. 17 detay.



19) Toklucak, ana dehlizin içten görünüşü ve sağ yan dehliz başlangıcı.



20) Toklu cak, dehliz nişlerinden birinde bulunmuş kandil.

Batıya doğru altı dönüş yapan ana dehliz yaklaşık 255 basamaktır. Bu dehlizin sonuna kadar inilmiş, ancak oksijen yetersizliğinden herhangi bir çalışma yapılmadan geri dönülmüştür. Dehlizin sonunda önemli bir mimari kalıntıya rastlanılmamış, köylülerce ilk girildiğinde bazı keramik parçaları bulunmuştur.

İşlevini kesin olarak bilmediğimiz bu kaya dehlizlerinin az da olsa bazı benzerlerini Urartu yerleşme yerlerinde görmekteyiz. Van Kalesi'nin güney eteğinde, halk arasında "Ein Merdivenler" olarak bilinen yer (19) merdivenlerin yapısı yönünden Toklucak Kaya Dehlizlerine benzerdir. Toprakkale'de de kayaya oyulmuş, kavislerle uzanan basamaklı bir yol bulunmaktadır (20). Aşağıya doğru dönüşlerle inmesi ve basamakların yapılış durumu açısından (21) Toklucak Dehlizi adı geçen dehlizlerle büyük bir benzeş gösterir. Toprakkale merdivenlerinin dipteki taş odaya indiği ve bu odadan su almak amacıyla kullanıldığı kabul edilmektedir (22). Van Kalesi'ndeki merdivenlerin de suya indiğini düşüreceğiz olursak, Toklucak'da bulunan dehlizlerin de suya inmiş olabilecekleri akla gelmektedir. Kayalıdere'de mezar odalarından birinde bulunan kuyu da, köylülerin söylediğine göre suya inmektedir (23). Fakat bu kuyu zemine kadar araştırılmamıştır. Bağın'da da suya

19) A. Erzen, Anadolu Araştırmaları IV-V 1976/77. 20-22; C.A. Burney, AS.VII. 1957, 41.

20) A. Erzen, Anadolu Araştırmaları IV-V 1976/77. 19.

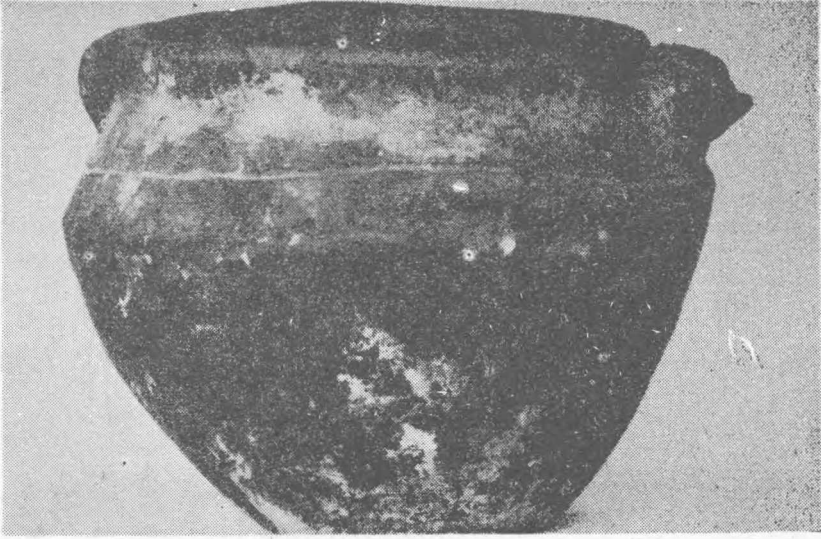
21) age. 19.

22) A. Erzen, TAD. XXV-1 1980, 47; A Erzen, Belleten 167. 1978, 540.

23) C.A. Burney, AS.XVI. 1966, 106.

inen böyle bir yolun bulunmuş olması (24) yukardaki görüşü kuvvetlendirmektedir. Ancak, saydığımız bu merkezlerin bütününde tek bir dehliz olmasına karşın, Toklucak'da ana girişten sonra farklı uzaklıklarda dehlizden ayrılan birkaç yan yol bulunmaktadır. Bu durumda bunların hepsinin suya inen merdivenler olduğu da düşünülemez. Bu nedenle bunlar kentin kuşatılması sırasında savunmaya yönelik gizli geçit olarak da kullanılmış olabilir. Çünkü köylüler de bu dehlizlerin dışı açılan bir kapısının olduğunu savunmaktadırlar. Sonuç olarak dehlizlerde yapılacak derinlemesine bir araştırmanın konuya açıklık getireceği kanısındayız.

Toklucak'ta da diğer kalelerde olduğu gibi bir çok seramik kab ve çömlek parçaları toplanmıştır (res. 21,22,23). Bu kablara dışı doğru kalınlaştırılmış ağız kenarı ve alt girintileri Urartu kablalarının genel özelliklerini yansıtmaktadır (25). Tek renkli bu seramiklerin Urartu çağı boyunca kullanılmış olmaları (26) nedeniyle, buluntular yoluyla da kalelere sınırlayıcı bir dönem vermek zordur.

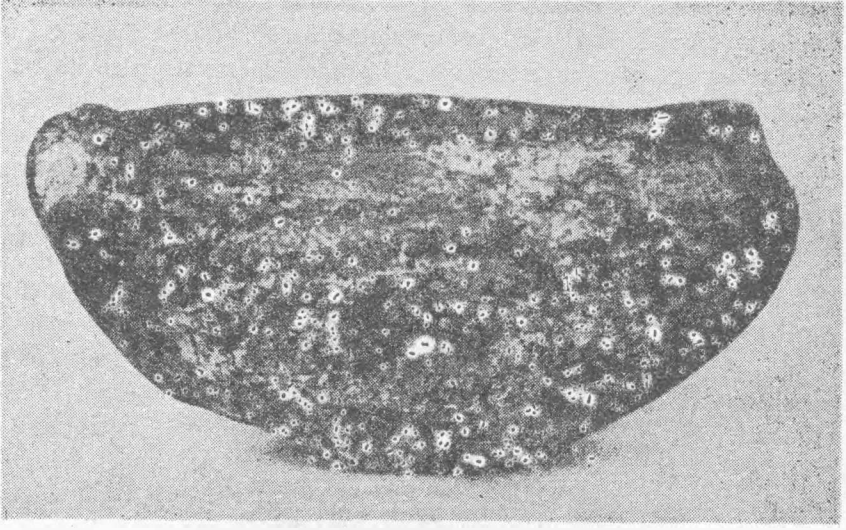


21) Toklucak, emzikli kap.

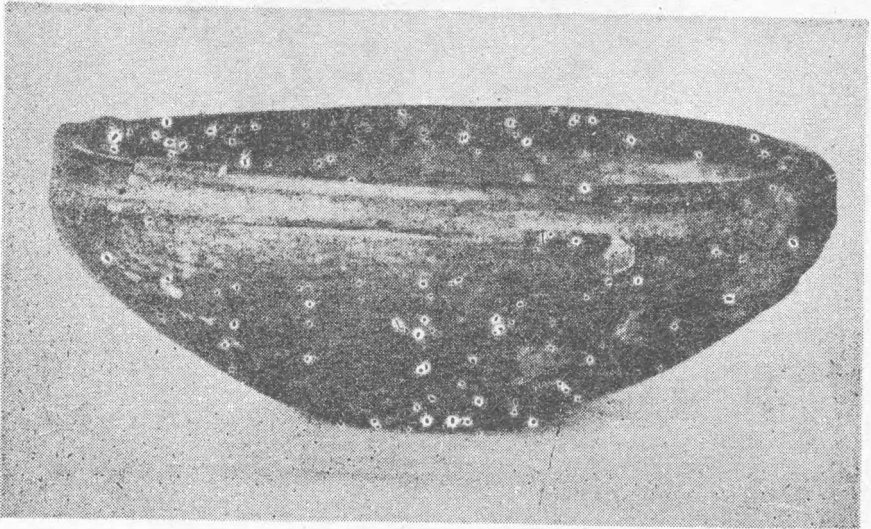
24) age, 107.

25) K. Emre, "Altıntepe'de Urartu Seramiği" Belleten 131, 1969, 288.

26) age, 288.



22) Toklucak, kulplu kap.



23) Toklucak, seramik.

KÜTAHYA'NIN TÜRK HÂKİMİYETİNE GEÇİŞİ

Mustafa Çetin Varlık

A- Osmanlılara Kadar Kısa Tarihçesi :

Kütahya'nın eski ismi Kotiaion (Kotiaion, Cotyaciun, Cotyaeum, Cotyai-um) dur. Şimdiki isim bundan bozulmuş şeklidir. (1) Çeşitli kaynaklarda Phrygia Epiktetos'un bir şehri olarak kaydedilmekte ve bu adın Kotys'in şehri mânâsına Kotiaion olduğu tahmin edilmektedir. (2)

Eski kaynaklarda Suidas bu şehri Esop'un doğduğu memleket diye bildirir ki, bu durumda şehrin M.Ö. VI. yüzyılda mevcut olması gerekir. (3)

Birçok yolların kavşak noktasında ve bugünkü şehre hâkim tepede kurulduğu kabul olunan Kotiaion'un ilk devirlerine ait hemen hemen hiç kalıntı yoktur.

Kotiaein, Frikyâ hâkimiyetinden bir müddet sonra Keyhusrev'in eline geçmiş, sonra Büyük İskender'in daha sonra onun kumandanlarından Antigon'un hükmü altına girmiş, bir aralık da Bithynia ve Pergama devletlerinin sâhası içinde kalmıştır (4)

Romalılar zamanında ve ikinci yüzyıldan itibaren hristiyanlığın önemli merkezlerinden biri olmuştur. Bir aralık tâkibâta uğrayan hristiyanların buraya sığınmaları yüzünden Mierokles Kütahya'nın tahsisâtını kesti ve bu bölgenin büyük ve zengin bir şehri geçici bir zaman için ihmâle uğradı, sonra piskoposluk merkezi oldu. (5)

Kütahya'nın önemi Bizans imparatorluğu döneminde daha çok arttı. (6) Bizans imparatorları şehre hâkim ve kale yapımına elverişli sarp bir tepe üzerine burçları ile tahkim edilmiş ve iki kat sur içine alınmış bir şato yaptırmışlardır.(7)

1. İ. Hakkı Uzunçarşılı, Kütahya Şehri, İstanbul 1932. s. 6.

2. W. M. Ramsay, Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası, trc. Mihri Pektaş İstanbul 1960, s. 156.

3. Ch. Texier, Küçük Asya, trc. Ali Suad, İstanbul 1339, c. II, s. 320.

4. T. Gökbilgin, Kütahya, İA, c. VI, s. 1119.

5. T. Gökbilgin, Kütahya, İA. c.VI, s. 1119.

6. Kütahya Şehri, s. 6; T. Gökbilgin, Kütahya, İA, c. VI, s. 1119.

7. Kütahya Şehri, s. 6.

Bu kaleden XIV. ve XV. yüzyıl kaynakları geniş olarak bahsetmektedirler.⁽⁸⁾ Osmanlılar devrinde yapılan Kütahya Kalesi'nin Yukarı Hisar denilen kısmının esâsını burası teşkil etmiştir.⁽⁹⁾

Kütahya'da gerek Roma ve gerek Bizans zamanına ait eserler pek azdır. Ch. Texier, kalenin içinde bir Bizans kilisesi mevcut olup harab olmakla beraber bazı resim ve nakışlarının görüldüğünü ve bunun altında büyüklerin defnine mahsus mağara bulunduğunu yazmaktadır.⁽¹⁰⁾

Ch. Texier, 1832 yılında Kütahya'ya geldiği vakit kalede XI. yüzyıla ait mermerden bir lahit gördüğünü ve bu lahdin Bizans vâlisine aid olmasının muhtemel olduğunu söyleyerek kitâbesini nakleder.⁽¹¹⁾

Malazgirt savaşından sonra Anadolu'unun büyük bir kısmı ile beraber, Kütahya da Kutalmışoğlu Süleyman-şah tarafından 1080 yılına doğru alınmıştır.⁽¹²⁾ Dorylaion (Eskişehir) muharebesine kadar (1097) Selçuklu hâkimiyeti altında kalmıştır.⁽¹³⁾

XII. yüzyılın ortalarında Kütahya Anadolu'da Bizans hâkimiyetinin hudut bölgesi üzerinde bulunuyor ve Konya Selçuklularının desteklediği türkmen kuvvetlerinin hücumuna mâruz kalıyordu. İmparator Manuel, ordusu Kilikya seferinden dönerken Kütahya'dan geçtiği sırada bu civarda adı geçen kuvvetler tarafından zayiâta uğratıldı (1158). II. Kılıç Arslan'ın Myriokephalon zaferinden sonra (1176), bu taarruzlar daha da şiddetlendi ve nihâyet imparator Maucl'in ölümünden sonra, Kütahya tahrib ve feth edildi. Niketos'a göre Kütahya ve Eskişehir'in o sırada Selçuklu hâkimiyetine girdiği anlaşılmaktadır⁽¹⁴⁾

Bunu takibeden karışıklık devresinde Kütahya yeniden Bizanslıların eline geçmiştir. Kütahya, I. Alaeddin Keykubad zamanında İznik İmparatorluğu elinden alınarak kesinlikle Türklerin eline geçmiş ve bir daha geri verilmemiştir.⁽¹⁵⁾ Bu hususu doğrulayan h. 631/1233 tarihli Yoncalı Hamamı kitâbesi vardır.⁽¹⁶⁾

8. Şihâbüddin El-Umerî , Mesâlikü'l-ebşâr, fi-memâlikü'l-emsar, yay. Franz Teaschner, Leipzig 1929, s. 34, Kalkaşandî, Subhu'l-A'ş'a, Kahire 1333 1915, c. V, s. 340.

9. T. Gökbilgin, Kütahya, İA, c. VI, s. 1119.

10. Ch. Texier, Küçük Asya, c. II, s. 321.

11. Küçük Asya, c. II, s. 322.

12. T. Gökbilgin, Kütahya, İA, c. VI, s. 1119.

13. Kütahya Şehri, s. 9.

14. T.Gökbilgin, Kütahya, İA, c. VI, s. 1119; O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul 1971, s. 214. II. Kılıç Arslan 1182'den sonra ülkeyi 12 oğlu arasında paylaşmış ve buna göre Gıyaseddin Keyhüsrev'e Uluborlu ve Kütahya havalisi verilmiştir (O. Turan, adı geçen eser, s. 217).

15. T. Gökbilgin, Kütahya, İA, c. VI, s. 1119.

16. Kütahya Şehri, s. 9.

Her ne kadar Kütahya'nın kesin olarak Türklerin eline geçiş tarihini Karacaviran Köyü'ndeki h. 667/1210 târihli ribat kitabesine dayanarak geriye götürmek mümkün ise de adı geçen yerin Kütahya'ya on saat mesafe ile ve şehrin güneydoğu tarafında bulunması burasının bir hudut karakolu olması ihtirâfını daha kuvvetle göstermekte ve şehre yakın Yoncalı Hararı'ndaki 1233 târihli kitâbe Kütahya'nın fetih târihini de bu sıralara getirmekte dir (17) Bu târihten itibâren Kütahya'da Selçuklular devrine ait epeyce kitâbe bulunmaktadır (18)

XIII. yüzyılın ortalarında IV. Rükne'din Kılıç Arslan (19) zamanında Kütahya ve civârı Sahib-Ata Fahre'din Ali'nin uç beyliğine tayin edilen oğullarına iktâ' olarak verilmiştir. (20)

XIII. yüzyılın ikinci yarısında Batı Anadolu'da görülen Germiyan Türkleri 1277'de meydana gelen Cınrı olayı sırasında Anadolu Selçukluları hizmetinde hareket etmişler ve belki de bu hizmetlerine karşı Kütahya ve civârı Germiyanlılar'a verilmiştir. (21) Bu hâdise sırasında Sahib-Ata oğulları erarinde görülen Germiyanlılar bundan sonra Batı Anadolu'da en kuvvetli beylik hâlinde gelmeye başlamıştır. Nitekim Sahib-Ata oğullarından sonra Batı Ucu'nun beylerbeyliğini Germiyanlılar yapmışlardır. (22)

Kütahya'nın 1285 târihlerinden itibâren Germiyanlılar, Moğollar ve Selçuklu Sultanı II. Mesud'a karşı mücâdele konusu olduğu görülmektedir (23) 1286-1291 yılları arasında meydana gelen olaylarda bazan Germiyanlılar'ın, bazan da Sultan Mesud'un kuvvetleri galip gelmişlerdir. (24)

1291 târihinden sonraki Selçuklu Germiyan rünâsetleri hakkında bu devir kaynaklarında bilgi bulunmamaktadır. H. 699/1299 târihli kitâbe bu zamanda her ikisi arasındaki rünâsetlerin iyi olduğunu ve Germiyanlıların Selçuklu hâkimiyetini tanıdıklarını göstermektedir. (25)

Merkezi Kütahya olan Germiyan Beyliği'nin hangi târihte bağımsız oldukları kesin olarak belli değil ise de artık hem XIV. yüzyılın başında bağımsız

17. Kütahya Şehri, s. 9-10 T. Gökbilgin, Kütahya, İA, c. VI, s. 1119-20.

18. Kütahya Şehri, s. 22.

19. O. Turan, Kılıç Arslan IV, İA, c. VI, s. 705.

20. Kerimüddin Mahmud Aksrayî, Müsâmeretü l-Ahbâr, nşr. O. Turan, Ankara 1944 (TTK), s. 74.

21. M.Ç. Varlık, Germiyan-oğulları Tarihi, Ankara 1974, s. 24.

22. Germiyan oğulları Tarihi, s. 24.

23. İ.H. Uzunçarşılı, Germiyan-oğulları, İA, c. IV, s. 767.

24. Germiyan-oğulları Tarihi, s. 31.

25. Germiyan-oğulları Tarihi, s. 31.

oldukları anlaşılmaktadır. Mustafa Âli bir eserinde bunu h. 700/1300 târihi olarak göstermektedir. (26)

Germiyan Beyliği'nin kurucusu Alişir oğlu Yakup Bey'dir. Yakup Bey zamanında (1300-1340), Germiyan beyliği Batı Anadolu beyliklerinin en kuvvetlisidir. Bu devirde kaynaklar Kütahya hakkında bilgi vermektedirler.

I. Yakup Bey zamanında Sultan Veled (27) Kütahya'yı ziyaret etmiştir. Kütahya'ya geldiği tarih belli değil ise de 1312 de vefât ettiğine göre, bu târihten önce buraya gelmiştir. Sultan Veled Farsça divanında "Kütahya gibi şehir olmaz, ne mutlu orada bir ay oturan kimseye; onun her köşesi bağ ve bahçedir, onun her tarafından bir pınar ve nehir akmaktadır; Onun duvar içine alınmış, muhafaza olunmuş, endamlı güzel bir kalesi vardır ki, onun gibisini dehirde hiç kimse görmemiştir." gibi cümlelerle anlatmaktadır.(28)

Kalkaşandî, eserinde Germiyan diye bahsettiği Kütahya'nın etrafı surlarla çevrili, içinde mescid, çarşı, hamamlar bulunduğunu, ortasında yüksek bir tepe üzerinde müstahkem kalesi, dışında akarsuları, bağ ve bahçeleri olduğunu kaydeder. (29)

El-Umerî, eserinde Kütahya diye zikrettiği Kütahya'nın muazzam bir kalesi, geniş mülhakâtı, her tarafı bol mahsul veren köyler ve mer'alarla dolu olduğunu belirtir (30)

Mesâlikü'l-ebşâr, I. Yakup Bey zamanında Bizanstan, her yıl 100.000 dinâr ve bazı kıymetli eşyaların hediye olarak geldiğini de kaydettirmektedir. (31)

1314 yılında İlhanlı hükümdârı Olcaytu Han'ın veziri Emir Çoban, Anadolu'daki beyliklerini itaati altına almak istediğinde, Karaman oğlu'nun dışında (32) diğer beylerle beraber, Germiyan emiri de itâat'ini bildirmiştir. (33)

1340 târihlerinde (34) I. Yakup Bey'in ölümü üzerine yerine oğlu Mehmed Bey (1340-1361) geçmiştir. Mehmed Bey'den sonra da Süleyman Şah (1361-387) Germiyan beyi olmuşlardır. (34) Bunlar zamanında da Kütahya'nın mühim bir ticâret ve kültür merkezi olduğu görülmektedir.

26. Mustafa Âli, Fusulu'l-Hallu'l-Akd Usulu'l-Harc ve'l-Nakd, İst. Üniversitesi Ktp. Türkçe Yazmalar nu. 978 3, vr. 102 b. (...Germiyan nahiyeleri... istiklâl üzere hutbelerin ve sikkelerin okudup hâkim oldular).

27. T. Yazıcı, Sultan Veled, İA. c. XI, s. 28-32.

28. F. Nafiz Uzluk, Germiyan-oğlu II. Yakub Bey'in Vakfiyesi, VD, c. VIII, Ankara 1969, s. 74; Divan-ı Sultan Veled, nşr. F.N. Uzluk, Ankara 1941, s. 550.

29. Kalkaşandî, Subbhu'l-A'sa, c.V., s. 340.

30. Şihabüddin Umerî, Mesâlikü'l-ebşâr, s. 34 35.

31. Aynı eser, s. 35.

32. Ş. Tekindağ, Karamanlılar, İA, c. VI, s. 320.

33. Aksarayî, Müsâmererü'l ahbâr, s. 311.

34. Germiyan-oğulları Tarihi, s. 47, 53.

Mehmed Bey'in lakabının "çahşadan" olduğu Kütahya'da Germiyan sarayında yetişen Şeyh-oğlu Mustafa'nın Hurşid-nâme adlı eserinde kayıtlıdır. (35)

Şeyh-oğlu Mustafa eserini Germiyan beyi Süleyman Şah adına yazmaya başlamış, onun vefatı üzerine eserinde hiç değişiklik yapmadan, durumu açıkça belirtip, eserini Bayezid'e (Yıldırım) takdim etmiştir. (36) Şeyh-oğlu eserinde kendisini Süleyman Şah'ın musahibi, nişancısı ve defterdarı olarak takdim etmektedir. (37)

Süleyman Şah (Şah-çelebi) devrine ait Kütahya'da epeyce eser vardır.(38) Süleyman Şah zamanında Kütahya'da yetişen pek çok edip ve şâir, daha sonra Osmanlı sarayına intisab ederek, Osmanlı edebiyatının gelişmesinde mühim rol oynamışlardır.

Karaman-oğlu Alaeddin Bey ile Hamid oğlu İlyas Bey'in mücadeleleri sırasında, Süleyman Şah Karaman-oğlu'na karşı Hamid oğlunu tutarak onun işgâl edilen memleketlerini geri almıştır. (39) Bu suretle Karamanlılarla sınır komşusu olmama yolunu tutmuştur. Bu hadise Germiyanlılarla Karamanlılar'ın arasının açılmasına sebep olmuştur.

Bir taraftan Karamanlılar'dan, diğer taraftan durmadan genişleyen Osmanlılardan çekinen Süleyman Şah, beyliğinin muhafazası için imkânlar araştırmıştır. Neticede Osmanlılarla sıhriyet yolunu bulmuş ve kızı Devlet hatunu, I. Murâd'ın oğlu Bayezid'e 1381 târihinde gelin olarak vermiştir. (40)

35. Şeyh-oğlu Mustafa, Hurşid-nâme, Süleymaniye Hamidiye ktp. nu. 550 (mecmua içinde), vr. 4a.

36. Germiyan-oğulları Tarihi, s. 54.

37. Hurşid-nâme, vr. 4a.

39. Ş. Tekindağ, Karamanlılar, İA, c. VI, s. 322.

40. Germiyan-oğulları Tarihi, s. 56. Kütahya'nın kısa tarihçesi için bkz. İ. Ertem, Kütahya İli Hakkında Kısa Tarih ve Coğrafya Bilgileri, Kütahya 1936; M. Yeşil, Kütahya İlinin Kısa Tarihi, İstanbul 1937.

B- Osmanlı Hâkimiyetine Geçişi:

Kütahya'nın Osmanlı ülkesine katılması h. 783/1381 târihinde Germiyan-oğlu Süleyman Şah'ın (1361-1387) kızı Devlet Hatun'un I. Murad'ın oğlu Bayezid'e (Yıldırım) gelin gitmesi ile vuku bulmuştur. Germiyan-oğlu Süleyman Şah, Karaman oğlu Alaaddin Bey ile Hamid oğlu İlyas Bey'in mücâdeleleri sırasında, Karamanlılara karşı İlyas Bey'i tutmuş ve onun işgâl edilen memleketlerini almıştır. (1) Karamanlılarla sınır komşusu olmama yolunu tutan Germiyan-oğlu'nun bu tutumu, Alaeddin Bey ile aralarının açılmasına sebep olmuştur.

Bir taraftan Karamanlılar, diğer yandan durmadan genişleyen Osmanlılar'dan çekinen Süleyman Şah, beyliğinin devâmı için imkânlar aramıştır. Neticede Osmanlılarla sıhriyet kurmuştur.

Bu arada Karaman oğlu Alaeddin Bey Osmanlılarla sıhriyet kurmuş, I. Murad'ın kızı Nefise Sultan Karamanlılar'a gelin edilmiştir.(2) Bu meselenin Germiyanlılar'ı tedirgin ettiği anlaşılmaktadır. (3)

Karamanoğulları'nın Osmanlılar'la sıhriyet kurması karşısında, beyliğini tehlikede gören Süleyman Şah, Osmanlılar'la iyi münâsebetler tesisine çalışmıştır. Süleyman Şah, oğlu II. Yakub Bey'i yanına çağırıp memleketinin Karamanlılar'dan korunmasının güçlüğü dolayısıyla, Osmanlılar'la sıhri yakınlık kurmak istediğini, kızını I. Murad'ın oğlu Bayezid'e vermediği düşündüğünü belirtmiş ve vasiyette bulunmuştur. (4) Germiyanlıların durumu bu iken I. Murad Anadolu'daki durumunu kuvvetlendirmek ve yeni fetihlerde bulunmak için Süleyman Şah'ın kızını oğluna almak düşüncesinde idi.(5) Bunun üzerine I. Murad, Bursa kadısı Hoca Mahmud Efendi Kapı-kullarından Emîr-i alem Aksungur Ağa, Çavuşbaşı Demirhan, Yıldırım Beyazid'in dadısı ile Kadı Mahmud Efendi'nin ve Aksungur'un zevcelerinden meydana gelen bir heyet Kütahya'ya kızı istemek için gönderildi. (6)

1. Ş. Tekindağ, Karamanlılar, İA, c. VI, s. 322.

2. Ş. Tekindağ, Karamanlılar, İA, c. VI, s. 322.

3. Şikâri, Karaman-oğulları Tarihi, nşr. Mesut Koman, Konya 1946, s. 140.

4. Âşıkpaşa-zâde, Tevârih-i Âli Osman, yay. Âli, İst. 1332, s. 56.

5. Hammer, Devlet-i Osmaniye Tarihi, trc. Mehmet Atâ, İstanbul 1329, c. I, s. 224.

6. Feridun Bey, Münşeâtü's-Selâtin, İstanbul 1274, c. I, s. 89.

Buna karşılık, cevâbi bir mektupla Süleyman Şah da Cemaleddin İshak Fakih'i (7) bir heyetle I. Murad'a göndermiştir. (8) İshak Fakih bu heyetle giderken, götürdükleri hediyelerin arasında meşhur Germiyan atları, Denizli bezleri, altın ve gümüş gibi gâyet kıymetli eşyalar bulunuyordu. (9) Bu şekilde karşılıklı heyetlerin gidiş gelişinden sonra yapılan düğün merasimi kaynaklarda uzun uzun anlatılmaktadır. (10) Osmanoğulları Bursa'da düğün yapmışlar, aynı zamanda Kütahya'da da düğün yapılmıştır.

Süleyman Şah'ın kızının gelin gidişi sırasında Kütahya, Simav, Eğrigöz (Emet) ve Tavşanlı cihaz olarak Osmanlılar'a teslim edilmiştir. (11) İlk Osmanlı tarihçileri bu düğünün h. 783/1381 târihinde yapıldığını kaydederekler. (12)

Mükrimin Halil Bey, Kütahya'nın Germiyan-oğulları'nın merkezi olması sebebi ile verilemeyeceği kanaatindedir. (13) Ancak gerek ilk Osmanlı tarihçilerinin yukarıda verilen kayıtları ve gerekse tapu-tahrir defterlerindeki Kütahya'ya pek yakın köylerin Süleyman Şah (Şah-Çelebi) zamanında Osmanlı Devleti'nin başında bulunan I. Murad'a hüdavendigâr lakabı zikir edilerek verildiği anla-

7. Halen Kütahya'da kendi adı ile anılan mahallede bir cami ve bir çeşmesi mevcuttur. Bir de medrese inşa ettirmiş ise de bugün mevcut değildir. İlk defa h. 765/m. 1364 tarihli bir vakfiyede ismi geçmekte ve ondan sonra bazı vakfiyelerde imzası bulunmaktadır. (Germiyan-oğulları Tarihi, s. 100).
8. "Cennet-mekan Sultan Murad Gazi hazretleri tarafından hakim-i Germiyan'a şehzâde Yıldırım Bayezid Han'ın nişanının irsâli ifâdesiyle yazılmış olan nâme-i hümâyün sureti ve cevabı (Feridun Bey, Münşeat, c. I, s. 89-90). Bu mektuplar târihi hâdiselerle ve kaynaklarla uygunluk göstermektedir.
9. Âşıkpaşa-zâde, s. 56.
10. Neşri, Kitab-ı Cihannümâ, nşr. F. R. Unat - M. Köymen, Ankara 1949 (TTK), c. I, s. 206-208; Âşıkpaşa-zâde, s. 58-59; Hoca Saadeddin Efendi, Tâcü't-tevârih, İstanbul 1279, c. I, s. 95-98.
11. Âşıkpaşa-zâde, s. 57; Hadidi, Târih-i Âl-i Osman, İst. Üniversite Ktp. Türkçe Yazmalar, nu. 1286, s. 46; Karamanlı Nişancı Mehmed Paşa, Tevârih-i Selatin-i Âl-i Osman, trc. İ. H. Konyalı, Osmanlı Tarihleri I, İstanbul 1949 (Türkiye Yayınevi) s. 346; Ruhi Çelebi, Tevârih-i Âl-i Osman, Oxford Bodleian Library, Ms Mars 313, vr. 27b. (Bunun Türkiyat Enstitüsü'nde fotokopisi vardır); Nechri, Gihannumâ, band, I, Text Cad. Menzel, nşr. Theodor Menzel-Tacshner, Leipzig 1951, s. 57.
12. "Ve düğünün ve Kütahiye'nün fethi tarihi hicretün yedi yüz seksen üçünde vakı olundu". (Âşıkpaşa-zâde, yay. Atsız, s. 131), Nişancı Mehmed Paşa, Tevârih-i Selatin-i Âl-i Osman, s. 21; Ruhi Çelebi, Tevârih-i Âl-i Osman, vr. 27b.; Neschri, Gihannumâ, band I, s. 57. İdrisi Bitlisi ise düğünün h. 780/m. 1378 de olduğunu yazmaktadır. Krş. Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, c. I, s. 174.
13. M. Halil Yınanç, Bayezid I, İA, c. II, s. 174.

şı'maktadır. (14) Nitekim 1381 tarihinde Kütahya'nın Süleyman Şah'ın kızı Devlet Hatun'un cihazi olarak Osmanlılar'a geçmesi üzerine buraya Bayezid (Yıldırım) sancak beyi olmuştur. (15) Bunun üzerine Süleyman Şah da Kula'ya çekilmiş ve orada bir müddet sonra vefat etmiştir. (16) Süleyman Şah'ın Afyonkarahisar'da vefat ettiğini ve türbesinin orada olduğunu yazanlar (17) var ise de doğru değildir. Türbesinin Kula'da olduğuna dair arşiv vesikaları mevcuttur.(18)

Yukarıda anlatılan konular 1381 yılında yapılan düğün dolayısıyla Kütahya'nın Osmanlılar'a verildiğini göstermektedir. Bazı Tarihi Takvimler'den de Kütahya'nın h. 783/m.1381 yılında alındığı anlaşılmaktadır. (19) Bu sâha ile uğraşanların kanaatları Kütahya'nın verildiğine dairdir. (20) Germiyanoglu Süleyman Şah Şeyhoğlu Mustafa'nın Hurşid-nâmesi'ndeki kayda göre h. 789/m. 1387 yılında vefat etmiştir.(21) Bunun üzerine yerine oğlu Yakub Çelebi de denilen II. Yakub Bey geçmiştir. (22)

Düğünden sonra Kütahya ve civârına vâli olarak tayin edilen Bayezid'in (Yıldırım) burada I. Kosova savaşına (1389) kadar kaldığı anlaşılmaktadır. (23) Sultan I. Murad bu savaşa hazırlanırken Anadolu'nun muhafazası için Sarı Timurtaş Paşa'yı Kütahya havalisine, Firuz Bey'i Ankara'ya, Timurtaş Subaşı'yı Sivrihisar ve Sakarya havalisine, Kutlu Bey'i Eğridir'e, Hoca Bey'i Akşehir'e tayin edip (24) Rumeli'ye geçmiştir ve oğullarından Kütahya havalisinin Sancak Beyi Bayezid ile Karasi (Balıkesir) Sancak Beyi Yakub'u da sefere çağırmış (25) ve Anadolu Beylerinden istemiş olduğu kuvvetleri de yanında götürmüştür.

14. Germiyanogulları Tarihi, s. 61-63.

15. H. İnalçık, Bayezid I, EI, yeni edisyon c. I, s. 1117, Uzunçarşılı, Germiyanogulları, İA, c. IV, s. 768.

16. A. Tevhid, Kütahya'da Germiyan Beyliği, TOEM, yıl 1, s. 511.

17. F.N. Uzluk, Germiyanoglu II. Yakub Bey'in vakfiyesi, VD, c. VIII, s. 90.

18. Başbakanlık Arşivi (BA), İbnü'l-Emin Evkaf, nu. 6167; BA, Cevdet, Evkaf, nu. 2176; BA, İbnü'l-Emin, Evkaf, nu. 7719, BA, Tapu, nu. 438., s. 124. Bahis konusu olan türbe Gürhane olup, bugün halk arasında Körhane diye anılır.

19. O. Turan, Tarihi Takvimler, Ankara, 1954, s. 5.

20. Uzunçarşılı, Kütahya Şehri, s. 47; Aynı yazar, Germiyanogulları, İA, c. IV, s. 768; aynı yazar, Anadolu Beylikleri, s. 45; aynı yazar, Murad I, İA, s. VIII, s. 598. H. İnalçık, Bayezid I, EI, c. I, s. 1117; T. Gökbilgin, Kütahya, İA, c. VI, s. 1120.

21. Şeyh-oğlu Mustafa, Hurşidname, Süleymaniye Ktp., Hamidiye, nu. 550, vr. 48a.

22. Germiyanogulları Tarihi, s. 68.

23. Hoca Saadeddin Efendi, Tâcü't-Tevârih, c. I, s. 115; Neşri TTK, c. I, s. 240-246.

24. Neşri, TTK, c. I, s. 246.

25. Tâcü't-Tevârih, c. I, s. 115.

Bu savaş sırasında Osmanlı ordusuna, Saruhan, Menteşe, Aydın, Hamid-oğulları, Kastamonu, Teke, Karaman beylikleri kuvvet gönderdikleri gibi Germi-yanoğlu II. Yakub Bey de asker göndermiştir.(26) Demek oluyor ki, 1381'de düğünden sonra Kütahya havâlisinin Sancak Beyi olan Bayezid, I. Kosova sava-şına kadar bu vazifede kalmış ve 1389'da savaşa giderken yerine Timurtaş Paşa tayin edilmiştir.

Yapılan savaşta I. Murad Hüdavendigâr'ın şehid edilmesi üzerine meydana gelen saltanat değişikliği Anadolu Beyliklerinin gizli düşmanlıklarını ortaya çı-kardı. Babası I. Murad'ın vefatı üzerine Osmanlı tahtına geçen Bayezid, ilk iş olarak kardeşi Şehzade Yakub'u katil ettirmişti. Beyliklerin durumlarını öğrenen I. Bayezid Rumeli'deki durumunu acele düzeltti. Karamanoğlu Alaeddin Bey, kayınpederi I. Murad'ın vefatını fırsat bilip şehzade Yakub'un katlini de bahane ederek, zâten toprakları Osmanlılar tarafından alınan Hamid, Germiyan beyleri ile Kadı Burhaneddin, (27) Saruhan ve Menteşe beylikleri Bayezid aleyhine bir ittifak yaptılar. (28) Böylece Osmanlıları Anadolu'da güç duruma düşürmek istediler.

I. Bayezid'in kayınpiraderi olan Germiyan Beyliği hükümdârı II. Yakub Bey kız kardeşinin çeyizi olarak, Osmanlılar'a verilen şehirlerden Kütahya'yı işgal ve diğer şehirleri de geri almakta idi. (29) Bu hâdise ile ilgili olarak Bezm u Rezm'-deki kayıta Veled-i Şeh-çelebi-i Germiyanî denilen şahıs II. Yakub Bey'dir.(30)

Bu arada Karaman-oğlu Beyşehir'i ni ele geçirmiştir. Bu durum karşısında Yıldırım Bayezid önce Rumeli'ni güven altına alarak Sırplarla anlaşmış ve Bizans-ta'ki taht kavgalarını kendi istediği gibi neticelendirdi (31) Bundan sonra Saruhan, Aydın, Menteşe Beylikleri üzerine hücum edip, hepsinin topraklarını zaptetti.(32) Bu vaziyetten korkan II. Yakub Bey, Yıldırım Bayezid'i hediyelerle karşılamak-çıktı ise de, Bayezid, Yakub Bey'e güvenmeyerek Germiyan topraklarını (33) e-linden aldı, onu ve subaşı Hisar Bey'i Trakya'da İpsala Kalesi'ne hapsedti. (34) Bu şekilde 1390/h. 792 târihinde bütün Germiyan ili Osmanlılar'a geçmiştir. (35)

26. Neşri, TTK, c. I, s. 240,246,294; Tâzû't-Tevârih, c. I, s. 115; Feridun Bey, Münşeât, c. I, s. 112.

27. Y. Yücel, Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti, Ankara, 1970, s. 105.

28. Aziz bin Ardeşir Esterabadi, Bezm u Rezm, nşr. Kilisli Rifat, İstanbul 1926, s. 387; Neşri TTK, c. I, s. 310; Oruç bin Âdil, Tevârih-i Âl-i Osman, nşr. Babinger, Hannover 1925, s. 26; Lütü Paşa, Tevârih-i Âl-i Osman, nşr. Âli, İstanbul 1341, s. 44.

29. İ. H. Uzunçarlışı, Osmanlı Tarihi, c. I, s. 261.

30. Bezm u Rezm, s. 387

31. M.H. Yınanç, Bayezid I, İA, c. II, s. 369-370.

32. H. Akın, Aydınogulları Tarihi, Ankara, 1968, s. 59; P. Wittek, Menteşe Beyliği, trc. O.Ş. Gökyay, Ankara 1944, s. 78.

33. Ahmedî, Dâsîtân-ı Tevârih-i Mülûk-ı Âl-i Osman, nşr. N. Sami Banarlı, İstanbul 1939, s. 82.

34. Aşıkpaşazâde, s. 5.

35. Uzunçarlışı, Osmanlı Tarihi, c. I, s. 263; Aydınogulları Tarihi, s. 60; Menteşe Beyliği, s. 80-82.

Demek oluyor ki 1381 yılında düğün dolayısıyla Osmanlılar'a geçen Kütahya ve civârından sonra 1390 yılında bütün Germiyan memleketleri Osmanlılar'a katılmıştır.

Germiyanoğlu II. Yakub Bey 1390 tarihinden itibaren bir müddet Trakya'da İspala Kalezi'nde hapis olarak kalmış, daha sonra bir yolunu bularak kaçmış ve 1399/h. 802 tarihinde Timur'un yanına gelmiştir. Yakub Bey kendisini Timur'a tanıtmış ve memleketini Osmanlılardan geri alması için ondan yardım istemiş, Timur da bu isteği kabul etmiştir.⁽³⁶⁾

Ankara Savaşı sırasında Timur'un yanında Aydınoğlu ve Menteşe oğlu'nun yanısıra diğer bazı Anadolu Beyleri de bulunmaktaydı. ⁽³⁷⁾ Savaştan önce Timur'un Bayezid'den istekleri arasında, kendisinin Anadolu beylerine taahhütte bulunduğu için, Anadolu Beylerinden aldığı toprakların geri verilmesi meselesi de vardı. ⁽³⁸⁾

1402'de yapılan Ankara meydan muharebesinde Bayezid, Timur'a esir düşmüştür. Savaş esnasında kendi beylerini Timur'un yanında gören Aydın, Menteşe ve Germiyan askerleri Bayezid'in yanından karşı tarafa geçmişler ⁽³⁹⁾. Buna rağmen Bayezid harbe devam edip, kahramanca savaşmıştır. İşte bu sıra Yıldırım Bayezid'i Germiyan-oğlu II. Yakub Bey görüp tanımış ve onu esir ettirmiştir.⁽⁴⁰⁾

Timur Ankara Savaşını kazandıktan sonra, Anadolu Beylerine verdiği sözü tutmuş, Osmanlılar'a geçen memleketlerini kendilerine geri verdimiştir. Bu arada çeyiz olarak Osmanlılara verilen yerler de dahil olmak üzere bütün Germiyan memleketleri hem de savaştan sonra h. 805/1402 târihinde II. Yakub Bey'e verilmiş o da böylece bütün Germiyan topraklarına sâhib olmuştur. ⁽⁴¹⁾ Bu şekilde 1390'dan 1402 yılına kadar 12 yıllık bir aradan sonra Germiyanoğlu II. Yakub Bey tekrar beyliğinin başına geçmiştir.

Timur, Ankara savaşından sonra Kütahya'ya da uğramış ve burada bir müddet kalmıştır. ⁽⁴²⁾ Bu sırada Kütahya halkına hiç bir zarar vermemiş, sâdece kurtuluş parası (fidye-i necât) almakla yetinmiştir.

36. Germiyan-oğulları Tarihi, s. 71.

37. M. H. Yınanç, Bayezid I, İA, c. II, s. 380; Menteşe Beyliği, s. 87; Aydın-oğulları Tarihi, s. 64,

38. Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, c. I, s. 307.

39. Neşri, TTK, c. I, s. 350; Menteşe Beyliği, s. 87; Aydınoğulları Tarihi, s. 64.

40. Neşri, TTK, c. I, s. 353; Âşıkpaşazâde, s. 5.

41. İdris-i Bitlisi, Heşt Behişt, Süleymaniye, Ayasofya Ktp. nu. 3451, vr. 274a.

42. Şerefeddin Ali Yezdi, Zafernâme, Calcutta, 1888, c. II, s. 449; Nizamüddin Şami, Zafernâme, Praha 1937, c. I, s. 261; Türkçe tercümesi, N. Lugal, Ankara 1949, s. 312; Timur hk. bilgi için bkz. Yaşar Yücel, Timur Tarihi Hakkında Araştırmalar I, Timur'un Türkiye ve Yakın-doğu ile ilişkilerine dair gözlemler (1394-1400), Belleten, nu. 158, Ankara 1976, s. 249-285; M. Kafalı, Timur, İA, c. XII/1, s. 366-346.

Ancak Kütahya'da bu civarın Osmanlılar tarafından I. Murad Kosova'ya giderken oğlu Şehzade I. Bayezid'i savaşa çağırması üzerine yerine 1389'da vali tayin edilen Sarı Timurltaş Paşa'nın hazinelerini (43) elinden almıştır.

Timur Kütahya'da bulunduğu sırada Bursa'dan esir alınarak yanına getirilen Seyyid Muhammed Buhari ile devrin meşhur âlimi Molla Fenari ve Şemseddin Cezeri'ye hürmet göstermiş ve iyi muamelelerde bulunmuştur. (44) Bu arada Karamanoğlu Alaaddin Bey'in oğulları Mehmed ve Ali Bey de Bursa'daki hapisten kurtarılmış, Mehmed Bey'e Timur, Karaman vilayetini tekrar iade etmiş, kardeşi Ali Bey de Mehmed Bey'e tâbi olarak Niğde'ye gönderilmiştir.

Daha sonra İzmir'e doğru yola çıkan Timur, burayı da almış, Anadolu Beyliklerine eski menâketlerini iade ettikten sonra Semerkand'a gitmiştir. Bu arada Yıldırım Bayezid Akşehir'de ölmüş, tahnit edilen cesedi oğlu Musa Çelebi'ye teslim edilmiştir. (45) Yıldırım Bayezid'in ölümünden sonra Osmanlı tahtında şehzadeler mücadelesi başlamıştır. Artık beyliğine sâhib olan Germiyanoglu II. Yakub Bey'in, şehzadeler mücadelesinin başında Osmanlılar'a karşı bir tavır aldığı anlaşılmaktadır. (46)

Germiyanoglu II. Yakub Bey, Aydınoglu Cüneyd Bey hâdisesinden sonra, Osmanlılar tarafını tutmuş ve Çelebi Mehmed'i desteklemeğe başlamıştır. Osmanlılarla, Germiyanlıların bu yakınlaşması Karamanoğullarını tedirgin etmiş ve iki beyliğin arasının açılmasına sebep olmuştur. Bunun üzerine h. 813/1410 târihinde iki beylik arasında savaş başlamıştır. (47) Ertesi yıl 814/1414 Karaman oğlu Mehmed Bey Kütahya üzerine yürümüş ve şehri Germiyanlılar elinden almıştır. Bu hâdise Germiyan-oglu II. Yakub Bey'in Türkçe olarak yaptırdığı meşhur taş vakfiyede açıkça anlatılmaktadır. (48) Zamanımıza kadar gelen bu kitâbeden târihi,

43. Hammer, trc. Mehmet Ata, c. II, s. 79.

44. Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, c. I, s. 315.

45. Münecimbaşı, Sahâifü'l-Ahbâr, c. III, s. 316; Yıldırım Bayezid'in ölümü meselesi ile ilgili olarak bkz. F. Köprülü, Demirkafes Rivâyeti, Belleten, sayı 2, Ankara 1937, s. 591-603; M. H. Yinanç, Bayezid I, İA, c. II, s. 388; Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, c. I, s. 320-321.

46. Germiyanogulları Tarihi, s. 73.

47. Aynı, İkdü'l-Cüm'ân, Türkçe tercüme, Topkapı Sarayı, III. Ahmed Ktp. nu. 2911/19, s. 217; Makrizi bu hadisenin aynı da zikretmektedir. (Kitâbü's-Sülûk, Süleymaniye, Ayasofya Ktp. nu. 3372/4, vr. 27b).

48. Halen Kütahya'da kütüphane olarak kullanılan, II. Yakub Bey'e aid İmaret Mescidin girişinin sol tarafına getirilerek yerleştirilmiştir. Bu kitabenin ilk neşrini 19 satırını okuyarak Necib Âsım Bey Fransızca tercümesi ile birlikte yayınlamıştır. (Balhasanoğlu, Un Inscription Turque à Kütahja, Keleti Szemle, c. VI, Budapest 1905, s. 351-359). Daha sonra Halil Ethem Bey, bazı kelimelerin okunmaması ile beraber kitabenin otuz satırını mükemmel bir şekilde neşretmiştir (Âl-i Germiyan Kitâbeleri TOEM, yıl 1, İstanbul 1329-1911, s. 116-120). Uzunçarşılı da 1932 yılında yayınladığı kitabında bu vakfiyeyi otuz satır olarak tekrar neşretmiştir (Kütahya Şehri, s. 79-82). Biz bu mühim türkçe kitabenin bir suretini Kütahya Sicilleri arasında bulduk (Kütahya Müzesi, Kadı Sicilleri, nu. 60, sıra nu. 93, s. 45 vd); son olarak Tuncer Gülensoy, II. Yakub Bey'in taş vakfiyesinin dil ve imlâ özellikleri ile târihi açıdan değerlendirilmesi, VIII. Türk Tarih Kongresi, c. II, s. 613 vd., Ankara 1981.

iktisadî, sosyal hâdiseler hakkında bilgi edinebildiğimiz gibi, Türk Dili Tarihi bakımından da mühim özellikleri bulunmaktadır.

Adı geçen Taş vakfiyenin (49) ikinci satırında "Yakub Bey bin Süleyman Şah hullide mülkehû ilâ-gâyeti'z-zamîn binâ itdi bu imâreti âhireti için peygamber hicretinün 814 inde tamâm oldu" üçüncü satırında "kapusu açıldı, işlendi biş ay işlendükden sonra Karamanoğlu sebebi ile iki buçuk yıl muattal kaldı, andan sonra Tanrı", dördüncü satırında "Hüdavendigâr'un devletin arttursın geldi, Karaman oğlunu sürdi bu yerleri her girü aldı, bana virdi..." Bu satırlardan açıkça anlaşılacağı gibi, h. 814/1411 yılında Karaman oğlu Germiyan ilini zaptetmiş ve II. Yakub Bey iki buçuk yıl memleketinin idâresini elinden kaçırmıştır. İki buçuk yıl sonra da, yani h. 817/1414'de kitâbede Hüdavendigâr diye zikir edilen Çelebi Mehmed sayesinde memleketinin idâresine sahib olmuştur.

Çelebi Mehmed Rumeli'de Musa Çelebi ile uğraşırken (50) Karamanoğlu Nasirüddin Mehmed Bey de Bursa'ya kadar ilerlemiş ve şehri kuşatmıştır. (51) Otuz bir gün kadar devâm eden bu kuşatmadan (52) sonra Bursa'yı ateşe veren Karamanoğlu Nasirüddin Mehmed Bey'in bu tutumu Çelebi Mehmed'i pek etkilemiştir. Rumeli'de kardeşi Musa Çelebi meselesini halledip devlet idâresini eline alan Çelebi Mehmed, hemen Anadolu'ya geçmiştir. (53)

Musa Çelebi'nin ölümü ve na'sının Bursa'ya getirilmesi üzerine Karaman oğlu da muhasarayı terk edip alelacele geri çekilmiştir. (54) Bu geri çekiliş esnâsında Germiyanogullarından aldıkları yerleri de terk etmesi üzerine II. Yakub Bey tekrar memleketine sâhib olmuştur. (55) İşte Taş Vakfiye'de ifâdesini bulan Hüdavendigâr; yani Çelebi Mehmed sayesinde h. 817/1414 târihinde Germiyan oğlu II. Yakub Bey Beyliğinin başına geçmiştir.

Bundan sonra Çelebi Mehmed Karaman oğlu üzerine yürürken yanında İsfendiyar Bey'in oğlu Kasım Bey komutasında Candaroğlu kuvvetleri de bulunmaktadı idi. (56) Bu harekât sırasında Germiyan oğlu Yakub Bey de ordunun erzak ve levâzimatını tedârik ile görevlendirilmiş olup, burada büyük başarı sağladığı kaydedilir. (57)

49. Germiyan-oğulları Tarihi, s. 147.

50. Bu mücâdele ili ilgili olarak bkz. Ş. Tekindağ, Musa Çelebi, İA, c. VIII, s. 661-666.

51. Ş. Tekindağ, Karamanlılar, İA, c. VI, s. 324; Uzunçarşılı, Hacı İvaz Paşa'ya dair, TD, sayı 14, İstanbul 1959, s. 27.

52. Bu muhasara sırasında Bursa'yı Hacı İvaz Paşa müdafaa ediyordu. Bu müdafaa hakkında bkz. Uzunçarşılı, Hacı İvaz Paşa'ya Dair, TD, sayı 14, s. 26 vd.

53. Uzunçarşılı, Mehmed I, İA, c. VII, s. 501.

54. Ş. Tekindağ, Musa Çelebi, İA, c. VIII, s. 665.

55. Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri, s. 49.

56. Uzunçarşılı, Mehmed I, İA, c. VII, s. 501.

57. Tâcü't-Tevârih, c. I, s. 277-278.

Çelebi Mehmed'in h. 824/1421 yılına kadar olan zamanı içinde Germiyan Beyliği sükûnet içinde bir devir geçirmiştir. II. Murad zamanında ise Osmanlı-Germiyan münasebetleri yeni bir safhaya girmiştir.

II. Murad Osmanlı tahtına geçtiğinde, Çelebi Mehmed'in oğlu; yani kendi kardeşi olan Küçük Mustafa Çelebi, Hamid İli'nde sancak beyi idi. Küçük Mustafa Çelebi'nin bu sancak beyliği zamanında Karaman-oğulları Hamid topraklarını ele geçirmişti. (58) Bu sırada Germiyan-oğlu II. Yakub Bey, memleketini teminât altına almak için şehzade Küçük Mustafa Çelebi'yi II. Murad'a karşı destekliyordu. II. Yakub Bey ile Karamanoğlu, Mustafa Çelebi'yi teşvik ederek harekete geçirdiler. (59)

Bunun üzerine II. Yakub Bey, asker bakımından yardımda bulunmuş, Karaman oğlu da Turgutlu aşireti türkmenleri ile, Osmanlı tarihinin bu kritik devresinde cereyan eden taht mücadelesinde Küçük Mustafa Çelebi'yi (60) desteklemişlerdir. Bu sırada Mustafa Çelebi, İstanbul'a gitmiş ve Bizans İmparatoru Manuel'in çocukları ile buluşmuş, İmparator'un hastalığı üzerine kendisi ile görüşmeden aynı gün Bursa'ya dönmüştür. (61)

Küçük Mustafa Çelebi Bursa önlerine gelince, halk kendisine sevgi gösterilerinde bulunmuş ise de, onu içeri almadılar. Bunun üzerine o da İznik'e yürüyüp kaleyi kuşatmıştır. Bu sırada İstanbul muhasarası ile meşgul olan II. Murad, İznik muhafızına ve Taceddin oğlu Şarabdar İlyas'a haber gönderip, şehzadenin ele geçirilmesinin teminini istemiştir. (62)

Bu esnâda İznik teslim olmuş ve Küçük Mustafa Çelebi de şehre girip hükümdarlığını ilan etmiştir. Mustafa Çelebi ile İznik'e geldiği anlaşılan Karamanoğulları idâresindeki Turgut oğlu aşireti ile Germiyan oğulları askerleri geri dönerlerken, Mustafa Çelebi de bunlarla geri dönmek istemiş ise de, II. Murad'dan emir alan Şarabdar İlyas, şehzadenin şehirde kalmasını temin etmiştir. (63)

Daha sonra Anadolu'ya hareket eden II. Murad, süratle İznik'e gelip, şehri ele geçirmiş ve kardeşi Küçük Mustafa Çelebi'yi de öldürmüştür. (64)

Küçük Mustafa Çelebi'nin öldürülmesi üzerine artık Osmanlı sultanı II. Murad ile iyi geçinmekten başka çâre kalmadığını ve beyliğinin bu şekilde devam edebileceğini anlayan Germiyan oğlu II. Yakub Bey onunla dost olma yollarını

58. H. İnalçık, Murad II, İA, c. VIII, s. 599.

59. Ş. Tekindağ, 2. Mustafa Çelebi, İA, c. VIII, s. 689.

60. Germiyanogulları Tarihi, s. 77, not 28.

61. Ş. Tekindağ, 2. Mustafa Çelebi, İA, c. VIII, s. 689.

62. Ş. Tekindağ, 2. Mustafa Çelebi, İA, c. VIII, s. 689.

63. Ş. Tekindağ, 2. Mustafa Çelebi, İA, c. VIII, s. 689.

64. H. İnalçık, Murad II, İA, c. VIII, s. 601.

aramıştır. Böylece her iki hükümet arasında zaman zaman meydana gelen mücâdeleler bir kenara bırakılarak unutulmuş ve iyi münâsebetler devri başlamıştır.

II. Murad'ın 1424'de İsfendiyar oğlu İbrahim Bey'in kızını almak için yapılan düğün sırasında, gelini almağa gidenlerin arasında kadınlardan vezir-i azam Çandarlı Halil Paşanın hanımı Daya Hatun ile Yakub Bey'in hanımı Paşa Kerime Hatun da bulunmakta idi. Kaynaklardaki bilgilere göre, (65) II. Murad'ın Yakub Bey'in hanımına Şah Ana demesi iki beylik arasındaki iyi münâsebetlerin bir delili sayılabilir. Aslında bu sırada Aydın ve Menteşe Beylikleri tamamen Osmanlılar'a bağlandığı halde, II. Murad, Germiyan oğlu II. Yakub Bey'e dokunmamıştır. Çünkü artık Germiyan Beyliği bir bakıma Osmanlı himâyesi altında bulunmaktadır.

Germiyan oğlu II. Yakub Bey'in erkek evlâdı yoktu, memleketini vefâtından sonra kız kardeşinin çocuklarına da bırakmak istemiyordu, bunun için beyliğini Osmanlılar'a vasiyet etti. (66)

Bu şekilde artık yaşlandığını gören II. Yakub Bey Edirne'ye giderek memleketini ölümünden sonra II. Murad'a vasiyet etmiştir. II. Yakub Bey'in Edirne'ye gelişi h. 832/1428 olarak gösterilmektedir. (67)

Yakub Bey'in Kütahya'dan Edirne'ye gitmek üzere yola çıktığı haberi II. Murad'a gelince, O da gerekli izzet ve ikramın gösterilmesini emr etti. Yakub Bey önce Bursa'ya geldi, kendisine fevkalade hürmet gösterildi. Osman ve Orhan Bey'in mezarlarını ziyaret etti, âlimlere ve fakirlere sadaka dağıtıp Edirne'nin yolunu tuttu. Sultan II. Murad beylerini ve paşalarını karşılamağa gönderdi. Böylece II. Yakub Bey Edirne'ye vâsıl oldu. (68)

Yakub Bey'i Edirne'de çok iyi ağırladılar, emrine şâir ve sohbetçiler verdiler. Vaktiyle Germiyan sarâyında bulunmuş, sonradan Osmanlı hizmetine girmiş olan, tabib, âlim ve şâir Şeyhî Sinân'ı kendisine kılavuz olarak verdiler. Yakub Bey bu

65. Âşıkpaşa-zâde, s. 106; Tâcü't-Tevârih, c. I, s. 320; Münecimbaşı, c. III, s. 342; Hayrullah Efendi, Yakub Beyin hanımının adını "Paşa Kerime Hanım" diye kaydederler. (c. VII, s. 54).

66. Meger kim pâdişâh-ı Germiyan'un
Ki Yakub Beg dinür adına anun
Görür kim oğlu yok kala yerine
Bu geldi fikrederken hâtırına

Gele Sultân Murâd'un hizmetine
Duâ ide devâm-ı devletine
İde mülkini şaha vasiyyet
Penâh ide âsitanın bula izzet

(Hadidi, İst. Üniv. Ktp. Türkçe yazmalar, nu. 1268, s. 92).

67. Âşıkpaşazâde, s. 117.

68. Âşıkpaşazâde, s. 117.

durumlara pek memnun kaldı. Edirne'de bir müddet vakit geçirdikten sonra memleketini ölümünden sonra II. Murad'a vasiyet edip, yine mükellef bir merâsimle memleketine uğurlandı. (69)

Memleketine geldikten bir müddet sonra hemen hastalanan Yakub Bey, Germiyan ilini II. Murad'a vermek için, yaptığı şifâhî konuşmayı bir vasiyet-nâme göndererek teyid etti. (70) Yakub Bey memleketine döndükten bir yıl sonra 1429 târihinde vefat etmiş ve yaptırmış olduğu imâret mescidinin içine, mihrâbın arkasında defn edilmiştir. Yanında hanımı Paşara Kerime Hatunun sandukası ile birlikte hâlen orada medfûn bulunmaktadır. (71)

II. Yakub Bey'in vefâtı ile 1429 târihinde Germiyan Beyliği'nin bütün toprakları Osmanlılar'a geçmiştir. Ancak, yukarıda da işâret edildiği gibi bu târihten çok daha önce Germiyan Beyliği'nin müstakil fakat Osmanlı himâyesinde olduğu görülmektedir.

Germiyan oğlu II. Yakub Bey'in diktirdiği h. 814/1411 târihli Taş Vakfiye'de açıkça yazıldığı gibi, imâret 5 ay işledikten sonra Kütahya'yı Karamanoğlu istilâ etmiştir. Bu târihten iki buçuk yıl sonra yâni h. 817/1414 de, Osmanlı Sultanı Çelebi Mehmed, Germiyan ilini Karaman oğlu istilâsından kurtarıp II. Yakub Bey'e iade etmiştir. (72)

Bu târihi, yâni h. 817/1414'ü, Germiyan oğulları'nın müstakil, fakat Osmanlı himâyesine girdiği târih olarak kabul etmek gerekir. Çünkü Taş Vakfiye'nin birçok satırlarında Çelebi Mehmed'in nişân verdiği kaydedilmektedir. (73) Mesele Taş Vakfiye satır 3, "Kapası açıldı, işlendi, biş ay işlendükden sonra Karaman-oğlu sebebi ile iki buçuk yıl muattal kaldı andan sonra Tengri" satır 5, "Hüdâvendigârın devletini artursun geldi Karaman-oğlu'nı sürdü, bu yerleri girü aldı bana virdi anun devletinde, anun sadakasıyla", satır 7, "İçerden ve dışardan neki ana ta'alluku var-ısa ve Bâyezid Han oğlu Sultân Mehmed Hüdâvendigâr bunları kabul dutup nişân virdi ." satır 13, "ve Sanduklu'dağı bağçeyi ve Çat'dağı bağı ve Şeyhlu'dağı Canbaz bağını ve Kütahya'daki Karaağaç köyi bunlar dedem Umur Beğün mülkidür vârislerine halal itdürüp ben bunları vakf itdüna bunları", satır 14, "dahı sultân Mehmed kabul dutup nişân virdi ", satır 17, "bunların kamusun Sultân Mehmed Hüdâvendigâr kabul dutup nişân virdi ." (74)

69. Aşıkpaşazâde, s. 117.

70. Tâcü't-Tevârih, c. I, s. 341.

71. Bugün Vahit Paşa Kütüphânesi diye anılan bu mescidi II. Yakub Bey yaptırmıştır, mezarlarında kitâbe yok ise de Kütahya'da defn edilmiş olduklarına dair Kadı Sicilinde kayıt mevcuttur (Germiyan-oğulları Târîhi, s. 79).

72. Germiyan-oğulları Târîhi, s. 147.

73. Germiyan-Oğulları Tarihi, s. 147-148.

74. Germiyan-Oğulları Tarihi, s. 147-148.

Bu cümlelerden II. Yakub Bey'in imâretine vakıf ettiği, Taş Vakfiye'de adı geçen yerlerin Osmanlı Sultanı Çelebi Mehmed tarafından kabul edilip nişan verdiği anlaşılmaktadır. Nişân verme işi imârete vakıf geliri olarak tahsis edilmiş yerlerin hükûken Çelebi Mehmed'e âid olduğunu gösterir.

Bu arada II. Yakub Bey gerek Çelebi Mehmed devrinde ve gerekse II. Murad'ın ilk zamanlarında duruma göre Osmanlılar'a karşı zaman zaman Karaman oğullarıyla iş birliği yapmıştır. II. Murat zamanında, önce Küçük Mustafa Çelebi tarafını tutan Yakub Bey, onun öldürülmesinden sonra artık II. Murat ile Germiyan oğlu II. Yakub Bey arasında iyi münâbetler devri başlamıştır.

Himâye keyfiyetini destekleyen başka belgeler de mevcuttur. II. Yakub Bey'e ait Zilka'de 825/Ekim 1422 târihli bir vakfiyenin aslı ele geçirilmiştir (75) Vakfiyenin baş kısmında Yakub kelimesi büyük olarak yazılmıştır. Bu Yakub kelimesinin hemen sağ tarafında bir tuğra vardır. Bu tuğra II. Murad'ın olup, "Murad bin Mehmed el-Muzaffer" yazılıdır.

Bunun yanında, İstanbul Arkeoloji Müzesi'ne Kütahya'dan gelmiş, sikkeler kısmında bir dolapta muhafaza edilen, mühim bir sikke vardır. (76) Bu sikkenin başka bir tipi de mevcuttur. (77) Sikke Osmanlılar'la Germiyanlılar'a ait müşterek bir paradır. Sikkenin ön yüzünde Murad ibni Mehmed, arka yüzünde Yakub ibni Süleyman yazılıdır. Basıldığı yer (darb) ve târihi yoktur. Sikkenin Germiyanoğlu II. Yakub Bey ile II. Murad'a aid olduğu görülmektedir.

Bunun yanında II. Murad'a ait Germiyan'da (Kütahya) basılmış h. 825 târihli iki tip sikke de neşr edilmiştir. Bunlardan birinin ön yüzünde Murad bin Mehmed Han, arka yüzünde Germiyan 825 yazılıdır. (78) Diğer tipinin ön yüzünde Murad bin Mehmed Han duribe Germiyan, arka yüzünde hallede mülkehû 825 yazılıdır. (79)

Yukarıda anlatılan gerek Çelebi Mehmed'in kabul edip nişân verme işi, gerekse vakfiye ve sikkeler Germiyanlılar'ın Osmanlı himâyesinde olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Bu bakımdan Osmanlı târihlerinin belirtmediği himâye (tabiiyet) keyfiyeti bu vakfiyeler ve sikkelerin muhteviyâtı ile ortaya çıkmış bulunmaktadır. Osmanlı tarihlerinin yazdığı, II. Yakub Bey'in 1428'de Edirne'ye giderek beyliğini II. Murad'a vasiyet etmesi ve bir yıl sonra da hastalanarak yazılı vasiyet göndermesi üzerine, 1429'da II. Yakub Bey'in vefâtı ile Beyliğin Osmanlı hâkimiyetine geçmesidir. Böylece bütün Germiyan toprakları kesin olarak Osmanlı ülkesine katılmıştır.

75. Feridun Nafiz Uzluk, Germiyan-oğlu Yakub II. Bey'in vakfiyesi, VD, c. VIII, s. 88.

76. Bu sikkeyi göstermek ve okumak lutfunda bulunan İbrahim ve Cevriye Artuk'a teşekkürü bir borç bilirim.

77. Ş. Erel, Nadir birkaç sikke, sayı 3, İstanbul 1970, s. 540. nu. 64.

78. Ş. Erel, Nadir birkaç Sikke, sayı 2, İstanbul 1967, s. 10, nu. 23.

79. Nuri Pere, Osmanlılar'da madeni paralar, İstanbul 1968, s. 84. nu. 54.

C - Osmanlı Teşkilâtındaki Yeri

1429 târihinde bütün Germiyan ilinin Osmanlılar'a geçmesi üzerine, Umur Bey-oğlu Osman Çelebi (1) merkezi Kütahya olan bu havâlinin sancak beyliğine gönderilmiştir. Bundan birkaç yıl sonra 1432'de Şam'dan Bursa'ya gelen ve Kütahya'dan da geçen Bertrandon de la Broquiere (2) burada II. Murad'ın büyük şehzâdesi Alaaddin Ali Bey'i sancak beyi olarak görmüştür. (3) Alaaddin Ali Bey'in Kütahya'da ne kadar kaldığı kesin olarak belli değildir. Ancak kardeşi Amasya vâlisi şehzâde Ahmed'in zilhicce 841/Mayıs-Haziran 1438 senesinde vefat etmesi üzerine onun yerine Amasya'ya gitmesi kuvvetle muhtemeldir.(4)

Hüseyin Hüsameddin, şehzâde Ahmed'in vefâtından sonra boş bulunan Amasya valiliğine şehzâde Mehmed Çelebi'nin (Fatih), Alaaddin'in de Manisa'ya gönderildiklerini yazmakta ise de (5) H. İnalçık şehzâde Mehmed Çelebi'nin Amasya'ya gönderildiğini şüphe ile karşılar.(6)

T. Gökbilgin şehzâde Alaaddin'in, kardeşi Amasya vâlisi şehzâde Ahmed'in ölümü üzerine, Manisa'ya gönderildiğini yazar. (7) Manisa Tarihi üzerinde çeşitli tetkikleri olan M. Çağatay Uluçay, Manisa'da sancak beyliği yapan şehzâdeler arasında Alaaddin Ali Bey'in ismini zikr etmez.(8) Netice olarak şehzâde Ahmed'in 1438'de ölümü üzerine meydana gelen değişiklikte şehzâde Alaaddin'in Kütahya sancak beyliğinden başka yere gönderildiği, büyük bir ihtimalle Amasya'ya gittiği anlaşılmaktadır.

1. Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, c. I, s. 406; Gökbilgin, Kütahya, İA, c. VI, s. 1121; Kara Timurtaş Paşa'nın torunu olan bu şahıs Varna savaşında, 10 Kasım 1444, Anadolu Beylerbeyisi Karaca Paşa ile birlikte şehid olmuştur (Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, c. I, s. 438).
2. Le Voyage d'Outremer, nşr. Ch. Schefer, Paris, 1892, s. 58-137. Hakkında bilgi için bkz. S. Eyice, Bertrandon de La Broquiere ve Seyahatnâmesi (1432-1433), İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, c. VI, cüz 1-2, İstanbul 1975, s. 85-110.
3. T. Gikbilgin, Kütahya, İA, c. VI, s. 1121.
4. Hüseyin Hüsameddin, Amasya Tarihi, İstanbul 1927, c. III, s. 207-208.
5. Amasya, Tarihi, c. III, s. 208.
6. H. İnalçık, Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar I, Ankara 1954, s. 56 no: 2; Aynı yazar, Mehmed II, İA, c. VII, s. 507.
7. Gökbilgin, Kütahya, İA, c. VI, s. 1121.
8. M.Ç. Uluçay, Manisa'daki Saray-ı Âmire ve Şehzâdeler Türbeleri, İstanbul 1941, s. 5.

Rumeli Beylerbeyiliği'nden (1362) sonra h. 795/1393 târihinde de Anadolu Beylerbeyiliği kurulmuştur. Anadolu Beylerbeyiliği'nin merkezi önceleri Ankara idi, sonradan Kütahya olmuştur. I. Beyazıt 1393 târihinde, Kara Timurtaş'ı Ankara'ya Anadolu Beylerbeyi olarak tayin etmiştir. (9) 1451 târihinde Anadolu Beylerbeyiliği'nin merkezi Ankara'dan Kütahya'ya nakl edilmiştir.

Varna muharebesinde, 10 Kasım 1444, şehit düşen Anadolu Beylerbeyisi Karaca Bey'in yerine tayin edilen Ozgur oğlu İsa Bey'in tayin beratı Sultan II. Mehmed adınadır. (10) Ancak buradaki 7 Receb 855 târihi yanlış olmalıdır. Çünkü Fâtih Mehmed, Muharrem 855 târihinde tahta geçti ve iki ay geçmeden Ozgur oğlu İsa Bey'i azl ederek yerine İshak Paşa'yı Anadolu Beylerbeyi yaptı. (11) II. Mehmed, 16 Muharrem 855/18 Şubat 1451 te babasının ölümünden 15 gün sonra ikinci defa tahta çıktığı zaman şöyle bir hâdisce cereyân etmiştir. Bu hususta Ducas'ın verdiği bilgiye göre: Mehmed tahta oturduğu zaman bütün vâliler ve babasının vezirleri Halil Paşa ve İshak Paşa karşı tarafta ve uzakta duruyorlardı. Kendi vezirleri Hadım, Şahin ve İbrahim adet vechile Padişah'ın yanında yer almışlardı. Oradan Sultan Mehmet kendi veziri Şahin'e sordu: Babamın vezirleri neden uzakta duruyorlar, onları çağır ve Halil'e eski yerini almasını söyle, İshak da Anadolu beyleri ve âyanı ile Bursa'ya giderek babamın naşını gömsün, Anadolu vilâyetinin idâresine de nezâret etsin...' (12)

Kütahya'nın Anadolu vilâyetinin merkezi oluşu İshak Paşa'nın beylerbeyiliği zamanındadır. Bu şekilde II. Mehmed, Ozgur oğlu İsa Bey'i azl ederek yerine İshak Paşa'yı Anadolu Beylerbeyi yaptı (13) II. Mehmed, h. 855/1451 baharında Karaman oğlu üzerine sefere çıktığı zaman İshak Paşa beylerbeyi idi. (14)

II. Mehmed Karaman seferini bitirdikten sonra Anadolu Beylerbeyi İshak Paşa'yı Mentеше üzerine gönderdi. Mentеше oğlu İlyas Bey'i yendikten sonra Kütahya'ya geldi. (15) İşte Kütahya'nın Anadolu Beylerbeyiliği'nin merkezi oluşu bu zamandır. Hoca Saadeddin de hâdiseyi şöyle anlatır: İshak Paşa Karaman ve Mentеше vakalarından sonra ferman-ı sultânî mücibi üzre varup Kütahya'da sâkin oldu. O demde Anadolu Beylerbeyisi Enguriyede (Ankara) ârâm iderdi, İshak Paşa'dan sonra olan Beylerbeyileri ilâ yevminâ hâzâ Kütahya'da ârâm

9. Neshri, Gihannümâ, I, nşr. Fr. Taeshner, Leipzig 1951, s. 86; H. İnalçık, The Ottoman Empire, The Classical age 1300-1600, London 1973, s. 104-106.

10. Feridun Bey, Münşeâtü's-Selâtin, c. I, s. 269,

11. H. İnalçık, Fatih Devri I, s. 77, not 37.

12. Ducas, s. 227 krş. İnalçık, Fatih Devri, I, s. 111.

13. Neshri, Gihannümâ, I, s. 179; İbn Kemal, Tevârih-i Âli-i Osman VII. defter nşr. Ş. Turan Ankara 1954, faksimile, s. 19; Müneccimbaşı, c. III, s. 366.

14. Tursun Bey, Tarih-i Ebu'l-Feth, nşr. M. Arif, TOEM ilâvesi, İstanbul 1914-1916, c. V-VI, s. 35.

15. Âli, Kühnü'l-Ahbâr, İstanbul 1277, c. III, s. 250.

ide gelmişlerdür (16) Demek oluyor ki, II. Mehmed'in tahta geçtiği 1451 yılı baharında Karaman ve Menteşe gâilelerinden sonra, 1393 senesinden beri merkezi Ankara olan Anadolu vilâyetinin merkezi Kütahya oluyor.

1451'den itibaren böyle rbeylik teşkilâtının devâmı müddetince, Kütahya Anadolu eyâletinin merkezi olarak kalmıştır. Yalnız Kanunî Sultan Süleyman'ın şehzâdeleri Beyazid ve Selimin Kütahya'yı idâre ettikleri 1550-1558 ve 1562-1566 seneleri arasında Anadolu Beylerbeyliği'nin merkezi Ankara olmuştur. (17) 1566'dan itibaren 1833 senesine kadar Kütahya Anadolu Beylerbeyliği'nin merkezi olarak bulunmuştur. (18) Bir aralık 1825 senesinde çok küçülmüş merkez Kütahya olmak üzere Afyon Karahisar, Sultan-önü (Eskişehir) ve Ankara'dan ibâret kalmış, hattâ kısa bir süre Afyonkarahisar da hâriç bırakılmıştır. (19) Bu sırada merkezi Kütahya olan daha önce, Anadolu Beylerbeyliği'ne bağlı bulunan Kocaeli, Hüdâvendigâr, Karasi, Menteşe sancakları serasker Hüseyin Paşa'ya; Bolu, Viranşehir, Kastamonu, Çangırı sancakları Rauf Paşa'ya; Hamid, İzmir, Aydın, Saruhan, Teke, Muğla Hüseyin Paşa'ya verilmiştir. (20)

1853 senesinde (21) (1839'da feriklik makamı) Kütahya'da olmak üzere Tayyar Paşa'ya verilerek Eskişehir, Afyonkarahisar birleştirildi ve diğer sancaklar miralaylar tarafından idâre edildi(22) 1841'de Kocaeli, Bolu, Eskişehir, Karasi, Karahisar-ı Sahib sancaklarıyla beraber Hüdâvendigâr vilâyeti teşkil edilmiş ve merkezi Kütahya olmuştur. (23) 1864'de Hüdâvendigâr vilâyetinin merkezi Bursa'ya nakl edilmiş ve Hüdâvendigâr livası, Karesi, Kocaeli, Karahisar, Kütahya'dan meydana gelmiştir (24) Böylece durum Kütahya'nın müstakil sancak hâline getirildiği 1915 yılına kadar devâm etmiştir. (25)

XIX. yüzyılın başlarında Kütahya sancağı merkez kazası ile Eskişehir, Uşak, Simav ve Gediz kazalarından meydana geliyordu. Birinci Dünya Savaşı'ndan önce özel bir ehemmiyet kazanan Eskişehir müstakil mutasarrıflık hâline gelmişti. 1953'te Uşak ayrı bir vilâyet olmuştur (26)

-
16. Tâcü't-Tevârih, Tabhane-i Âmire 1279, c. I, s. 416; Bu mealde bir kayıt Münecimbaşı'da da vardır (Sahâyifü'l-Ahbâr, c. III, s. 366.
 17. BA, KK, Rûûs nu. 209; Ş. Turan Kanunî'nin oğlu Şehzâde Bayezid Vak'ası, s. 51; Selâniki, Târih-i Selâniki, Freiburg 1970, s. 54.
 18. Mısırlılar'ın Kütahya'yı işgal etmeleri üzerine eyâlet teşkilâtı son bulmuş ve muhasıla idâre edilmek üzere Kütahya muktaat hazinesine bağlanmıştır. Mısırlıların çekilmesi üzerine mukataata bağlı Kütahya'ya 12 Muharrem 1249/1833 muhassıllıkla Halil Kâmilî ağa tayin edilmiştir (Kütahya Şehri s. 103).
 19. Kütahya Şehri, s. 103.
 20. Lütfi, Târih-i Lütfi, Matbaa-i Amire, İstanbul 1290, c. I, s. 207.
 21. Kütahya Şehri, s. 103; Ayrıca bkz. not 10.
 22. T. Gökbilgin, Kütahya, İA, c. VI, s. 1123.
 23. T. Gökbilgin, Kütahya, İA, c. VI, s. 1123.
 24. H. İnalçık, Bursa, EI, c. I, s. 1334.
 25. T. Gökbilgin, Kütahya, İA, c. VI, s. 1123.
 26. T. Gökbilgin, Kütahya, İA, c. VI, s. 1123.